

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

**IN
SCLAVENIA
TERRA**

Випуск 3

КИЇВ • 2020

УДК 904(367)“0”
I 87

Відповідальні редактори:

Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, кандидат історичних наук

С. А. ГОРБАНЕНКО, кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Н. С. АБАШИНА, кандидат історичних наук

В. С. ВЯРГЕЙ, кандидат історичних наук

І. О. ГАВРИТУХІН, старший науковий співробітник

М. М. КАЗАНСЬКИЙ, хабілітований доктор

В. В. КОЛОДА, кандидат історичних наук

О. В. КОМАР, кандидат історичних наук

Є. КОМАТАРОВА-БАЛІНОВА, кандидат історичних наук

Ф. КУРТА, доктор наук

Т. Р. МИЛЯН, кандидат історичних наук

Л. П. МИХАЙЛИНА, доктор історичних наук

А. М. ОБЛОМСЬКИЙ, доктор історичних наук

М. ПАРЧЕВСЬКИЙ, доктор історичних наук

О. В. ПЕТРАУСКАС, кандидат історичних наук

С. В. ПИВОВАРОВ, доктор історичних наук

Я. В. ПОГОРАЛЬСЬКИЙ, кандидат історичних наук

Б. А. ПРИЩЕПА, доктор історичних наук

Ю. О. ПУГОЛОВИЧ, кандидат історичних наук

В. Є. РОДІНKOVA, кандидат історичних наук

Є. В. СИНИЦЯ, кандидат історичних наук

І. СТАНЦІЙ, доктор давньої історії і археології

М. П. ТЕЛЬНОВ, доктор історичних наук

Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, доктор історичних наук

Я. ХАСІЛ, доктор філософії

О. О. ЩЕГЛОВА, кандидат історичних наук

Затверджено до друку

Вченою Радою Інституту археології

НАН України 17.09.2020, протокол № 6.

Випуск виходить за фінансової підтримки:

«Архітектурно-археологічна експедиція» ІА НАН України;

ДКЗ «Межибіж»;

Дніпро-Північно-східна експедиція

ДП «НДЦ “Охоронна археологічна служба України”» ІА НАН України

Інформаційна підтримка – ВГО «Спілка археологів України»,

інтернет-сторінка видання: <http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/in-sclavenia-terra>

I 87

In Sclavenia terra. Київ: Інститут археології НАН України, 2020, вип. 3, 240 с.

ISBN 978-966-02-8143-1 (загальний)

ISBN 978-966-02-9508-7 (вип. 3)

Статті, що увійшли до випуску, висвітлюють питання етнокультурного та соціального розвитку слов'ян від середини I тисячоліття н. е., тобто у добу їх великого розселення і напередодні утворення держави. Запропоновані статті різноманітні за змістом: від джерелознавчих публікацій до інтерпретації археологічних комплексів, аналізу окремих категорій матеріалів і висвітлення дискусійних проблем походження та історичного розвитку слов'ян.

Для археологів, істориків, етнологів, викладачів і студентів, а також всіх, хто цікавиться стародавньою історією.

УДК 904(367)“0”

Усі матеріали рецензовано

ISBN 978-966-02-8143-1 (загальний)

ISBN 978-966-02-9508-7 (вип. 3)

© Автори статей, 2020

© ІА НАН України, 2020

Оформлення обкладинки – А. В. Панікарський; комп'ютерна верстка – С. А. Горбаненко; виготовлення карт – Я. В. Володарець-Урбанович; надруковано в авторській редакції.

Підп. до друку 26.12.2020. Формат 84 × 108/16. Папір офс. № 1.

Гарн. Book Antiqua. Друк офс. Ум.-друк. арк. 25,2. Обл.-вид. арк. 22,8.

Наклад 100 прим. Зам. №.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А

тел.: 0412-422-106, email: bookovych@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

27–29 вересня 2019 р. у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» (сmt Меджибіж, Хмельницької обл.) відбулася Міжнародна конференція «Strava i međos: археологія життя» з нагоди 70 річчя Б. В. Магомедова та Р. В. Терпиловського. Організаторами конференції є Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» (директор – О. Г. Погорілець) та відділ археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України (завідувач відділом – О. В. Петраускас).

У роботі конференції взяли участь близько 60 учасників з різних міст України (Києва, Хмельницького, Чернігова, Харкова, Тернополя), Росії (Москва), Білорусії (Мінськ) і Польщі (Варшава). Учасники представляли академічні установи, науково-освітні заклади, музеї та історико-культурні заповідники.

Конференція включала пленарне засідання та роботу за тематичними блоками: «Їжа та напої (асортимент, сировинна база та ресурси, технології виробництва і приготування, зберігання, імпорт тощо); «Посуд, кухонні та столові приладдя (утилітарна та сакральна функції, призначення та форми, об'єми, декор і символіка); «Кухонний простір (житла, печі і вогнища; літні майданчики, льохи, господарські ями» та «Археологія життя. Нариси до повсякдення минувшини».

У третій випуск продовжуваного видання «**In Sclavenia terra**» увійшли статті, підготовлені за проголошеними на конференції доповідями, і ті, що були надіслані згодом до редакційної колеги. Матеріали у випуску поділені на рубрики.

Перша рубрика, «**Слово про ювіляра**», включає статтю В. Є. Синиці «Пит-стоп – 2 (до 70-річчя Р. В. Терпиловського)», присвячену 70-літтю Ростислава Всеволодовича Терпиловського, і нарис А. М. Обломського, «О Терпиловском», про співпрацю й дружбу з Р. В. Терпиловським.

До рубрики «**Публікація матеріалів**» включено дві статті. Перша з них С. А. Заднікова і Я. В. Володарець-Урбановича «Ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки із басейну р. Харків (за матеріалами пам'яток України)» присвячена аналізу матеріалів третьої чверті I тис. н. е. в басейні р. Харків, що представлені матеріалами пенківської культури, сахнівського типу пам'яток та волинецької культури. В роботі О. Є. Черненко, Р. А. Кравченка і Р. М. Луценка «Матеріали роменської культури із досліджень городища Свердловське-1 в 2014 – 2018 рр.» опубліковано матеріали роменської культури з комплексу, виявлені за останні роки.

До третього розділу «**Керамологічні студії**» увійшли чотири цікавих і різнопланових статті. В роботі Т. С. Кургіна-Коваленко «Розмаїття керамічного ранньосередньовічного посуду з Пастирського городища та його фун-

Учасники конференції в приміщенні Державного історико-культурного заповіднику «Межибіж»

Виступ Р. В. Терпиловського на пленарному засіданні

кціональне призначення» розглянуто керамічний комплекс Пастирського городища в колекції Черкаського краєзнавчого музею і запропоновано його типологію за формами та об'ємом. У статті А. В. Скиби «До питання про функціональне призначення горщиків пастирського типу» розглянуті варіанти функціонального використання гончарної продукції пастирського ремісничого осередку. В роботі А. В. Корохіної й В. В. Колоди «Петрографічний аналіз кераміки городища Водяне» розглянуто перші результати петрографічного аналізу керамічних виробів роменської культури з городища Водяне. Ю. О. Пуголовок у своєму дослідженні «Організація виробництва кераміки на поселеннях літописних сіверян» зробив спробу визначити рівень розвитку гончарства роменської культури.

Розділ «Ювелірна справа» репрезентований цікавою оглядовою статтею В. Є. Родінкової «Вецевою комплекс кладов "древностей антов" в матеріальній культурі раннесередньовікового населення Подніпров'я».

До розділу «Господарство» потрапили дві статті. Обидві вони присвячені різним аспектам вивчення раціону давніх слов'ян із залученням методів природничих наук. У першій із них А. Ф. Касюк, Е. Шнеєвайс, Г. Шаїчєнка, Г. Бартроу, Л. В. Гарабец, Л. С. Шумілоїських, Э. Ляшкєвіч «Што было ў гаріску? – ра-

цього харчування населення Беларускага Палесся ў другой палове I тыс. н. э. на выніках выкарыстання традыцыйных і новых метадаў даследавання», на прыкладзі празького поселення Снядин 2, опубліковано дані, отримані в результате використання палеопротеоміки, завдяки чому були проаналізавані харчовыя пробы на внутрышній паверхні горшчыкаў. У статтці О. П. Журавльова і С. А. Горбаненка «Райковецька культура: тварынніцтва vs мисливство», на пiдставі аналізу остеалагічных рэшткаў ссавцiв, знаряддз працы та аб'ектiв, прааналізавана роля тварынніцтва і мисливства у жытці носіiв райковецькай культуры.

У цьому выпуску роздiл «**Бiблiотека славіста**» вклучае iнформацiю пра выданннн (монографіі та збiрнннн), прысвячені пнтанннн археалагіі та раннiх етапiв iсторнчного розвнтку слов'янських племен другої половнн I тнс. н. е.

Вiдповiдальнi редакторн
Я. В. Володарець-Урбановнч,
С. А. Горбаненко

Учаснннн конференцiі на подвiр'ї замку «Межнбiж» в день вiд'їзду

Є. В. Синиця

ПІТ-СТОП – 2 (до 70-річчя Р. В. Терпиловського)

Десять років тому, до попереднього ювілею Ростислава Всеволодовича Терпиловського, автором із задоволенням було написано статтю, що називалася «Піт-стоп». Останнім реченням в тій статті було (даруйте самоцитування): «До зустрічі на наступному піт-стопі!» (Синиця 2009, с. 20). Не можна сказати, що ці 10 років промайнули швидко аж до непомітності, та менш з тим: ось вже він, той наступний «піт-стоп», що 10 років тому здавався таким далеким.

Непомітним це десятиліття, певен, назвати не наважиться ніхто, радше — геть навпаки. Багато що сталося і в Україні, і в Світі, і в завжди гамірному та метушливому Університеті (Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, звісно ж), і у відносно спокійній «башті зі слонової кістки» академічної науки. Та тим приємніше зазначити, що

1 вересня 2016 р., завідувач кафедри археології та музеєзнавства проф. Р. В. Терпиловський знайомиться зі студентами найпершого набору бакалаврської програми «Археологія та преісторія» на першій у їхньому житті парі в університеті (фото Л. Самоїленко)

Грудень 2017 р., рідкісний кадр: проф. Р. В. Терпиловський за партою в якості слухача. Перший популярно-історичний фестиваль Legio historica (фото Т. Рябчук)

в цьому бурхливому перебігу подій залишаються бодай якісь константи, приміром: професор Терпиловський залишається еталоном сумлінного науковця, коректного дискусанта та зразком Вчителя в науці. Втім, попри незмінність базових констант, за ці 10 років децю змістилися акценти. Десять років тому проф. Терпиловський був ще «молодим викладачем» і найнедосвідченішим на факультеті завідувачем кафедри. Йдеться, звісно, не про рівень наукових досягнень чи нестачу адміністративного досвіду, й тим більше — аж ніяк не про нестачу авторитету. Йдеться виключно про стаж роботи як штатного викладача та очільника базової адміністративної ланки, якою є в університеті кафедра. Не знаю, чи звертав на те увагу сам ювіляр, але він в ті часи, за укоріненою роками звичкою, називав раз по разу засідання кафедри засіданнями відділу. Однак все рідше і рідше. Університет та кафедра поволі «перетягували» проф. Терпиловського з Інституту археології та Відділу археології ранніх слов'ян. Не в буквальному розумінні, а думками та за кількістю часу, що доводилося ділити між обов'язками там і тут. Та зрештою, особливо після впрягання Ростислава Всеволодовича у ярмо нормативного курсу «Основи археології», університет остаточно «переміг».

«Перемога» ця, звісно ж, аж ніяк не означає «зраду» науці. Проф. Терпиловський так само, як і раніше, працює в «полі», «камералці», за умовним (по теперішніх комп'ютеризованих часах) письмовим столом. За останні 10 років з творчої лабораторії Р. В. Терпиловського вийшло

Вересень 2018 р., засідання кафедри археології та музеєзнавства щодо рекомендації продовження контракту Р. В. Терпиловського на посаді завідуючого кафедри. Як і має бути у таких випадках за протоколом головує на засідання декан історичного факультету проф. І. К. Патриляк (фото Л. Самойленко)

понад два десятки статей та навряд чи сильно менша кількість доповідей на конференціях різних рівнів. Він залишається членом численних редколегій поважних академічних видань (зокрема — й цього), незмінно входить до ради із захистів докторських дисертацій при історичному факультеті Університету, а також експертної ради МОН України з історії, чимало часу донедавна приділяв Кваліфікаційній раді з видачі кваліфікаційних документів (Відкритих листів) тощо. Перелічене — не просто формальні статусні показники, це унаочнення наукового авторитету дослідника з європейським ім'ям.

Однак головною точкою докладання зусиль поступово дійсно стала лекторська кафедра, з якої Ростислав Всеволодович щедро ділиться накопиченими знаннями з тими, хто лише починає шлях до науки, навчаючись в університеті. Причому проф. Терпиловський як викладач ще й уособлює такий собі найкоротший шлях, яким нові відкриття доходять до широкої студентської аудиторії. Яскравим прикладом того є, прикладом, випадок з могильником Мутин.

Ця без перебільшення сенсаційна пам'ятка була досліджена за наукового нагляду Ростислава Всеволодовича у 2010 р. Найяскравіші матеріали Мутина практично одразу ж були уведений до наукового обігу в низці попередніх публікацій (Терпиловський, Білинська 2010; Жаров, Терпиловський 2012; Терпиловський, Жаров 2013; Терпиловський, Жаров 2014). Сумлінне опрацювання знахідок з цього могильника, із належною реставрацією всіх артефактів, аналізом антропологічних матеріалів, пошуком найбільш обґрунтованих інтерпретацій історичного змісту

Вересень 2018 р., конференція трудового колективу історичного факультету рекомендує продовжити контракт Р. В. Терпиловського на посаді завідуючого кафедри. Одноголосно (фото Л. Самойленко)

Березень 2019 р., проф. Р. В. Терпиловський слухає публічні лекції в рамках виставкового проекту «Археологічний портрет стародавнього Києва». Дві третини тих, хто в той день розповідав про доруські пам'ятки I тис. н. е. в межах сучасного Києва, є безпосередніми учнями Ростислава Всеволодовича. Поза всяким сумнівом — це школа (фото В. Павлової)

пам'ятки тощо, триває дотепер. Однак перші спостереження та висновки щодо Мутина були викладені не тільки в наукових публікаціях, а й оперативно додані в текст навчального посібника «Давні слов'яни. Археологія та історія», що вийшов друком у 2012 р. (Абашина, Козак, Синиця, Терпиловський 2012). Справа навіть не в яскравості матеріалів Мутина. Річ у тім, що осмислення згаданих матеріалів вповні розкривало зміст культурних процесів в басейні Сейму на переході від латену до ранньоримського часу та ілюструвало механізми культурної взаємодії в регіоні. Тому «останнє слово науки» було доцільно якомога швидше увести в освітню літературу, що й сталося.

Принагідно кілька слів слід сказати про саме щойно згадане видання. Це колективна праця, однак «скелетом», навколо якого вона вибудована, від самого початку був саме текст Р. В. Терпиловського, а структура викладу та манера подачі матеріалу визначені досвідом читання Ростиславом Всеволодовичем спецкурсу «Археологія ранніх слов'ян» для студентів зі спеціальності археологія. З-поміж загалу навчальної археологічної лі-

тератури видання вирізняється чималою кількістю якісних ілюстрацій (зокрема — карт, розроблених спеціально для посібника) та анотованим каталогом опорних пам'яток, що визначають сучасне розуміння тієї чи іншої археологічної культури останніх століть до н. е. — I тис. н. е. Ці елементи посібника теж є втіленням ідей Ростислава Всеволодовича. Попри те, що де-юре книжка має доволі скромний статус «навчальний посібник», де-факто вона й зараз, вісім років після виходу друком, залишається найновішою узагальнюючою працею, що насамперед в археологічному плані розглядає проблеми походження слов'ян та висвітлює найраніші етапи історичного шляху слов'янства. Тож не дивно, що високоякісне і за змістом, і за формою видання набуло популярності не тільки серед студентів, а й у значно ширшого кола читачів.

Ще однією іпостассю Вчителя, можливо — навіть вагомішою за іпостась лектора, який щороку знайомить півтори сотні студентів-першокурсників з «Основами археології», є підготовка «гравців вищої ліги», наукове керівництво аспірантами. Навряд чи учні Ростислава Всеволодовича будуть колись-то мати уважнішого читача й прискіпливішого редактора, аніж «Науковий». Але ці уважність та прискіпливість ніколи не бувають безапеляційними чи некоректними, найчастіше зауваження звучить як «тут варто подумати». Причому проф. Терпиловський геть не має на увазі, що хтось має думати точнісінько як проф. Терпиловський. Він підштовхує учня оформити його, учня, власну думку, оформити якомога точніше та аргументованіше. І для Р. В. Терпиловського здатність «неофітів» самостійно переконати досвідченіших колег у власній правоті є єдиною законною перепусткою для молодших дослідників до згаданої «вищої ліги».

Поза тим, усі учні Ростислава Всеволодовича, певен, відчували з його боку таку собі ненав'язливу «батьківську опіку», спрямовану насамперед на захист щойно згаданої «свободи наукової думки». Про що саме йдеться, найпростіше проілюструвати конкретним етюдом «з антропології академічного життя». Відбувалося обговорення дисертації Т. І. Слобо-

дьян на засіданні Відділу археології раннях слов'ян. Обговорення не перше, й навіть не друге. Схвальні відгуки офіційних рецензентів від Відділу — не секрет; те, що дисертацію рекомендуватимуть до захисту, — теж не секрет. Однак процедура є процедура, засідання повноформатне, зі всіма передбаченими складовими. Та як на біду, науковий керівник дисертантки, проф. Терпиловський, з об'єктивних причин не може бути присутнім на цьому засіданні особисто. Втім, офіційний відгук наукового керівника надісланий, тож його теж озвучують під час засідання. Після чого головуючий на засіданні О. В. Петраускас дістає «мобільник», набирає номер, вмикає гучний зв'язок, і з динаміка лунає голос Ростислава Всеволодовича, який ще раз наголошує на наукових досягненнях, викладених в обговорюваній дисертації, та дослідницьких чеснотах авторки роботи. Просто Вчителю було вкрай важливо сказати ці слова бодай так, телефоном, але обов'язково в цьому місці і у цей час.

На останок залишається лише побажати ювілярові міцного здоров'я як фундаменту довгих років творчої праці в «полі», в лабораторії, за письмовим столом та лекторською кафедрою. Многая плідняя літа!

- Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В., 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія*. Київ: Стародавній світ.
- Жаров, Г., Терпиловський, Р. 2012. Дружинный могильник рубежа эр на Сейме. В: *Тезисы докладов Международной конференции «Inter ambo maria. Северные варвары на пути из Скандинавии к Черному морю»*. Симферополь, с. 301-311.
- Синиця, Є. В., 2009. Піт-стоп (до 60-річчя Р. В. Терпиловського). *Vita Antiqua*, 7 — 8, с. 9-20.
- Терпиловський, Р. В., Білинська, Л. І., 2010. Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі. *Археологія*, 3, с. 81-88.
- Терпиловський, Р. В., Жаров, Г. В., 2013. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме. *Stratum plus*, 4, с. 35-41.
- Терпиловський, Р., Жаров, Г., 2014. Мутинський могильник. *Наукові студії*, 7: Культурні і поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації, с. 159-172.

А. М. Обломский

О ТЕРПИЛОВСКОМ

*Кто ходит с трубкой через мост?
Наверно это – дядя Рост.
Школьный фольклор
Раннеславянской экспедиции
(1998–1999 гг.)*

Не лепо ли ны бяшет, братие, начяти старыми словесы трудных повестий о Ростиславе, Всеволода сыне? Конечно, шучу, но мне кажется, что парафраз из «Слова о полку Игореве» здесь вполне подходит. Я не буду подробно писать о биографии Ростислава Всеволодовича, об этом уже во многих местах написано, включая различные энциклопедии.

Р. В. Терпиловский родился в г. Винница в 1949 г. В 1974 г. он закончил Киевский Государственный университет, в 1980 г. защитил кандидатскую, а 1995 г. — докторскую диссертацию, в 1969–2012 гг. работал в Институте археологии АН УССР (ныне Национальной академии наук Украины). С 2004 г. — заведующий кафедрой археологии и музееведения Киевского Национального университета.

Всем также известны научные заслуги юбиляра. Достаточно вспомнить, что до его работ в Подесенье, а потом в Глевахе на Киевщине киевская археологическая культура (III — начало V в.) была неким спорным образованием, известным даже далеко не всем специалистам. Именно он сумел сделать ее культурой (дать основные археологические характеристики, обосновать хронологию, сопоставить с предшествующими, последующими и соседними археологическими общностями). Сейчас киевская культура — признанное всеми ключевое звено славянского этногенеза. Она занимает огромную территорию от Поднепровья на западе до низовьев Камы на востоке. Разумеется, далеко не все здесь было сделано лично Ростиславом Всеволодовичем, но основные реперы были расставлены именно им. Он первым обосновал идею, что киевская культура — не прямое продолжение какой-либо из групп позднезарубинецкого горизонта, а качественно новое образование, возникшее на позднезарубинецкой основе. Как и К. Годловский, Ростислав Всеволодович последовательно отстаивает идею структурной близости трех раннесредневековых славянских культур — пеньковской, колочинской и пражской.

Все это мне кажется главным в творчестве Ростислава Всеволодовича. Тем не менее, я хочу написать, что значит Ростислав Терпиловский в моей жизни.

Как все начиналось. Перед написанием дипломной работы «Позднезарубинецкие памятники Среднего Поднепровья» (защищена на кафедре археологии МГУ в 1979 г., руководитель Б. А. Рыбаков) я несколько сезонов участвовал в экспедиции Н. М. Кравченко, а затем зимой 1978 — 1979 г. довольно долго работал в Киеве с материалами и отчетами о разведках и раскопках, в т. ч. и в архиве ИА АН УССР. Как-то, когда я сидел над отчетами, в архив зашли мне до этих пор не знакомые коллеги (а это были Р. В. Терпиловский и Б. В. Магомедов) и предложили пойти поговорить на позднезарубинецкие темы. В тот вечер я куда-то торопился, но разговор состоялся через день, причем мне были предоставлены различные новые материалы. Фактически, это и было началом нашего знакомства с Ростиславом Всеволодовичем.

Впоследствии он неоднократно приезжал и в экспедицию Н. М. Кравченко, и в Москву на разные конференции. Мы продолжали обмениваться информацией, спорить.

Мало кто помнит, как обстояло дело в 1980-е гг., по крайней мере, в начале — середине этого десятилетия. В Советском Союзе проводились масштабные новостроечные работы, но и чисто научные исследования не были в загоне. Фактически любой археолог, который этого хотел, мог получить деньги (от Академии наук, от министерств и т. д.) на разведки, а то и на раскопки. Тебе давали машину (экспедиционный грузовик), ты обосновывал научную программу, набирал людей, и перед тобой были открыты широкие горизонты. Именно тогда Р. В. Терпиловский проводил раскопки эталонных памятников киевской культуры в Среднем Поднепровье и на Днепровском Левобережье — Глеваха и Боромля (последний совместно с А. Н. Некрасовой). В этих работах принимал участие и я.

С 1984 г. начала постоянно работать Раннеславянская экспедиция ИА РАН в качестве отдельного поискового подразделения под моим руководством. Ростислав Всеволодович участвовал в ее исследованиях фактически каждый год, в первую очередь, как специалист по разведкам. Мы были молоды, энергичны, полны планов. К концу 80-х гг. было достигнуто соглашение о совместной работе нескольких экспедиций разных ведомств на территории Днепровского Левобережья (кроме Терпиловского и Некрасовой, начальники — В. М. Горюнова, О. А. Щеглова, я, Н. А. Тихомиров, В. В. Приймак и др.). Было принято решение о создании особой группы по изучению киевской культуры, ее предшественников и соседей с архивом копий отчетов об исследованиях, которые должны были храниться в г. Курске, проводились периодические конференции.

К сожалению, в силу ряда объективных и субъективных причин эта инициатива не осуществилась. Тем не менее, единственный вышедший по материалам этих работ сборник статей «Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья» (Курск, 1990) редактировал Ростислав Всеволодович.

К концу 1980-х гг. нами с Ростиславом Всеволодовичем была в целом сформулирована концепция позднезарубинецкого культурно-хронологического горизонта (Обломский, Терпиловский 1991).

Тогда же были обследованы памятники зарубинецкого времени на Сейме, открыта культурная группа типа Харьевки, в составе которой выделяются зарубинецкий, ясторфский и пшеворский компоненты. Эти работы нашли неожиданное продолжение во время сравнительно

недавнего открытия воинского могильника Мутин, над обработкой материалов и публикацией которого Ростислав Всеволодович работает в настоящее время.

Безвременье 1990-х годов. Наши исследования на Днепровском Левобережье были прерваны на взлете. Экспедиционные бюджеты съедала инфляция, многие экспедиции прекратили свое существование. Система грантов, которая в России спасает нас до сих пор, пока еще не заработала в полной мере. Наша Раннеславянская экспедиция работы продолжила, но в 1995 г. с Украины и Курской обл. России, т. е. с восточного Поднепровья, переместилась на Дон, где и проводит исследования до настоящего времени.

Помогли выживать хоздоговорные экспедиции. Как ни странно, первые достаточно масштабные работы мы проводили в Польше. Мы с Ростиславом Всеволодовичем и Олегом Валдасовичем Петраускасом работали в качестве отряда в Подляшье в экспедиции Д. Краснодарского по проекту З. Кобылиньского. Мы, конечно, были далеко от дома, но увидели совершенно особую страну «Тутейшию», лежащую вдоль границ Украины и Белоруссии. Это название — неофициальное, ни на одной политической карте Польши его нет.

Тем не менее, это особая земля, населенная, в основном, украинцами и белорусами, православными, говорящими на особых диалектах украинского и белорусского языков, в чем мы быстро убедились, поскольку жили в селах. Работали втроем, и копали, и вели документацию, сами готовили, а по вечерам либо играли в домино, либо писали статьи. Ростислав Всеволодович, как человек морально устойчивый, был нашим казначеем, причем денег у него на все хватало. Впервые мы увидели «экспедицию будущего». Нам на отряд дали машину (Ниву, водили мы ее сами) и компьютер. Сейчас все это есть и в наших экспедициях, но тогда в начале 1990-х нам такое обеспечение казалось невероятным.

А после Польши мы с Р. В. Терпиловским перекочевали в экспедицию Рашида Нигматулина (от ИА РАН). Несколько сезонов работали в г. Смоленске и Смоленской обл., иногда в одном отряде, но чаще в разных. Ростислав Всеволодович проводил наблюдения у церкви Петра и Павла, участвовал в раскопках в городе. Очень он полюбился бригаде липецких археологов. Из раскопного дерева в лагере экспедиции «На трех прудах» они даже построили некое подобие крепостной стены и назвали ее «Форт Рост».

Подработки — подработками, но о славянской тематике мы тоже не забывали. Ростислав Всеволодович участвовал в работах Раннеславянской экспедиции в Седелках и Замятино вместе со своей женой Ларисой Александровной. Публикации этих памятников стали эталонными для верхнедонской археологии позднеримского и гуннского времени (Обломский, Терпиловский 1998; Острая Лука 2004). Я уже не говорю о самых разных конференциях, в которых они в 90-е гг. принимали участие с докладами.

Кстати, именно в Раннеславянской экспедиции сын Ростислава Всеволодовича Юра познакомился со своей женой Аней, тогда студенткой из Киева. До сих пор они живут счастливо. В Замятино мы с Ростиславом Всеволодовичем ставили их на разные участки раскопа (чтобы работали внимательнее), но через 1,5–2 часа они почему-то оказывались рядом друг с другом.

Как уже было сказано выше, в 1995 г. Ростислав Всеволодович защитил докторскую диссертацию, которую впоследствии издали в Люблине (Польша) в виде монографии (Терпиловский 2004). Здесь он впервые в полном виде изложил свою концепцию роли населения киевской культуры в славянском этногенезе. А я готовил на эту диссертацию внешний отзыв, а затем опубликовал рецензию на монографию (Обломский 2006).

Возрождение 2000-х. Оно началось с постепенного возобновления бюджетного финансирования науки, по крайней мере, в России. Деньги, хотя и небольшие, начали поступать через Президиум и Отделение истории и филологии РАН, заработали совместные научные программы Российского гуманитарного научного фонда и НАН Украины. Со стороны России руководителем этих проектов был я, со стороны Украины — Ростислав Всеволодович. В той или иной форме в этих совместных исследованиях от России принимали участие Г. Л. Земцов, И. Е. Бирюков, М. В. Добровольская, А. В. Мاستыкова, Е. Е. Антипина, Е. Ю. Лебедева, И. О. Гавригухин, В. Е. Родинкова, от Украины — Ю. Ю. Башкатов, О. В. Петраускас, М. В. Роздобудько, С. А. Горбаненко, В. В. Приймак. Начала активно издаваться серия публикаций «Раннеславянский мир», задуманная еще И. П. Русановой и С. А. Плетневой. В ней нам удалось опубликовать коллективные монографии о киевской культуре на территории России, где была издана наша с Ростиславом Всеволодовичем концепция хронологии и культурной принадлежности изделий с выемчатыми эмалями в Поднепровье, о позднезарубинецких памятниках в Украине, несколько сборников, где раннеславянская тематика заняла основное место (Раннеславянский мир, вып. 9, 10, 12, 13). Мы с Р. В. Терпиловским получили возможность работы с материалами в фондах, в частности, в Санкт-Петербурге и Минске, на что требовались длительные командировки.

Совместные программы перестали финансироваться в 2011 г., когда НАН Украины практически прекратила выделять средства на археологические проекты.

Лялин сад. Об Р. В. Терпиловском можно написать много, но кое-что уже почти стерлось из памяти. В начале моей научной деятельности он был, как бы, наставником — учил меня рисовать керамику, делился информацией о местах хранения музейных коллекций, в разведках показывал, где по его личному опыту нужно искать раннеславянские памятники и т. д. — затем соратником, соавтором и другом. К сожалению, в последнее время, как и многие другие ученые России и Украины, мы отдалились друг от друга, а совместные проекты стали практически невозможными.

Когда в последние годы я приезжал в Киев (если это было весной), мы с Терпиловскими, Магомедовыми, Башкатовыми, О. В. Петраускасом, Е. Н. Кухарской ходили в Ботанический сад, где дивно цвела сирень. Это было любимое место Ларисы Александровны Терпиловской, мы называли его «Лялин сад». Болтали (и не только по делу), пили коньяк, говорили о планах на будущее. И сейчас я мечтаю посидеть с друзьями в Лялином саду, как бывало, свободно и раскованно поболтать обо всем.

- Обломский, А. М. 2006. Рец. Терпиловский Р. В. «Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э.» Lublin, 2004. 135 с., илл. *Российская археология*, 4, с. 159-162.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1991. *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры*. Москва: Наука.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1998. Поселение Седелки и его место среди памятников позднеримского времени Днепровского Левобережья и лесостепного Подонья. В: Медведев, А. П. (ред.). *Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э.* Воронеж: ВГУ, с. 124-156.
- Обломский, А. М. (сост.). 2004. *Острая Лука Дона в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени*. 2004. Раннеславянский мир, 6. Москва: ИА РАН.
- Терпиловский, Р. В. 2004. *Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э.* Lublin: UMCS.

УДК 902.2(477.54)“653”

С. А. Задніков, Я. В. Володарець-Урбанович

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ІЗ БАСЕЙНУ р. ХАРКІВ (за матеріалами пам'яток України)

Статтю присвячено аналізу пам'яток та знахідок третьої чверті I тис. н. е. виявлених в басейні р. Харків, в межах сучасної Харківської області. Це десять пам'яток, в тому числі дві із знахідками прикрас та одна із знахідками ливарних формочок. Більшість пам'яток виявлені з 2000-х рр. завдяки проведенню археологічних розвідок і експертиз.

Ключові слова: пенківська культура, пам'ятки сахнівського типу, волинцевська культура, раннє середньовіччя, «старожитності антів», скарби типу Мартинівки та Пастирських.

Пам'ятки пенківської культури (друга чверть / середина V—VII ст.) відомі на широких теренах півдня Східної Європи. Її ареал сягає Подунав'я на південному заході і басейну Сіверського Дінця на південному сході (Приходнюк 1998, с. 21, рис. 1; 2). Наступний культурно-хронологічний етап (кінець VII — середина VIII ст.) на теренах Дніпровського Лівобережжя пов'язаний із появою пам'яток сахнівського типу (Приходнюк 1980, с. 71) та формуванням волинцевської культури (Володарець-Урбанович, Пуголовок 2012, с. 125—126).

Важливим для розуміння всіх цих процесів є створення хронологічних шкал, археологічних карт поширення пам'яток та хронологічних індикаторів як в широких територіальних рамках, так і для невеликих регіонів. Територія Дніпровського Лівобережжя для означеного періоду досліджена не рівномірно — існує низка мікрорегіонів, де старожитності раннього середньовіччя невідомі чи майже невідомі або дані не систематизовані.

Однією із таких областей донедавна був басейн р. Харків, в його середній та нижній течії (в межах сучасної Харківської обл.). Сама річка бере свій початок неподалік смт Октябрського (РФ). Тече на південний захід, на південь і знову на південний захід. Впадає в р. Лопань в центральній частині м. Харків. Загальна довжина складає 71 км. Площа водозбірної басейну сягає 1160 км². Річкова долина трапецієподібна, асиметрична, завширшки 2 км. Заплава двостороння, заболочена, завширшки від 0,5 до 1,5 км. Річище звивисте, шириною до 15 м, глибиною до 3 м (uk.wikipedia.org).

Донедавна в даному мікрорегіоні була відома лише випадкова знахідка пальчастої фібули, «характерної для VI—VII ст.», із околиць

Рис. 1. Басейн р. Харків: А – карта пам'яток третьої чверті I тис. н. е. та знахідки прикрас; Б – карта знахідок хроноіндикаторів третьої чверті I тис. н. е. Умовні позначення: I – пам'ятки зі знахідками ліпленої кераміки третьої чверті I тис. н. е.; II – пам'ятки з матеріалами пеньківської культури; III – пам'ятки з матеріалами сахнівського типу; IV – пам'ятки з матеріалами сахнівсько-волинцевського горизонту; V – знахідки хроноіндикаторів пеньківської культури; VI – знахідки хроноіндикаторів сахнівського часу.

Пам'ятки: 1 – Трав'янське 1; 2 – Трав'янське 2; 3 – Трав'янське 3; 4 – Циркуни 4; 5 – Циркуни 13; 6 – Циркуни 11; 7 – Циркуни 8; 8 – Олешки; 9 – Велика Данилівка, вул. Сучасна; 10 – м. Харків, вулиця Ново-Чуйківська, провулки 1-й та 2-й Чуйківський; 11 – Велика Данилівка

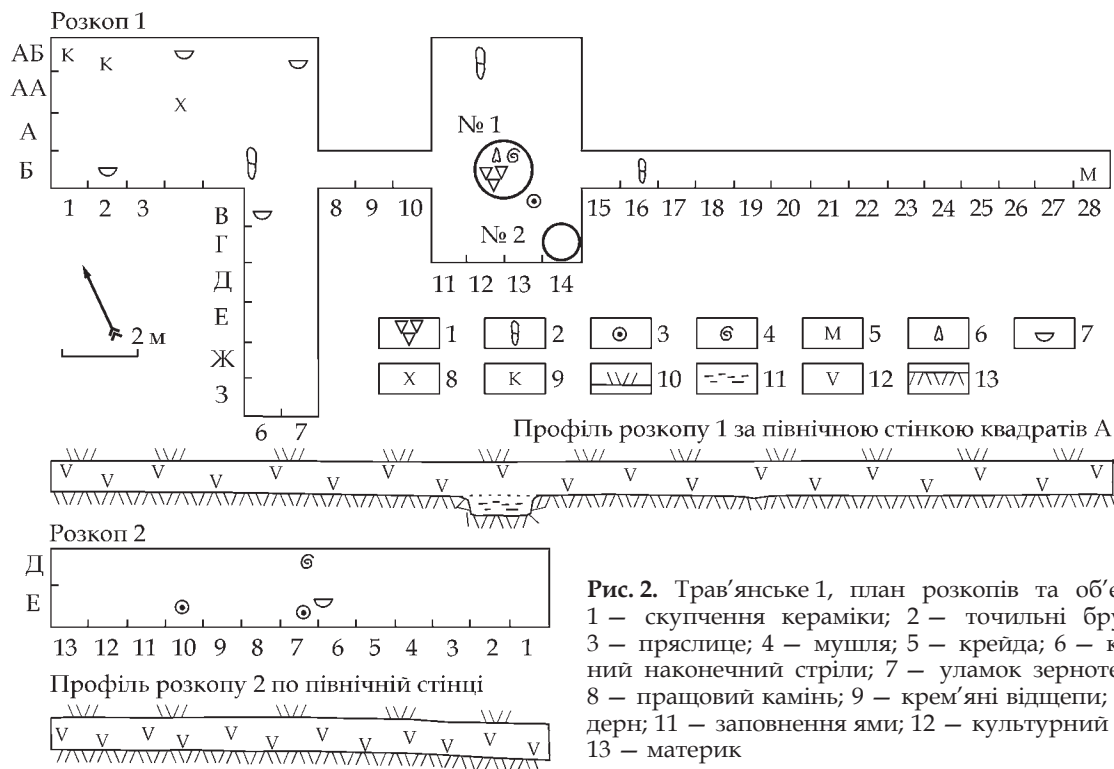

Рис. 2. Трав'янське 1, план розкопів та об'єктів: 1 – скупчення кераміки; 2 – точильні бруски; 3 – пряслице; 4 – мушля; 5 – крейда; 6 – кістяний наконечний стріли; 7 – уламок зернотерки; 8 – пращовий камінь; 9 – крем'яні відщепи; 10 – дерн; 11 – заповнення ями; 12 – культурний шар; 13 – материк

с. Велика Данилівка, що в околицях м. Харків (рис. 1: 11; Шрамко 1962, с. 264). На жаль, відсутній детальний опис та зображення цієї знахідки, що унеможливило її детальніший аналіз.

У каталозі пам'яток археології Харківської обл. (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977) та каталозі пенківських пам'яток О. М. Приходнюка (Приходнюк 1998) інформації про старожитності епохи раннього середньовіччя в цьому регіоні немає. Лише в каталозі неопублікованої дисертації М. В. Любічева згадується поселення Трав'янське 1 (Любічев 1994, с. 160).

Це поселення виявила і досліджувала експедиція під керівництвом Б. А. Шрамка на початку 1970-х рр. під час будівництва Трав'янського водосховища (uk.wikipedia.org). Крім того, ще на двох пам'ятках (Трав'янське 5 і 6) виявлено ранньосередньовічні нащарування. На жаль, ці роботи не були детально опубліковані (Шрамко 1972а; 1973; 1975), що змушує нас звернутися до цих матеріалів (рис. 1: 1).

Поселення Трав'янське 1¹ розташовувалося на невеликому підвищенні в заплаві річки Харків, що виступало у вигляді мису правого берегу (Шрамко 1971, с. 20–25). В 1971 р. було закладено два невеликих розкопи (рис. 2).

Розкоп 1 площею 77 м² закладено на вершині надзаплавної тераси. Простежено культурний шар у вигляді гумусованого піску товщиною 0,8 м. В межах розкопу виявлено дві господарські ями.

1 Матеріали із поселень Трав'янське 1, Циркуни 4, Циркуни 13, Циркуни 11, Циркуни 8, Олешки, Велика Данилівка, вул. Сучасна, м. Харків, вулиця Ново-Чуйківська, провулки 1-й та 2-й Чуйківський зберігаються в Музеї археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

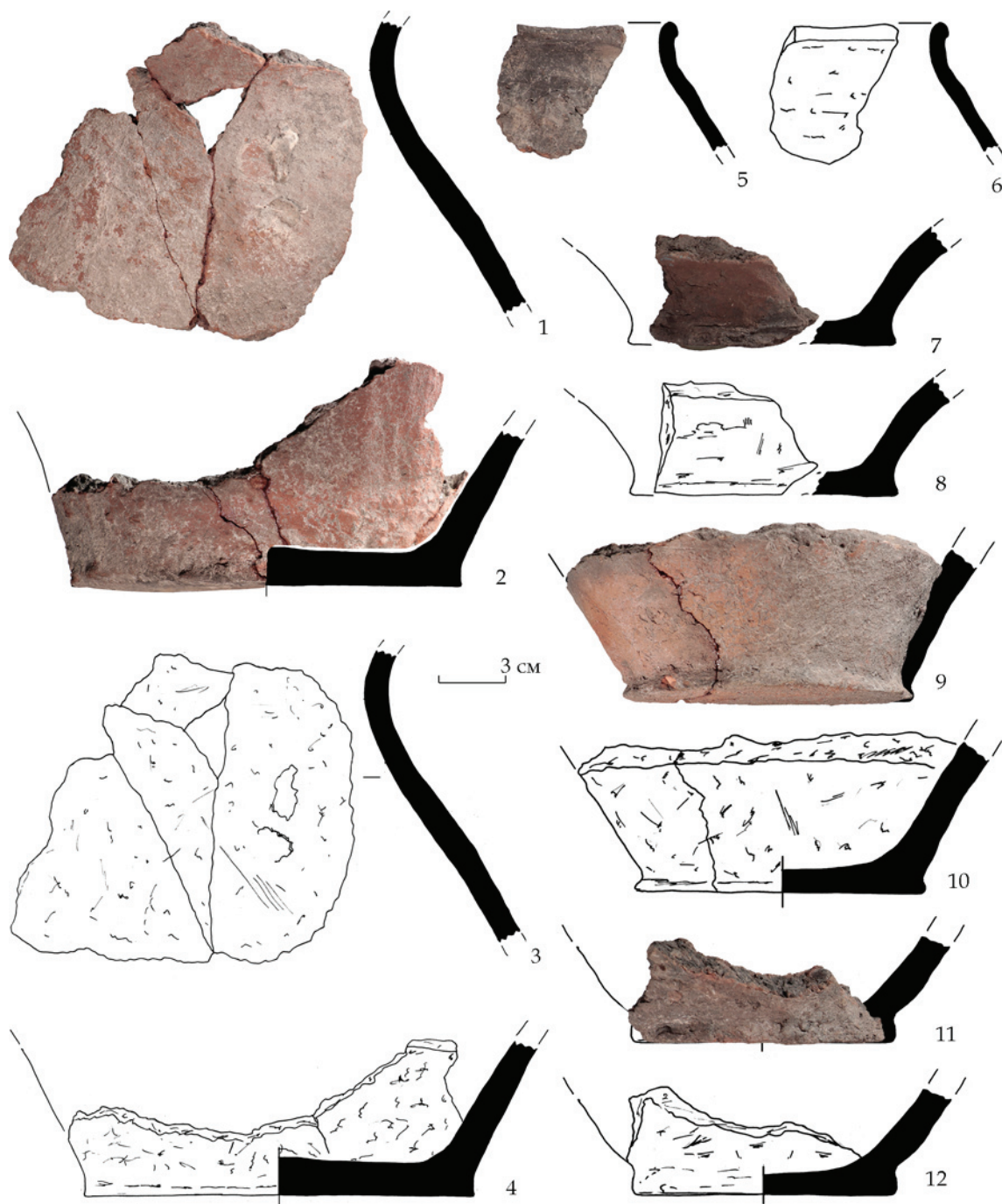

Рис. 3. Трав'янське 1, фрагменти кераміки із ями 1: 1–4 – розвал корчаги; 5, 6 – уламки вінця; 7–12 – денця

Яма 1 пенківської культури виявлена в межах квадратів 12–13/ АА–Б, на глибині 0,8 м. В плані овальна, розмірами 1,5 × 1,6 м, глибиною 0,6 м від рівня фіксації. В заповненні виявлено фрагменти ліпленого товстостінного посуду із домішками шамоту (№ 29/1-71²), в т. ч. уламки від товстостінної корчаги, імовірно, біконічних обрисів із діаметром донця близько 23 см та товщиною 2,5 см (рис. 3: 1–4). Серед інших знахідок

2 Тут і далі номери вказано за польовим описом.

Рис. 4. Трав'янське 1, уламки кераміки

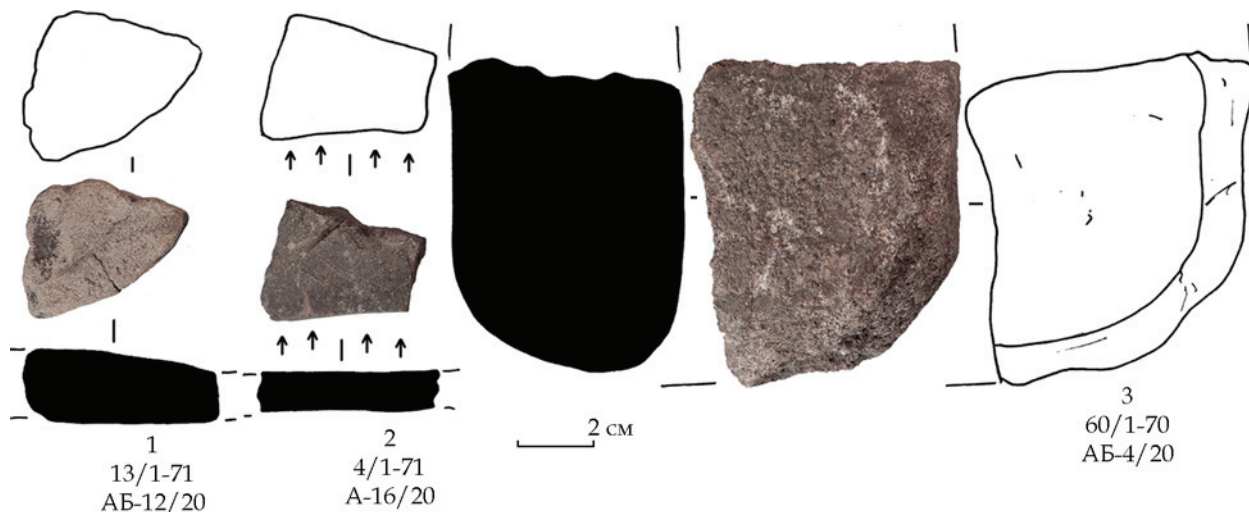

Рис. 5. Трав'янське 1, індивідуальні знахідки із культурного шару

є уламок вінця невеликого горщика, імовірно, біконічних форм (рис. 3: 5, 6). Подібні посудини належать до типу I за О. М. Приходнюком (Приходнюк 1980, с. 35, рис. 9; Приходнюк 1998, с. 33), і являють собою характерну особливість пенківської культури. Також в об'єкті виявлено три денця горщиків діаметром 12,0–13,0 см (рис. 3: 7–12).

В культурному шарі розкопу (рис. 4: 1–14) виявлено фрагменти вінця, імовірно, біконічних та опуклобоких горщиків із домішками шамоту (№ 2/71, 14/1-71, 50/1-71, 22/1-71, 59/1-71), одне із них із пальцевими вдавленнями, що не дуже щільно прилягають одне до одного (№ 51/1-71; рис. 4: 11, 12). Подібна система орнаментації притаманна вже для сахнівського керамічного комплексу (Приходнюк 1980, с. 47). Виявлено уламки денця (№ 73/1-71), в т. ч. мініатюрних розмірів (№ 62/1-71; рис. 4: 19, 20). Також знайдено точильні бруски та уламок розтиральника (№ 31/1-71, 4/1-71, 60/1-71; рис. 5).

На розкопі 2, площею 26 м², ніяких об'єктів не зафіксовано, хоча в культурному шарі виявлено фрагмент вінця (№ 17/2-71; рис. 4: 15, 16), імовірно, біконічного горщика.

В 1972 р. роботи по обстеженню зони спорудження водосховища були продовжені (рис. 1: 2, 3). З'ясовано, що поселення Трав'янське 1 майже повністю затоплене. В той же час, було виявлено іще дві пам'ятки раннього середньовіччя, що знаходяться на лівому березі р. Харків. Трав'янське 5 розташовано західніше дороги Липці–Мороховець, на площі 100 × 350 м зібрано фрагменти кераміки епохи бронзи та раннього середньовіччя. Поселення Трав'янське 6, площею 100 × 150 м, займає невеликий мис, що з півночі та сходу оточений маленькими ярами (Шрамко 1972b, с. 5–6), сьогодні ця пам'ятка зайнята садово-дачними кооперативами.

Нижче за течією р. Харків, від с. Циркуни і до Харкова, слов'янські пам'ятки раннього середньовіччя стали відомі лише із початку 2000-х рр. завдяки систематичним обстеженням землевідводів та археологічним розвідкам. На сьогоднішній день там відомо сім пам'яток (рис. 1: 4–10)³. Це Циркуни 4 (Шрамко та ін. 2006, с. 42–44), Циркуни 8 (Шрамко та

3 На деяких місцезнаходженнях виявлено фрагменти ліпленого посуду із домішками шамоту, що не може бути однозначно датований третьою чвертю I тис. н. е. Однак, його приналежність до «слов'янської» культурної традиції видається цілком слушним.

Рис. 6. Знахідки формочок із Циркунів 13

ін. 2007, с. 62), Циркуни 11 (Шрамко та ін. 2007, с. 64–65), Циркуни 13 (Шрамко та ін. 2008, с. 68), Велика Данилівка, вул. Сучасна (Шрамко та ін. 2006, с. 35) та м. Харків, вулиця Ново-Чуйківська, провулки 1-й і 2-й Чуйківський (Шрамко та ін. 2008, с. 21), Олешки (Шрамко та ін. 2006, 40–42; Шрамко, Задніков 2010). На деяких пам'ятках та знахідках слід зупинитися детальніше.

На майже повністю зруйнованому ⁴ поселенні *Циркуни 13* виявлені матеріали, які можна співставити із пенківською культурою та пам'ятками сахнівського типу (рис. 6; 7) — це форми керамічного посуду та кам'яні ливарні формочки (Буйнов 2011; Буйнов, Сергеев 2012). Більшість мат-

4 Нині більша частина території поселення зруйнована кар'єром, а залишки зайняті равликовою фермою.

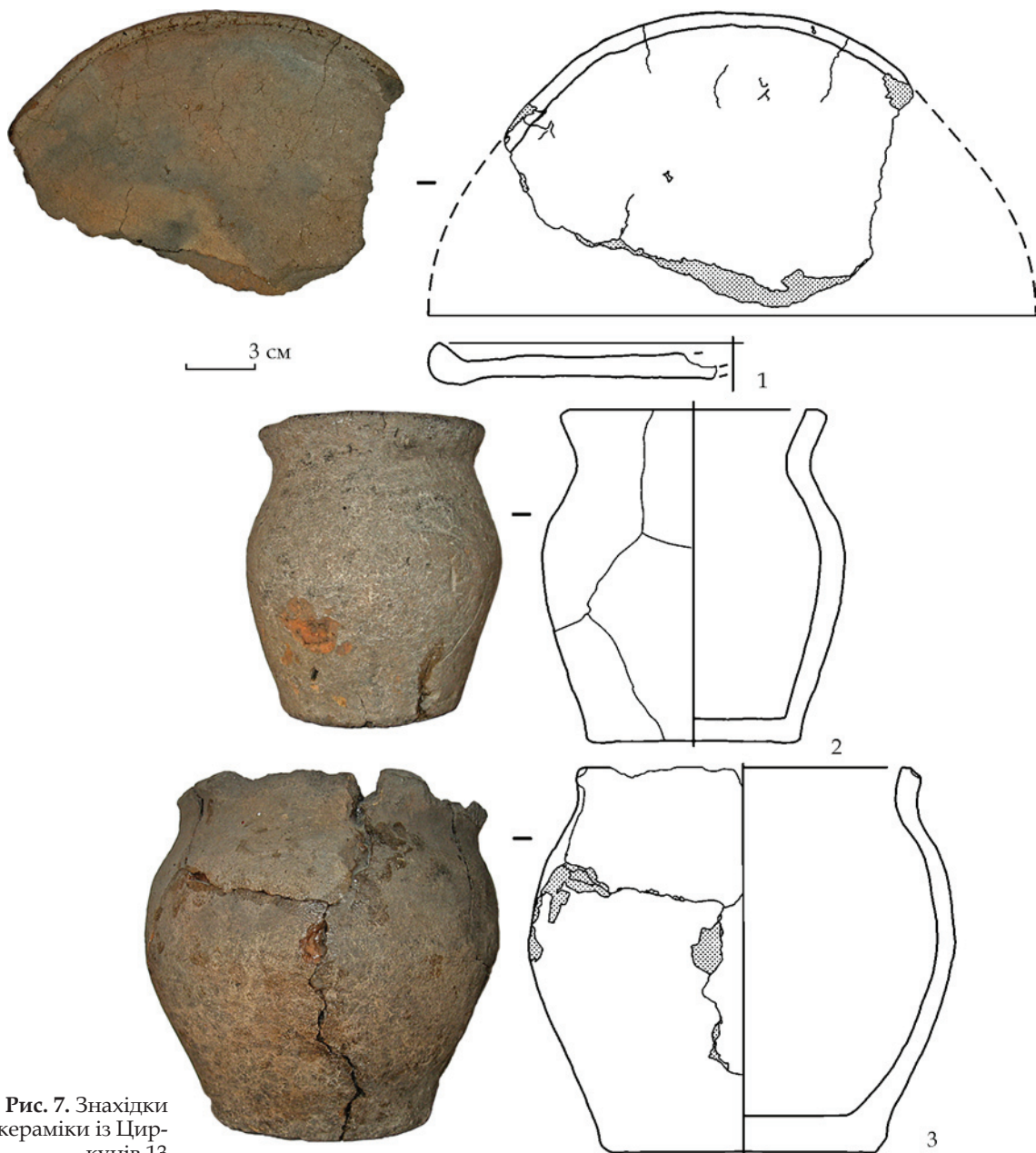

Рис. 7. Знахідки кераміки із Циркунів 13

риць на формочках були призначені для виготовлення прикрас характерних для першої хронологічної групи скарбів за О. О. Щегловою – в основному різного роду нашивних бляшок, ворворок, різновиду сережок глудоського типу. І лише одна – для виготовлення варіації сережок пастирського типу, що побутували в VII/VIII ст. – першій половині VIII ст. (рис. 6: 1). Так само, матеріали керамічного комплексу із цієї пам'ятки представлені виробами пенківського та / або сахнівського кола (рис. 7). Грунтовний аналіз цих матеріалів було проведено в спеціальній статті одним із авторів (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017).

Далі, нижче за течією р. Харктів розташоване поселення доби бронзи та раннього середньовіччя *Циркуни 11*. Воно виявлено на схилі пів-

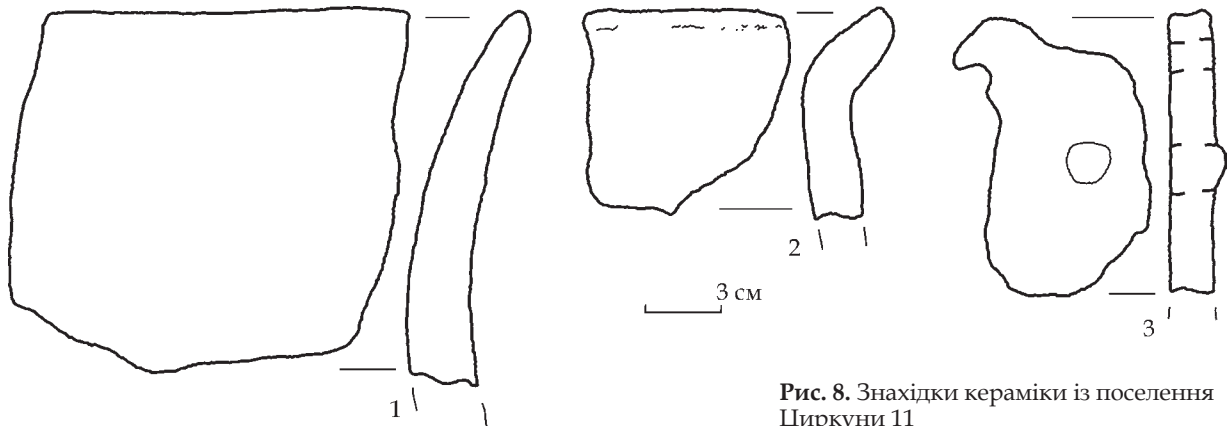

Рис. 8. Знахідки кераміки із поселення Циркуни 11

денно-західної частини дюнного підвищення у заплаві лівого берега, праворуч від кільцевої дороги на відрізку Харків – Белгород. Територія ділянки задернована і поросла бур'яном. Орієнтовні розміри дюни 450 × 70 м (рис. 1: 6).

Поселення виявив археолог-краєзнавець О. Зоря у 1985 р., однак детальні обстеження із визначенням етнокультурної приналежності були проведені лише у жовтні 2007 р. Зокрема, було закладено десять шурфів та встановлено потужність культурних нашарувань – 0,4–0,6 м, що являли собою піщаний ґрунт чорного кольору з уламками ліпленого посуду (рис. 8), кісток тварин та глиняної обмазки. У центральній частині дюни зверху фіксується шар перевідкладеного ґрунту потужністю до 0,3 м.

У шурфі 1 (Шрамко та ін. 2007, 64–65) виявлено уламок бронзового литого браслету з масивним сплюсненим, трохи підтрикутним, а також прямо зрізаним краєм. На ньому нанесено орнамент у вигляді насічок. Форма перетину виробу посередині наближається до прямокутника із заокругленими кутами, розмірами 0,9 × 0,7 см. Виріб обламаний, скол прямий, зі слідами дії вогню. Збереглася приблизно третина виробу. Довжина уламку 5,3 см, перетин посередині 0,7 × 0,6 см, перетин на кінці 0,8 × 1,5 см (рис. 9: 1). Знахідка зберігається у Музеї археології Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. Польовий номер – 1/Ш 1-07, Циркуни 11.

Браслет із поселення Циркуни 11 належить типу V (з розширеними кінцями, що мають чотирикутну форму), підтипу 2 (з потовщеними, у порівнянні з основною частиною, кінцями, прикрашеними паралельними, перехрещеними та зигзагоподібними гравійованими лініями, із середньою частиною, що має сегментовану форму) за типологією В. Є. Родінкової (Родінкова 2003, с. 68).

Цей підтип вклучає такі вироби (рис. 9: 2–12) як: по одному в Козіївсько-Новоодеському (Корзухина 1996, табл. 50: 9), Правосолонцівському (Ганещенко, Володарець-Урбанович 2019, с. 134) і Полтавському 2014 р. скарбах (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 111, рис. 14), по два – в Острогозькому (Березуцкий, Золотарев, Куцев 2017, с. 134, рис. 1: 2, 6) та Колосківському (Корзухина 1996, табл. 102: 1, 2) скарбах, а також на поселеннях Ігрень-Підкова (Приходнюк 1998, рис. 71: 14), Шедієве і місцезнаходженні у с. Солонці (Володарець-Урбанович 2015, с. 98–99, 102, рис. 2: 2, 4). До цієї ж групи належать ще один браслет з

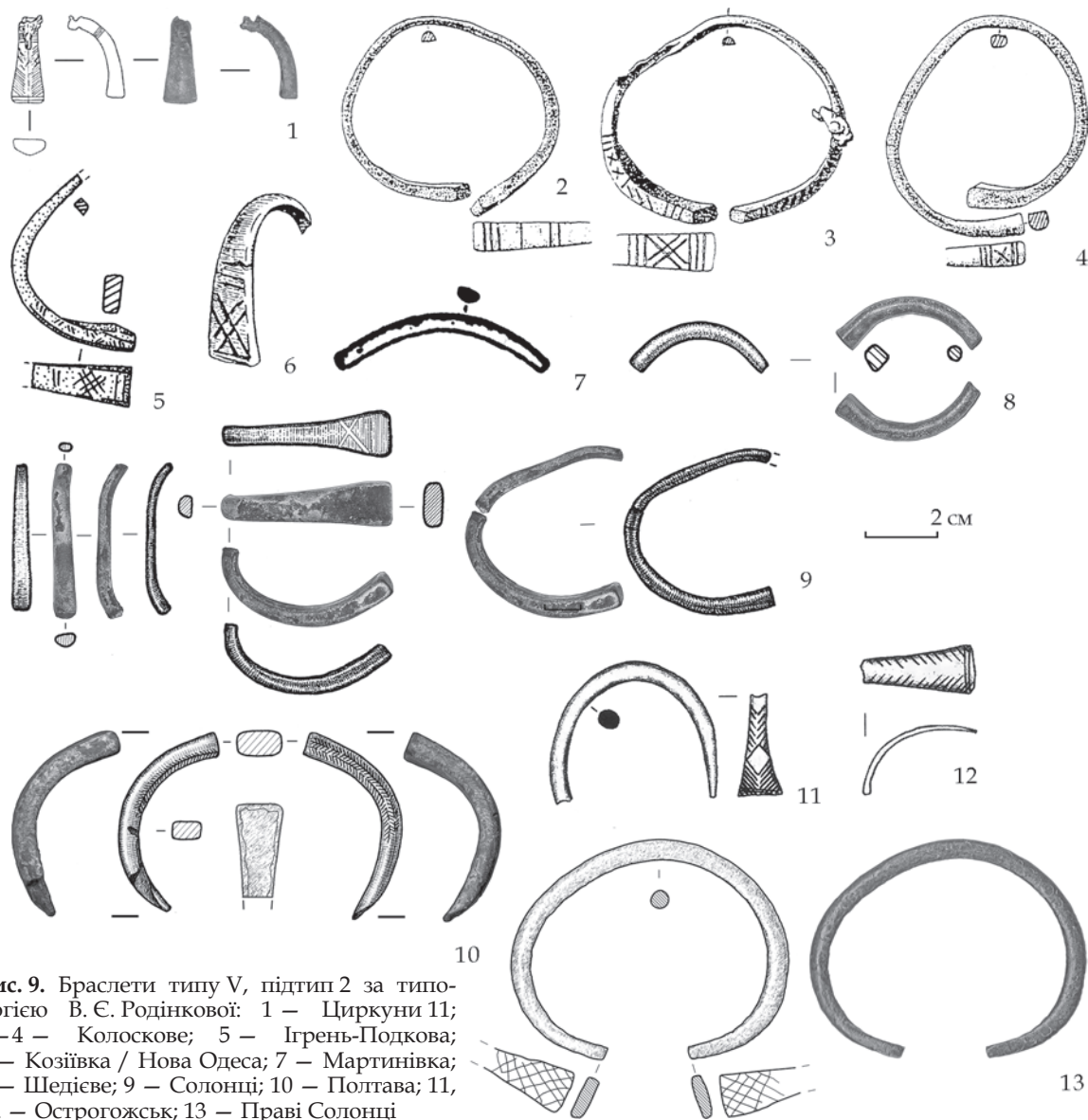

Рис. 9. Браслети типу V, підтип 2 за типологією В. Є. Родінкової: 1 – Циркуні 11; 2–4 – Колоскове; 5 – Ігрень-Подкова; 6 – Козіївка / Нова Одеса; 7 – Мартинівка; 8 – Шедієве; 9 – Солонці; 10 – Полтава; 11, 12 – Острогожськ; 13 – Праві Солонці

Колосківського скарбу, один кінець якого у перетині прямокутний, другий – сегментоподібний (Корзухина 1996, табл. 102: 4), і уламок неорнаментованого браслета з Мартинівського скарбу (Приходнюк и др. 1991, с. 72–92; Корзухина 1996, табл. 16: 8).

Ці вироби належать до 16-ї з переліку ознак дніпровських скарбів і характерні для першої хронологічної групи за О. О. Щегловою чи типу Мартинівки (Щеглова 1990, с. 170, рис. 2: 16; Гавритухин, Щеглова 1996, с. 53). Тож їхня хронологія вкладається від періоду формування убору цих скарбів до їх випадіння – друга половина / кінець VI – друга / третя чверть VII ст. Варто зазначити, що переважну більшість браслетів типу V за В. Є. Родінковою виявлено у складі Козіївсько-Новоодеського і Колосківського скарбів. Вони майже невідомі на пам'ятках та комплексах поза межиріччям Ворскли і Сіверського Дінця (рис. 10). Отже, знахідка із Циркунів 11 вкладається в межі даного регіону. Цей тип представле-

ний виробами з розширеними (потовщеними) кінцями, що вважаються характерними для східнобалтських старожитностей (Родинкова 2015) і поширені на території Литви. Датуються V–VII ст., зрідка – вужче у межах VII ст. (Lietuvos... 1978, n. 57; Luchtaunas, Velius 2002, s. 118, fig. 133; Скворцов 2010a, с. 89; 2010b, с. 101, табл. DCXIX: 3).

Наступна пам'ятка, на якій слід зупинитися детальніше, поселення *Олешики*. Його матеріали репрезентують сахнівсько-волинцевський етапи розвитку в мікрорегіоні, до того ж на цьому поселенні проведені значні археологічні розкопки і виявлено низку комплексів (Шрамко, Задніков 2010).

Багатошарове поселення, розмірами 200 × 230 м, розташоване на північ від м. Харків. На півночі й заході ділянка оточена лісом і в південно-західній частині – ріллею. На схід від ділянки протікає струмок, що впадає у р. Харків, із штучним ставком. На другому березі ставка розташоване сучасне кладовище⁵. Неподалік, на півночі проходить кільцева дорога. Мис, на якому відкрито поселення, має пологий нахил на схід. Матеріали раннього середньовіччя виявлені, в основному, у північно-

Рис. 10. Карта поширення браслетів типу V, підтип 2 за типологією В. Є. Родинкової: 1 – Циркуни 11; 2 – Шедієве; 3 – Колоскове; 4 – Ігрені-Подкова; 5 – Козіївка / Нова Одеса; 6 – Мартинівка; 7 – Солонці; 8 – Полтава; 9 – Острогжськ; 10 – Праві Солонці

5 Частина поселення зайнята кварталом кладовища

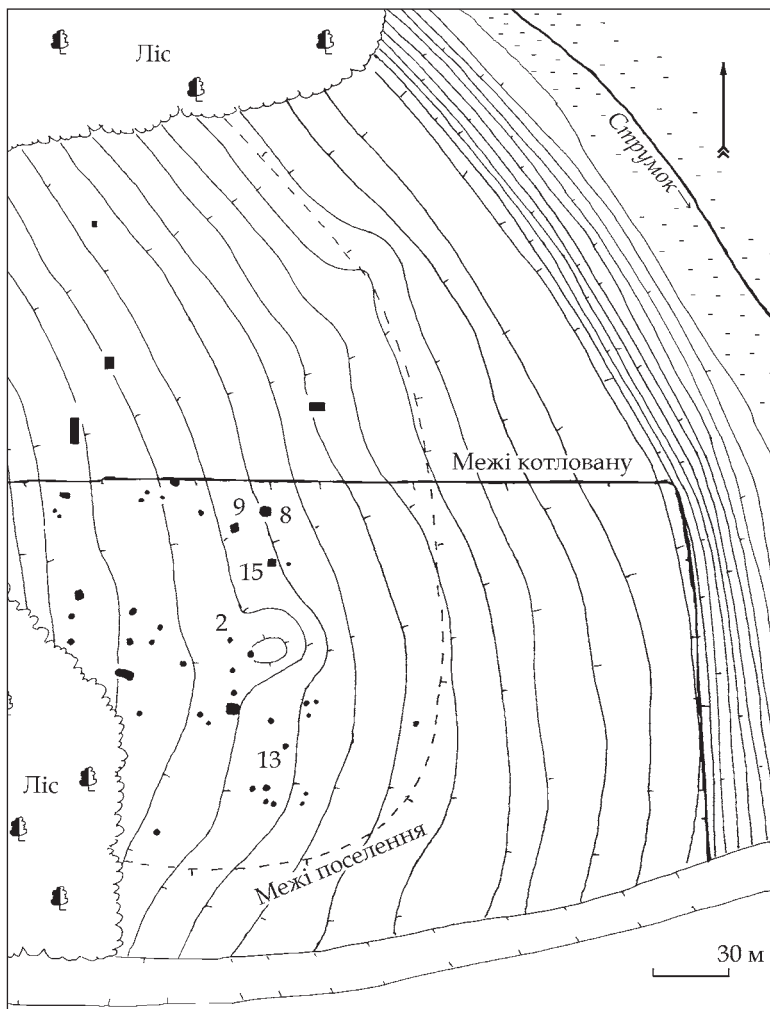

Рис. 11. План поселення Олешки із позначенням ранньосередньовічних об'єктів (за Шрамко, Задніков 2010, рис. 2)

верхня частина заповнення по всій площі та південно-східна частина являє собою яму післямонгольського часу.

Біля підлоги, на нижній сходинці зафіксована золиста пляма розмірами $0,22 \times 0,28$ м, в якій було виявлено бронзові прикраси. Яма мала глибину не менше $0,56 - 0,6$ м. Попіл був зсипаний кучкою (шар мав потужність $0,02 - 0,08$ м) на сходинці шириною $0,34$ м і частково змістився до підлоги ями.

Даний об'єкт належить до господарських споруд, хоча повних аналогій даній споруді знайти не вдалося (Пуголовок 2016а, с. 136).

В світлій золистій плямі овальної форми розмірами $0,24 \times 0,42$ м, на глибині $0,54 - 0,56$ м виявлено бронзовий штамп (рис. 12: 4, 5) у вигляді розетки діаметром $1,5$ см і висотою $0,8$ см та 21 бронзові напівсферичні штамповані бляшки (рис. 12: 5) діаметром $0,9 - 1$ см, висотою $0,5 - 0,7$ см із наскрізним отвором для кріплення. В отворі діаметром $0,01$ см збереглися залишки шкіряного шнурка, що вказує на використання даних виробів як заготовок.

Аналогічні бляшки із отворами (рис. 13: 1–3) виявлені в складі Пастирського 1949 р. (Корзухина 1996, табл. 26: 13; 27: 5) та 1992 р. (Приходнюк 2005, рис. 48: 9), Зайцівського (Корзухина 1996, табл. 106: 7) та

східній частині обстеженої ділянки, представлені матеріалами п'ятьох об'єктів (рис. 1: 8; 11) – трьох жител-напівземлянок, однієї господарської ями та одного господарського приміщення.

Господарське приміщення («Яма 2»). Чорна пляма об'єкту розмірами $1,35 \times 2,5$ м мало заповнення із включенням вуглинок чітко фіксувалося на фоні материкового суглинка. Яма мала прямокутні обриси, довжиною $2,4$ м, шириною $1,08 - 1,22$ м і була орієнтована по лінії північний схід – північний захід, стінки помітно звужувалися до дна, утворюючи в південній частині три сходинки шириною від $0,34$ до $0,6$ м і висотою $0,02 - 0,06$ м. Максимальна глибина ями від рівня фіксації (північно-західна частина) $0,65$ м, в південно-східній частині – $0,2 - 0,3$ м. Верхня частина ями була зрізана, тому чіткі її розміри визначити неможливо (рис. 12: 1).

Імовірно, із об'єктом раннього середньовіччя слід пов'язати лише північно-західну частину об'єкта, в той час як

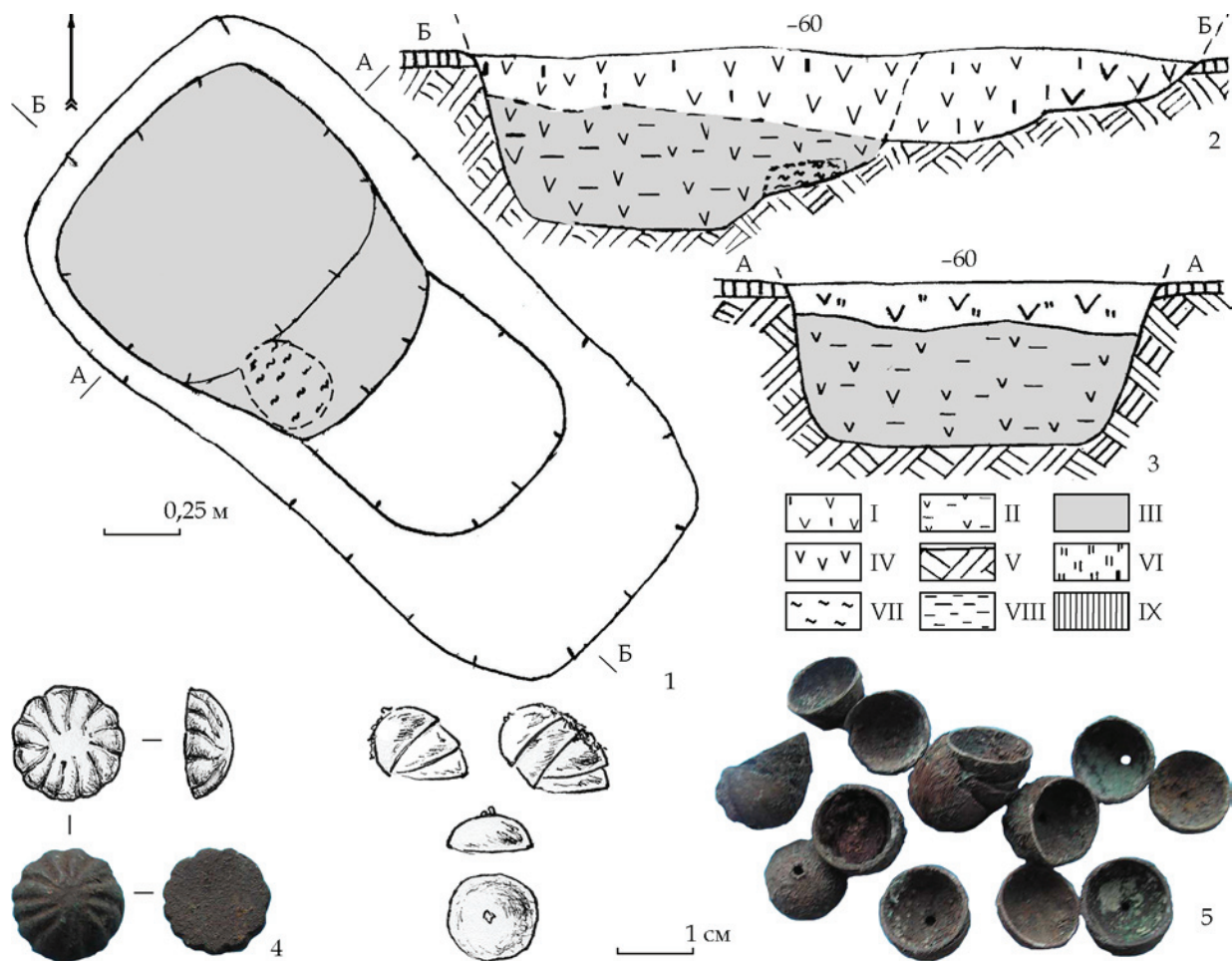

Рис. 12. Поселення Олешки, «яма 2» (господарське приміщення): 1 – план; 2 – розріз по лінії Б–Б; 3 – розріз по лінії А–А (умовні позначення: I – заповнення ями монгольського часу; II – заповнення ями раннього середньовіччя; III – план ями раннього середньовіччя; IV – чорнозем культурного шару; V – материк; VI – вугілля; VII – зола, місце знахідки бляшок та штампів; VIII – затекший ґрунт; IX – похований ґрунт); 4 – бронзовий штамп; 5 – напівсферичні бляшки (за Шрамко, Задніков 2010, рис. 5; 21: 12, 13; 40: 3, 4)

Коропівського (Дідик 2009; 2012)⁶ скарбів. Можливо являють собою деталі сережок-підвісок пастирського кола – тип 3, підтип 1 за О. І. Айбабіним (Айбабін 1973, рис. 2) чи тип II-Б за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 43). Готові вироби (рис. 13: 4–9) представлені в складі Пастирських 1949 (Корзухина 1996, табл. 26, 9–12) та 1992 рр. (Приходнюк 2005, рис. 48: 5–8), Пастирського городища (Корзухина 1996, табл. 37: 10), Харівського скарбу (Приходнюк, Хардаев 1998, рис. 1: 6–11), на поселеннях Обухів II, житло 31 (Абашина 2004, с. 288, рис. 4: 3; 8) та Ходосівка, уроч. Козаків Яр, яма 29/1988 р. (Комар 2018, рис. 10: 24).

У 1949 р. на Пастирському городищі М. Ю. Брайчевським на розкопці XII у житлі було виявлено вузьку пластину (рис. 13: 10) із рогу оленя, неправильної вигнутої форми, на якій просвердлені заглиблення у вигляді правильних ямок напівсферичної форми, різних за розмірами, що розташовані по-одному та по-три (Брайчевський 1955, с. 71, рис. 6; Приходнюк 2005, с. 44, рис. 50: 1). Імовірно, вона використовувалася для виготовлення подібних напівсферичних бляшок.

О. М. Приходнюк вважав подібні напівсферичні бляшки намістом із порожнистих кульок (Приходнюк 2005, с. 52). Схоже вико-

⁶ Неопубліковано, повідомлення В. В. Дідика.

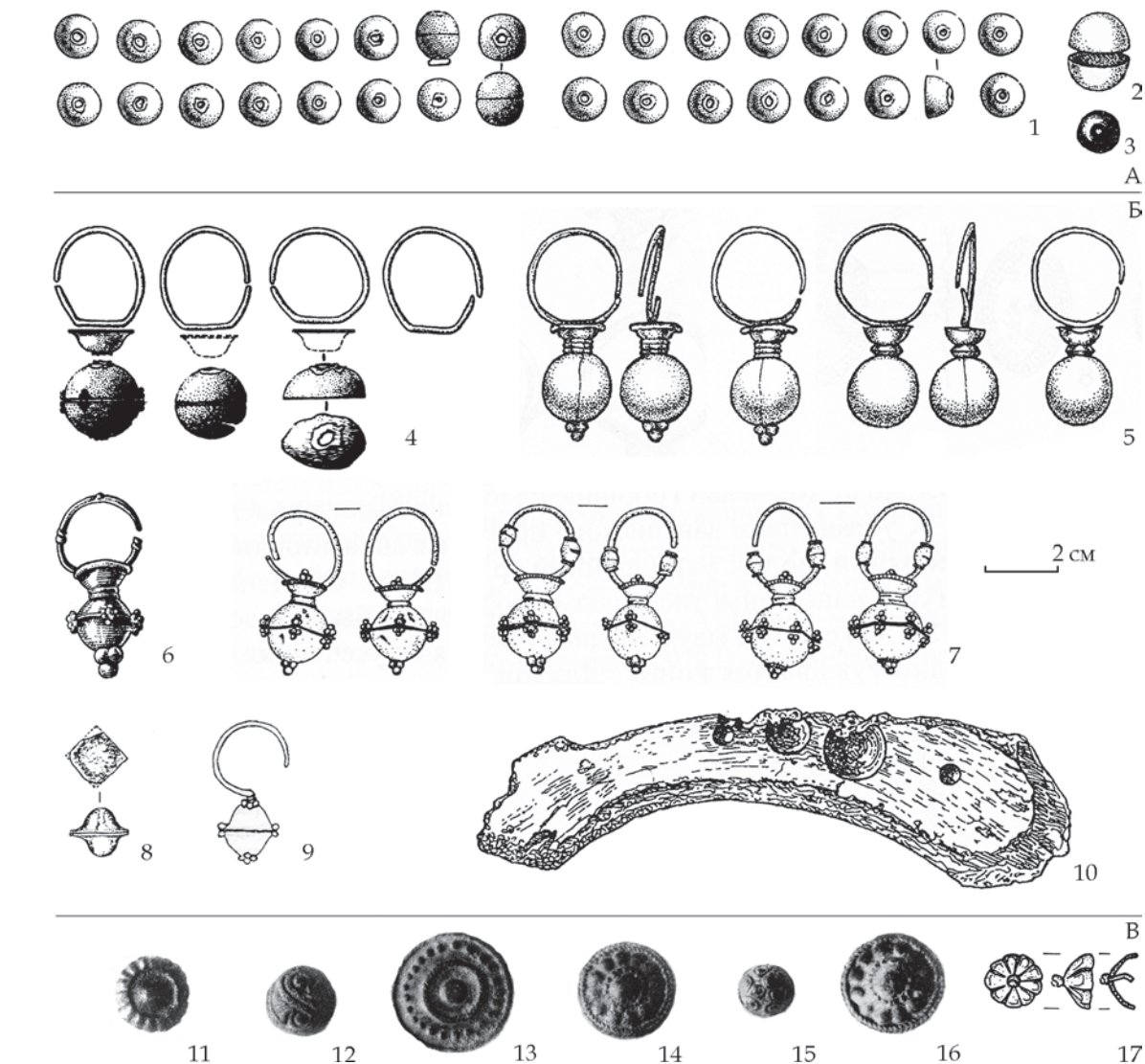

Рис. 13. Аналогічні знахідки бляшкाम та штампам із поселення Олешки: А – знахідки бляшок: 1 – Пастирський скарб 1949 р.; 2 – Пастирський скарб 1992 р.; 3 – Зайцівський скарб; Б – знахідки сережок пастирського типу: 4 – Пастирський скарб 1949 р.; 5 – Пастирський скарб 1992 р.; 6 – Пастирське городище; 7 – Харівський скарб; 8 – Ходосівка, яма 29/1988 р; 9 – Обухів II, житло 31; 10 – кістяна пластина для виготовлення кульок із Пастирського городища; В – знахідки штампів: 11, 16 – Середнє Подніпров'я; 12 – Сахнівка; 13–15 – Канів, в т. я. Княжа Гора; 17 – Серагу-Монтеорі, поховання 1133

ристання зафіксоване для ворворок із складу Хитцівського скарбу (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016, с. 121) першої хронологічної групи за О. О. Щегловою та могили 152а могильника Лучисте (Хайрединова 2017, с. 235, рис. 4: 11) із речами мартинівського кола.

Дату Коропівського комплексу В. В. Дідик визначає в межах кінця VII – рубежу VII/VIII ст. (Дідик 2012; 2013). Датування скарбів другої хронологічної групи (Пастирські та Зайцівський) можна визначити в межах першої половини VIII ст. (виключаючи 40-ві рр.). Дата скарбу із Харівки визначена в межах другої половини 30-х рр. (Комар 1999, с. 154; 2010, с. 188). Комплекс 31 із поселення Обухів II Н. М. Кравченко відносить до «комплексів п'ятого типу» (Кравченко 1979, с. 87–88, рис. 5), Н. С. Абашина датує його в межах VIII ст. (Абашина 2004, с. 283), І. О. Гавритухін – першою половиною VIII ст. (Гавритухін 1996, с. 137–138, рис. 105),

хоча О. В. Комар синхронізує її із «Битицьким горизонтом» волинцевських пам'яток, тобто останньою чвертю VIII ст. — початком IX ст. (Комар 2012, с. 147, 161). Цікаво, нижче за течією р. Сіверський Донець є знахідки готових подібних сережок (рис. 14).

Штамп із заповнення споруди досить специфічний, зазвичай вони мають виділені колом центр (Garam 2001, taf. 137–139; András 2015). Виріб можна віднести до типу 7 за типологією В. Б. Ковалевської. Цей тип дослідниця датує VII–IX ст. (Ковалевская 2000, с. 145). О. В. Комар пропонує його дату в межах другої половини VII – першої чверті VIII ст. і вважає, що аналогії слід шукати серед другого аварського періоду, де трапляються спрощені версії напівсферичних бляшок⁷. Схожий, хоч і не аналогічний штамп (рис. 13: 11) походить із Середнього Подніпров'я (Корзухіна 1996, с. 409, табл. 92: 10), що належить до типу (А) I-10 за типологією А. В. Скиби (Скиба 2016, с. 18). Також кілька круглих штампів

Рис. 14. Карта поширення аналогій. Умовні позначення: I – напівсферичні бляшки із отворами; II – штампи у вигляді розеток. Пам'ятки: 1 – Олешки; 2 – Пастирське городище; 3 – Зайців; 4 – Коропове; 5 – Харівка; 6 – Обухів II; 7 – Ходосівка, Козаків Яр; 8 – Середнє Подніпров'я; 9 – Сахнівка; 10 – Канів, в т. я. Княжа Гора; 11 – Сєрата-Монтєору

⁷ Думка висловлена в ході приватного листування.

походять із Канева та Сахнівки (Корзухина 1996, табл. 92: 7, 8; рис. 13: 12–17). Досить подібний, вже готовий виріб із отвором у центральній частині із заклепою, походить із могильника Серату-Монтеорі, поховання 1133 (Fiedler 1992, Abb. 12: 12).

Юртоподібне житло («яма 8»). Чорна пляма об'єкту розмірами 4 × 4 м, орієнтоване кутами по сторонам світу (рис. 15). В північній частині мало скупчення каміння. Заповнення розбиралося по секторах. В південному секторі простежено чорні плями горілої деревини, скупчення обпаленого піщаника. Заповнення складалося із м'якого чорноземного ґрунту із домішками попелу, в якому траплялися уламки горщиків. В південній частині на глибині 0,3 м була вирізана материкова сходинка шириною 0,1–0,8 м і висотою 0,2 м.

У північному секторі знаходилася піч, викладена із піщаника. Її встановили на материковому останці. Нижнє каміння було підтесане до форми прямокутних блоків. Верхні, менших розмірів, не мали правильної форми. Каміння покладено без розчину. Черинь печі знаходився на рівні підлоги. Потужність пропеченого шару глини – 10–15 см. Перед устям чітко фіксувалася чорна пляма розмірами 1,2 × 1,6 м. Потужність шару вуглинок була невелика – 0,05–0,07 м. У ньому було виявлено уламок кам'яного жорнова із конічним отвором. Піч частково зруйнована: каміння зводу провалилося в устя. Черинь печі діаметром 0,5 м був сильно пропечений.

В південному куті житла знаходилися два великих скупчення піщаника, розділених материковим виступом. Частина каміння лежала на материковій глині, частина – на тонкому шарі вуглинок. Якоїсь системи їх розташування простежено не було. На підлозі розчищено шість круглих ямок, діаметром 0,15–0,25 і глибиною 0,2–0,3 м від опорних стовпчиків.

Цей об'єкт досить неординарний за конструктивними особливостями. Вже з середини I тис. н. е. у слов'ян конструкція житлових споруд стала досить одноманітною (Юренко 1984; Кравченко, Струнка 1984; Пуголовок 2016а). Цей же об'єкт має шестикутну форму приступкою майже по всьому периметру. Ці ознаки зближують його із юртоподібними житлами другої половини I тис. н. е. на теренах півдня Східної Європи (Флеров 1996). Зокрема, як зазначає В. С. Флеров, юртоподібні житла мають три групи ознак. Досліджуване житло має наступні із них:

- група перша (ознаки кочових юрт): 1) округлий план чи, як його варіант, овальний;
- група друга (ознаки юртоподібних стаціонарних жител нещодавно осілих кочовиків): 1) заглибленість;
- група третя (ознаки, запозичені від слов'янських напівземлянок): 1) наближеність обрисів житла до прямокутних; 2) стовпові опори; 3) кам'яні кладки; 4) печі (Флеров 1996, с. 50).

Серед низки юртоподібних об'єктів, які зібрав і систематизував В. С. Флеров, повних аналогій комплексу із Олешків немає. Однак, як зазначає сам дослідник, всі ознаки юртоподібних жител не взаємопов'язані (Флеров 1996, с. 51).

Юртоподібні житла на волинцевських пам'ятках (а саме із цим горизонтом слід пов'язати споруду, судячи за аналізом керамічного комплексу) представлені у невеликій кількості – Опішня й Битиця (Пуголовок 2016b, с. 173).

Скупчення каміння в північному кутку можливо є залишками опалювальної споруди під лежанкою. В такому разі частина стовпових ямок

Рис. 15. Поселення Олешки, план та розрізи «ями 8» (гуртоподібне житло): 1 – план; 2 – розріз по лінії А–Б; 3 – розріз по лінії Г–В; 4 – плани та розрізи стовпових ямок.
 Умовні позначення: I – чорнозем, культурний шар; II – материк; III – вугілля; IV – зола; V – затекший ґрунт (за Шрамко, Задніков 2010, рис. 6)

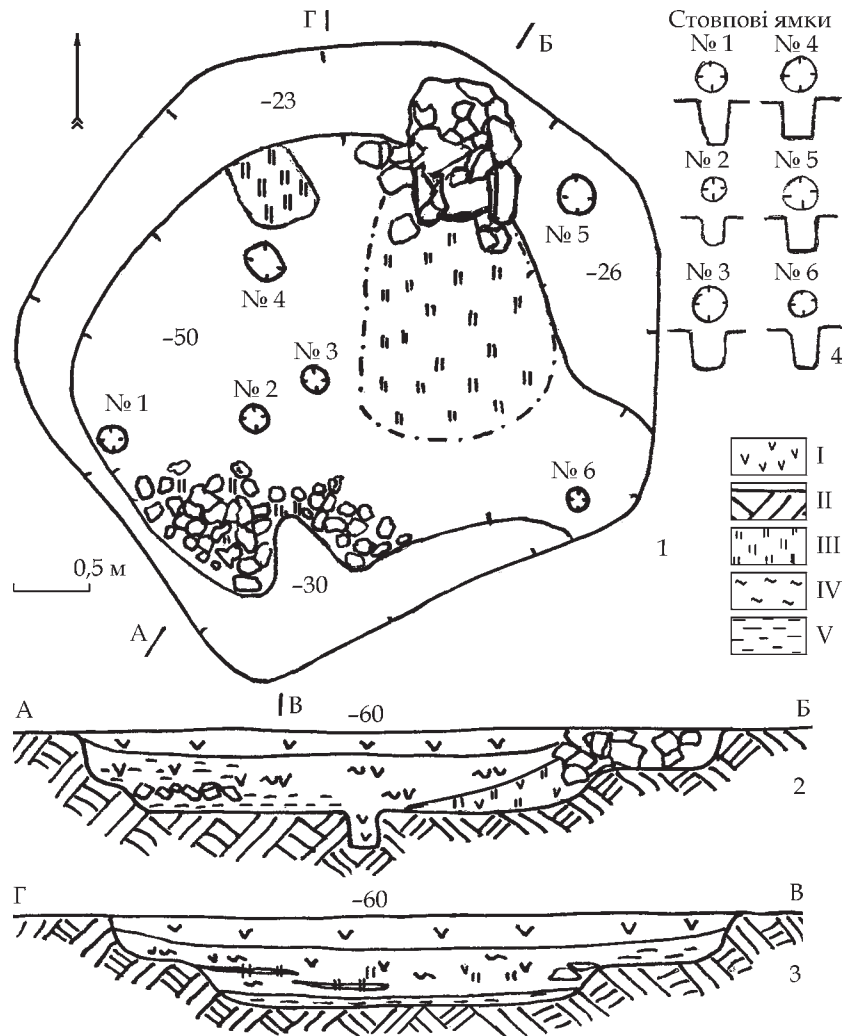
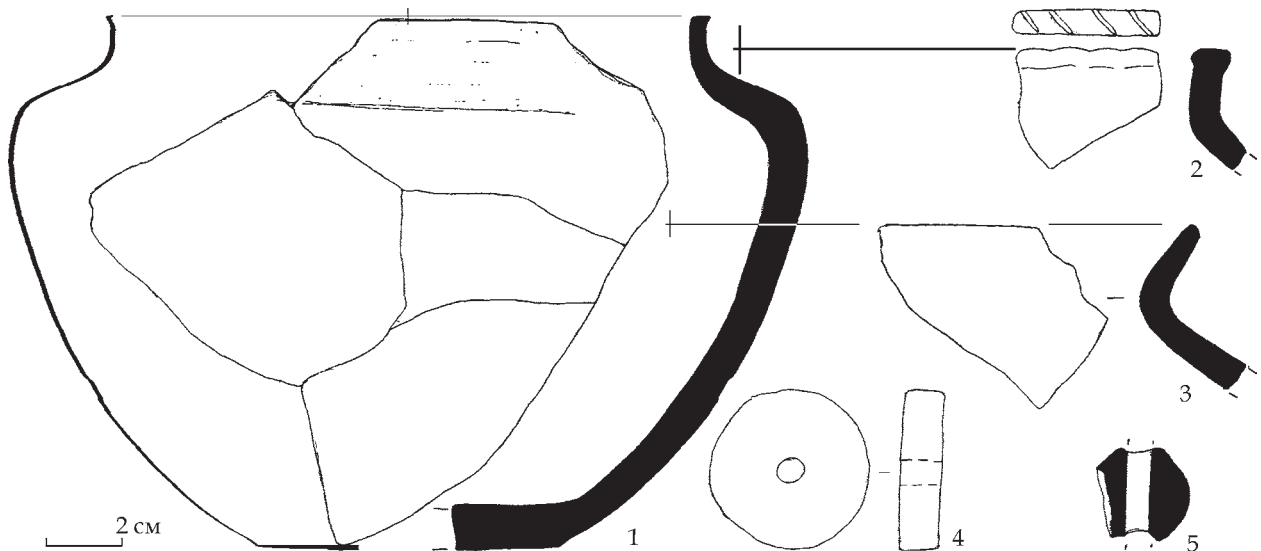

Рис. 16. Поселення Олешки, знахідки з «ями 8»

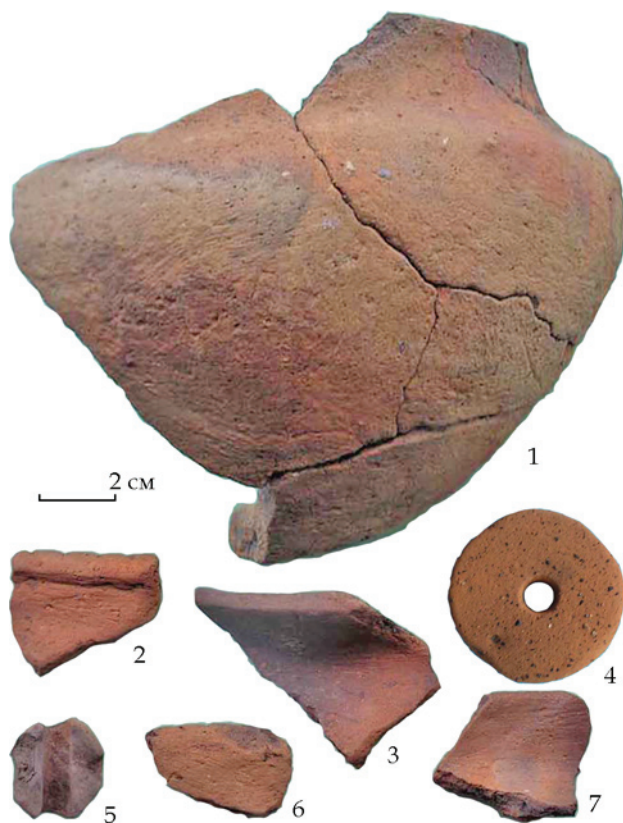

Рис. 17. Поселення Олешки, знахідки з «ями 8» (фото)

по центру споруди могли бути від стовпчиків лежанки. Аналогічне розташування лежанки та опалювального пристрою зафіксоване для будівлі 6 із Канівського поселення (Синиця 2009, с. 253–254), датованого кінцем IX – першою половиною X ст.

У заповненні юртоподібного житла із Олешків виявлено фрагменти трьох ранньосередньовічних горщиків, уламок кам'яного жорнова та два глиняні пряслиця (рис. 15; 16).

Найбільший горщик (№ 67) має коротку циліндричну шийку, закруглений вінець, різко виступаючі (круті) плічка. Найбільша ширина припадає на його верхню частину. Стінки плавно звужуються до плоского денця. Поверхня має сліди заглажування (рис. 16: 1; 17: 1). Висота 11,5 см, діаметр вінця 18,0 см, діаметр денця близько 8,0 см. Належить до типу VII, підтипу А за С. П. Юренко (Юренко 1982, с. 84), що належать до так званих «ліпних наслідувань гончарним формам» чи до II типу ліпних та примітивно-гончарних посудин за В. О. Петрашенка (Петрашенко 1992, с. 43).

Другий горщик (№ 69 і 71) представлений фрагментом вінця із прикрашеною косими насічками. Пряма коротка шийка переходить в різко виступаюче плече. Діаметр вінця близько 24–26 см (рис. 16: 2; 17: 2). По формі його можна віднести до II типу за В. О. Петрашенка (Петрашенко 1992, с. 43).

Від третього горщика (№ 68) виявлено уламок слабовідігнутого вінця з косо зрізаним краєм, короткою шийкою, яка переходить в різко виражене плічко. Діаметр вінця близько 26–28 см (рис. 16: 3; 17: 3). Належать до типу VII за В. О. Петрашенка (Петрашенко 1992, с. 47–51, рис. 7).

Пряслице виготовлене із стінки амфори (№ 70). В формувальній масі помітні домішки піроксену (рис. 16: 4; 17: 4). Загальний діаметр 4,4 см, товщина 1,4–1,5 см, діаметр отвору 0,7 см, вага 25 гр. Воно не має однозначного етнокультурного визначення. Подібні вироби серед ранньосередньовічних старожитностей належать до типу 4 (циліндричні) за О. В. Петрашенка (Петрашенко 1988, с. 27, рис. 1: 4) чи тип X-Є за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 24, рис. 23: 20–23). Подібні знахідки широко представлені серед слов'янських старожитностей (Приходнюк 1980, с. 57, рис. 19: 4, 14; 1998, с. 26, 67, рис. 43: 20).

Інше глиняне пряслице (№ 72) являє собою фрагмент округлого виробу (рис. 16: 5; 17: 5). Висота 2,5 см, діаметр отвору 0,7 см, максимальна ширина 2,5 см, маса 5,25 гр. Належить до типу 3 (сферичні) за В. О. Петрашенка (Петрашенко 1988, с. 27, рис. 1: 3) чи тип X-A за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 24, рис. 23: 1–4).

Залишки печі-кам'янки («яма 9»). Розташовувалась на відстані 10 м на південний захід від «ями 8» (рис. 18: 1). Практично повністю зрізана технікою.

Серед знахідок є уламки верхньої частини груболіпленого горщика (№ 80) із великими домішками шамоту, діаметр вінця 30,0 см (рис. 18: 2,

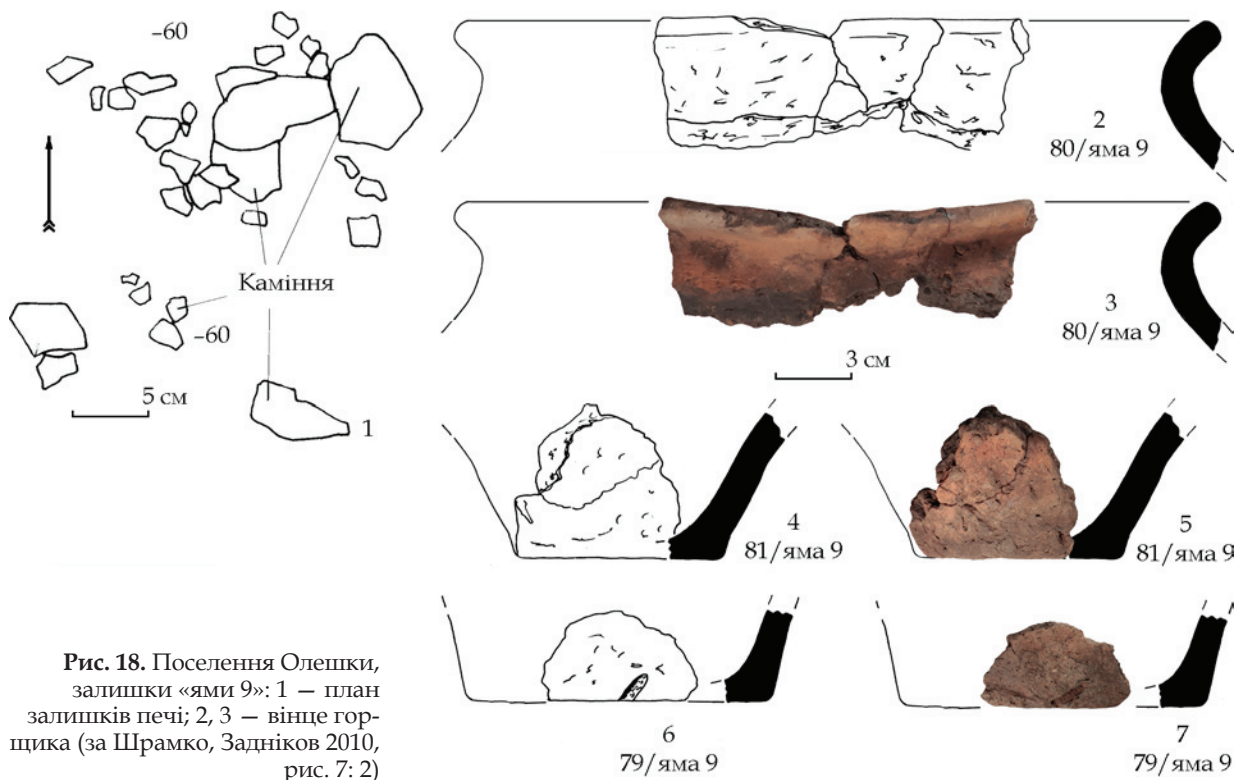

Рис. 18. Поселення Олешки, залишки «ями 9»: 1 – план залишків печі; 2, 3 – вінце горщика (за Шрамко, Задніков 2010, рис. 7: 2)

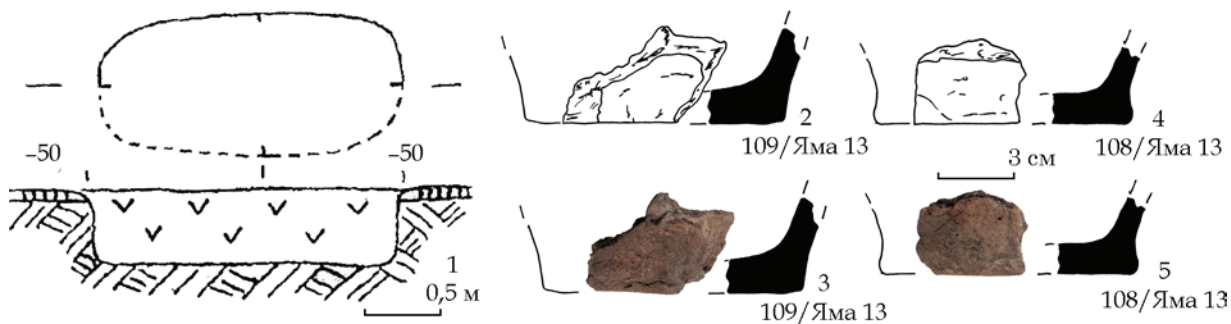

Рис. 19. Поселення Олешки, «яма 13»: 1 – план господарської ями за Шрамко, Задніков 2010, рис. 9: 1); 2–5 – фрагменти денця

3). За своїм профілюванням належить до старожитностей сахнівського типу. Також виявлено два денця (рис. 18: 4–7), діаметром 8,0 см (№ 81) та 12,0 см (№ 79).

Залишки господарської ями («яма 13»). Була зафіксована на відстані 85 м на південь від «ями 8». Чорна пляма округлої форми мала розміри 2,5 × 2,5 м (рис. 19). Дослідити об'єкт повністю не вдалося, так як він був зрізаний землерийною технікою під час прокладання дороги.

В його заповненні виявлено два денця (рис. 19: 2–5): діаметром 10,0 см (№ 108) та 10,0 см (№ 109).

Житло-напівземлянка («яма 15»). Розташоване в 16 м на південь від ями 8. Чорна пляма мала розміри 3,5 × 3,5 м. Після зачистки в східному кутку зафіксоване скупчення каміння від печі-кам'янки, розмірами 1 × 1 м. Основна частина печі збереглася. Пошкодженими виявилось лише окреме каміння.

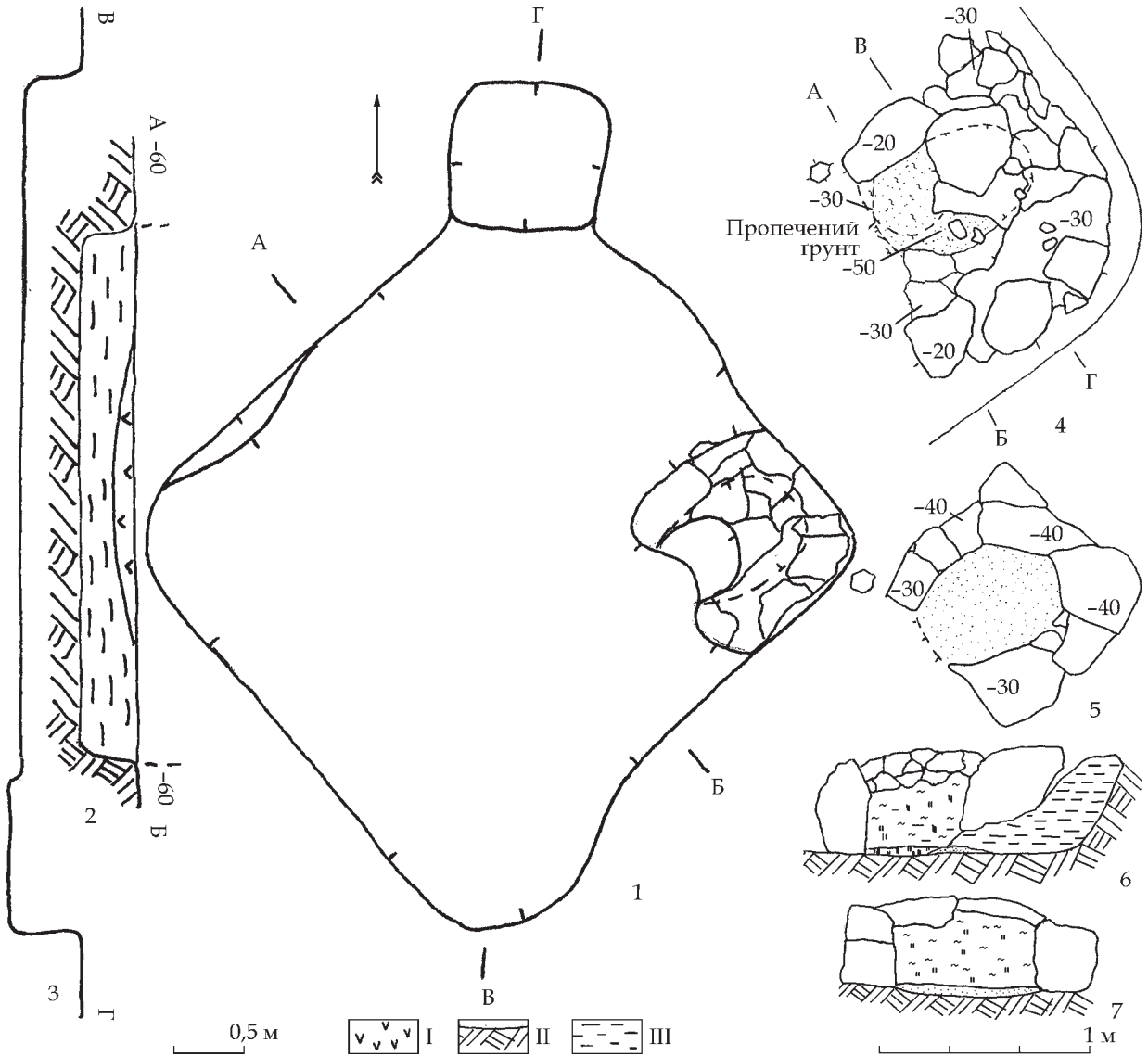

Рис. 20. Поселення Олешки, «ями 15» (житло): 1 – план; 2 – розріз по лінії А – Б; 3 – розріз по лінії В – Г; 4 – план печі-кам'янки на глибині 20–30 см; 5 – план печі-кам'янки на глибині 30–40 см; 6 – розріз печі-кам'янки по лінії А – Б; 7 – розріз печі-кам'янки по лінії В – Г. Умовні позначення: I – чорнозем, культурний шар; II – материк; III – затеклий ґрунт (за Шрамко, Задніков 2010, рис. 10)

Житло (рис. 20) мало прямокутну форму, розмірами 4 × 3,6 м і глибиною 0,35 м від рівня материка. Стінки вертикальні. В північному кутку вирізана ніша квадратної форми розмірами 1 × 1 м. Її дно заглиблене в материк до 0,1 м від рівня підлоги. В південному кутку стінка розширювалася на 0,25 м. Імовірно, в цій частині знаходився вхід.

Підлога була добре утрамбована, злегка понижувалася до північного кута житла, де розташовувалася піч-кам'янка. Піч викладена вапняковими плитами великих і середніх розмірів, поставлених майже впритул до південно-східної стінки. Форма печі в плані квадратна. Розміри 1,0 × 1,05 м, висота куполу 0,6 м від рівня череня. Останній мав овальну в плані форму, розмірами 0,78 × 0,55 м, розташований на рівні підлоги, що була пропечена на глибину 0,1–0,12 м. Піч частково була зруйнована, каміння з одного боку зміщені до центру череня. Заповнення – гумусований чорнозем, що чергувався із шарами суглинки з вкрапленнями вуглинок (рис. 20).

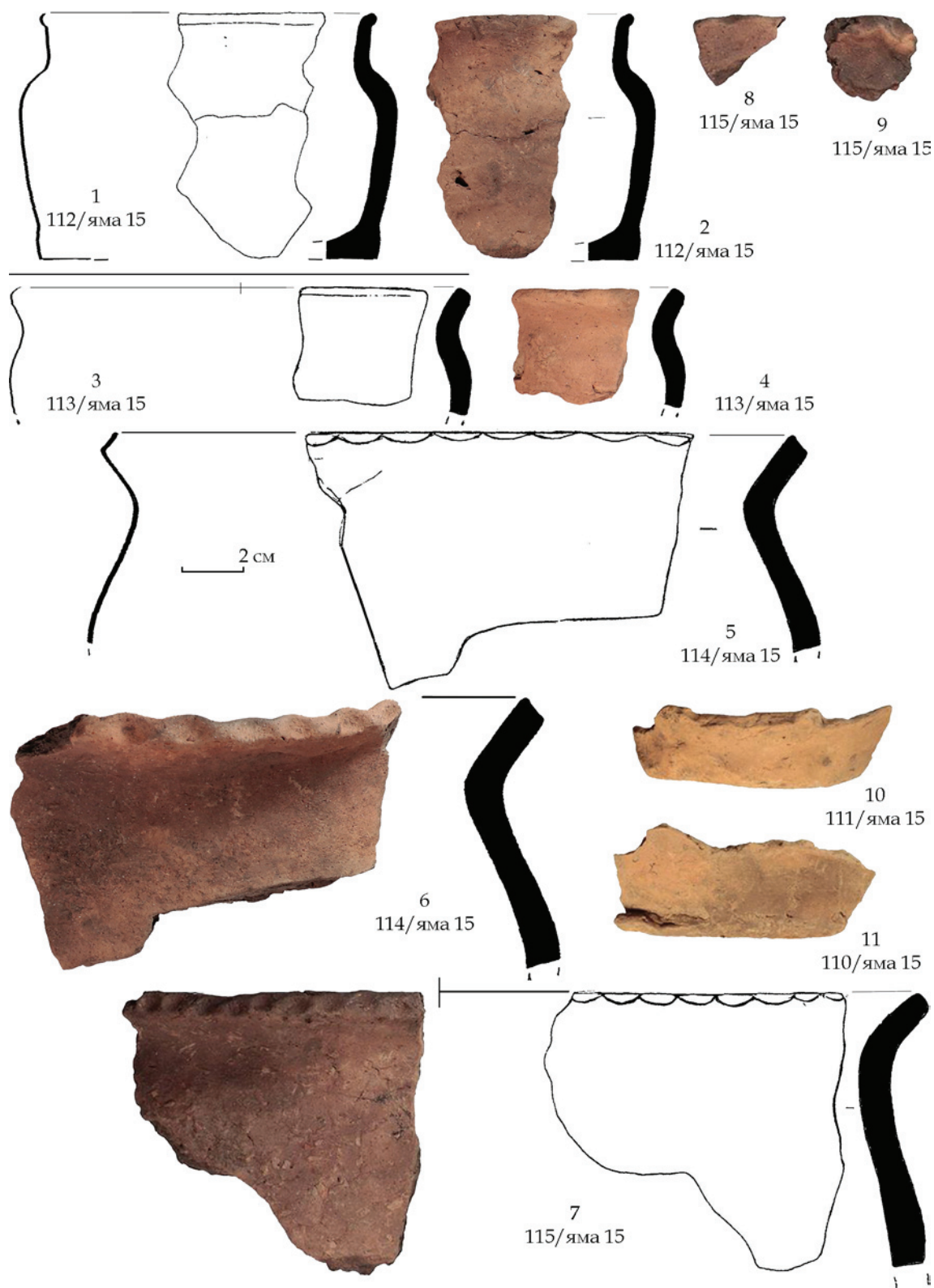

Рис. 21. Поселення Олешки, «яма 15» (житло), знахідки посуду

Подібні ніші в кутку житла іноді інтерпретують в якості входів в житло (Михайлина 2007, с. 103), хоча зазвичай вони розташовані по одній діагоналі до печі чи її устя.

В заповненні об'єкту виявлено фрагменти посуду (рис. 21). Перший горщик мініатюрних розмірів (№ 112), висотою 7,0 см та діаметром вінця 11,0 см. Другий (№ 113) теж невеликих розмірів із діаметром вінця 15,0 см. Обидва можуть належати до типу III сахнівського кола. Іще два фрагменти від верхніх частин горщиків із відігнутими вінцями із пальцевими вдавленнями: № 114 — діаметром вінця 23,0 см, № 115 — 32,0 см, належать до типу I, підтипу 1 за О. М. Приходнюком (Приходнюк 1980, с. 47—49). Ці посудини мають аналогії серед сахнівського керамічного комплексу. Також виявлено два денця діаметром 15,0 см (№ 110) та 6,5 см (№ 111).

Хронологія поселення Олешки. Датування комплексів із Олешків можна визначити в межах VIII ст. Зокрема, хронологія *господарського приміщення* («яма 2») за знахідками бронзового штампу та напівсферичних бляшок, вкладається в межах першої половини VIII ст.

Юртоподібне житло («яма 8») із знахідками «ліпних наслідувань гончарним формам», але без власне гончарних форм. Дата появи гончарної волинцевської кераміки визначається із початку VIII ст. (Смиленко, Юренко 1990а, с. 279) чи другої половини VIII ст. (Щеглова 1991, с. 47). Однак, подібна кераміка трапляється і в роменських комплексах. Відсутність кераміки із характерним орнаментом роменської культури, все ж вказує на хронологію в межах VIII ст. Інші комплекси із цього поселення також можна датувати в межах VIII ст. Цікаво, що на поселенні немає виразних знахідок салтівської культури: чи вказує це на хронологію до появи салтівської культури — до 740-х рр. (Комар 1999, с. 132), залишається незрозумілим.

На жаль, немає можливості синхронізувати яму 2 та інші комплекси цього поселення задля уточнення хронології. А це б могло вирішити питання про час появи волинцевського гончарного посуду⁸.

Печі-кам'янки. Дане поселення цікаве тим, що в трьох житлових спорудах зафіксовані печі-кам'янки. Для волинцевських старожитностей такий тип опальвальних споруд не надто характерний, і поширений лише в межах Чернігівського та Брянського Подесення (Смиленко, Юренко 1990b, с. 270) — як на поселенні Целіков Бугор, житла 2 і 3 (Горюнов 1972, рис. 13: 2, 3)⁹. Печі-кам'янки не характерні і для роменсь-

8 За повідомленням Д. Т. Березовця скарб із Харівки було виявлено в ліпленому горщику із добре заглаженою поверхнею (Березовець 1952, с. 110). Дата скарбу визначена в межах 30-х рр. VIII ст. (Комар 1999, с. 154; 2010, с. 188).

На поселенні Ходосівка, уроч. Заплава в сахнівсько-волинцевському горизонті пам'ятки, в об'єкті 4 виявлено горщик волинцевського типу, що належить до т. з. «ліпних наслідувань». В культурному шарі виявлено сережку пастирського кола (Готун та ін. 2007, с. 179—180), що знаходить аналогії серед матеріалів Пастирського городища, в тому числі із скарбів другої хронологічної групи (Приходнюк 2005, с. 42). Однак, немає можливості синхронізувати знахідку із культурного шару та об'єкт із поселення уроч. Заплава.

А от на поселенні Обухів II, в житлі 31 виявлено сережку пастирського кола та ліпний посуд, в т. ч. із прямими вінцями, що складають один комплекс. Датування сережки досить дискусійне (Абашина 2004).

9 Етнокультурна належність та датування об'єктів 2 та 3 із поселення Целіков Бугор не надто однозначна. Вони можуть належати до сахнівського чи волинцевського горизонтів. Однак, наявність в заповненні об'єктів фрагментів пастирського гончарного посуду — імовірно, вказує саме на сахнівський етап.

кої культури, хоча трапляються вони в тому числі в басейні Сіверського Дінця — Мохнач, Коропови Хутори (Пуголовок 2016, с. 127). Можна припустити, що наявність печей-кам'янок залежала від наявності сировини для їх будівництва, однак це твердження потребує спеціального дослідження.

Пам'ятки волинцевської культури в басейні Сіверського Дінця. Досить унікальним для даного регіону є знахідки комплексу із посудом характерним для волинцевської культури. Хоча дана територія не є ареалом поширення даної культури (Юренко 1985, с. 117, рис. 19; 1988, с. 245). Однак, в басейні р. Оскол є кілька салтівських пам'яток із волинцевським гончарним посудом (Воронятов 2005, карта 1) — Дмитрівський (Плетнева 1989, с. 136, рис. 76—78), Верхньосалтівський III (Колода 1998, с. 23, рис. 2; Лаптев 2011, с. 44, рис. 1: 8), Верхньосалтівський IV (Аксенов 2003, рис. 2: 3), Червоногірківський (Аксенов 2003, с. 100) могильники, поселення Жовтневе (Плетнева 1962, с. 91; Пархоменко 1985, рис. 5: 8, 9) та ін. А у верхів'ях Осколу розташована слов'янська пам'ятка із волинцевськими матеріалами — Приоскольське 2 (Обломский, Завьялов 2001-2002, с. 76—90). Ці матеріали вказують на проникнення невеликих груп волинцевського населення до ареалу салтівської культури. Можливо, матеріали поселення Олешки вказують на початок цього процесу ще в першій половині VIII ст.

Висновки. В басейні р. Харків зафіксовано щонайменше три пам'ятки пеньківської культури (Трав'янське 1, Циркуни 13, Циркуни 11) та дві (Циркуни 13, Олешки) із сахнівським чи сахнівсько-волинцевським культурним горизонтом. Присутні на цих пам'ятках і знахідки прикрас, характерних для скарбів кола Мартинівки та Пастирсько-Харівських. Цікаво, що в даному мікрорегіоні є, принаймні, дві пам'ятки із слідами ювелірного виробництва — Циркуни 13 та Олешки, причому в обох випадках зафіксовано виготовлення варіацій сережок пастирського кола. Культурна приналежність ще шести пунктів досить неоднозначна, але їх належність до слов'янського кола видається цілком слушною.

Подяки. Висловлюємо щирі вдячності В. В. Колоді, О. В. Комару, О. О. Лаптеву, В. Є. Родінковій, Є. В. Синиці та А. В. Скибі за надані консультації та зауваження.

ЛІТЕРАТУРА

- Абашина, Н. С. 2004. Ранньослов'янські житла поселення Обухів II. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 277-300.
- Айбабин, А. И. 1973. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа. *Советская археология*, 3, с. 62-72.
- Аксенов, В. С. 2003. Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологічний літопис лівобережної України*, 2, с. 95-102.
- Березовець, Д. Т. 1952. Харівський скарб. *Археологія*, VI, с. 109-119.
- Березуцкий, В. Д., Золотарев, П. М., Куцев, Е. А. 2017. Острогожский клад (последняя треть — конец VII в. н. э.). *Российская археология*, 1, с. 131-140.
- Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастирському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 67-76.
- Буйнов, Ю. В. 2011. Разведки в долине р. Харьков. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 50-51.
- Буйнов, Ю. В., Сергеев, М. А. 2012. Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни-13 на Харківщині. *Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна*, 45, с. 8-17.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Браслети V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: нові знахідки. *Археологія*, 2, с. 92-107.

- Володарець-Урбанович, Я. В., Буйнов, Ю. В. 2017. Литейные формочки с поселения Циркуны 13. *Stratum plus*, 5, с. 57-86.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О. 2012. До історії вивчення волинцевських старожитностей. *Археологія*, 4, с. 122-131.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2016. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулля: збірник наукових праць*. Київ, с. 119-132.
- Воронятов, С. В. 2005. Волинцевская «культура» и «Русский каганат». В: Еременко, В. Е. (ред.). *Альманах молодых археологов. По материалам II Международной студенческой научной конференции «Проблемы культурогенеза и древней истории Восточной Европы и Сибири»*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 199-211.
- Гавритухин, И. О. 1996. Датировка начальных фаз культуры Луки Райковецкой. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 136-139.
- Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. 1996. Группы днепровских раннесредневековых кладов. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 53-57.
- Ганощенко, В. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2019. Скарб кола Мартинівки з Правих Солонців Херсонської області. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 126-150.
- Готун, І. А., Гаскевич, Д. Л., Казимір, О. М., Лисенко, С. Д., Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. 2007. Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження. І: Поселення між Ходосівкою і Лісниками: Дослідження 2003 р. Київ: Стилос.
- Дідик, В. В. 2009. Нова знахідка ранньосередньовічного скарбу у водозборі Сіверського Дінця. *Слобожанське культурне надбання: Збірка статей учених з пам'яткоохоронної роботи*, 2, с. 214-226.
- Дідик, В. В. 2012. Вироби степового зразку із ранньосередньовічного Коропівського скарбу. *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 2, с. 19-25.
- Дідик, В. В. 2013. Намисто ранньосередньовічного Коропівського скарбу. *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 3, с. 52-57.
- Ковалевская, В. Б. 2000. Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. Пущино: ОНТИ ПНЦ РАН.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2010. К дискуссии о хронологии раннесредневековых кочевнических памятников Среднего Поволжья. В: Стащенко, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия)*. Самара: Офорт, с. 169-206.
- Комар, А. В. 2012. Поляне и северяне. В: Мельникова, Е. А. (ред.). *Древнейшие государства Восточной Европы*. Москва, с. 128-191.
- Комар, О. В. 2018. Археологічне та археомагнітне датування волинцевських комплексів Ходосівського поселення. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 168-191.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, V, с. 352-435, 586-705.
- Кравченко, Н. М. 1979. Исследования славянских памятников на Стугне. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне и Русь (На материалах восточнославянских племен и Древней Руси)*. Киев: Наукова думка, с. 74-92.
- Кравченко, Н. М., Струнка, М. Л. 1984. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII–IX ст. *Археологія*, 45, с. 84-95.
- Курта, Ф. 2011. Женщина из Дэнчень или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру (A woman from Dănceni, or bow fibulae of Werner's class II C). *Tyragetia. Archeologie Istorie Antică*, V (XXI), 1, s. 153-192.
- Любичев, М. В. 1994. *Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя*. Дисертація к. і. н. ХДУ.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.
- Обломский, А. М., Завьялов, В. И. 2001-2002. Новые памятники периода раннего средневековья бассейна Северского Донца. *Stratum plus*, 5, с. 71-90.
- Пархоменко, В. О. 1985. Поселение салтовской культуры у с. Жовтневое. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX – XIV вв. (история и археология)*. Киев: Наукова думка, с. 84-95.

- Плетнева, С. А. 1962. О связях алано-болгарский племен Подонья со славянами. *Советская археология*, 1, с. 83-94.
- Плетнева, С. А. 1989. На славяно-хазарском пограничье. *Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.
- Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: ВГУ.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастырське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 1998. Харивский клад. *Archaeoslavica*, 3, с. 243-282.
- Приходнюк, О. М., Шовкопляс, А. М., Ольговская, С. Я., Струина, Т. А. 1991. Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, II, с. 72-92.
- Пуголовок, Ю. 2016а. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.
- Пуголовок, Ю. О. 2016б. Кочівницький елемент у матеріальній культурі Опішнянського городища. *Древности*, 14, с. 165-176.
- Родинкова, В. Е. 2003. *Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора)*. Диссертация к. и. н. ИА РАН.
- Родинкова, Р. Е. 2015. К проблеме выделения балтских элементов в женском уборе «Мартыновского» типа. *Краткие сообщения Института археологии*, 240, с. 91-111.
- Синиця, Є. В. 2009. Комплекс будівлі 6 з Канівського поселення (розкопки 2006 року). *Vita Antiqua*, 7–8, с. 250-260.
- Скиба, А. В. 2016. *Поясні набори геральдичного стилю у слов'ян*. Київ: ІА НАН України.
- Скворцов, К. Н. 2010а. *Могильник Митино V–XIV вв. (Калининградская область)*. *Материалы исследования 2008 г.* 1. Материалы охранных археологических исследований, 15 Москва: ИА РАН.
- Скворцов, К. Н. 2010б. *Могильник Митино V–XIV вв. (Калининградская область)*. *Материалы исследования 2008 г.* 2. Материалы охранных археологических исследований, 15 Москва: ИА РАН.
- Смиленко, А. Т., Юренко, С. П. 1990а. Керамика. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 279-290.
- Смиленко, А. Т., Юренко, С. П. 1990б. Типы жилищ и хозяйственных построек. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 266-275.
- Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О. 2016. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*, 1, с. 91-131.
- Хайрединова, Э. А. 2017. Детское погребение первой половины VII в. с пальчатými фибулами днепровского круга из могильника у села Лучистое в Юго-Западном Крыму. *Краткие сообщения Института археологии*, 248, с. 232-248.
- Флеров, В. С. 1996. *Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы*. Москва.
- Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.
- Шрамко, Б. А. 1971. *Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского Государственного университета им. А. М. Горького*. НА ІА НАН України, ф. е. 1971/46.
- Шрамко, Б. А. 1972а. Работы в бассейне Ворсклы и Северского Донца. *Археологические открытия 1971 г.*, с. 328-329.
- Шрамко, Б. О. 1972б. *Отчет об археологических исследованиях в зоне Травянского водохранилища в 1972 г.* НА ІА НАН України, ф. е. 1972/66.
- Шрамко, Б. А. 1973. Исследование в Харьковской и Полтавской областях. *Археологические открытия 1972 г.*, с. 351-352.
- Шрамко, Б. А. 1975. Исследование археологических объектов в зоне Травянского водохранилища и связанной с ним оросительной системы: Отчет о НИР. Рукопись: д. и. н., проф. Б. А. Шрамко. *Сборник рефератов НИР*, серия 29, 17, с. 16-17.
- Шрамко, Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины: Харьковская область*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, І. Б., Голубева, І. В., Задніков, С. А., Окатенко, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2006. *Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2006 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/28, І.

- Шрамко, І. Б., Голубева, І. В., Задніков, С. А., Окатенко, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2007. *Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2007 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/128, І.
- Шрамко, І. Б., Голубева, І. В., Задніков, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2008. *Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2008 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/272.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2010. Поселение XIV века «Олешки» на Северском Донце. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 8: Золотоордынское время, с. 163-230.
- Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск: Курское областное отделение Всероссийского фонда культуры, с. 162-204.
- Щеглова, О. А. 1991. Среднее Поднепровье конца VII — первой половины VIII вв.: причины смены культур. *Социогенез и культурогенез в историческом аспекте*. Санкт-Петербург, с. 42-50.
- Юренко, С. П. 1984. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. *Археологія*, 45, с. 34-46.
- Юренко, С. П. 1985. Волинцевская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 116-125.
- Юренко, С. П. 1988. Население Днепровского Левобережья в VII—VIII вв. н. э. (волинцевская культура). В: Баран, В. Д. (ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Киев: Наукова думка, 4, с. 244-251.
- Csuthy, A. 2015. Az avar kori félgömb alakú és rozettás lószerszámveretek. *Hadak Újtján*, XXIV, p. 669-689.
- Fiedler, U. 1992. *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. I, II. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Garam, E. 2001. *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archeologia, 5. Budapest: Kánai Nyomda.
- Lietuvos... 1978. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*. 4, I—XIIIa. radiniai. Vilnius: Mokslas.
- Luchtaunas... 2002. In: *Luchtaunas, Aleksiejus, Velius, Gintautas. Katalog — Catalogue. Kernava — litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorow Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Histotii w Kernave, Litwa*. Warszawa, s. 95-201.

REFERENCES

- Abashyna, N. S. 2004. Rannoslov'ianski zhytla poselennia Obukhiv II. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohiia daonikh slov'ian. Doslidzhennia i materialy*. Kyiv, s. 277-300.
- Aibabin, A. I. 1973. K voprosu o proiskhozhdenii serezhkek pastyrskogo tipa. *Sovetskaia arkhelohiia*, 3, s. 62-72.
- Aksenov, V. S. 2003. Sydiache pokhovannia z alanskoho katakombnoho mohylnyka bilia s. Verkhonii Saltiv. *Arkheolohichnyi litopys livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 95-102.
- Berezovets, D. T. 1952. Kharivskiy skarb. *Arkheolohiia*, VI, s. 109-119.
- Berezutskii, V. D., Zolotarev, P. M., Kutsev, E. A. 2017. Ostrogozhskii klad (posledniaia tret — konets VII v. n. e.). *Rossiiskaia arkhelohiia*, 1, s. 131-140.
- Braichevskiy, M. Yu. 1955. Novi rozkopky na Pastyrskom horodyshchi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 67-76.
- Buinov, Iu. V. 2011. Razvedki v doline r. Kharkov. *Arkheolohichni doslidzhenni v Ukraini 2010 r.*, s. 50-51.
- Buinov, Yu. V., Serhieiev, M. A. 2012. Materialy doby bronzы ta rannoho serednovichchia z poselennia Tsyркuny-13 na Kharkivshchyni. *Visnyk Kharkivskoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 45, s. 8-17.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015. Braslety V — pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: novi znakhidky. *Arkheolohiia*, 2, s. 92-107.
- Volodarets-Urbanovich, Ia. V., Buinov, Iu. V. 2017. Liteinye formochki s poselennia Tsirkuny 13. *Stratum plus*, 5, s. 57-86.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2012. Do istorii vyvchennia volyntsevskykh starozhytnosti. *Arkheolohiia*, 4, s. 122-131.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2016. Pro obstezhennia mistsia znakhidky Khyttivskoho («Lubenskoho») skarbu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Posullia: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, s. 119-132.
- Voroniato, S. V. 2005. Volyntsevskia «kultura» i «Russkii kaganat». In: Eremenko, V. E. (ed.). *Almanakh molodykh arkhelohov. Po materialam II Mezhdunarodnoi studencheskoi nauchnoi konferentsii*

- «Problemy kulturogeneza i drevnei istorii Vostochnoi Evropy i Sibiri». Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 199-211.
- Gavritukhin, I. O. 1996. Datirovka nachalnykh faz kultury Luki Raikovetskoi. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 136-139.
- Gavritukhin, I. O., Shcheglova, O. A. 1996. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 53-57.
- Hanoshchenko, V. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2019. Skarb kola Martynivky z Pravykh Solontsiy Khersonskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 126-150.
- Hotun, I. A., Haskevych, D. L., Kazymir, O. M., Lysenko, S. D., Petrauskas, A. V., Petrauskas, O. V. 2007. *Pionichna ekspedytisia IA NAN Ukrainy. Materialy i doslidzhennia*. I: Poselennia mizh Khodosivkoiu i Lisnykamy: Doslidzhennia 2003 r. Kyiv: Stylos.
- Didyk, V. V. 2009. Nova znakhidka rannoserednovichnoho skarbu u vodozbori Siverskoho Dintsia. *Slobozhanske kulturne nadbannia: Zbirka statei uchenykh z pam'iatkookhoronnoi roboty*, 2, s. 214-226.
- Didyk, V. V. 2012. Vyroby stepovoho zrazku iz rannoserednovichnoho Koropivskoho skarbu. *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, 2, s. 19-25.
- Didyk, V. V. 2013. Namysto rannoserednovichnoho Koropivskoho skarbu. *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, 3, s. 52-57.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTs RAN.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Komar, A. V. 2010. K diskussii o khronologii rannesrednevekovykh kochevnicheskikh pamiatnikov Srednego Povolzhia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e. (voprosy mezhetnicheskikh kontaktov i mezhkulturnogo vzaimodeistviia)*. Samara: Ofort, s. 169-206.
- Komar, A. V. 2012. Poliane i severiane. In: Melnikova, E. A. (ed.). *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy*. Moskva, s. 128-191.
- Komar, O. V. 2018. Arkheolohichne ta arkheomahnitne datuvannia volyntsevskykh kompleksiv Khodosivskoho poselennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 168-191.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*, V, s. 352-435, 586-705.
- Kravchenko, N. M. 1979. Issledovaniia slavianskikh pamiatnikov na Stugne. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane i Rus (Na materialakh vostochnoslavianskikh plemen i Drevnei Rusi)*. Kiev: Naukova dumka, s. 74-92.
- Kravchenko, N. M., Strunka, M. L. 1984. Rekonstruktsiia inter'ieru slov'ianskoho zhytla VIII – IX st. *Arkheolohiia*, 45, s. 84-95.
- Kurta, F. 2011. Zhenshchina iz denchen ili k voprosu o fibulakh tip II C po Verneru (A woman from Dănceni, or bow fibulae of Werner's class II C). *Tyragetia. Archeologie Istorie Antică*, V (XXI), 1, s. 153-192.
- Liubichev, M. V. 1994. *Penkivska kultura Dnipro-Donetskoho mezhyrichchia*. Dysertatsiia k. i. n. KhDU.
- Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII – X st. mizh Dniprom i Karpatamy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Oblomskii, A. M., Zavialov, V. I. 2001-2002. Novye pamiatniki perioda rannego srednevekovia basseina Severskoho Donsa. *Stratum plus*, 5, s. 71-90.
- Parkhomenko, V. O. 1985. Poselenie saltovskoi kultury u s. Zhovtnevoe. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v IX – XIV vv. (istoriia i arkheologiia)*. Kiev: Naukova dumka, s. 84-95.
- Pletneva, S. A. 1962. O svyaziakh alano-bolgarskii plemen Podonia so slavianami. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 83-94.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarском pograniचे. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Podniprovia VI – IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: VGU.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshe*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prykhodniuk, O. M., Khardaev, V. M. 1998. Kharivskii klad. *Archaeoslavica*, 3, c. 243-282.
- Prykhodniuk, O. M., Shovkopliias, A. M., Olgovskaia, S. Ia., Struina, T. A. 1991. Martynovskii klad. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*, II, s. 72-92.
- Puholovok, Yu. 2016a. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Puholovok, Yu. O. 2016b. Kochivnytskyi element u materialnii kulturi Opishnianskoho horodysheha. *Drevnosti*, 14, s. 165-176.

- Rodinkova, V. E. 2003. *Kulturnye svyazi naseleniia Srednego Podneprov'ia v VII v. (po materialam zhenskogo ubora)*. Dissertatsiia k. i. n. IA RAN.
- Rodinkova, R. E. 2015. K probleme vydeleniia baltskikh elementov v zhenskom ubore «Martynovskogo» tipa. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 240, s. 91-111.
- Synytisia, Ye. V. 2009. Kompleks budivli 6 z Kanivskoho poselennia (rozkopky 2006 roku). *Vita Antiqua*, 7–8, s. 250-260.
- Skyba, A. V. 2016. *Poiasni nabory heraldychnoho styliu u slov'ian*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Skvortsov, K. N. 2010a. *Mogilnik Mitino V–XIV vv. (Kaliningradskaia oblast). Materialy issledovaniia 2008 g. 1. Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovaniia*, 15 Moskva: IA RAN.
- Skvortsov, K. N. 2010b. *Mogilnik Mitino V–XIV vv. (Kaliningradskaia oblast). Materialy issledovaniia 2008 g. 2. Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovaniia*, 15 Moskva: IA RAN.
- Smilenko, A. T., Iurenko, S. P. 1990a. Keramika. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane Iugo-Vostochnoi Evropy v predgosudarstvennyi period*. Kiev: Naukova dumka, s. 279-290.
- Smilenko, A. T., Iurenko, S. P. 1990b. Tipy zhilishch i khoziaistvennykh postroek. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane Iugo-Vostochnoi Evropy v predgosudarstvennyi period*. Kiev: Naukova dumka, s. 266-275.
- Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2016. Kompleks kola «Martynivky» z Poltavy (Poltavskiy skarb 2014 r.). In *Sclavenia terra*, 1, s. 91-131.
- Khairudinova, E. A. 2017. Detskoe pogrebenie pervoi poloviny VII v. s palchatymi fibulami dneprovskogo kruga iz mogilnika u sela Luchistoe v Iugo-Zapadnom Krymu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 248, s. 232-248.
- Flerov, V. S. 1996. *Rannesrednekovye iurtoobraznye zhilishcha Vostochnoi Evropy*. Moskva.
- Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Dontsa*. Kharkov: KhGU.
- Shramko, B. A. 1971. *Otchet o rabote Skifo-slovianskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo Gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gorkogo*. NA IA NAN Ukrainy, f. e. 1971/46.
- Shramko, B. A. 1972a. Raboty v basseine Vorskly i Severskogo Dontsa. *Arkheologicheskie otkrytiia 1971 g.*, s. 328-329.
- Shramko, B. O. 1972b. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh v zone Travenskogo vodokhranilishcha v 1972 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. e. 1972/66.
- Shramko, B. A. 1973. *Issledovanie v Kharkovskoi i Poltavskoi oblastiakh. Arkheologicheskie otkrytiia 1972 g.*, s. 351-352.
- Shramko, B. A. 1975. *Issledovanie arkheologicheskikh obiektov v zone Travianskogo vodokhranilishcha i svyazannoi s nim orositelnoi sistemy: Otchet o NIR*. Rukopis: d. i. n., prof. B. A. Shramko. *Sbornik referatov NIR, seriia 29, 17*, s. 16-17.
- Shramko, B. A., Mikheev, V. K., Grubnik-Buinova, L. P. 1977. *Spravochnik po arkheologii Ukrainy: Kharkovskaia oblast*. Kiev: Naukova dumka.
- Shramko, I. B., Holubieva, I. V., Zadnikov, S. A., Okatenko, S. A., Peliashenko, K. Yu. 2006. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v Kharkivskii oblasti ta v m. Kharkovi v 2006 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/28, I.
- Shramko, I. B., Holubieva, I. V., Zadnikov, S. A., Okatenko, S. A., Peliashenko, K. Yu. 2007. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v Kharkivskii oblasti ta v m. Kharkovi v 2007 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/128, I.
- Shramko, I. B., Holubieva, I. V., Zadnikov, S. A., Peliashenko, K. Yu. 2008. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v Kharkivskii oblasti ta v m. Kharkovi v 2008 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/272.
- Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2010. *Poselenie XIV veka «Oleshki» na Severskom Dontse. Step'i Evropy v epokhu srednevekovia*, 8: Zolotoordynskoe vremia, s. 163-230.
- Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk: Kurskoe oblastnoe otделение Vserossiiskogo fonda kultury, s. 162-204.
- Shcheglova, O. A. 1991. *Srednee Podneprove kontsa VII – pervoi poloviny VIII vv.: prichiny smeny kultur. Sotsiogenez i kulturogenez v istoricheskom aspekte*. Sankt-Peterburg, s. 42-50.
- Yurenko, S. P. 1984. *Domobudivnytstvo naselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia v VIII–X st. Arkheolohiia*, 45, s. 34-46.
- Iurenko, S. P. 1985. *Volintsevskaiia kultura*. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 116-125.
- Iurenko, S. P. 1988. *Naselenie Dneprovskogo Levoberezhia v VII–VIII vv. n. e. (volintsevskaiia kultura)*. In: Baran, V. D. (ed.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov*. Kiev: Naukova dumka, 4, s. 244-251.
- Csuthy, A. 2015. *Az avar kori fülgumb alakъ њs rozettбs lyszerszбmveretek. Hadak Ъtјбn*, XXIV, p. 669-689.
- Fiedler, U. 1992. *Studien zu Gröberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. I, II. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Garam, E. 2001. *Funde byzantinischer Herkunft in der Avarzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archeologia, 5. Budapest: Kónai Nyomda.

Lietuvos... 1978. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*. 4, I–XIIIa. radiniai. Vilnius: Mokslas.

Luchtaunas... 2002. In: *Luchtaunas, Aleksiejus, Velius, Gintautas. Katalog – Catalogue. Kernava – litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorow Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernawe, Litwa*. Warszawa, s. 95-201.

S. A. Zadnikov, Ya. V. Volodarets-Urbanovich

MATERIALS OF THE THIRD QUARTER OF THE FIRST MILLENNIUM AD FROM THE BASIN OF RIVER KHARKOV (based on the archaeological resource of Ukraine)

The materials of third quarter of the first millennium AD on the basin of river Kharkiv are considered in the paper. These are ten locations, including two with jewelry finds and one with casting moulds. Most of the monuments have been discovered since the 2000^s through archaeological exploration and expertise.

There are three monuments of the Penkivka culture, at least and two with the Sakhnivka or Sakhnivka-Volyntseve cultural horizons in Kharkiv basin.

Also present at these monuments are jewelry finds of the treasures of the Martynivka and Pastyrsk-Kharivka treasures. It is interesting that in this micro-region there are at least two monuments with traces of jewelry production – Tsirkuny 13 and Oleshku, and in both cases the production of pastoral type earrings is recorded. Even the cultural affiliation of the six points is rather ambiguous, but their belonging to the Slavic circle seems quite correct.

Keywords: Penkivka culture, Sakhnivka type monuments, Volyntseve culture, early Middle Ages, «antiquities of the Antes», first and second chronological groups of treasures by O. O. Shcheglova, treasures of type Martynivka and Pastyrsk.

Одержано 15.03.2020

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України.

VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav V., Candidate of Sciences in History, Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net.

ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

ZADNIKOV Stanislav A., PhD, Senior Researcher, V. N. Karazin Kharkiv National university.

ORCID: 0000-0003-0425-2312, e-mail: belsk.archaika@gmail.com.

УДК 904.4(477.51)“8/10”

О. Є. Черненко, Р. А. Кравченко, Р. М. Луценко

МАТЕРІАЛИ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОРОДИЩА СВЕРДЛОВСЬКЕ-1 В 2014–2018 РР.¹

Стаття присвячена публікації та аналізу матеріалів роменської культури з досліджень городища Свердловське-1 в 2014–2018 рр. Городище займає мис правого берегу р. Десна, що здійснюється над її долиною на 40–50 м. Пам'ятка відома в літературі вже близько 150 років. У 1968 р. на ній проводилися стаціонарні дослідження експедицією під керівництвом О. М. Мельниківської, а з 2014 р. – експедицією О. Є. Черненко.

Загальна площа, досліджена у 2014–2018 рр., складає близько 230 м². В результаті проведених робіт було здійснено розріз оборонних споруд та вивчено рештки п'яти споруд і трьох ям роменської культури. З досліджених об'єктів походили речі побутового і ремісничого призначення, прикраси та елементи костюму. Окремо слід відзначити знахідки ливарної форми, виготовленої з крейди, та тигля, що свідчить про існування на пам'ятці ювелірного виробництва. Керамічний комплекс представлений уламками ліпних роменських та гончарних давньоруських посудин.

Ключові слова: слов'яни, роменська археологічна культура, городище Свердловське-1.

Городище Свердловське-1 розташоване в уроч. Хоромки (інші назви – Городок, Носеньків город, Водопойло, Провалля) за 1,5 км північніше с. Деснянське (колишні назви – Псарівка (до 1920 р.), Свердловка (1920–2016 рр.)) Коропського р-ну, Чернігівської обл. (рис. 1). Воно займає останцеподібний мис правобережної корінної тераси р. Десна (рис. 2). З боку поля до оборонних споруд городища приликає неукріплене поселення. Пам'ятка багаточасова: на сьогоднішній день на ній зафіксовано три культурно-хронологічні горизонти. Найбільш ранні знахідки належать до епохи бронзи. У VI–IV ст. до н. е. на місці функціонувало поселення юхнівської культури раннього залізного віку. Наприкінці I тис. н. е. на його місці виникло роменське городище. Окремі нечисленні знахідки (переважно фрагменти керамічного посуду) датуються добою козачини (XVII–XVIII ст.).

Вперше городище Свердловське-1 згадується в працях Д. Я. Самоковасова та П. С. Уварової (Самоковасов 1873, с. 4; 1908, с. 115; Уварова 1906, с. 79). Упродовж ХХ ст. воно обстежувалося розвідками під керівництвом С. А. Гатцука (1907 р.), О. М. Мельниківської (1967 р.), О. В. Шекуна (1983 р.) та В. Є. Куриленка (Гатцук 1907, арк. 78–81; Куриленко 1989, арк. 7, 15, рис. 8; 1998, арк. 5–6, рис. 6; Мельниковская 1968а, 1969; Ше-

¹ Дослідження реалізовані в рамках «Обласної цільової програми археологічних досліджень в Чернігівській обл. на 2013–2020 рр.».

кун 1983/170, арк. 22, рис. 78–79). Стаціонарні польові дослідження на пам'ятці розпочаті О. М. Мельниківською в 1968 р. (Мельниковская 1968b, арк. 18–20, рис. 50–60). У 2014 р. вони були поновлені експедицією під керівництвом О. Є. Черненко (Черненко, Луценко, Кравченко 2015, 2017, 2018; Черненко, Луценко, Кравченко, Карась 2019).

Впродовж п'яти польових сезонів (2014–2018 рр.) експедицією під керівництвом О. Є. Черненко було досліджено близько 230 м² на городищі та відкритому поселенні (рис. 2) В результаті проведених робіт вдалося вивчити рештки захисних конструкцій, п'яти споруд й трьох окремо розташованих ям роменської культури. Попередні результати проведених досліджень уведено в науковий обіг (Черненко, Луценко, 2015; Сенюк, 2015; Черненко, Луценко, Кравченко, 2015а; 2016, 2019; Черненко та ін. 2017; Черненко, Кравченко, Луценко 2018; 2018а).

Захисні споруди. Городище складається з однієї укріпленої площадки розташованої на високому (45–50 м), зі стрімкими схилами, мисі корінної тераси р. Десна (рис. 2; 3). Із північного заходу воно обмежено ярмом, що впадає у заплаву річки, а від плато його відокремлює дугоподібна видолинка, яка спадає в обидва боки поза край мису. Ця природна перешкода була використана для влаштування рову. Подібні за топографічним положенням городища М. П. Кучера виділив в окремий тип: городища на останцеподібних мисах (1999, с. 18, 26). За його спостереженнями, це найбільш поширений для роменської культури тип укріплених поселень («найтиповіший»), який характеризується максимальним пристосуванням до захисних властивостей місцевості (Кучера 1999, с. 60).

Площадка городища у плані овальна, має незначний нахил у бік краю мису, що у цілому типово для подібних за топографічним положенням пам'яток. Сучасна її площа становить близько 0,3 га (поступово зменшується внаслідок розвитку ерозійних процесів). Тобто, його можна віднести до групи «малих» городищ за класифікацією О. В. Григор'єва (2000, с. 59), що є найбільш численною в ареалі роменської культури.

З боку тераси та яру верхню частину схилів городища оперізує ледь помітний терасоподібний виступ, який, скоріш за все, є рештками ескарпу. Відзначимо, що подібні захисні конструкції поширені

Рис. 1. Городище Сverdловське-1 на карті сучасної України

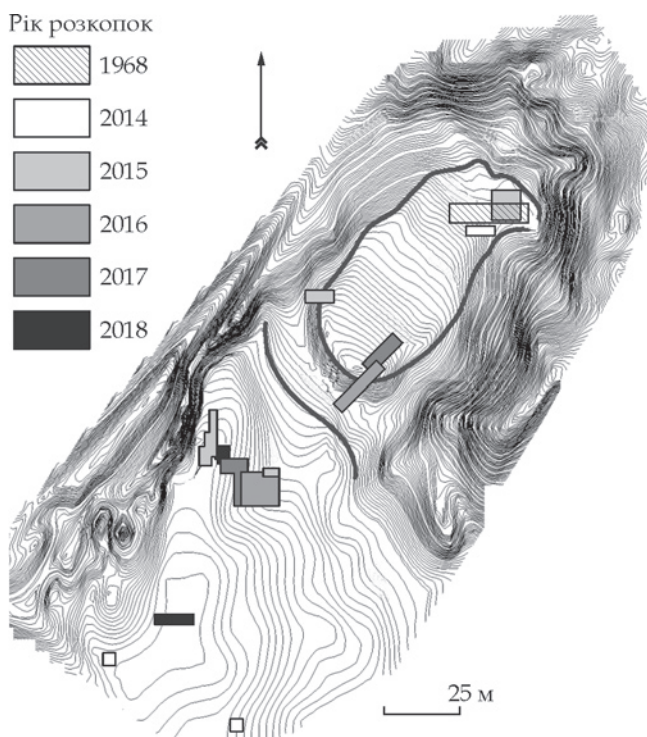

Рис. 2. План пам'ятки з позначеними розкопками, топозйомка Р. М. Луценка та О. І. Яковенка

як на пам'ятках раннього залізного віку, так і кінця I тис. н. е. (Григорьев 2000, с. 61 – 62; Каравайко 2012, с. 21; Пуголовок 2011, с. 183), тобто поява ескарпу може бути пов'язана як із другим, так із третім з відзначених культурно-хронологічних горизонтів пам'ятки.

Залишки укріплень у вигляді рову та валу візуально простежуються лише з вузького напільного боку (рис. 4: I), що, за М. П. Кучерою (1999, с. 57 – 60), також є однією з характерних рис роменських городищ. Вал розташований вздовж краю видолінку. Сучасна його висота сягає 1,2 м над рівнем площадки городища, підосва завширшки 3,2 м. Рів влаштований у природному заглибленні, що обмежує городище з боку поля. У наш час рів має вигляд асиметричної (зовнішній схил є більш пологим) западини завглибшки 2,6 м від рівня площадки городища. Ширина западини у центральній частині становить 13 м по верхньому краю. Вона значно (до 20 м) розширюється як у бік річкової долини, так і у бік яру.

Про місце розташування в'їзду на городище може свідчити помітний у сучасному рельєфі пандус завдовжки 13 м та завширшки 1,3 – 1,5 м, що веде з дна рову до правого напільного боку (західного краю) валу (рис. 4: II, III). У валу на цьому місці візуально простежується западина. Дослідження, проведенні в 2015 р. (розкоп 2; рис. 2), дозволили з'ясувати, що ця западина відповідає давньому розриву в лінії фортифікації. Утім залишків конструкцій, пов'язаних з оформленням в'їзду, виявити не вдалось. Так само через обмежений обсяг робіт не вдалось визначити його параметри. Можна лише припустити, що завширшки в'їзд був не меншим за 2,3 м, оскільки розкоп 2015 р. повністю увійшов у межі розриву в лінії валу.

Слід відзначити, що існування подібних в'їздів неодноразово фіксувалось на роменських пам'ятках Лівобережного Подніпров'я, але дані щодо їх конструктивних особливостей вкрай обмежені. За спостереженнями Ю. О. Пуголовка, в'їзди, улаштовані з правого напільного боку, є характерними для городищ Посейм'я. У деяких випадках (наприклад:

Рис. 3. Городище Свердловське-1, аерофотозйомка А. В. Гнери та Р. М. Луценка, 2017 р.

Ратське городище), як і на Свердловському-1, їм відповідають залишки в'їзних доріг у вигляді пандусу, що веде з дна рову (Пуголовков 2011, с. 180–183; 2016, с. 170–172).

Уявлення про будову оборонних споруд городища спирається на дані, отримані в результаті їх розрізу у 2016–2017 рр.: два розташовані у шаховому порядку розкопи (розкоп 2 2016 р.; розкоп 3 2017 р.) завширшки 2 м кожний були закладені перпендикулярно до лінії укріплень (рис. 2). Вони стикувались на гребені валу таким чином, що загальна ширина розрізу на цій ділянці дорівнювала 3 м (Черненко, Луценко, Кравченко 2017, с. 13–16, рис. 8: 68–97; 2018, с. 6, рис. 8: 31).

Рис. 4. Укріплення городища Свердловське-1: I – вал і рів, фото 2016 р.; II – рештки в'їзду, вигляд з напільного боку, фото 2015 р.; III – рештки в'їзду, вигляд з площадки городища, фото 2015 р.

Рів, що обмежує городища з боку поля, був, скоріш за все, споруджений на місці додатково обробленої природної западини шляхом підрізки (ескарпування) її схилу. Внутрішній схил (розкритий повністю) у верхній частині рову падав до низу під кутом 25° , а з глибини близько 3 м — під кутом 45° (рис. 5; 6). Його зовнішній схил був пологішим. Глибина рову сягала 4,5 м від рівня площадки городища від рівня денної поверхні часу будівництва фортифікації.

Зверху заповнення рову складалося із змивів культурного шару з площадки городища перемішаних з субструкціями валу, зсунутими до низу вздовж його внутрішнього схилу. Загальна потужність цих шарів складала у середньому 1,25 м. Вони містили окремі уламки ліпних горщиків доби бронзи, юхнівської та роменської культури, кружальних горщиків Х ст., астрагал з просвердленим отвором (Черненко, Луценко, Кравченко 2017, с. 14, рис. 98; 100: 2; 113). Нижню частину рову заповнювали інтенсивно гумусовані та насичені вугликами прошарки лесу. Вони, судячи з усього, сформувались в процесі руйнування укріплень внаслідок ерозії та дії дощів безпосередньо після припинення функціонування городища. У цій частині заповнення містилось кілька уламків ліпних роменських посудин, вінце давньоруської гончарної посудини Х ст. (?), обух кам'яної шліфованої сокири доби бронзи (Черненко, Луценко, Кравченко 2017, с. 15, рис. 99; 100: 1; 114). Усі відзначені знахідки із заповнення рову, скоріш за все, потрапили у нього вже після випадання у шар поселення (перевідкладені із субструкцій валу?).

На дні рову простежувались рештки канавки з обваленими стінками (завширшки до 0,3 м, завглибшки до 0,4 м). Їй відповідав шар гумусованого ґрунту, насиченого горілими рештками (рис. 5). Скоріш за все це — сліди існування встановленого на дні частоколу, призначеного посилити захисні якості рову. Подібні конструкції достатньо часто зустрічаються на дні ровів Х ст. (Моргунов 2009, с. 30).

Вздовж схилу рову простежувалось кілька переломів рівня материка (уступів) та відповідних їм стовпових ям (0,15–0,2 м у діаметрі, завглибшки 0,1–0,4 м). Напевно, це свідчить про укріплення схилу рову дерев'яними конструкціями з горизонтально покладених колод (плах?). Сліди існування таких конструкцій неодноразово відзначені на роменських пам'ятках. Наприклад, вони були зафіксовані О. В. Григор'євим (2000, с. 69) на II Гіркінському городищі.

Тіло валу збереглося на висоту до 1 м від рівня материка (рис. 5; 6), що відповідає висоті до 0,8 м від рівня площадки городища на час будів-

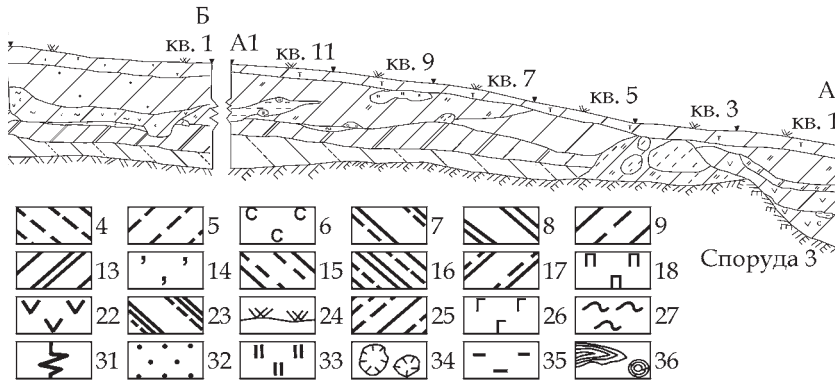

Рис. 5. Розріз укріплення городища Сverdловське-1, розкопки 2016 і 2017 рр. Умовні позначки: 1 – сірий супісок; 2 – темний шар; 3 – крейда; 4 – жовтий суглинок; 5 – жовтий супісок; 6 – світлий шар; 7 – жовто-сірий суглинок; 8 – коричневий суглинок; 9 – сіро-жовтий супісок; 10 – плямистий шар; 11 – сіро-коричневий суглинок; 12 – сіро-жовтий суглинок; 13 – сіро-коричневий супісок; 14 – деревинний тлін; 15 – коричнево-жовтий суглинок; 16 – жовто-коричневий суглинок; 17 – жовто-сірий супісок; 18 – печина; 19 – сірий суглинок; 20 – перекоп; 21 – коричнево-сірий супісок; 22 – вуглики; 23 – коричнево-сірий суглинок; 24 – деревний шар; 25 – коричнево-жовтий супісок; 26 – гумус; 27 – попіл; 28 – материк; 29 – жовто-коричневий супісок; 30 – горілий шар; 31 – розрив шару; 32 – пісок; 33 – обпалена глина; 34 – каміння; 35 – глина; 36 – дерево

ництва фортифікації. Зверху вони були розтягнуті оранкою під посадку лісу у ХХ ст.

Рештки валу перекривали культурний шар, що передувало будівництву оборонних споруд (рис. 5; 6). Цей шар сягав потужності 0,2 м та містив дрібні уламки ліпної кераміки доби бронзи, юхнівської та роменської археологічних культур і кілька дрібних фрагментів стінок давньоруських гончарних посудин (Черненко, Луценко, Кравченко 2017, с. 14, рис. 112; 2018, с. 7–8, рис. 37). Виходячи з такої культурно-хронологічної приналежності знахідок у перекритому валом шарі, час будівництва фортифікації досить впевнено можна пов'язати з роменським періодом функціонування пам'ятки.

У стратиграфічному розрізі валу фіксувались невиразні рештки дерев'яних конструкцій у вигляді скупчень тліну, золи та вугликів. Загальні особливості цих конструкцій більш чи менш впевнено простежувались за контурами забутовки (грунту, що їх заповнював), зафіксованими в плані та у повздовжніх і поперечних розрізах (Черненко, Луцен-

Рис. 6. Розрізу валу городища Сverdловське-1, фото 2016 р.

ко, Кравченко 2017, с. 13–14, рис. 74–83; 96; 97; 2018, с. 7–8, рис. 31; 32; 35; 36).

Судячи з усього, основу валу складала два ряди забутованих ґрунтом дерев'яних зрубів (городень) завширшки до 4 м, встановлених на рівні денної поверхні. Їх контури простежувались завдяки тому, що кожному з них заповнював різний за складом та кольором ґрунт: материковий ґрунт (отриманий під час улаштування рову) та культурний шар, зрізаний з площадки городища. У розрізах простежувалась характерна «зворотня стратиграфія» забутовки: нижню частину заповнення городень утворював переважно догородищенський культурний шар. Слід відзначити, що цей шар містив окремі уламки ліпного посуду юхнівського та роменського часу. Вище заповнення утворювала забутовка з піщаної материкової породи, перемішаної із слабо гумусованим ґрунтом. Подібна конструкція валів досить добре відома в ареалі поширення роменської культури (Григорьев 2000, с. 65; Куза 1985, с. 168; Кучера 1999, с. 83; Моргунов 2009, с. 268, 276), хоча й не була єдиним з можливих варіантів. Основу валу могли складати стіни стовпової конструкції. Внутрішній простір між ними забутовувався ґрунтом. Неодноразово висловлювалась думка, що існування таких конструкцій є характерною ознакою ранніх роменських пам'яток, у той час як для більш пізніх типовим є влаштування городень (Григорьев 2000, с. 64; Моргунов 2009, с. 44; Пуголовок 2011, с. 186–187).

Як можна простежити за стратиграфією, над внутрішнім схилом рову знаходилась берма завширшки 2 м (рис. 5; 6). У сучасному рельєфі вона не простежується, оскільки її перекривають обвалені рештки конструкцій валу. Слід відзначити, що наявність берм є характерною для городищ усього ареалу поширення роменської культури (Пуголовок 2011, с. 185).

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що городище Свердловське-1 за своїми головними характеристиками (топографічне розташування, планування, спосіб улаштування та конструкція укріплень тощо) є достатньо типовою пам'яткою оборонного будівництва носіїв роменської археологічної культури. Слід також підкреслити, що виникнення його оборонних споруд, виходячи з наявних на сьогодні даних, відповідає саме роменського часу.

Споруди. За усі роки робіт на пам'ятці було виявлено сім будівель роменського часу. Три з них (споруди 1–3) дослідила експедиція під керівництвом О. М. Мельниківської; п'ять (споруди 1, 4–7) – експедиція під керівництвом О. Є. Черененко². Оскільки нумерація досліджених в різні польові сезони об'єктів не була узагальнена, в публікації спорудам надано цифрові позначення відповідно до порядку їх виявлення.

П'ять із семи досліджених будівель (споруди 1–4, 7) виявленні в межах площадки городища (на краю мису, а також на прилеглій до лінії укріплень ділянці). Дві – на території відкритого поселення (споруди 5 та 6), неподалік від лінії оборонних споруд городища. З огляду на те, що основні результати досліджень, проведених експедицією О. М. Мельниківської, введено до наукового обігу (Мельниківська 1978), у цій публікації споруди (землянки 2 і 3 відповідно до звітної документації О. М. Мельниківської) не проаналізовані.

2 Споруда 1 (землянка 1 за польовою документацією 1968 р.; споруда 1 за польовою документацією 2015 р.) досліджена у 1968 і 2015 рр.

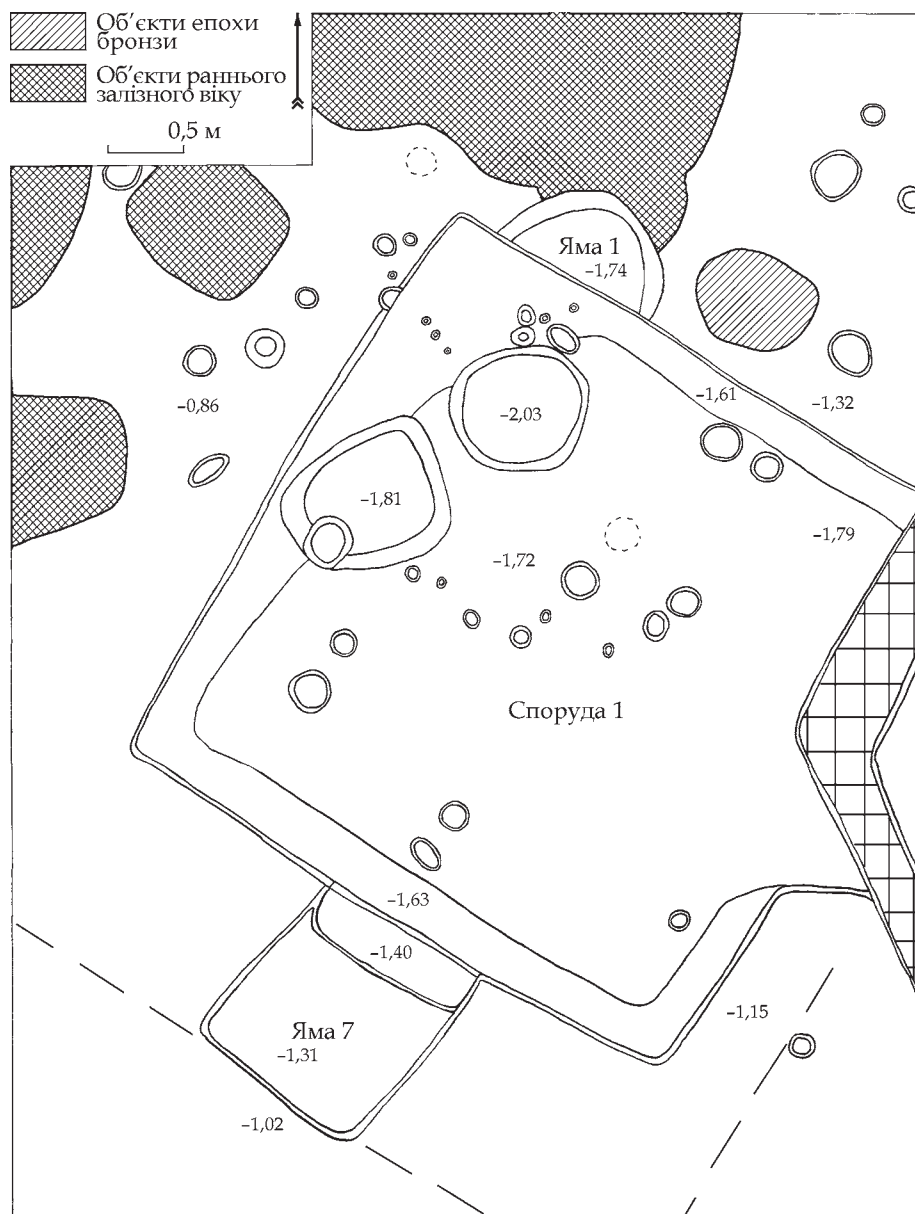

Рис. 7. Споруда 1, план, розкопки 2015 р.

Споруда 1 (землянка 1, 1968 р.; споруда 1, розкоп 1 2015 р) виявлена в північній частині городища (рис. 2). Південну частину її котловану було розкопано О. М. Мельниківською в 1968 р. (Мельниковская 1968b, арк. 19, рис. 54). У 2015 р. його повністю розкрито, включаючи раніше досліджену частину (Черненко, Луценко, Кравченко 2016).

Котлован споруди мав підквадратну форму зі сторонами 4,5 та 4,2 м. Він був орієнтований кутами за сторонами світу та впущений у материк в середньому на 0,5 м. Його східний кут та південно-західна й південно-східна стінки виявилися пошкодженими траншеєю часів Другої Світової війни (у звіті про польові дослідження О. М. Мельниківської ця обставина не відображена). Долівка заглибленої частини будівлі рівна, материкова. Вздовж вцілілих стінок простежувалося підвищення завширшки 0,2–0,4 м та висотою 0,1–0,2 м від рівня долівки (рис. 7).

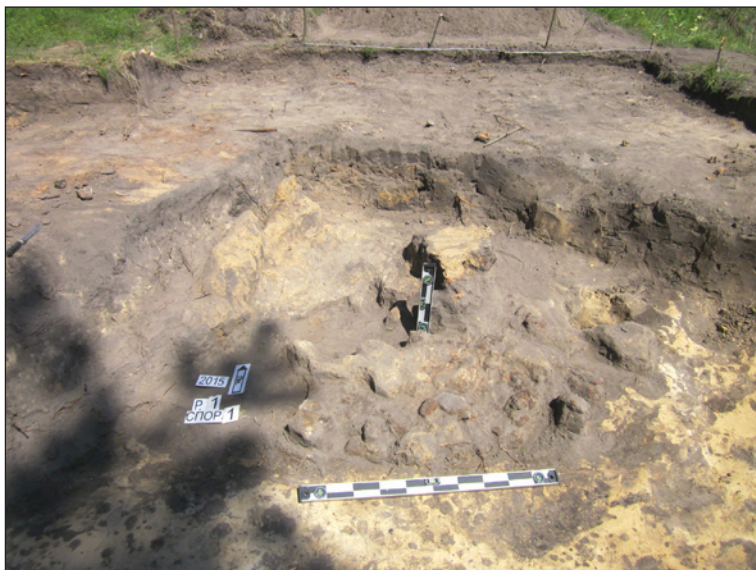

Рис. 8. Споруда 1, рештки печі, розкопки 2015 р.

Рештки входу фіксувалися у вигляді трапецієподібної в плані ями (яма 7 відповідно до звітної документації 2015 р.) розміром 1,4 × 1,3 м, завглибшки до 0,4 м, врізаної у південно-східну стінку котловану. У ній було дві материкові сходинки завдовжки 0,8 і 0,3 м та завширшки 0,3 та 0,2 м відповідно (рис. 7).

Рештки опалювального приладу збереглися у північному куті споруди (рис. 8). Це була глиняна піч, що відстояла на 0,2–0,3 м від північно-західного та північно-східного бортів котловану. Стінки печі збереглися фрагментарно (на висоту до 0,4 м), що не дозволяє встановити її точні розміри та конструкцію.

Судячи з уцілілої частини, опалювальний прилад був орієнтований щелепами на південь або південний схід. Його тіло сформовано з материкового лесоподібного супіску з використанням глиняних вальків, каміння й фрагментів болотяної руди. Топка печі, вірогідно, мала овальну форму. Її ширина становила близько 0,8 м. Решту параметрів встановити не вдалося через погану збереженість об'єкта.

Стовпові ямки розташовувались на дні споруди без чіткої системи, що дозволяє віднести личкування її котловану до типу 1 за класифікацією О. В. Григор'єва (2000, с. 82); групи 3 за О. М. Єнуковою (2007, с. 53); типу 2 В за Ю. О. Пуголовком (2016, с. 104).

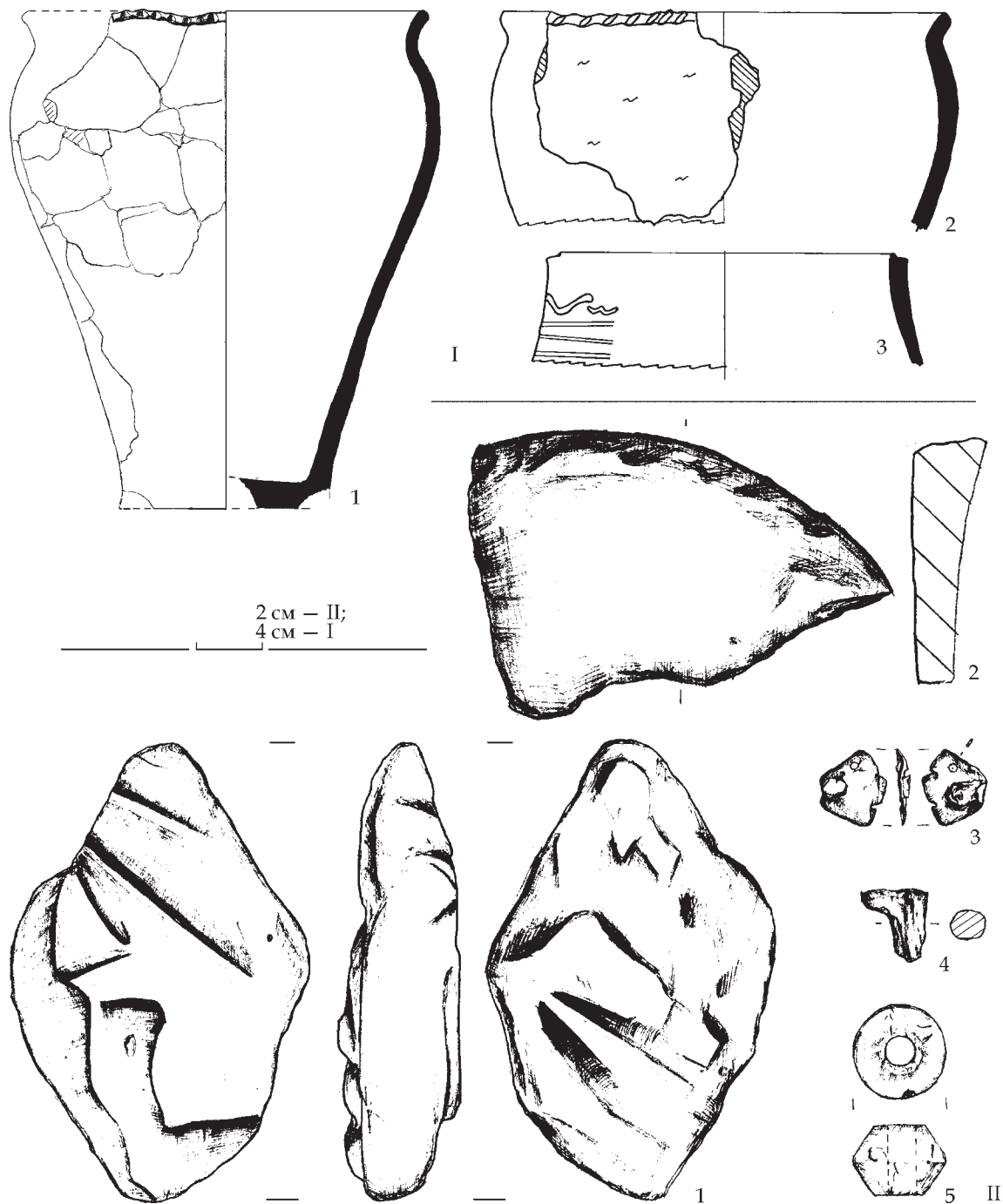
У верхніх шарах заповнення споруди зустрічалися уламки різночасової (юхнівська й роменська, давньоруська) кераміки. Заповнення придонної частини містило переважно ліпну та окремі фрагменти кружальної кераміки (Мельниковская 1978, с. 78, рис. 4). Під час досліджень 2015 р. у розвалі печі було виявлено фрагменти ліпних горщиків (у тому числі одної повної форми) та уламок кружального вінця (рис. 9: I).

Речовий інвентар споруди бідний. У заповненні знайдені: фрагмент біконічного керамічного пряслиця, ріг зі слідами зрізу та точильний брусок. Окрім цього, з розвалу опалювального приладу походять фрагменти невиразного керамічного виробу, деформована бронзова заклепка та камінь з глибокими слідами заточки (рис. 9: II).

Датування будівлі можливе лише на підставі аналізу керамічного матеріалу. Судячи з наявності в ній фрагментів кружальних давньоруських посудин, її функціонування може бути датоване часом не раніше X ст.

Рештки споруди 2 (споруда 1, траншея 1 2014 р.) було виявлено розвідувальною траншеєю в центральній частині городища у 2014 р. (рис. 2). Будівлю досліджено частково, що не дозволяє встановити її розміри (рис. 10: II, III).

Розчищена частина котловану виявилася заглибленою в материк на 0,9 м. Судячи з напрямку стінок, він був орієнтований кутами за сторонами світу. Біля його північно-східного борту зафіксовано стовпову яму діаметром 0,2 м, завглибшки 0,2 м. Скоріш за все, ця яма була пов'язана з

конструкцією личкування стінок (Черненко, Луценко, Кравченко 2015b, с. 5–6).

У заповненні споруди виявлено виріб з чорного металу (припустимо – уламок леза пружинних ножиць), дрібні фрагменти ліпних (горщики та сковороди) та кружальних посудин (рис. 10: I). Загалом, з об'єкта походить малорепрезентативний матеріал. Як і в попередньому випадку, він дає підстави лише для визначення досить широкої дати – X ст.

Рис. 9. Споруда 1, знахідки із заповнення, розкопки 2015 р.: I – кераміка з розвалу печі: 1, 2 – ліпна; 3 – кружальна; II – індивідуальні знахідки: 1–4 – розвал печі; 5 – заповнення

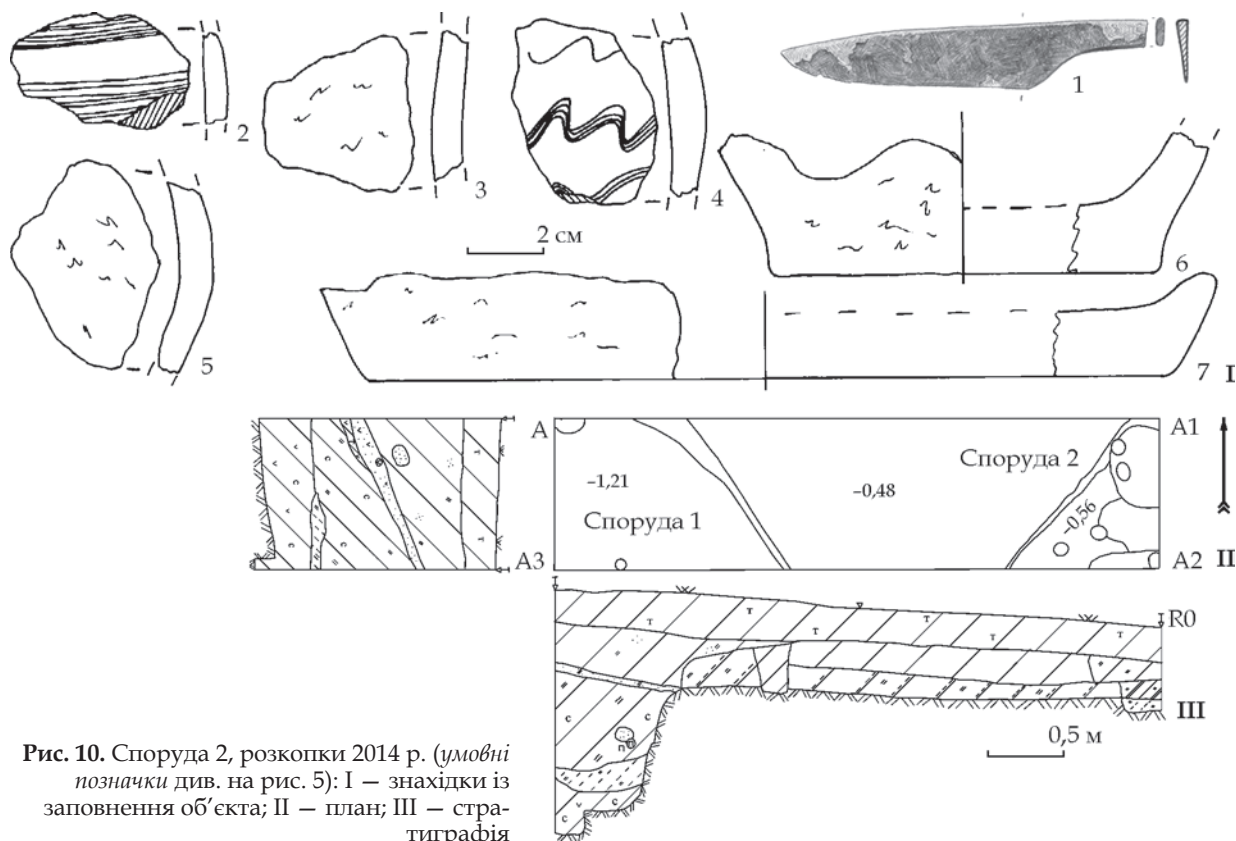

Рис. 10. Споруда 2, розкопки 2014 р. (умовні позначки див. на рис. 5): I – знахідки із заповнення об'єкта; II – план; III – стратиграфія

Споруду 3 (споруда 4, розкоп 3 2017 р.) виявлено у південній частині городища, у безпосередній близькості від оборонних споруд в 2018 р. (рис. 2). Вона також досліджена частково, тому повністю її параметри визначити неможливо. Судячи з розчищеної частини, її було орієнтовано паралельно до траси валу; котлован заглиблено в материк не менше ніж на 1,2 м (рис. 11: I, III).

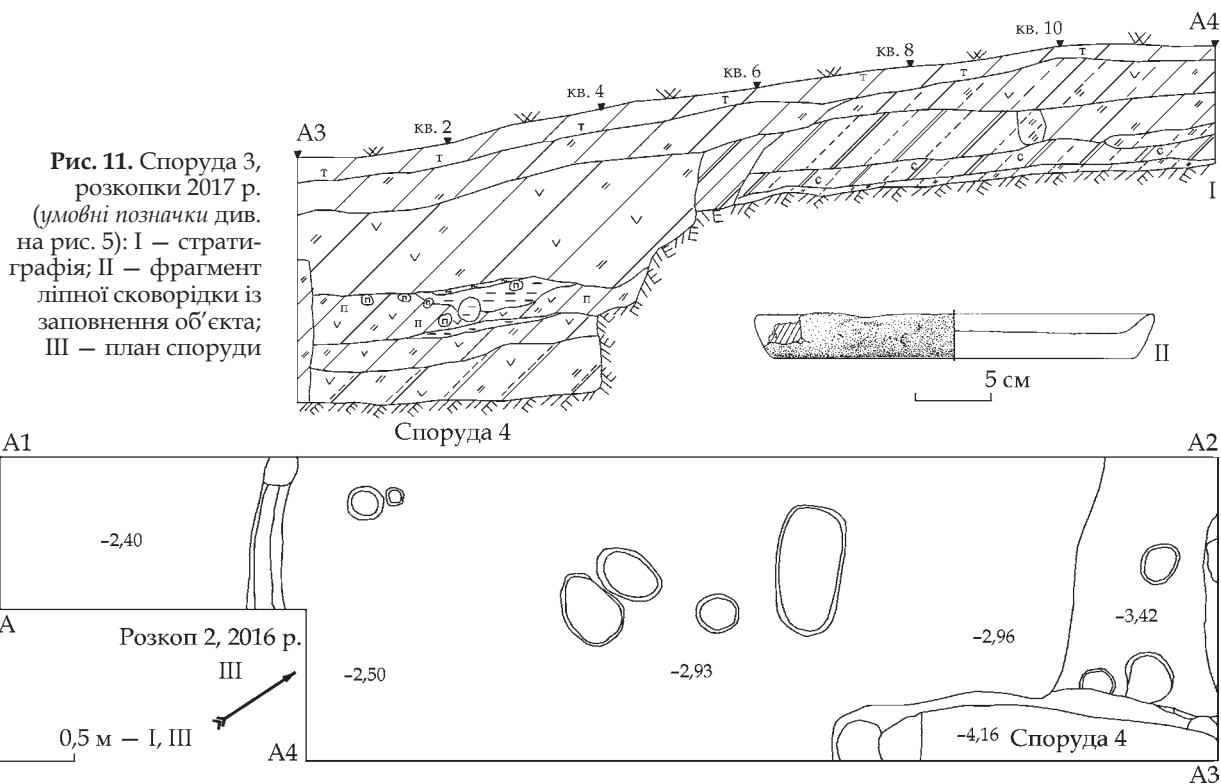
В заповненні об'єкта виявлено незначну кількість уламків керамічних посудин. Серед них можна виділити лише частину ліпної сковорідки (рис. 11: II). Інші знахідки відсутні, що дозволяє датувати об'єкт досить широко – часом існування роменської культури.

На відкритому поселенні вдалося дослідити рештки двох будівель роменської культури. Обидва об'єкти розташовані в його північній частині, на найбільш підвищеній ділянці, поблизу оборонних споруд городища.

Споруда 4 (споруда 1, розкоп 1 2016 р.; споруда 1 розкоп 3, 2017 р.) виявлена 2016 р. в північній частині відкритого поселення (рис. 2). Її досліджували протягом двох польових сезонів (2016–2017 рр.).

Котлован будівлі мав форму наближену до квадрату зі сторонами 4,5 м та був орієнтований кутами по сторонам світу (рис. 12: I). Він виявився врізаним у материк на 0,8–1,2 м (відповідно до пониження рівня поверхні материка в північно-східному напрямку). Долівка споруди рівна, материкова. Ознак входу не виявлено.

Головний об'єм котловану споруди 1 заповнював сіро-жовтий плямистий супісок. У ньому, на глибині близько 0,6 м від верхнього краю, залягали горілі лінзи з печиною завтовшки до 0,05 м (залишки обвале-

ного перекриття?). Материкову підлогу споруди перекривав тонкий (до 0,05 м) прошарок сірого супіску з включеннями печини та дрібних фракцій вугілля (рис. 12: II). Під час розчистки котловану було виявлено значну кількість шматків болотяної руди загальною масою близько 14 кг.

У межах будівлі виявлено рештки двох теплотехнічних пристроїв (рис. 13). Піч 1 знаходилася у західному куті котловану. Вона відстояла на 0,3 м від його південно-західного борту та на 0,15 м від південно-східного. Простір між стінками та піччю був засипаний материковим супіском та ґрунтом, що містив кераміку раннього залізного віку.

Піч мала так звану «кубоподібну» форму та була сконструйована з переміщеного материкового ґрунту з включеннями ґрунту з культурного шару (містив дрібні уламки кераміки доби раннього заліза). Вона зберіглася на висоту до 0,8 м. Її загальна довжина становила не менше 1,9 м; максимальна ширина сягала 1,3 м. Челюсті були орієнтовані на північний схід. Верхня частина печі обвалилася у напрямку до центру котловану. В її розрізі зафіксовано рештки двох черенів (рис. 14: I).

Перший черінь фіксувався у вигляді прошарку пропеченого ґрунту потужністю до 0,04 м. Він виявився заглибленим у материк на 0,2 м відносно долівки споруди. Другий черінь, потужністю до 0,2 м, сформувався внаслідок підмазки нижньої частини печі шаром лесу із включенням каміння. Поверх нього зафіксовано прошарок попелу завтовшки 0,05 м.

Внутрішній простір опаловального пристрою заповнював темно-сірий супісок, в якому вирізнялись два шари, чітко розділені по горизонталі. Верхній, завтовшки до 0,35 м, містив печину, шматки обпаленої болотяної руди, каміння, фрагменти ліпних та кружальних посудин. Нижній був насичений золою та вугіллям.

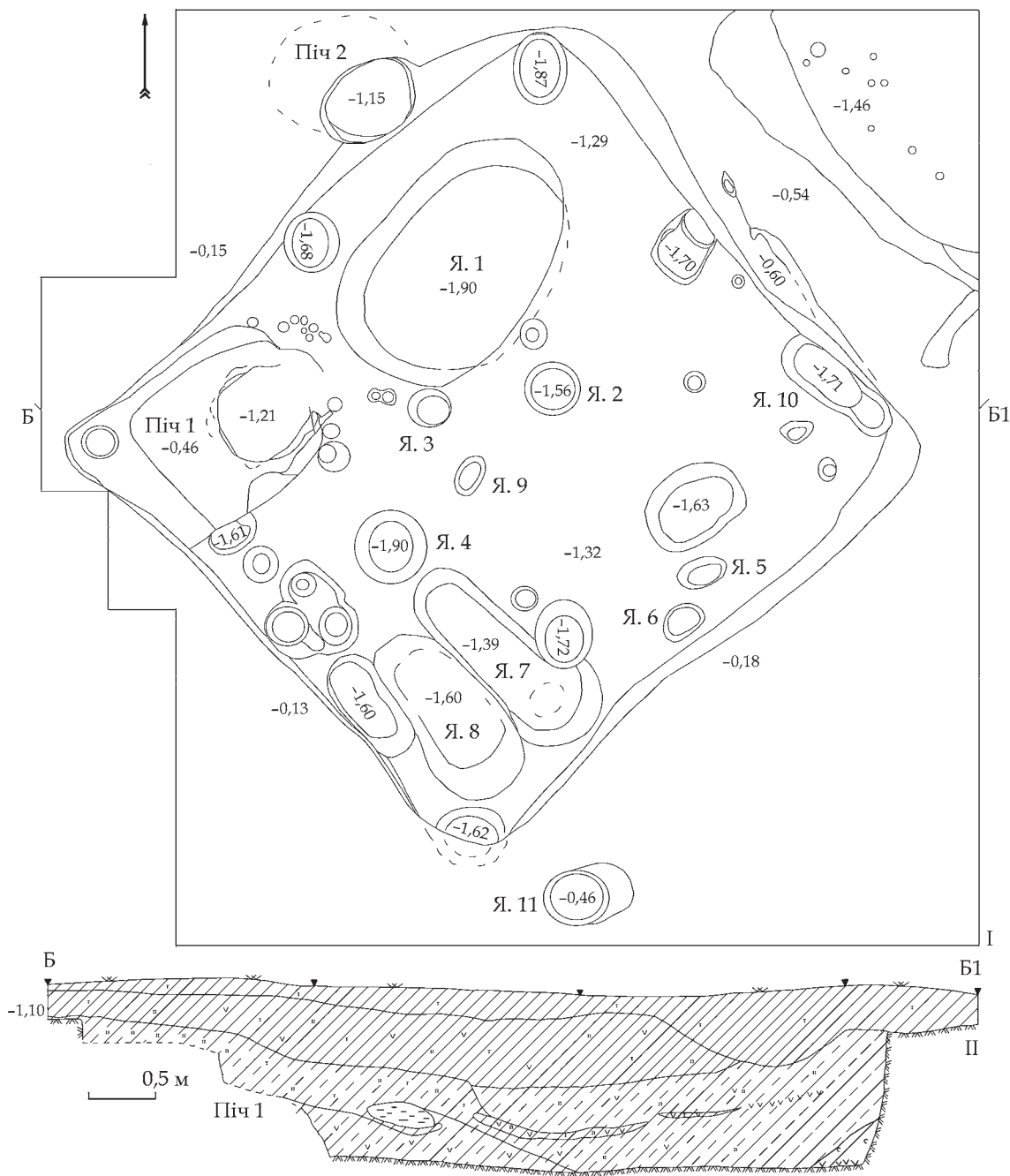

Рис. 12. Споруда 4, розкопки 2016 і 2017 р. (умовні позначки див. на рис. 5): I – план; II – стратиграфія

По периметру печі виявлено чотири стовпові ями діаметром 0,2–0,3 м та глибиною близько 0,3 м, пов'язані, вірогідно, з її конструкцією. У її склепіння, судячи з усього, була вмонтована стаціонарна глиняна жаровня. На користь цього свідчать уламки жаровні, в тому числі й з відбитками деревини, знайдені в заповненні будівлі та у розвалі опалювального приладу.

За конструктивними особливостями піч 1 можна зарахувати до типу 1 виду 1 за класифікацією П. О. Раппопорта (1975, с. 148); типу 1 за класифікацією О. В. Григор'єва (2000, с. 48); типу 1 варіанту С за класифікацією Ю. О. Пуголова (2016, с. 121).

Рис. 13. Споруда 4, печі 1 і 2, розкопки 2016 р.

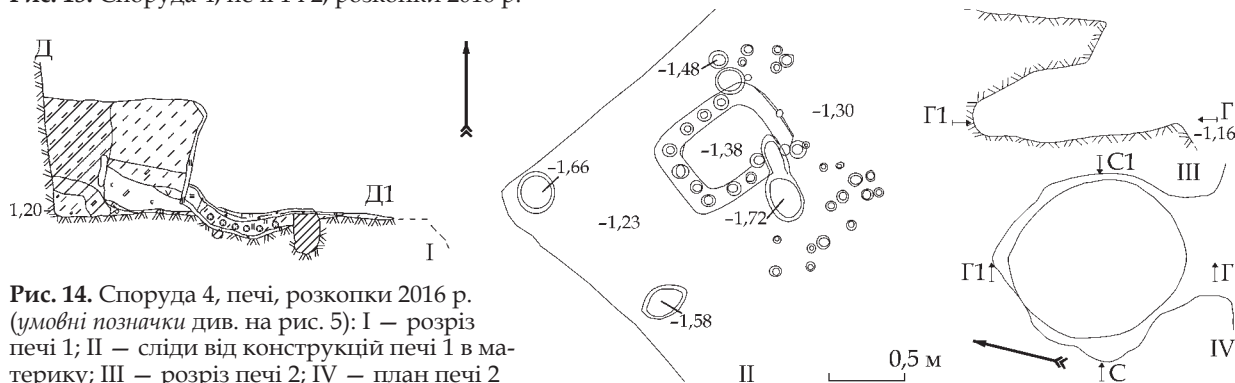

Рис. 14. Споруда 4, печі, розкопки 2016 р. (умовні позначки див. на рис. 5): I – розріз печі 1; II – сліди від конструкції печі 1 в материк; III – розріз печі 2; IV – план печі 2

Внутрішній простір опалювального приладу заповнював темно-сірий супісок, в якому вирізнялись два шари, чітко розділені по горизонталі. Верхній, завтовшки до 0,35 м, містив печину, шматки обпаленої болотяної руди, каміння, фрагменти ліпних та кружальних посудин. Нижній був насичений золою та вугіллям.

Піч 2 мала вигляд ніші, горизонтально врізаної у північно-західну материкову стінку котловану. Челюсті округлої форми діаметром 0,7 м розташовувались за 1 м від північного кута будівлі на висоті 0,2 м від рівня підлоги. Конструкція печі частково обвалилась, що ускладнювало проведення досліджень. Її вдалося простежити на довжину до 1,2 м. Топкова камера опалювального пристрою поступово звужувалася в південно-західному напрямі (рис. 14: III, IV). Материкові стінки печі 2 виявились пропеченими на 0,03–0,04 м. Внутрішній об'єм щільно заповнювали горизонтальні шари сірого супіску різних відтінків, насичені печиною та вугликами. З нихходили дрібні невиразні уламки кераміки роменської культури.

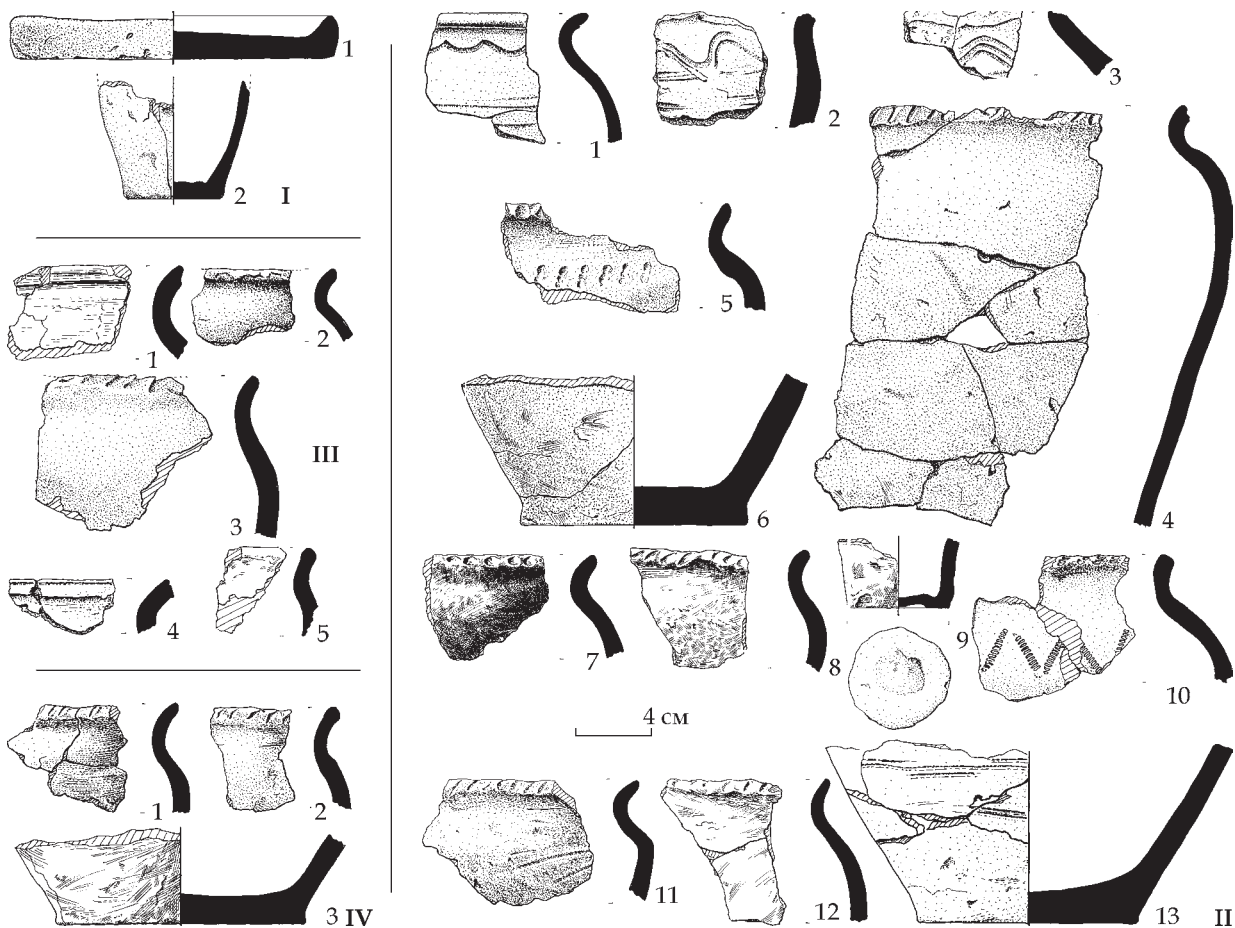
За конструктивним особливостями піч можна віднести до типу 1 виду 1 за типологією П. О. Раппопорта (1975, с. 148); типу 1 варіанту А за Ю. О. Пуголовком (2016, с. 121).

В долівці споруди виявлено ряд ям різної конфігурації (рис. 12: I). Особливо увагу привертає яма 1, розташована між печами 1 і 2 (за 0,2 м від щелеп печі 1 і за 0,4 м від устя печі 2). Вона мала овалу у плані форму (2 × 1,2 м) та була врізана у дно котловану на 0,6 м. Під час її розчистки виявлено значну кількість печини та вугілля. Вірогідно, вони потрапили до ями внаслідок очистки внутрішнього об'єму печей або, принаймні, однієї з них.

У кутах (окрім західного) та вздовж стін котловану зафіксовані округлі в плані ямки (діаметр — 0,4–0,5 м; завглибшки — 0,4–0,6 м), які відстояли від його бортів приблизно на 0,1 м (рис. 12: I). Виходячи зі схеми розташування ямок, личкування котловану споруди 5 може бути зараховане до типу 3 за класифікацією О. М. Єнукової (2007, с. 53); типу 2В за класифікацією Ю. О. Пуголовка (2016, с. 104).

У заповненні споруди виявлені уламками різночасових (ранній залізний вік, роменська культура, Давня Русь) керамічних посудин. Судячи з усього, вони потрапили до котловану після припинення функціонування об'єкта. Найбільш притаманними періоду існування споруди можна вважати керамічний матеріал, що походить з її придонної частини та заповнення печей і ям (рис. 15).

Рис. 15. Споруда 4, кераміка: I – заповнення: 1, 2 – ліпна; II – піч 1: 1–3, 13 – кружальна; 4–12 – ліпна; III – піч 2: 1 – кружальна; 2, 3 – ліпна; IV – ями: 1–3 – № 1, ліпна; 4 – № 3, кружальна; 5 – № 8, ліпна

У керамічному комплексі об'єкта домінує ліпна кераміка. Повні форми відсутні, що ускладнює типологізацію виробів. Утім можна відзначити, що переважають уламки посудин, виготовлених з формувальної маси із включеннями жорстви, шамоту й органічних домішок. Їх орнаментация досить бідна, переважно — насічки або вдавлення по зрізу вінця. Композиції, утворенні так званим «мотузковим» або «псевдогребінчастим» штампамі, трапляються лише на поодиноких фрагментах (рис. 15: II: 5, 10).

Інші категорії ліпного посуду в споруді представлені декількома уламками сковорідок (рис. 15: I: 1) та нижніми частинами двох мініатюрних горщиків: одну виявлено у внутрішньому об'ємі печі, другу — в нижніх шарах заповнення котловану (рис. 15: I: 2; II: 9).

Кружальний посуд з об'єкта можна розділити на дві умовні групи. Перша включає в себе не чисельні дрібні фрагменти (переважно стінки) товстостінних (1–1,5 см) горщиків (рис. 15: II: 2, 3, 13; IV: 4). Візуально за складом формувальної маси вони близькі ліпним посудинам. Від останніх їх відрізняє наявність слідів механічного загладжування поверхні. Це відповідає другому етапу розвитку функцій гончарного кола (РФК 2) під час виготовлення виробів (Бобринський 1978, с. 42–44).

До цієї групи можна включити також нижню частину горщика, виявлену в топці печі 1 (рис. 15: II: 13). Вірогідно, до цієї ж посудини належать і знайдені поруч два фрагменти стінок (рис. 15: II: 2, 3). Стінки горщика грубі завтовшки до 1,5 см. Сліди механічного загладжування виразно помітні лише на їхній внутрішній поверхні, зовні — мало помітні. Формувальна маса порівняно добре вимучена. Орнамент виробу утворений недбало врізаними горизонтальними лініями та хвилею. З огляду на відсутність верхньої частини посудини, роль гончарного круга під час її виготовлення визначається досить умовно: РФК 2 або 3 (Бобринський 1978, с. 42–44).

Кружальна кераміка другої групи представлена переважно поодинокими дрібними уламками стінок давньоруських посудин. Єдине вінце походить із завалу каміння та руди за піччю 1 (рис. 15: II: 1). Відповідно до типології О. Г. Сарачева (2000, с. 228 рис. 62, с. 232), воно належить до типу 3, що побутував на території Середнього Подесення у другій половині X — на початку XI ст.

Скоріш за все, кружальний посуд першої групи можна розглядати як продукт місцевого виробництва. Формувальна маса, з якої він виготовлений, візуально ідентична тій, з якої виготовленні ліпні посудини. Також, опосередковано на користь даного припущення свідчать низькі показники РФК. Кераміка другої групи технологічно значно досконаліша. Такий посуд на роменських пам'ятках регіону вважається імпортом з території Давньої Русі (Григорьев 1990, с. 80–81).

Зі споруди походив відносно бідний речовий матеріал. Це фрагменти біконічних керамічних пряслиць, примітивні кістяні вироби, аморфні кородовані металеві предмети та каміння зі слідами обробки (рис. 16). Окремо можна відмітити знахідку овального виробу виготовленого з формувальної маси, із виразними відбитками грубої тканини та мотузки на поверхні (рис. 17).

Також необхідно відзначити знахідку вирізаної з крейди стулки ливарної форми, виявлену на дні однієї з стовпових ям. Стулка дещо ушкоджена. Вірогідно, вона була трапецієподібною (завдовжки 4 см; завширшки 2–4 см, завтовшки — до 1,5 см). На її бічних та зворотній

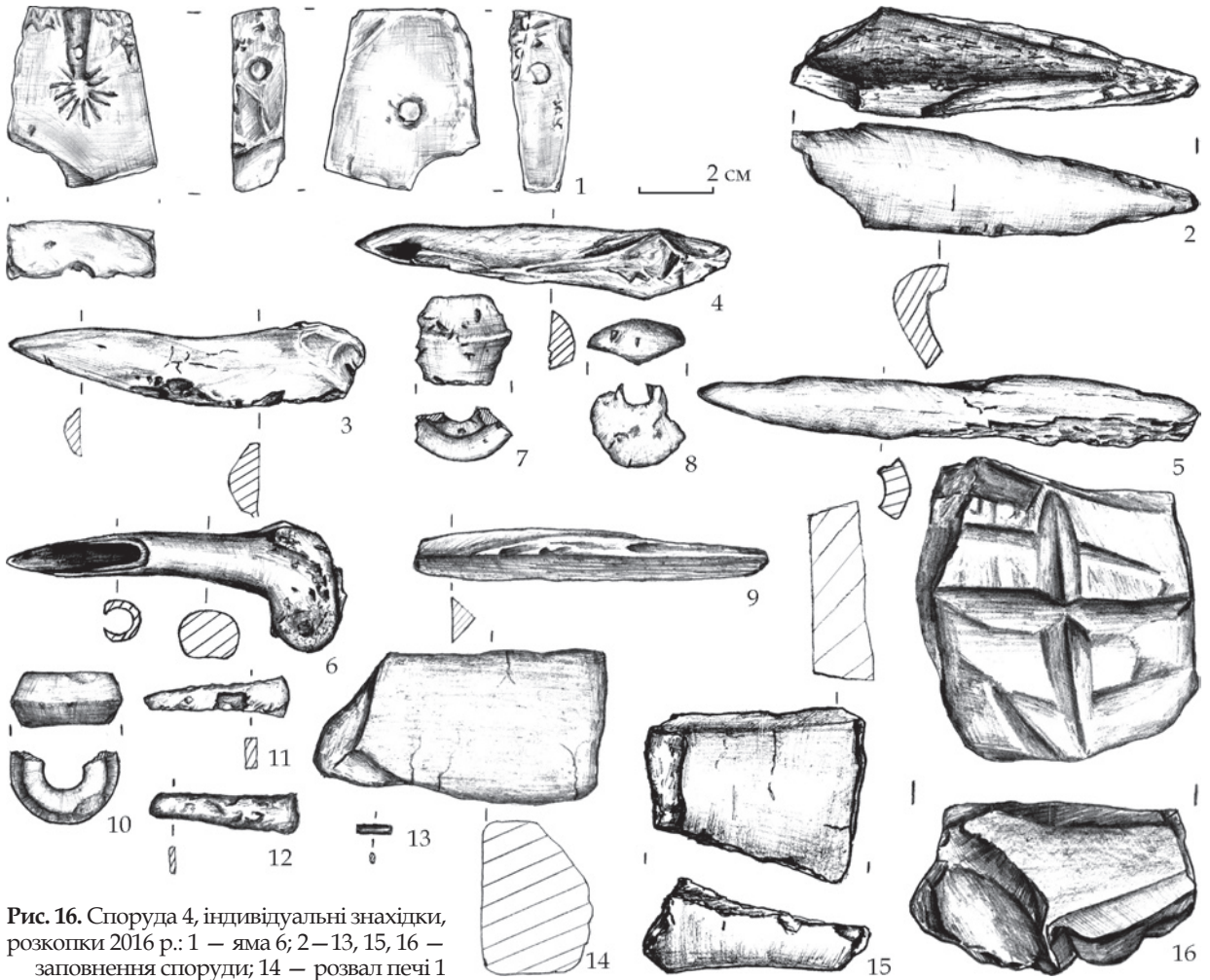

Рис. 16. Споруда 4, індивідуальні знахідки, розкопки 2016 р.: 1 – яма 6; 2–13, 15, 16 – заповнення споруди; 14 – розвал печі 1

Рис. 17. Споруда 4, керамічний вальок із розвалу печі, розкопки 2016 р.

площинних збереглися циркульні (технологічні ?) позначки (рис. 18). На лицьовій площині досить недбало вирізьблено розетку з 11 прямих та ледь викривлених ліній-променів, над нею – обриси петлі для підвішування. Виходячи з цього, можна припустити, що форма призначалась для виготовлення круглих підвісок з т. зв. «вихровою» розеткою. Даний тип прикрас поширився на території Східної Європи у X – середині XI ст. Більшість з них виготовлено з декорованої карбуванням пластини, утім зустрічаються й відлиті, у тому числі й з опуклими променями екземпляри (Новикова 1998, с. 165–174).

Рис. 18. Споруда 4, яма 6, ливарна формочка, фото, розкопки 2016 р.

Знахідка ливарної форми та значної маси болотяної руди у заповненні об'єкта в сумі можуть свідчити про його виробничо-побутове призначення та дають підстави припустити зв'язок з обробкою металів. З цим технологічним процесом може бути пов'язана і наявність двох печей, що є не характерним для житлобудівництва роменської культури.

Єдиним датуючим матеріалом, що походить зі споруди, є вже згаданий уламок вінця кружальної посудини типу 3 за О. Г. Сарачевим (2000, с. 228 рис. 62, с. 232), що вказує на припинення її функціонування не раніше другої половини X ст.

Споруда 5 (споруда 3 розкоп 2 2017 р., споруда 1 розкоп 3 2018 р.) розташована приблизно за 5 м на північний захід від споруди 4 (рис. 2). Будівля була виявлена розвідувальною траншеєю в 2015 р. у північній частині відкритого поселення та частково досліджена в 2017 та 2018 рр. Нерозкритою лишилася її східна-частина (рис. 19: II). Судячи з параметрів дослідженої частини, у плані котлован споруди мав підквадратну форму зі сторонами близько 4,5 м та був орієнтований кутами по сторонах світу.

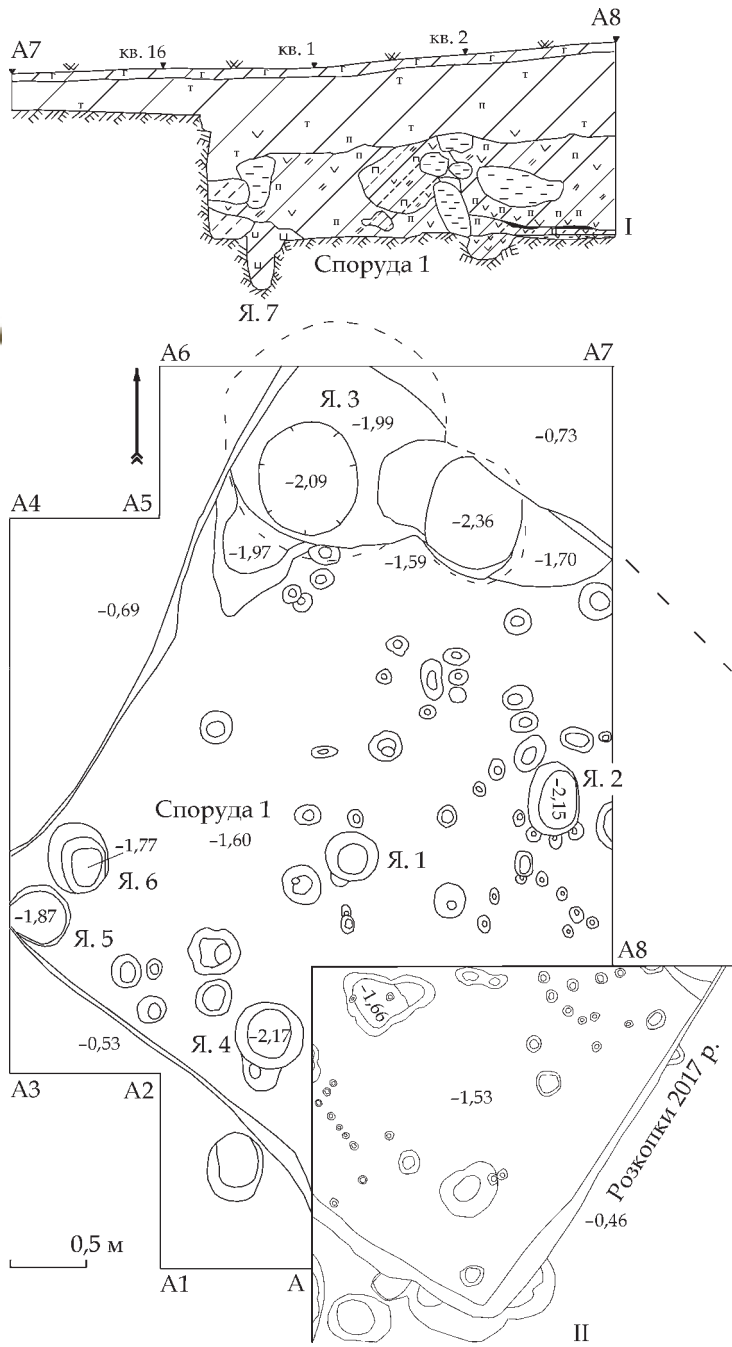

Рис. 19. Споруда 5, розкопки 2017 і 2018 рр. (умовні позначки див. на рис. 5): I – стратиграфія будівлі; II – план споруди

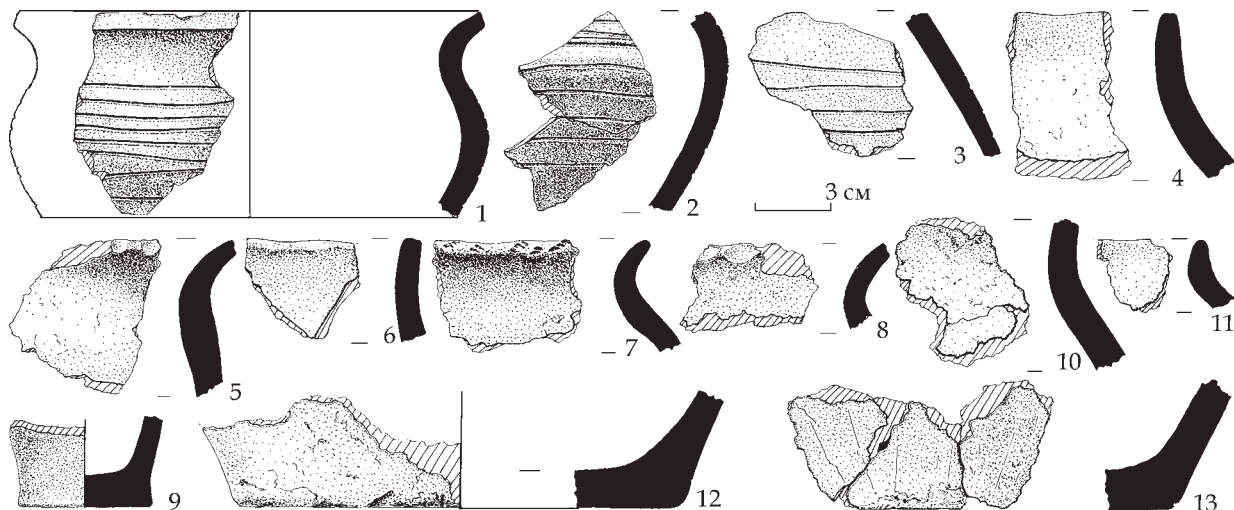
Рис. 20. Споруда 5, розріз печі, фото, розкопки 2018 р.

Рис. 21. Споруда 5, кераміка, розкопки 2017 і 2018 рр.:
I – заповнення об'єкта: 1–5 – ліпна; 6–11 – кружальна; II – розвал печі: 1–5 – ліпна; 6–8 – кружальна

Опалювальний пристрій (піч 1) увійшов у межі дослідженої ділянки частково. Його рештки збереглися у вигляді розвалу глини заввишки 0,6 м та завширшки до 1,1 м в східному куті котловану, розріз фіксувався в східній стінці розкопу (рис. 19: I; 20). Судячи з усього, це рештки зруйнованої печі. З її розвалу походили уламки ліпних та кружальних посудин (рис. 22: II).

Долівка споруди рівна, материкова. У ній зафіксовано ряд стовпових ям. Вірогідно, з облаштуванням конструкцій перекриття та личкування котловану будівлі пов'язанні округлі в плані ями (діаметром 0,2–0,3 м) виявленні по центру будівлі та вздовж стінок її котловану (рис. 19: II). Численні ями незначних розмірів (до 0,1 м), були, напевно, пов'язанні з облаштуванням внутрішнього інтер'єру житла.

У північному куті споруди фіксувалася група взаємопов'язаних ям (яма 3 відповідно до звітної документації). У верхній частині на 0,2 м їх заповнював світло-сірий плямистий супісок із вугликами та печиною і включеннями болотяної руди. Нижче знаходилась засипка лесоподібною материковою породою з вугликами, уламками крейди та шматками обмазки із відбитками соломи. При цьому в придонній частині заповнення було більш насиченим включеннями, траплялись окремі уламки закраїн глиняної жаровні.

Керамічний комплекс споруди представлений уламками ліпної та кружальної кераміки (рис. 21; 22). Окремо можна відмітити знахідку нижньої частини ліпної мініатюрної посудини (рис. 22: 9). Речовий матеріал представлений камінням з глибокими слідами заточки, фрагментами принаймні двох біконічних пряслиць, вирізаних з крейдяної породи, уламком одnobічного наборного, скріпленого бронзовими штифтами кістяного гребня та скляними прикрасами (бісер і намистини; рис. 23; 24).

Фрагмент гребня відноситься до другої групи першого типу за класифікацією О. І. Давидан, що побутував у IX–XI ст. (Давидян 1962, с. 100–101). Намистини виявлені в об'єкті також датуються широко – X–XI ст.³ (Полубояринова 1988, с. 151–219; Столярова 2008, с. 47–61; Щапова 1956, с. 164–179). Керамічний комплекс також не дає підстави для встановлення вужчої дати. З огляду на це, об'єкт може бути датований в межах X – початку XI ст.

Ями. В результаті археологічних робіт, проведених в 2014–2018 рр. на пам'ятці, вдалося дослідити три господарчі ями роменської культури. Вони були розташовані компактною групою в північній частині відкритого поселення (рис. 25: III). Усі ями виявлені розвідувальною траншеєю у 2015 р. (Черненко, Луценко, Кравченко 2016).

Рис. 22. Споруда 5, яма 3, розкопки 2018 р., кераміка: 1–3 – кружальна; 4–13 – ліпна

3 Автори висловлюють подяку О. Ю. Журухіній за допомогу у визначенні виробів зі скла.

Рис. 23. Споруда 5, індивідуальні знахідки, розкопки 2017 і 2018 рр.: 1, 3, 4, 6, 7, 11, 12 – заповнення; 2 – яма 8; 8 – яма 2; 5, 9, 15–19 – яма 3; 10 – яма 4; 13, 14 – яма 1

Рис. 24. Споруда 5, індивідуальні знахідки, фото, розкопки 2017 і 2018 рр.: 1–6, 14, 18 – заповнення; 8, 11, 13 – яма 1; 7, 9, 10, 12, 15–17 – яма 3 (1 – бісер; 2–4 – намистини; 5, 6 – крейдяні прясельця; 7 – гребеня кістяного фрагмент)

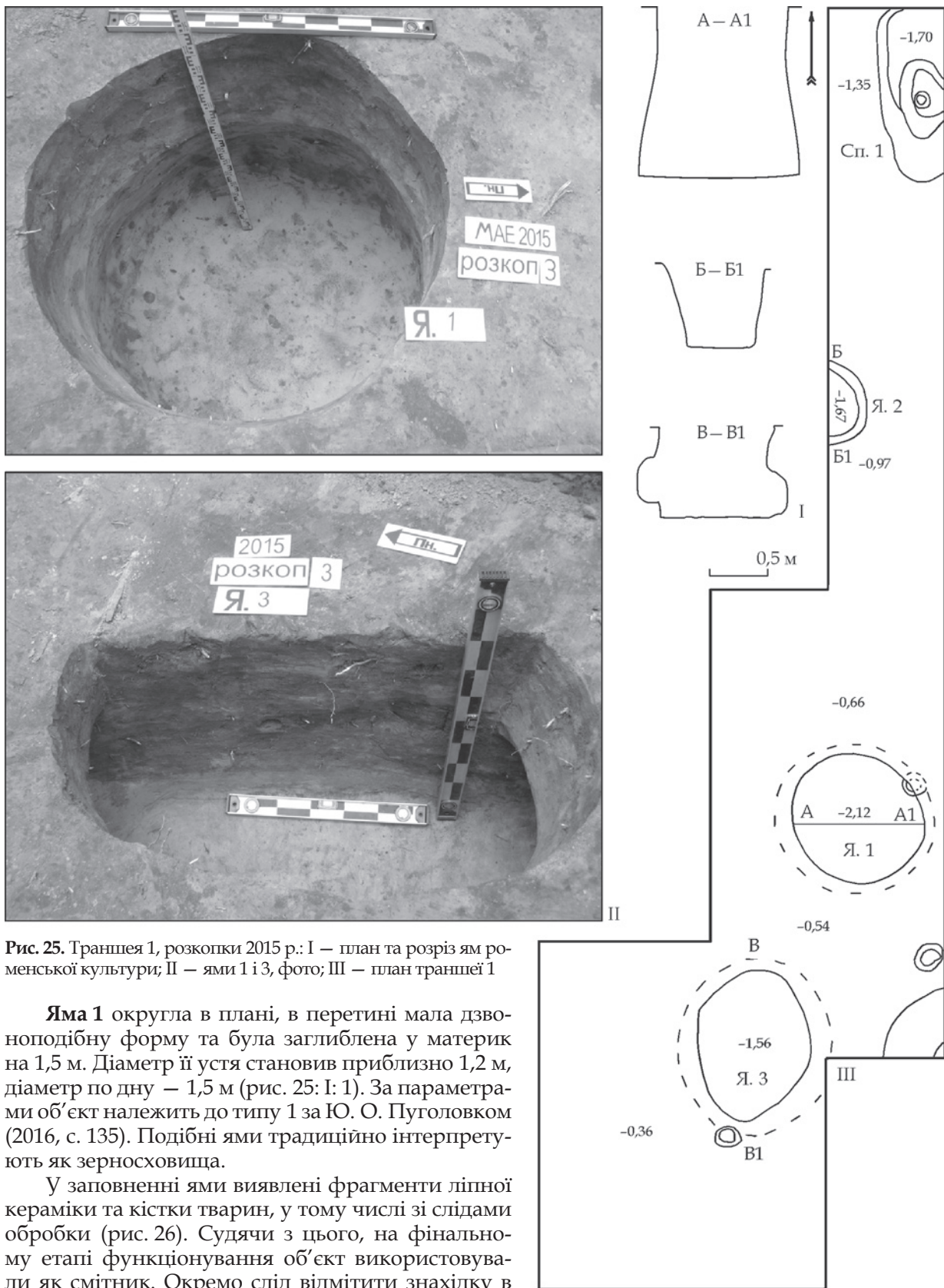

Рис. 25. Траншея 1, розкопки 2015 р.: I – план та розріз ям роменської культури; II – ями 1 і 3, фото; III – план траншеї 1

Яма 1 округла в плані, в перетині мала дзвоноподібну форму та була заглиблена у материк на 1,5 м. Діаметр її устя становив приблизно 1,2 м, діаметр по дну – 1,5 м (рис. 25: I: 1). За параметрами об'єкт належить до типу 1 за Ю. О. Пуголовком (2016, с. 135). Подібні ями традиційно інтерпретують як зерносховища.

У заповненні ями виявлені фрагменти ліпної кераміки та кістки тварин, у тому числі зі слідами обробки (рис. 26). Судячи з цього, на фінальному етапі функціонування об'єкт використовували як смітник. Окремо слід відмітити знахідку в

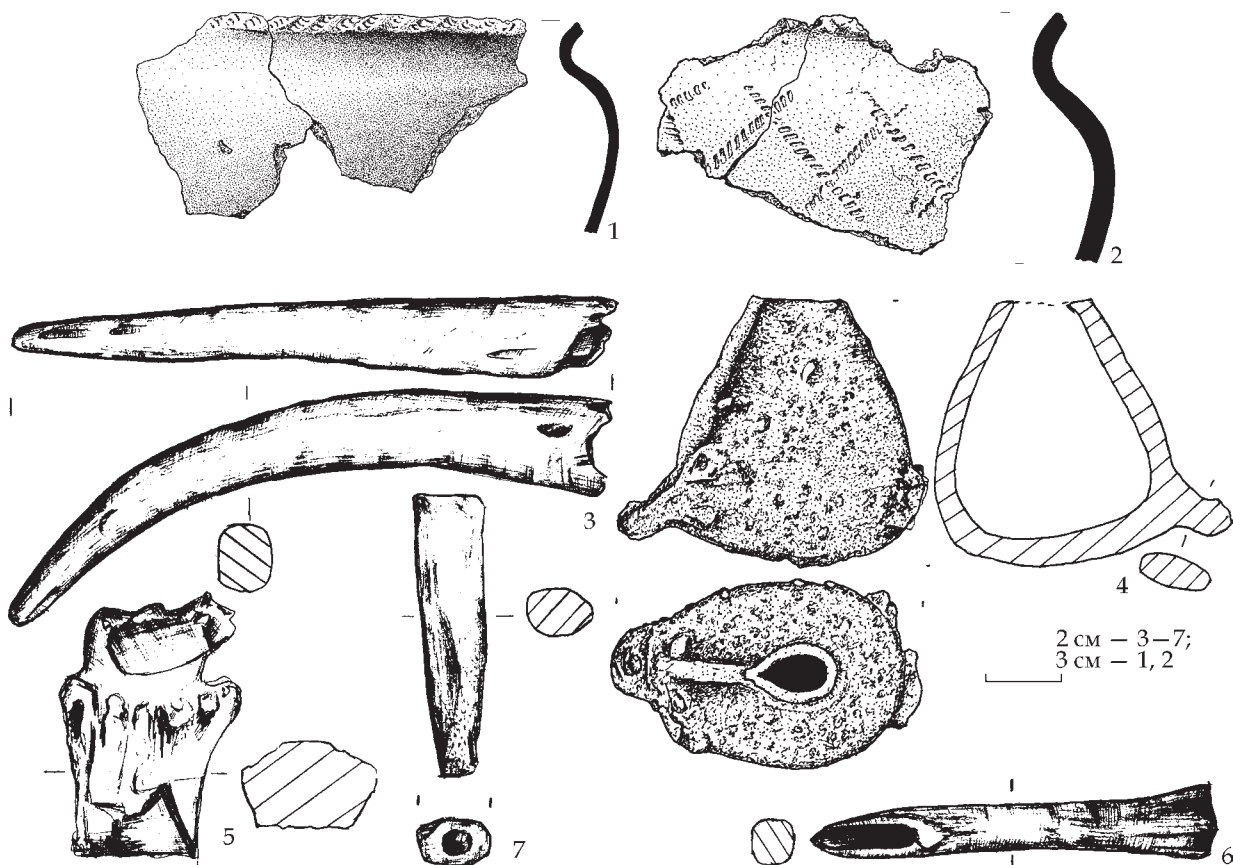

Рис. 26. Яма 1, розкопки 2015 р., знахідки: 1, 2 – ліпна кераміка; 3–7 – індивідуальні знахідки

придонній частині ями вже згаданого вище керамічного тигля зі слідами тривалого використання (рис. 26: 4). Відповідно до типологічної схеми, розробленої Н. В. Єніосовою та Ю. Е. Жарновим, цей виріб можна характеризувати як напівзакритий ложкоподібний з плоским дном та виступом-ручкою (тип 1; Єніосова, Жарнов 2006, с. 43–47).

Яма 2 була заглиблена на 1 м нижче рівня материка. Вона мала глечикоподібну форму (рис. 25: I: 3), устя у плані овалоподібне (1,5 × 1 м). Дно заокруглене, розміром 2 × 1,5 м. За параметрами може бути зарахована до типу 1 за Ю. О. Пуголовком (2016, с. 135). Як і у попередньому випадку, вона, найімовірніше, виконувала функції зерносховища. У заповненні об'єкта були нечисленні стінки ліпних і кругових посудин.

Яма 3 досліджена частково. Її стінки плавно звужувались, дно заокруглене (рис. 25: I: 2). Розчищена частина була заглиблена в материк на 0,7 м. Із заповнення об'єкта походили дрібні фрагменти ліпних і кружальних посудин.

У цілому, роменський культурно-хронологічний горизонт городища Свердловське-1 і прилегло до нього відкритого поселення можна датувати X – початком XI ст. До цього ж часу можна зарахувати і виникнення оборонних споруд городища. Наявні нині матеріали дозволяють засвідчити, що його мешканці займались не лише сільським господарством і різноманітними промислами, але й обробкою металів. Звертає на себе увагу наявність поруч з продукцією місцевого виробництва предметів імпорту (намисто, бісер тощо) і значна кількість серед них виробів, що асоціюються з матеріальною культурою Давньої Русі, передусім – кружального посуду.

ЛІТЕРАТУРА

- Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Воеводский, М. В. 1946. *Городище и стоянка Песочный ров. Отчет о раскопках 1946 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1946/5.
- Гатцук, С. А. 1907. *Раскопки 1907 г. Городища и курганы*. Научный архив рукописного архива ИИМК РАН, ф. 1, оп. 10, д. 41.
- Григорьев, О. В. 1990. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі. Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.»*, Чернігів, 15 – 18 травня 1990 р. Чернігів: Сіверянська думка, с. 76-82.
- Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным*. Труды ТАЭ, 2. Тула: Гриф и Ко.
- Давидан, О. И. 1962. Гребни Старой Ладоги. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 4, с. 95-108.
- Ениосова, Н. В., Жарнов Ю. Э. 2006. Ювелирный производственный комплекс из «Ветчаного города» домонгольского Владимира. *Российская археология*, 2, с. 40-56.
- Енукова, О. Н. 2007. *Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX – XIII вв.* Труды НИИ археологии юго-восточной Руси КГУ. Курск: КГУ.
- Залізняк, Л., Шумова, В., Каравайко, Д., Маярчак, С. 2002. *Звіт про розкопки городища Пісочний рів на Новгород-Сіверщині*. НА ІА НАН України, ф. е. 64, 2002/117.
- Каравайко, Д. В. 2012. *Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья*. Киев: ИА НАН Украины.
- Королюк, Е. А. 1988. Давньоруські житла Новгород-Сіверського дитинця. *Археологія*, 61, с. 80-85.
- Куза, А. В. 1985. Древнерусские города. В: Борисевич, Г. В., Даркевич, В. П., Киргичников, А. Н., Кирьянова, Н. А., Колчин, Б. А., Куза, А. В., Медведев, А. Ф., Раппопорт, П. А., Рыбаков, Б. А., Чернецов, А. В., Янин, В. Л. *Древняя Русь: Город, замок, село*. Археология СССР, 6. Москва: Наука, с. 51-66.
- Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.
- Куриленко, В. Е. 1989. *Научный отчет о разведках музея в 1989 г. в регионе Средней Десны*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/65.
- Куриленко, В. Е. 1998. *Научный отчет о разведках Мезинского археологического музея за 1998 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/87.
- Малевская-Малевич, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X – XIII вв.* Труды ИИМК РАН, XVII. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Мельниковская, О. Н. 1967. *Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г.* НА ІА НАН України, ф. е. 64, 1967/43.
- Мельниковская, О. Н. 1968а. Работы юхновского отряда. *Археологические открытия 1967 года*, с. 232-233.
- Мельниковская, О. Н. 1968b. *Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г.* НА ІА НАН України, ф. е. 64, 1968/85.
- Мельниковская, О. Н. 1969. *Раскопки памятников юхновской культуры на Десне и Сейме. Археологические исследования 1968 г.*, с. 58-59.
- Мельниковська, О. М. 1978. Поселення поблизу с. Свердловка на Чернігівщині. *Археологія*, 28, с. 76-81.
- Моргунов, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X – XIII веков*. Москва: Наука.
- Новикова, Г. Л. 1998. Щитообразные подвески из Северной и Восточной Европы. В: Янин, В. Л., Пущкин, Т. А. (ред.). *Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 165-174.
- Полубояринова, М. Д. 1998. *Стеклянные изделия Болгарского городища*. В: Федоров-Давыдов, Г. А. (ред.). *Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности*. Москва: Наука, с. 149-217.
- Пуголовок, Ю. О. 2011. До питання про фортифікаційне будівництво сіверян. *Археологія і давня історія України*, 7, с. 173-193.
- Пуголовок, Ю. О. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.
- Раппопорт, П. А. 1975. *Древнерусское жилище*. Свод археологических источников, Е1-32. Ленинград: Наука.
- Самоквасов, Д. Я. 1873. *Древние города России*. Санкт-Петербург: К. Замысловский.
- Самоквасов, Д. Я. 1908. *Северянская земля и северяне по городищам и могилам*. Москва: Синодальная типография.
- Сарачев, И. Г. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев А. В. *Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко, с. 225-236.
- Сенюк, О. Г. 2015. Археозоологічні матеріали з розкопок городища Свердловка-1 у 2015 році. В: *Історико-археологічний та природно-екологічний потенціал Мезинської округи: минуле, сучасне та*

- перспективи розбудови. Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 50-ї річниці заснування Мезинського археологічного науково-дослідного музею та 85-літтю від дня народження відомого краєзнавця і археолога, засновника Мезинського музею В. Є. Куриленка (Чернігів – Свердловка – Мезин, 17–18 вересень 2015 р.). Чернігів: Десна Поліграф, с. 98-100.
- Столярова, Е. К. 2008. Стекланные бусы Мякининской курганной группы. *Археология Подмосковья: материалы научного семинара*, 4, с. 47-61.
- Уварова, П. С. 1906. Выписки из дела Черниговского статистического комитета, Исторического общества Нестора Летописца и Архива графини П. С. Уваровой. В: *Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда*. Москва: Общество распространения полезных книг, с. 73-93.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М. 2015. Археологічні дослідження городища Свердловське-1 в 2015 р. В: *Історико-археологічний та природно-екологічний потенціал Мезинської округи: минуле, сучасне та перспективи розбудови. Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 50-ї річниці заснування Мезинського археологічного науково-дослідного музею та 85-літтю від дня народження відомого краєзнавця і археолога, засновника Мезинського музею В. Є. Куриленка (Чернігів – Свердловка – Мезин, 17–18 вересень 2015 р.)*. Чернігів: Десна Поліграф, с. 27-31.
- Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А., Горобець, Л. В., Ковальчук, О. М., Сенюк, О. Г., Сергеева М. С. 2017. Свердловське-1: біогосподарська діяльність населення роменського городища на Чернігівщині. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 266-301.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А. 2015а. Дослідження на території Мезинського національного природного парку. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 297-298.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А. 2015б. *Звіт про наукові археологічні дослідження на території Мезинського національного природного парку (Коропський р-н Чернігівської обл.) в 2014 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А. 2016. Роботи на території Мезинського національного природного парку. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 226-228.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А. 2017. *Звіт про наукові археологічні дослідження городища Свердловське-1 на території Мезинського національного природного парку (Коропський р-н, Чернігівської обл.) у 2016 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А. 2018. *Звіт про наукові археологічні дослідження городища Свердловське-1 на території Мезинського національного природного парку (Коропський р-н, Чернігівської обл.) у 2017 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.
- Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2018а. Дослідження городища Свердловське-1. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 330-331.
- Черненко, О., Кравченко, Р., Луценко, Р. 2018б. Новітні дослідження роменських пам'яток на території Чернігівської області. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотація доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 148.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А., Карась, І. П. 2019. *Звіт про наукові археологічні дослідження городища Свердловське-1 на території Мезинського національного природного парку (Коропський р-н, Чернігівської обл.) у 2018 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.
- Черненко, О. Є., Луценко, Р. М., Кравченко, Р. А. 2019. Дослідження на території Мезинського національного природного парку. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 350-352.
- Шекун, А. В. 1983. *Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/170.
- Щапова, Ю. Л. 1956. Стекланные бусы древнего Новгорода. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 55, с. 164-179.

REFERENCES

- Bobrinskiy, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoy Evropy*. Moskva: Nauka.
- Voevodskyi, M. V. 1946. *Horodyshche y stoianka Pesochmsi rov. Otchet o raskopkakh 1946 hoda*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1946/5.
- Gattsuk, S. A. 1907. *Raskopki 1907 g. Gorodishcha i kurgany*. Nauchnyy arkhiv rukopisnogo arkhiva IIMK RAN, f. 1, op. 10, d. 41.
- Grigoryev, O. V. 1990. О роменской і древнерусской керамике на Левобережье Днепра. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnsti Pivdennoi Rusi. Materialy III istoryko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX – XIII st.»*. Chernihiv, 15 – 18 travnia 1990 r. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 76-82.
- Grigoryev, A. V. 2000. *Severskaya zemlya v VIII – nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Trudy TAE, 2. Tula: Grif i Ko.
- Davidan, O. I. 1962. Grebni Staroy Ladogi. *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 4, s. 95-108.
- Eniosova, N. V., Zharnov, Yu. E. 2006. Yuvelirnyy proizvodstvennyy kompleks iz «Vetchanogo goroda» domongolskogo Vladimira. *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 40-56.
- Enukova, O. N. 2007. *Domostroitelstvo naseleniya mezhdurech'ia Seyma i Psla v IX – XIII vv.* Trudy NII arkheologii yugo-vostochnoy Rusi KGU. Kursk: KGU.
- Zaluzniak, L., Shumova, V., Karavaiko, D., Maiarchak, S. 2002. *Zvit pro rozkopky horodyshcha Pisochmyi riv na Novhorod-Sivershchyni*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2002/117.

- Karavayko, D. V. 2012. *Pamyatniki yukhnovskoy kulturi Novgorod-Severskogo Polesia*. Kiyev: IA NAN Ukrainy.
- Korolyuk, E. A. 1988. Drevnerusskiye zhilishcha Novgorod-Severskogo detntsa. *Arkheologiya*, 61, s. 80-85.
- Kuza, A. V. 1985. Drevnerusskiye goroda. In: Borisevich, G. V., Darkevich, V. P., Kirpichnikov, A. N., Kirianova, N. A., Kolchin, B. A., Kuza, A. V., Medvedev, A. F., Rappoport, P. A., Rybakov, B. A., Chernetsov, A. V., Yanin, V. L. *Drevnyaya Rus: Gorod. zamok. selo*. Arkheologiya SSSR, 6. Moskva: Nauka, s. 51-66.
- Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII – XIII st. mizh Sianom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Kurilenko, V. E. 1989. *Nauchnyy otchet o razvedkakh muzeyu v 1989 g. v regione Sredney Desny*. NA IA NAN Ukrainy, f. 65, 1989/65.
- Kurilenko, V. E. 1998. *Nauchnyy otchet o razvedkakh Mezinskogo arkheologicheskogo muzeyu za 1998 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/87.
- Malevskaya-Malevich, M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskikh gorodov X – XIII vv.* Trudy IIMK RAN, XVII. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.
- Melnikovskaya, O. N. 1967. *Otchet o rabotakh Yukhnovskogo otryada Pridneprovskoy ekspeditsii za 1967 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/43.
- Melnikovskaya, O. N. 1968a. Raboty yukhnovskogo otryada. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1967 g.*, s. 232-233.
- Melnikovskaya, O. N. 1968b. *Otchet o rabotakh Desninskogo otryada IA AN SSSR v 1968 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/85.
- Melnikovskaya, O. N. 1969. Raskopki pamyatnikov yukhnovskoy kultury na Desne i Seyme. *Arkheologicheskiye issledovaniya 1968 g.*, s. 58-59.
- Melnykovska, O. M. 1978. Poselennia poblyzu s. Sverdlovka na Chernihivshchyni. *Arkheolohiia*, 28, s. 76-81.
- Morgunov, Yu. Yu. 2009. *Drevo-zemlyanyye ukrepleniya Yuzhnoy Rusi X – XIII vekov*. Moskva: Nauka.
- Novikova, G. L. 1998. Shchitootbraznyye podveski iz Severnoy i Vostochnoy Evropy. In: Yanin, V. L., Pushchkin, T. A. (eds.). *Istoricheskaya arkheologiya: Traditsii i perspektivy. K 80-letiyu so dnya rozhdeniya D. A. Avdusina*. Moskva: Pamyatniki istoricheskoy mysli, s. 165-174.
- Poluboyarinova, M. D. 1998. Steklyannyye izdeliya Bolgarskogo gorodishcha. In: Fedorov-Davydov, G. A. (ed.). *Gorod Bolgar. Ocherki remeslennoy deyatel'nosti*. Moskva: Nauka, s. 149-217.
- Puholovok, Yu. O. 2011. Do pytannia pro fortifikatsiine budivnytstvo sverian. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 7, s. 173-193.
- Puholovok, Yu. O. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.
- Rappoport, P. A. 1975. *Drevnerusskiye zhilishche*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-32. Leningrad: Nauka.
- Samokvasov, D. Ya. 1873. *Drevniye goroda Rossii*. Sankt-Peterburg: K. Zamyslovskiy.
- Samokvasov, D. Ya. 1908. *Severyanskaya zemlya i severyane po gorodishcham i mogilam*. Moskva: Sinodal'naya tipografiya.
- Sarachev, I. G. 2000. Tipologiya venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigoryev, A. V. *Severskaya zemlya v VIII – nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, s. 225-236.
- Seniuk, O. H. 2015. Arkheozoologichni materialy z rozkopok horodyshcha Sverdlovka-1 u 2015 rotsi. In: *Istoryko-arkheolohichni ta pryrodno-ekolohichni potentsial Mezynskoi okruhy: mynule, suchasne ta perspektyvy rozbudovy. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu, prysviacheno 50-i richnytsi zasnuvannia Mezynskoho arkheolohichnogo naukovo-doslidnogo muzeiu ta 85-littiu vid dnia narodzhennia vidomoho kraieznavtsia i arkheoloha, zasnovnyka Mezynskoho muzeiu V. Ye. Kurylenka (Chernihiv – Sverdlovka – Mezyn, 17 – 18 veresn 2015 r.)*. Chernihiv: Desna Polihraf, s. 98-100.
- Stolyarova, E. K. 2008. Steklyannyye busy Myakininskoy kurgannoy grupy. *Arkheologiya Podmoskovia. Arkheologiya Podmoskovia: materialy nauchnogo seminaru*, 4, s. 47-61.
- Uvarova, P. S. 1906. Vypysky yz dela Chernyhovskoho statystycheskoho komyteta. Ystorycheskoho obshchestva Nestora Letopystsa y Arkhyva hrafyiny P. S. Uvarovoi. In: *Trudy Moskovskoho predvartelnogo komyteta po ustroystvu XIV Arkheolohicheskoho sezda*. Moskva: Typohrafiya Obshchestva rasprostraneniya poleznykh knyh. arenduemaia V. Y. Voronovym. Mokhovaia. protyv Manezha. dom kn. Haharyna, s. 73-93.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Horbanenko, S. A., Horobets, L. V., Kovalchuk, O. M., Seniuk, O. H., Serhieieva, M. S. 2017. Sverdlovske-1: biohospodarska diialnist naselennia romenskoho horodyshcha na Chernihivshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 266-301.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M. 2015. Arkheolohichni doslidzhennia horodyshcha Sverlovske-1 v 2015 r. In: *Istoryko-arkheolohichni ta pryrodno-ekolohichni potentsial Mezynskoi okruhy: mynule, suchasne ta perspektyvy rozbudovy. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu, prysviacheno 50-i richnytsi zasnuvannia Mezynskoho arkheolohichnogo naukovo-doslidnogo muzeiu ta 85-littiu vid dnia narodzhennia vidomoho kraieznavtsia i arkheoloha, zasnovnyka Mezynskoho muzeiu V. Ye. Kurylenka (Chernihiv – Sverdlovka – Mezyn, 17 – 18 veresn 2015 r.)*. Chernihiv: Desna Polihraf, s. 27-31.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A. 2015a. Doslidzhennia na terytorii Mezynskoho natsionalnogo pryrodnoho parku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014*, s. 297-298.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A. 2015b. *Zvit pro naukovi arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Mezynskoho natsionalnogo pryrodnoho parku (Koropskyi r-n Chernihivskoi obl.) v 2014 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A. 2016. Roboty na terytorii Mezynskoho natsionalnogo pryrodnoho parku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 226-228.

- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A. 2017. *Zvit pro naukovi arkeolohichni doslidzhennia horodyshcha Sverdlovske-1 na terytorii Mezynskoho natsionalnoho pryrodnoho parku (Koropyskyi r-n, Chernihivskoi obl.) u 2016 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A. 2018. *Zvit pro naukovi arkeolohichni doslidzhennia horodyshcha Sverdlovske-1 na terytorii Mezynskoho natsionalnoho pryrodnoho parku (Koropyskyi r-n, Chernihivskoi obl.) u 2017 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2018a. *Doslidzhennia horodyshcha Sverdlovske-1. Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 330-331.
- Chernenko, O., Kravchenko, R., Lutsenko, R. 2018b. *Novitni doslidzhennia romenskykh pam'iatok na terytorii Chernihivskoi oblasti. I Vseukrainskyi arkeolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsiia dopovidei (Nizhyn, 23 – 25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 148.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A., Karas, I. P. 2019. *Zvit pro naukovi arkeolohichni doslidzhennia horodyshcha Sverdlovske-1 na terytorii Mezynskoho natsionalnoho pryrodnoho parku (Koropyskyi r-n, Chernihivskoi obl.) u 2018 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.
- Chernenko, O. Ye., Lutsenko, R. M., Kravchenko, R. A. 2019. *Doslidzhennia na terytorii Mezynskoho natsionalnoho pryrodnoho parku. Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 350-352.
- Shekun, A. V. 1983. *Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniyakh na Chernigovshchine v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/170.
- Shchapova, Yu. L. 1956. *Steklyannyye busy drevnego Novgoroda. Materialy i issledovaniya po arkeologii SSSR*, 55, s. 164-179.

O. Ye. Chernenko, R. A. Kravchenko, R. M. Lutsenko

COMPLEXES OF THE ROMNY CULTURE FROM THE SVERDLOVS'KE-1 HILLFORT ON THE DESNA RIVER ON A BASE OF RESEARCHES OF 1968 AND 2014–2018

This article analyzes complexes of the Romny culture from the Sverdlovs'ke-1 hillfort. The settlement occupies a cape at the Desna river right bank, which rises above the valley up to 40–50 m. This site is known for nearly 150 years, and field researches were made here in 1968 by the expedition of O. M. Melnykovska and later by the expedition of O. Ye. Chernenko in 2014–2018. The total excavated area of the settlement is 350 m².

The remains of seven buildings of the Romny archeological culture were discovered in the course of the research. The size of the house pits reaches 16–20 m². Traces of a wooden frame or pillar walls of house pits were detected in all structures. The walls of a log construction outside of house pits could be supposed for three structures. Ovens were present in four objects; at least one of structures had two furnaces.

Finds from remains of buildings were mostly items for household craft and personal adornments. The most remarkable of them are a ceramic crucible and a mold made of chalk. This indicates the processing of non-ferrous metals on this settlement. The complex of ceramic finds is represented also by shards of handmade vessels of the Romny culture and fragments of the Old Rus' pottery.

Full chronological framework of the settlement existence cannot be find out on a basis of obtained data. The settling of this place by bearers of the Romny culture probably can be dated to the late 9th – early 10th century. Given the presence of the Old Rus' imports, this settlement existed at least until the second half 10th century.

Keywords: Slavs, Romny archaeological culture, Sverdlovs'ke-1 hillfort.

Одержано 18.03.2020

КРАВЧЕНКО Роман Анатолійович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України.
KRAVCHENKO Roman Anatolyevich, Junior Researcher, Institute of Archaeology of the NASU.
ORCID: 0000-0002-5193-4482, e-mail: romankravmail@gmail.com.

ЛУЦЕНКО Роман Миколайович, провідний науковий співробітник, Музей історії Десятинної церкви.

LUTSENKO Roman Mykolayovych, Leading Researcher, Museum of the History of the Desyatynna Church.

ORCID: 0000-0001-6855-1982, e-mail: vutzick@ukr.net.

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

CHERNENKO Olena Yevheniivna, Ph. D. (Candidate of Historical Sciences), Associate Professor, T. G. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium».

ORCID: 0000-0002-0627-9095, e-mail: allisscorp@gmail.com.

УДК 904.22(477.46)“6/7”

А. В. Скиба

ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ГОРЩИКІВ ПАСТИРСЬКОГО ТИПУ

У статті запропоновано гіпотезу щодо функціонального призначення кружальних горщиків пастирського типу. Питання розглянуто на тлі функціональних груп посудин інших гончарних традицій півдня Східної Європи.

Ключові слова: Пастирське городище, кружальна кераміка, ритуальні страви та напої.

Одним з найяскравіших явищ раннього середньовіччя на півдні Східної Європи стала поява нових типів кружального посуду та постання осередків спеціалізованого гончарного виробництва. Серед них канцерське й пастирське гончарство VII–VIII ст., а дещо пізніше – волинцевське. Посуд усіх цих традицій був виготовлений руками професійних майстрів і, відповідно, належав до продуктів товарного виробництва, що поширювалися і перебували у вжитку далеко за межами власне гончарних осередків (Сміленко 1967; Сухобоков 1975; 1977; Приходнюк 2005, с. 60–69; Володарець-Урбанович, Скиба 2011; Комар 2012; Володарець-Урбанович 2014; Скиба, Баранов 2019).

Спільною рисою цих керамічних традицій є вузький функціональний спектр виробів – усі вони в абсолютній більшості випадків представлені лише якоюсь однією категорією посудин. Кружальна кераміка канцерського типу – глеки для води, пастирського та волинцевського типів – горщики.

За підрахунками О. М. Приходнюка, серед кружального пастирського посуду горщики становлять 84,7 % (рис. 1; 2: 1, 4, 5), 10,2 % припадає на глеки (рис. 2: 2, 6–8), решта – на миски (рис. 2: 3; 3: 2–5). Типологічно до категорії горщиків дослідник зарахував і корчагу, що має висоту 52,6 см (рис. 3: 1). Більшість горщиків мають висоту 19–26 см. До групи малих належать посудини з висотою 14–16 см (Приходнюк 2005, с. 61–62).

До головних аспектів вивчення пастирського гончарства належать походження цієї кераміки, її морфологія, орнаментация, технологічні особливості, кількісне співвідношення з ліпним посудом, датування та поширення. Разом з тим, практично поза увагою залишалось питання функціонального призначення посуду цього типу (Брайчевський 1955; Сміленко 1967; Сухобоков 1975; 1977; Кравченко 1979; Петрашенко 1992; Приходнюк 2005, с. 60–69; Володарець-Урбанович, Скиба 2011; Комар 2012; Володарець-Урбанович 2014).

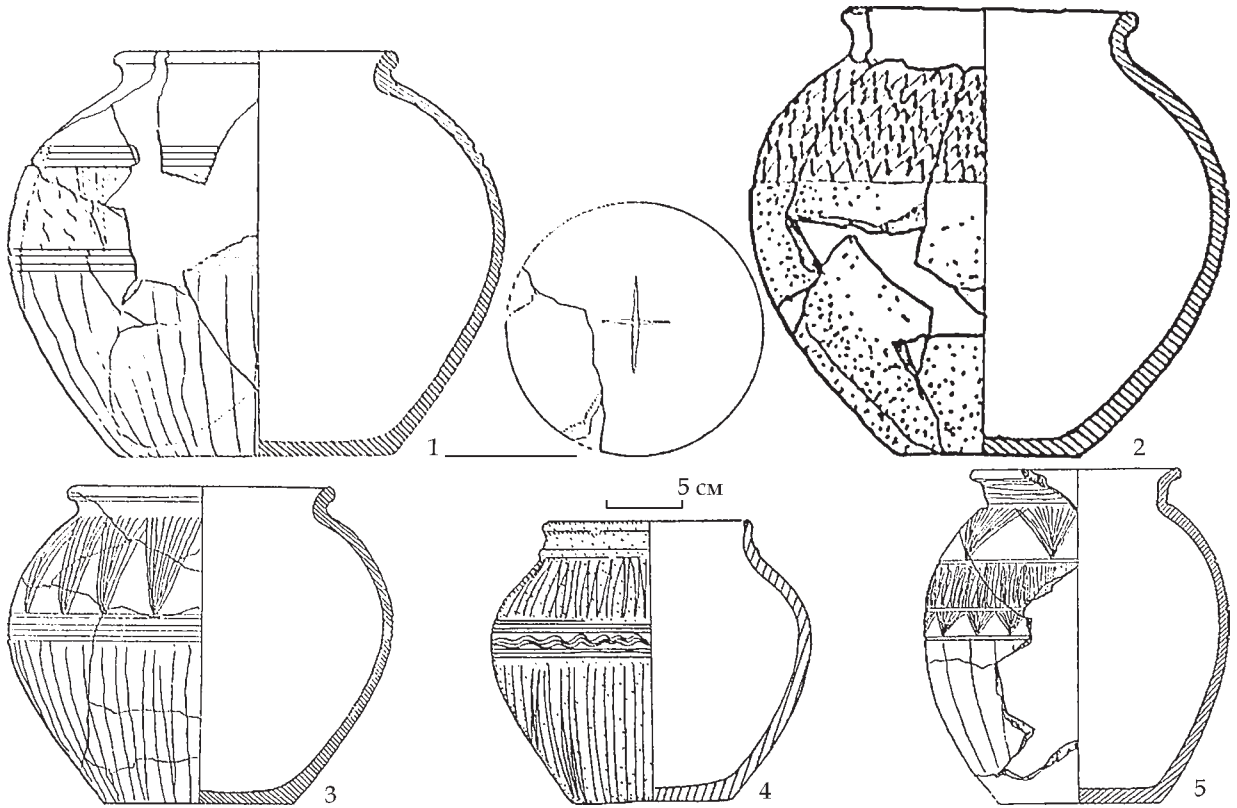

Рис. 1. Зразки кружального посуду з Пастирського городища (за Приходнюк 2005)

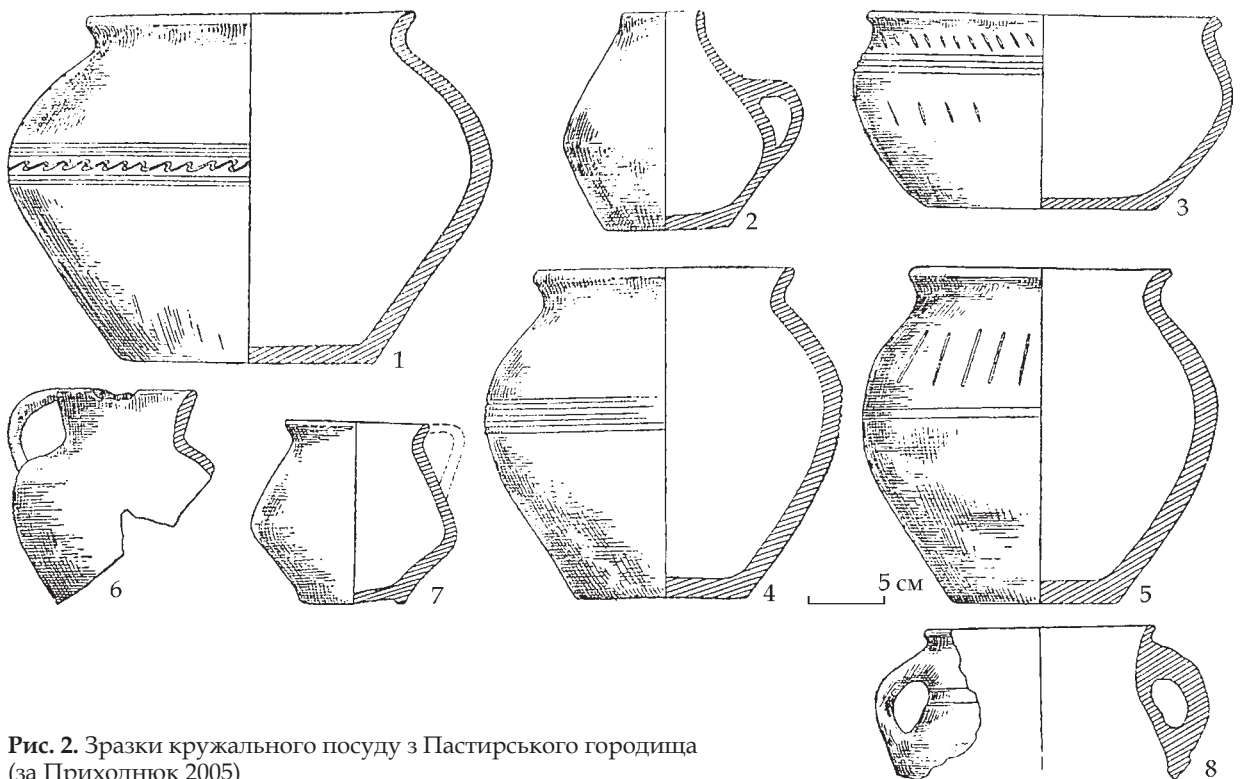
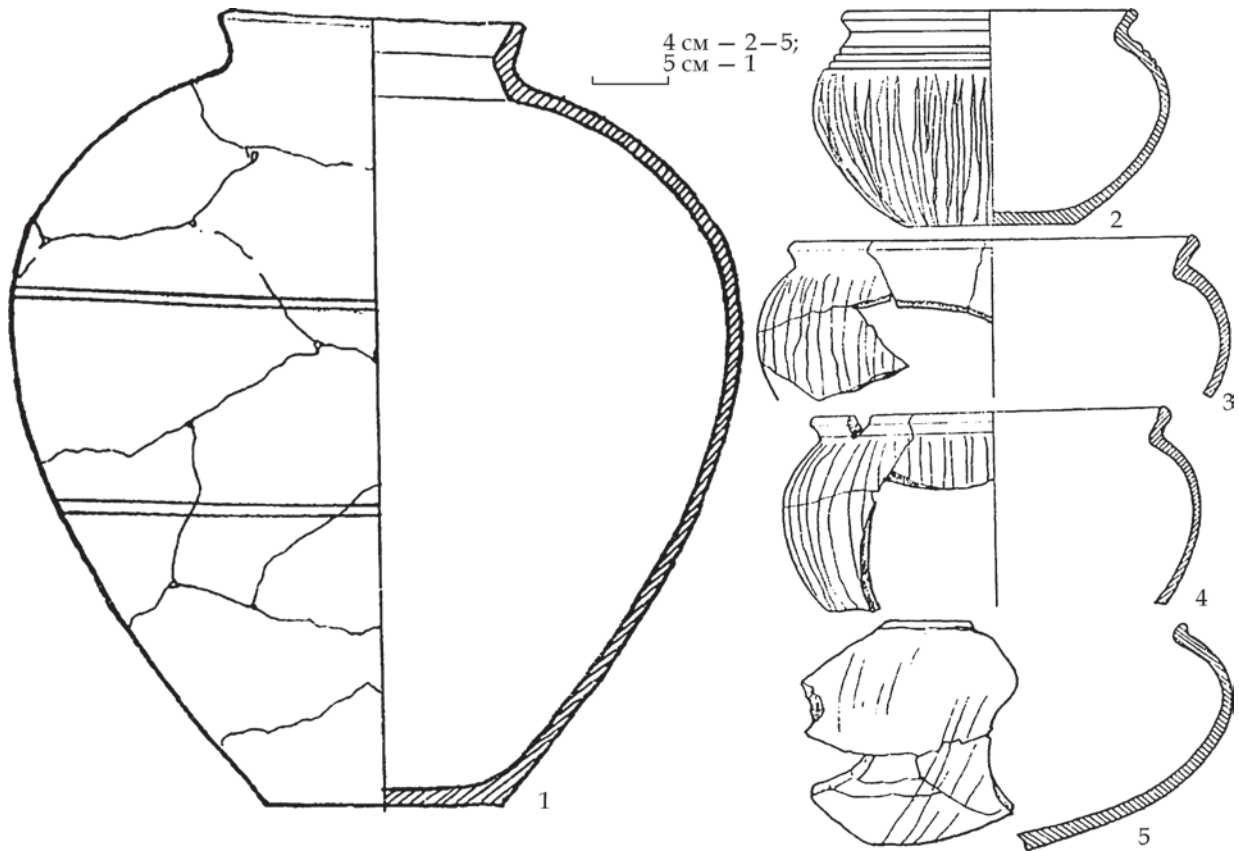

Рис. 2. Зразки кружального посуду з Пастирського городища (за Приходнюк 2005)

Горщики у різних культурах традиційно зазвичай належать до категорії кухонного посуду. Проте, особливістю пастирських кружальних посудин є рясне орнаментальне оздоблення, що вкриває всю або більшу частину поверхні, утворюючи складні композиції з врзаних і лискованих ліній (рис. 1–3; 5: 1). Додаткової ошатності пастирським горщикам надає гладенька поверхня, задля отримання якої майстри використовували ретельно очищену глину (іноді з додаванням домішки дрібного піску). Тож очевидно, що ці посудини не були призначені для приготування їжі. Як кухонний посуд на Пастирському городищі використовували ліпні горщики слов'янської традиції (рис. 4). Безумовно, функціональне призначення кружальних пастирських горщиків було іншим. Але ж яким саме?

Ошатна орнаментация, що поєднує техніки, свідчить на користь того, що це був святковий посуд, який у більшості випадків, імовірно, виконував столову функцію. Ще однією особливістю кружальних горщиків, що відрізняє їх від зроблених від руки, — це суттєво більші на загальні розміри. Переважна більшість ліпних виробів має висоту в 14–18 см та об'єм близько 0,9–1,5 л, рідше — 23–28 см при об'ємі в 2,0–3,0 л (рис. 4; Приходнюк 2005, с. 61–62). Такі розміри відповідали саме обсягу їжі, що готували на сім'ю з трьох–п'яти чоловік. За спостереженнями В. О. Петрашенка, серед керамічних форм VIII–IX ст. для приготування їжі найчастіше використовували горщики об'ємом близько 3 л. Про це свідчать знахідки кухонного посуду з нагаром на внутрішній поверхні (Петрашенко 1992, с. 76–77). Більшість кружальних горщиків пастирського

Рис. 3. Зразки кружального посуду з Пастирського городища (за Приходнюк 2005)

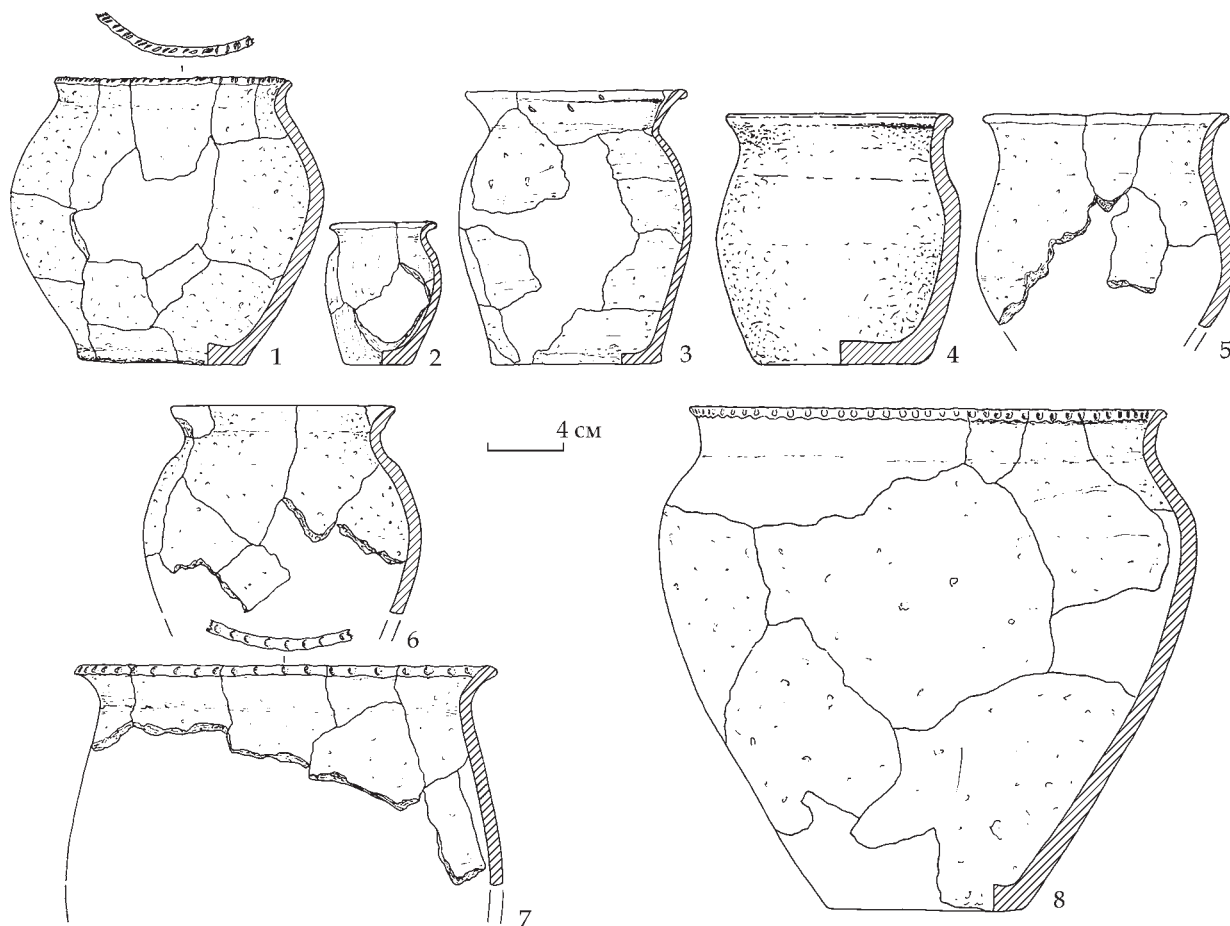

Рис. 4. Зразки ліпного посуду з Пастирського городища (розкопки 2017 р.)

типу, у порівнянні з ліпними, мали суттєво більший об'єм – у межах 2,5–4,0 л.

Пишність декору пастирських посудин і їхні порівняно великі розміри дозволяють припустити, що принаймні частину з них використовували для святкових та інших особливих застіль за участі більшої кількості людей, ніж пересічна сім'я. Наприклад, це могла бути велика патріархальна родина. Щодо того, що саме вживали з пастирських горщиків, можна зробити кілька припущень. Це могла бути ритуально-святкова страва на кшталт куті. Як засвідчують паралелі з української етнографії, для цієї страви нерідко використовували макітри (рис. 5: 4). У них кутю могли і готувати, і ставити на стіл. Макітри, відомі з етнографічних матеріалів, за об'ємом цілком зіставні з кружальними горщиками пастирського типу.

Цілком імовірно, що в кружальних горщиках на стіл могли ставити й такі напої, як вино чи мед. Із них напій черпаком могли розливати по кувалках. На користь цього свідчить велика орнаментована врізними й проліскованими лініями кружальна корчага, знайдена в напівземлянці 2 з двома візантійськими амфорами (рис. 3: 1). У цьому об'єкті, що відрізнявся загально більшими розмірами (3,5 × 5,0 м), не було виявлено іншого побутового кухонного чи столового посуду (Приходнюк 2005, с. 15, рис. 94: 1; 96). З огляду на це можна припустити, що вказана корчага могла слугувати посудиною, куди з амфор наливали вино для потреб більшого загалу. Викор-

ристання керамічних посудин як ємкостей для вина обґрунтовано припускають у дослідженнях столітньої культури населення півдня Східної Європи інших періодів. Зокрема, низка дослідників старожитностей пізньоримського періоду розглядає використання з цією метою триручних ваз черняхівської культури (рис. 5: 2), що у варварському середовищі мали замінити близькі їм за формою римські бронзові посудини (Магомедов 2001, с. 60). Переконливим аргументом на користь цього є знахідки у поховальних комплексах цих посудин із кубками в середині. За об'ємом триручні вази досить близькі пастирському посуду і також часто мають багатий декор.

Аналогічне використання можна припустити і для кружального посуду волинцевського типу (рис. 5: 3). Волинцевське гончарство дуже близьке пастирському, його вироби так само, за поодинокими виключеннями, представлені горщиками великих розмірів, поверхня яких також вкрита орнаментами із візних та лискованих лілій. На специфічність функції вказує також і загалом невеликий у порівнянні з ліпним відсоток кружального посуду.

Утім, не можна виключати використання пастирських і волинцевських кружальних горщиків або частини з них і для інших — і урочистих, і щоденних — потреб. Остаточну відповідь зможуть дати лише спеціальні дослідження решток вмісту посудин, які, маємо надію, будуть проведені в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

- Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастирському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 67-76.
- Володарець, Я. В., Скиба, А. В. 2011. Гончарний посуд VII–VIII ст. на півдні Східної Європи. *Археологія*, 2, с. 35-46.
- Володарець, Я. В. 2014. *Гончарний посуд VII – першої половини IX ст. в Лісостепу України*. Автореферат к. і. н. Київ.
- Комар, А. В. 2012. Хронология волинцевской и роменской культур: принципы и практика. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства*. Санкт-Петербург, с. 92-94.
- Кравченко Н. М. 1979. Исследования славянских памятников на Стугне. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне и Русь*. Киев, с. 74-111.

Рис. 5. Приклади посуду різних часів: 1 – кружальний горщик з Пастирського городища; 2 – триручна ваза черняхівської культури; 3 – зразки кружального посуду волинцевського типу; 4 – зразки традиційних українських макітр

- Могомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.
- Смиленко, А. Т. 1967. Раскопки в балке Канцерке. *Археологические исследования на Украине в 1966 – 1967 гг.*, с. 169-171.
- Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII – IX ст. Правобережжя Середнього Дніпра*. Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ: ІА НАН України.
- Скиба, А. В., Баранов, В. І. 2019. Пастирське городище: керамічний комплекс із засипки внутрішнього рову. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 67-74.
- Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Дніпровського Левобережжя*. Київ: Наукова думка.
- Сухобоков, О. В. 1977. До питання про пам'ятки волинцівського типу. *Археологія*, 21, с. 50-67.

REFERENCES

- Braichevskiy, M. Yu. 1955. Novi rozkopky na Pastyrskomu horodyshchi. *Arheolohichni pamiatky URSR*, V, s. 67-76.
- Volodarets, Ya. V., Skyba, A. V. 2011. Honcharnyi posud VII – VIII st. na pivdni Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia*, 2, s. 35-46.
- Volodarets, Ya. V. 2014. *Honcharnyi posud VII – pershoi polovyny IX st. Lisostepu Ukrainy*. Avtoreferat k. i. n. Kyiv.
- Komar, A. V. 2012. Khronologiiia volyntsevskoi i romenskoii kultur: printsypy i praktika. In: Shheglova, O. A. (ed.). *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanunie obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva*. Sankt-Peterburg, s. 92-94.
- Kravchenko, N. M. 1979. Issliedovaniia slavianskikh pamiatnikov na Stugne. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane i Rus*. Kiev, s. 74-111.
- Magomedov, B. V. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Lublin: UMCS.
- Petrashenko, V. O. 1967. *Slovianska keramika VIII – IX st. Pravobezhzhia Serednoho Dnipra*. Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodnyuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv: ІА НАН України.
- Smilienko, A. T. 1967. Raskopki v balke Kantserke. *Arkheologichieskie issliedovaniia na Ukrainie v 1966 – 1967 gg.*, s. 169-171.
- Skyba, A. V., Baranov, V. I. 2019. Pastyrske horodyshche: keramichniy kompleks iz zasypky vnutrishnoho rovu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 67-74.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dnieprovskogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1977. Do pytannia pro pamiatky volyntsvskoho typu. *Arkheolohiia*, 21, s. 50-67.

А. В. Скиба

TO THE QUESTION OF FUNCTIONAL USE OF PASTYRSKE-TYPE WHEEL-MADE POTS

One of the bright phenomena of Slavic archaeology of the early Middle Ages was the appearance in the 7th century in the Pastyrsk hillfort of the original ceramic tradition using a potter's circle. In the vast majority, these were large pots, richly decorated with ornaments. In the Pastyrsk hillfort, such dishes coexisted with coarse kitchen ceramics made by hand. An important issue remains the functional purpose of this wheel-made pots.

The article concludes that wheel-made pots of Pastyrsk-type belong to the ceremonial tableware. This is indicated by the elegant appearance and large size of such pots. Their volume was about 2 – 5 liters, which is much more compared to conventional vessels. According to the author, these vessels were used for alcoholic beverages (wine, honey-wine) or a ritual dish (kutya). In this sense, it is interesting to find a wheel-made pot of the Pastyrsk-type in one of the buildings of the hillfort together with byzantine amphorae. The large size of these pots indicate that they were intended for feasts for more people that the standard family. Volyntseve-type wheel-made pottery could have the same function.

Keywords: Pastyrsk hill-fort, wheel-made pottery, ritual dishes and drinks.

Одержано 8.11.2019

СКИБА Андрій Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України.

SCYBA Andriy, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1150-2818, e-mail: skyba-andriy@ukr.net.

УДК 904.23(477.46)''6/7''

П. С. Кургіна-Коваленко

РОЗМАЙТТЯ КЕРАМІЧНОГО РАННЬОСЕРЕДНЬО-ВІЧНОГО ПОСУДУ З ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА ЙОГО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

У статті розглянуто особливості керамічного матеріалу з відомої пам'ятки археології Пастирського городища в колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею. Типологія керамічного посуду за формою та об'ємом проведена з урахуванням етнографічних аналогій другої половини XIX ст. – першої половини XX ст.

Ключові слова: Пастирське городище, кераміка, раннє середньовіччя, археологія, етнографія, гончарний посуд, функціональне призначення.

Значним феноменом ранньосередньовічної Південно-Східної Європи є поява на її теренах поселення на Пастирському городищі (с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл.). Це було унікальне явище культурної взаємодії на перетині кочового степу, слов'янського світу та Візантії. Історія дослідження цієї пам'ятки триває з перервами понад 120 років і знайшла відображення в працях багатьох археологів: В. В. Хвойка, І. В. Фабриціус, С. В. Коршенка, П. Н. Третякова, М. Ю. Брайчевського (Хвойка 1905; Фабриціус 1938; Третяков 1947; Петров 1948; Брайчевський 1955). Найінформативніші, комплексні й систематичні дослідження здійснила археологічна експедиція під керівництвом О. М. Приходнюка у 1990–1993, 1995, 1997–1998 рр. (Приходнюк 2005). На сьогоднішній день дослідження городища продовжує експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом А. В. Скиби (Скиба, Баранов 2019).

Пастирське городище являє собою один із найбільших ремісничих осередків свого часу, який спеціалізувався серед іншого і на виготовленні гончарного посуду. Гончарство у той час було однією з найважливіших галузей виробництва. На городищі гончарна кераміка загалом складала до 54 % (Приходнюк 1998, с. 10; 2005, с. 60). За асортиментом пастирський посуд в абсолютній більшості представлений горщиками. Винятком є поодинокі глеки та миски. Горщики кулясті з максимальним діаметром на середині висоти або дещо вище (Приходнюк 2005, с. 62–63).

Жодна з близьких за часом існування археологічна пам'ятка лісостепової та лісової смуги Східної Європи не має такої кількості посуду, виготовленого на гончарному крузі.

Ремесло мало сезонний характер, бо майстри були частково задіяні у сільському господарстві (Приходнюк 2004, с. 230). Вірогідно, основним споживачем гончарної продукції Пастирського городища були самі

мешканці поселення. Хоча кераміка пастирського типу зустрічається і за межами самого городища, що є наслідком торгових зв'язків. Загальний ареал її поширення простягається від басейну Південного Бугу до басейну Сіверського Донця (Володарець-Урбанович 2010, с. 62–63; Володарець-Урбанович, Скиба 2011, с. 35). Імовірно, Пастирське городище було не лише ремісничим центром, де, крім посуду, виготовляли речі з чорного та кольорового металу, але й торговищем. Саме це пояснює таку кількість кераміки пастирського типу далеко за його межами.

В орнаментативній посуду, що поєднує врізну та лисковану техніку, простежуються два основні різновиди: перший — однотипний орнамент, утворений лискованими вертикальними лініями та сітками, що вкриває майже всю поверхню; другий — корпус поділений на середині чи верхній третині висоти різними за складністю горизонтальними фризами. Нижня частина тулуба лишалася неорнаментованою або ж прикрашалася вертикальними лискованими лініями. Основна увага приділялася оформленню фриза та верхньої частини посудини. Колір кераміки сірий, чорний, рідше світло-коричневий (Приходнюк 1998, с. 10).

Метою дослідження є аналіз та систематизація ранньосередньовічної кераміки з Пастирського городища та прилеглих до нього територій. В основу дослідження покладено статистичний метод вивчення найбільш масової категорії кераміки — горщиків, а також розроблена типологія кераміки за формою та об'ємом. Під час досліджень брались до уваги лише цілі реставровані форми посуду, у яких можливо вирахувати приблизний об'єм. Для отримання інформації про об'єми досліджуваної кераміки використовувався найбільш простий спосіб вимірювання: шляхом засипання сипучої речовини. Через фрагментарність більшість горщиків реставрації не підлягають і з'ясувати їх розміри неможливо.

До теми слов'янської кераміки та її інтерпретації зверталися такі вчені як: Б. А. Рибаків (Рибаків 1948), на необхідність вивчення східнослов'янської кераміки звертав увагу В. В. Ауліх (Ауліх 1972). Кераміка останньої чверті I тис. н. е. Дніпровського Правобережжя виділена і описана, особливо такий аспект, як час появи гончарного круга, В. О. Петрашенко (Петрашенко 1992). На сучасному етапі класифікацією слов'янської кераміки займаються такі вчені як А. М. Обломський, Р. В. Терпіловський, О. В. Сухобоков, С. П. Юренко та ін. (Обломський 2003; Терпіловський 2004; Сухобоков, Юренко 1997).

Керамічний комплекс Пастирського городища являв собою велику кількість різнопланових за формою та орнаментативністю посудин. Для цієї пам'ятки характерний специфічний глиняний посуд, що представлений ліпними та гончарними виробами.

В. В. Хвойка вважав, що гончарні вироби Пастирського належать до культури полів поховань типу Черняхів. М. Ю. Брайчевський зазначав, що серед матеріалів ранньосередньовічного часу кераміка є найбільш масовою категорією знахідок. Крім великої кількості фрагментів, ним було знайдено 25 ліпних та гончарних посудин, що вдалося реставрувати. Ліпні належали до категорії банок та горщиків, гончарні представлені горщиками з кулястим тулубом. М. Ю. Брайчевський вважав, що ці горщики мають спільні риси з черняхівською керамікою.

Велику колекцію кераміки отримано в результаті семирічних розкопок на Пастирському городищі в 1990-х рр. експедиції під керівництвом О. М. Приходнюка. Значну кількість керамічних форм виявлено у «довгій» споруді 1, де зерно зберігалося в ліпних та гончарних горщиках. Усього

го О. М. Приходнюк дослідив три об'єкти, довжиною 49,4, 37 і 27,8 м, які він інтепритував як «довгі» споруди. У споруді 1 було зібрано фрагменти від 70 керамічних форм, 32 з яких вдалося реставрувати. Із «довгої» споруди 2 реставровано 17 посудин. Із інших об'єктів походить ще 21 виріб. Усього статистично було оброблено 179 повністю або частково відреставрованих виробів, 81 з яких ліпні, а 98 кружальні (Приходнюк 2005, с. 60).

У 2017–2019 рр. Пастирська експедиція Інституту археології під керівництвом А. В. Скиби відкрила декілька ділянок з внутрішніх ровів цитаделі городища, завдяки чому було доведено, що «довгі» споруди, досліджені О. М. Приходнюком, є частинами внутрішніх ровів оборонної споруди. Під час розчистки рову було виявлено рештки оборонної стінки та скупчення кераміки під ним, що включало фрагменти не менш як від 20 окремих форм (посудин) — щонайменше 16 ліпних та 4 кружальних. Загалом із заповнення об'єкту, дослідженого у 2017 р., виявлено більше 650 фрагментів кераміки (Скиба, Баранов 2019, с. 68). У 2018 р. також було продовжено розкопки ще одного внутрішнього рову, досліджуваного О. М. Приходнюком («довга споруда» 2). При розчистці цього рову також було виявлено обвуглені рештки оборонної стіни та скупчення кераміки над ними. Основна частина фрагментів кружального посуду, що походять із заповнення рову, належить трьом повнопрофільним розвалам горщиків пастирського типу.

Археологічна колекція знахідок з розкопок О. М. Приходнюка у більшості своїй знаходиться у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею. Це знахідки 1991–1993, 1995 та 1996 рр. В останні роки музейну колекцію поповнили знахідки Пастирської експедиції ІА НАН України під керівництвом А. В. Скиби у 2017–2019 рр. Тому дослідження пастирського керамічного комплексу проводилось на цих матеріалах.

Об'єктами дослідження були зразки саме кружального посуду. За асортиментом пастирський гончарний посуд в абсолютній більшості представлений горщиками, хоча відомі поодинокі знахідки глеків та мисок (Приходнюк 2005, с. 62–63).

Усього було розглянуто 10 цілих реставрованих форм, виміряно їх об'єм та, відповідно, виділено чотири групи, встановлено їх функціональне призначення.

Перша група — горщики об'ємом до 0,7 л. Зустрічаються в невеликій кількості на багатьох пам'ятках Середнього Подніпров'я. Це зовсім маленькі посудини, які інколи називають мініатюрними. Вони, вочевидь, використовувались для зберігання рідкісних речовин, можливо, були іграшками, туалетними посудинами. Всі посудини цієї групи без ручок і, як правило, ліпні, хоча серед фрагментів кружальної кераміки також зустрічаються. На жаль, серед розглянутих матеріалів цілих форм не знайдено.

Другу групу складає посуд з об'ємом від 1,5 до 2,5 л. Цю категорію складають горщики 1–4: 1 — об'єм 1,56 л, висота — 17,2 см, діаметр вінця — 11,5 см, діаметр денця — 10 см, діаметр у найбільшій частині 56 см; 2 — об'єм 1,7 л, висота — 13 см, діаметр вінця — 13,5 см, діаметр денця — 11,5 см, діаметр у найбільшій частині — 56 см; 3 — об'єм 2,25 л, висота — 16 см, діаметр вінця — 12,5 см, діаметр денця — 10,5 см, діаметр у найбільшій частині — 62 см; 4 — об'єм 2,5 л, висота — 17 см, діаметр вінця — 15 см, діаметр денця — 11 см, діаметр у найбільшій частині — 65 см (рис. 1).

Їх використовували головним чином для приготування їжі, про що свідчать сліди закопчення на тулубі. Характерно, що посуд такого об'єму був орнаментований, як правило, по тулубу лискованим сітчас-

Рис. 1. Пастирське, гончарні горщики, друга група, об'єм до 2,5 л

Рис. 2. Пастирське, гончарні горщики, третя група, об'єм до 7 л

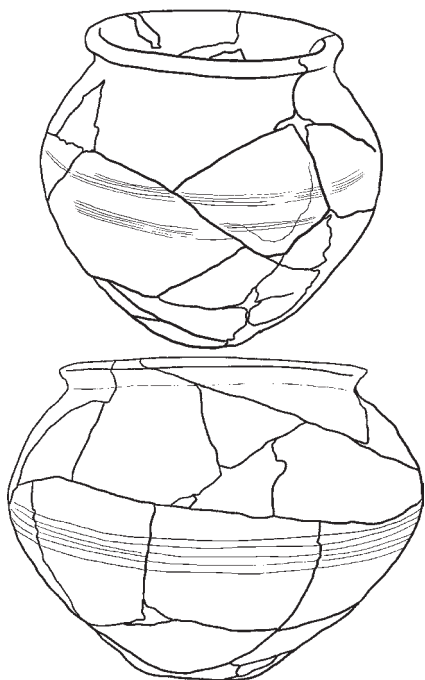
тим малюнком або поздовжніми смугами. Горщики опуклобокі на плоскому піддоні. Між ними є незначні відмінності в розмірах, профілюванні тулубу, в оформленні вінець, обробці поверхні. Горщик 3 цеглястого кольору з лискуванням з паралельних ліній по всій висоті та має плоске дно з заокругленнями по краю.

До цієї групи можна зарахувати й горщик із заповнення об'єкту 1, знахідка сезону 2017 р. (рис. 1: 4). Горщик має порівняно невеликий розмір (висота становить 17,2 см) та майже витягнуто-кулястий тулуб з

максимальним діаметром близько середини висоти. Вінець досить високий, прямий, відхилений на зовні, мають прямий верхній край (рис. 2). Така форма вінець загалом не характерна для Пастирського. На тлі традиції гончарного виробництва Пастирського городища цей горщик виокремлює і повна відсутність орнаменталії, а також характер черепка, що вирізняється щільністю та гострими сколами. В формувальній масі присутні домішки піску. Поверхня плямиста, сіро-рудувата (Скиба, Баранов 2019, с. 72).

Горщики такого об'єму могли використовувати для закваски хліба та фарбування тканин, могли готувати в них — не лише каші, але і харч на зразок куліша.

Аналіз обвуглених зернівок та зразків насіння із заповнення «довгої споруди 1» (розкопки О. М. Приходнюка 1991, 1993, аналіз провела Г. О. Пашкевич) показав, що у знахідках представлено 12 видів культурних рослин та 10 видів бур'янів. Перевагу серед зернівок культурних рослин мали зернівки проса *Panicum miliaceum* і насіння сочевиці *Lens culinaris*. Зернівки півчастого ячменю *Hordeum vulgare* також представлено у значній кількості. До складу виявлених культурних рослин входили пшениці голозерні м'які *Triticum aestivum* s. l. і пшениці півчасті: однозернянка *Triticum monocosum*, двозернянка *Triticum dicoccon*,

пшениця спельта *Triticum spelta*, а також жито (*Secale cereale*) й горох (*Pisum sativum*) (Пашкевич 1998, с. 60).

Третю групу складають горщики об'ємом від 5 до 7 л. Це горщик 6 об'ємом — 5,0 л, висотою — 24,5 см, діаметр вінця — 17 см, діаметр денця — 12 см, довжина у найбільшій частині — 78 см та горщик 7 об'ємом 5,5 л, висотою 1,5 см, діаметр вінця 14,5 см, діаметр денця 14 см, довжина у найбільшій частині 81 см (рис. 2), горщик 8 об'ємом 6,5 л, діаметр вінця 18,5 см, денця 14 см, довжина у найбільшій частині тулуба 87 см та горщик 9 об'ємом 7 л, висота 24 см діаметр вінця 17 см, денця 13 см, довжина у найширшому місці 85 см.

Ця група посуду є багаточисельною і складає на пам'ятці 40 %. Це посуд середнього розміру із кулястим тулубом та коротким відігнутих назовні вінцем. Горщики тонкостінні з добре лискованою поверхнею. Вінця по краю з потовщенням. Простежується дві системи орнаментатції: одна — у вигляді густої лискованої сіточки, що наносилася майже на всю поверхню тулубу; друга — коли тулуб розділяється на дві частини горизонтальними поясками, які наносяться на найбільш розширену частину посудин. Пояски можуть мати вигляд однієї, двох або декількох врізних прямих або хвилястих смуг.

Це горщики універсального призначення, тільки частина їх використовувалась для приготування їжі, в основному в них зберігались продукти — це так званий тарний посуд. Вірогідно, в ньому зберігали сипучі: збіжжя, зерно (Петрашенко 1992, с. 140). На кружальних горщиках цієї групи поширений орнамент з хвилястих і паралельних ліній по всьому корпусу. Відомо з етнографічних досліджень, що горщики такого об'єму в с. Пастирське на початку ХХ ст. називалися «поскинні». Так на десяток горщиків ішов найбільший «поскинний» — 5 л і більше (Корнієнко 2005, с. 29). Горщики кінця ХІХ — початку ХХ ст. з с. Пастирського, як і з інших осередків Правобережної Черкащини, зазвичай були звужені до денця з розхиленими вінцями та могли мати геометричний орнамент у вигляді решіток, скісних хрестів та хвилястих ліній.

Четверта група — це великі посудини об'ємом до 13 л, були основними ємностями для зберігання запасів. Горщики з піднятим плечем та відігнутих назовні коротким вінцем. Переважно у них добре лискована поверхня, яка оздоблена врізним й лискованим орнаментом, схожим на орнаментатцію кулястого посуду. До цієї групи ми відносимо піфос-корчагу висотою 52 см з лискованою поверхнею, розділеною прямими горизонтальними смугами на три сектори (рис. 3). Такий вид посуду використовувався, вочевидь, для зберігання зерна безпосередньо у житлах. Розвали таких великих горщиків виявлені в ряді жител на Монастирку, де вони стояли зверху на печі, інколи їх розвали виявлені поблизу печі або під час розборки паливної камери. В цих посудинах зберігалось просушене і готове до вживання зерно.

На Пастирському городищі знайдено декілька гончарних мисок висотою 11 — 14 см, при діаметрі вінець 18 — 19 см. Миска з добре лискованою неорнаментованою поверхнею

Рис. 3. Пастирське, піфос, група чотири

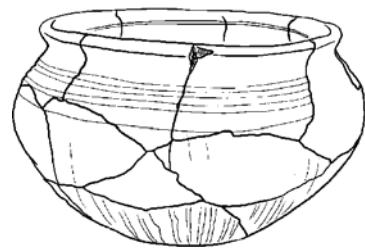

Рис. 4. Пастирське, гончарна миска

з червонуватої глини. У неї округлий тулуб з піднятим плечем. Вінця позначені невеликим потовщенням. Її об'єм 2,880 л, висота 18 см, діаметр вінця 19 см, діаметр денця 11 см, довжина у найбільшій частині 73 см (рис. 4). Миски могли використовувати як ємності для заварювання тіста при випіканні хліба.

Серед керамічного посуду з Пастирського городища ще знайдені гончарні глеки, але вони представлені переважно фрагментами. Відомо, що вони мали одну або дві ручки, горловину лійчасто розширену зі зливом. Глеки використовувались для зберігання рідин (Приходнюк 2005, с. 65–66).

Проводячи аналогії зі збіркою народної кераміки з с. Пастирське Смілянського району Черкаської області, що хронологічно охоплює період XIX – початку XX ст. і досліджена співробітниками Тимошівського музею народного побуту автор прийшла до висновку, що тисячолітні традиції гончарства на Пастирському городищі мали своє продовження у т. з. «димлений» або «сірій» кераміці. В етнографічній колекції представлені чорнолискована кераміка: слоїки, горщики, глечики, макітри, тикви, миски. До 1980-х рр. осередок «димленої» кераміки був у с. Пастирському Смілянського р-ну. Технологія виготовлення «димленого» посуду була традиційна. Виробництво пастирської кераміки базувалося на місцевій глині, поклади якої знаходилися в ярах як у самому селі (кут Гончарівка) так і навколо нього (Срульов яр). Глину брали у спеціальних ямах, інколи на глибині від 10 до 20 м. За кольором вона була «сивувата», «слоїста». Посудини витягували на гончарному крузі при допомозі дощечки. Висушений посуд «гладили» («лискували») камінчиком по кругу таким чином оздоблювали. Після випалювання лисковані місця блищали. Орнамент у вигляді смужок та хвильок наносився вглиб по сірій глині. Випал проводився в традиційному двоярусному горні (Корнієнко 1998, с. 28–29).

Деякі відомості про давньоруський глиняний посуд можна знайти в писемних джерелах XI–XIV ст. Цілком імовірно, що частина цього посуду була відома і у VIII–IX ст. Так, Ф. Ф. Ржига, який зібрав літописні свідчення про цей матеріал, дає більше десяти назв глиняного посуду домонгольської Русі (Ржига 1929, с. 34–40). Найпоширенішим серед них був горнець, засвідчений в усіх слов'янських мовах. Він, очевидно, відповідає нашому поняттю «горщик», який мав універсальне використання, проте головним його призначенням було приготування їжі. Цій же цілі слугувала «латка», засвідчена літописом в епізоді оборони Білгорода від печенігів. Решті відомих за писемними даними назв посуду – крина, черпак, чбан, вікія, плоски, скудель, удороб – відшукати аналогії серед слов'янського посуду неможливо. Здається, багатьом з них можна знайти археологічні відповідності в давньоруському посуді, який відрізняється більшою різноманітністю форм і видів порівняно із слов'янським.

Дослідження об'ємів посуду якоюсь мірою корисне при вивченні питань демографії. В ідеалі в цьому відношенні може бути використаний закритий археологічний комплекс з набором посуду, яким користувалася давня сім'я. Не володіючи сьогодні таким комплексом археологічного матеріалу VII–VIII ст., звернемо увагу на найпоширеніший об'єм посуду для приготування їжі, яким є горщик об'ємом 3 л. Посудина такого об'єму задовольнить приготування їжі на 5–6 осіб, тобто малої сім'ї. Очевидно, саме такою у той час за числом була слов'янська сім'я. Цим показником користуються археологи, досліджуючи питання демографії (Голочко 1983, с. 188).

Крім горщиків, у VII – VIII ст. на Пастирському городищі і в лісостеповому Правобережжі відомі сковорідки та привозні амфори. Поширеними були сковорідки з прямим вертикальним вінцем.

Гончарний посуд з Пастирського городища представлений горщиками, мисками та глечиками високої якості виробництва. На Пастирському переважали гончарні вироби майже кулястої форми, з можливим розширенням тулуба посередині або верхній третині висоти. Вінця мали потовщення (манжетку), поверхня тулуба прикрашена врізними лініями.

За розміром горщики можна поділити на великі, такі як зерновик пастирського типу (розкопки 1990 р.), середні – горщики-корчаги, та невеликих розмірів.

У горщиках варили їжу у печі, смажили на вуглях, саме тому ця група посуду займала особливе місце.

Усі ці матеріали відбивають процес соціально-економічного розвитку населення Південно-Східної Європи, зокрема таких його аспектів, як ремесло та торгівля. Незалежно від причин, які забезпечили поширення кераміки пастирського типу, сам факт її функціонування в областях, де вже сформувалися свої керамічні традиції, свідчить про виділення керамічного виробництва як особливої спеціалізованої діяльності (Сайко 1989, с. 6).

Подані матеріали з історії вивчення гончарства мешканців Пастирського городища не є всеохоплюючими, але цілком відображають головні тенденції в науковому вивченні цього ремесла та вказують на можливі напрямки подальшого наукового пошуку в царині гончарних традицій Пастирського городища.

ЛІТЕРАТУРА

- Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI – VII ст. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.
- Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастирському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 67-76.
- Брайчевский, М. Ю. 1957. Исследования Пастырского городища 1955 г. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 7, с. 94-96.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2010. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 147-152.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Скиба, А. В. 2011. Гончарний посуд VII – VIII ст. на півдні Східної Європи. *Археологія*, 2, с. 34-46.
- Горбаненко, С. А. 2018. «Магічний» посуд давніх слов'ян. *In Sclovenia terra*, 2, с. 93-112.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.
- Корнієнко, М. П. 1996. Черноголошена кераміка Черкащини. *Родовід (наукові записки до історії культури)*, 13, с. 57-61.
- Обломский, А. М. 2003. О способе организации гончарного производства на территории Восточноевропейской лесостепи в V – VIII вв. н. э. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 87-94.
- Пашкевич, Г. О. 1998. Палеоботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища. *Археологія*, 3, с. 40-51.
- Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII – IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. П. 1948. Харчові рештки з Пастирського городища. *Археологія*, 2, с. 79-85.
- Приходнюк, О. М. 1996. Пастирське городище видатна археологічна пам'ятка України доби раннього середньовіччя. *Родовід (наукові записки до історії культури)*, 13, с. 57-61.

- Приходнюк, О. М. 1998. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища. *Археологія*, 3, с. 4-24.
- Приходнюк, О. М. 2004. До питання про соціальний зміст Пастирського городища. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст.* Київ: Корвін Пресс, с. 223-231.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Приходнюк, О. М., Горбаненко, С. А. 2008. Сільське господарство жителів ранньосередньовічного Пастирського городища. *Археологія*, 2, с. 48-59.
- Ржига, В. Ф. 1926. Ярослав Осмомисл в «Слові о полку Ігоревім». Науковий збірник за рік 1926. *Записки Українського наукового товариства в Київ*, XXI, с. 34-37.
- Сайко, Э. В. 1989. Специализация как фактор прогрессивного развития керамического производства в древности. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Керамика как исторический источник*. Новосибирск: Наука, с. 3-10.
- Скиба, А. В., Баранов, В. І. 2019. Пастирське городище: керамічний комплекс із засипки внутрішнього рову (за результатами досліджень у 2017 р.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 68-74.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1997. Орнаментация волинцевсько-роменського керамічного посуду. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова*. Київ, Львів: РАС, с. 161-175.
- Терпиловский, Р. В. 2004. *Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э.* Lublin: UMCS.
- Толочко, П. П. 1982. *Древний Киев*. Киев: Наукова думка.
- Третьяков, П. Н. 1947. Днепровская экспедиция. *Краткие сообщения института Истории материальной культуры*, XXI, с. 98-99.
- Хвойка, В. В. 1905. Городища Среднего Поднепровья. *Труды XII Археологического Съезда*, I, с. 1-12.
- Фабрициус, И. В. 1938. *Предварительный отчёт экспедиции по разведке скифских городищ в 1938 г.* НА ІА НАН України, ф. 25, спр. 43.

REFERENCES

- Aulikh, V. V. 1972. *Zymnijske horodyshche – slov'ianska pam'iatka VI – VII st. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Braichevskiy, M. Yu. 1955. Novi rozkopky na Pastyrskomu horodyshchi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 67-76.
- Braichevskii, M. Iu. 1957. Issledovaniia Pastyrskogo gorodishcha 1955 g. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 7, s. 94-96.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2010. Pastyrskiy honcharnyi posud na slov'ianskykh pam'iatkakh. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 147-152.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Skyba, A. V. 2011. Honcharnyi posud VII – VIII st. na pivdni Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia*, 2, s. 34-46.
- Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. – I tys. n. e.)*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Horbanenko, S. A. 2018. «Mahichnyi» posud davnikh slov'ian. In *Slavonia terra*, 2, s. 93-112.
- Korniienko, M. P. 1996. Chernoloshchena keramika Cherkashchyny. *Rodovid (naukovi zapysky do istorii kultury)*, 13, s. 57-61.
- Oblomskii, A. M. 2003. O sposobe organizatsii goncharnogo proizvodstva na territorii Vostochnoevropeiskoi lesostepi v V – VIII vv. n. e. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 87-94.
- Pashkevych, H. O. 1998. Paleobotanichni doslidzhennia materialiv Pastyrskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 3, s. 40-51.
- Petrashenko, V. O. 1992. *Slov'ianska keramika VIII – IX st. pravoberezhzhia Serednoho Podniprovia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. P. 1948. Kharchovi reshtky z Pastyrskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 2, s. 79-85.
- Prykhodniuk, O. M. 1996. Pastyrske horodyshche vydatna arkheolohichna pam'iatka Ukrainy doby rannoho serednovichchia. *Rodovid (naukovi zapysky do istorii kultury)*, 13, s. 57-61.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. Osnovni pidsumky ta zavdannia vyvchennia Pastyrskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 3, s. 4-24.
- Prykhodniuk, O. M. 2004. Do pytannia pro sotsialnyi zmist Pastyrskoho horodyshcha. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII – X st.* Kyiv: Korvin Press, s. 223-231.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv, Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prykhodniuk, O. M., Horbanenko, S. A. 2008. Silske gospodarstvo zhyteliv rannoserednovichnoho Pastyrskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 2, s. 48-59ю

- Rzhyha, V. F. 1926. Yaroslav Osmomysl v «Slovi o polku Ihorevim». *Naukovyi zbirnyk za rik 1926. Zapysky Ukrainського наукового товариства в Києві*, XXI, s. 34-37.
- Saiko, E. V. 1989. Spetsializatsiia kak faktor progressivnogo rozvitiia keramicheskogo proizvodstva v drevnosti. In: Bobrinskii, A. A. (ed.). *Keramika kak istoricheskii istochnik*. Novosibirsk: Nauka, s. 3-10.
- Skyba, A. V., Baranov, V. I. 2019. Pastyrskhe horodyshche: keramichniy kompleks iz zasyvky vnutrishnoho rovu (za rezultaty doslidzhen u 2017 r.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 68-74.
- Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 1997. Ornamentatsiia volyntsevsko-romenskoho keramichnoho posudu. In: Baran, V. D. (ed.). *Problemy pokhodzhennia ta istorichnoho rozvytku slov'ian. Zbirnyk naukovykh statei, prysoiachenyi 100-richchii z dnia narodzhennia V. P. Petrova*. Kyiv/Lviv: RAS, s. 161-175.
- Terpilovskii, R. V. 2004. *Slaviane Podneprov'ia v pervoi polovine I tys. n. e.* Lublin: UMCS.
- Tolochko, P. P. 1982. *Drevnii Kiev*. Kiev: Naukova dumka.
- Tretiakov, P. N. 1947. Dneprovskaiia ekspeditsiia. *Kratkie soobshcheniia instituta Istorii materialnoi kul'tury*, XXI, s. 98-99.
- Khvoika, V. V. 1905. Gorodishcha Srednego Podneprov'ia. *Trudy XII Arkheologicheskogo Sieezda*, I, s. 1-12.
- Fabritsius, I. V. 1938. *Predvaritelnyi otchet ekspeditsii po razvedke skifskikh gorodishch v 1938 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 25, spr. 43.

T. S. Kurhina-Kovalenko

VARIETY OF CERAMIC MEDIEVAL TABLEWARE FROM THE PASTYSKE HILLFORT AND ITS FUNCTIONAL PURPOSE

The article is a study of the ceramic complex of the Pastyrsky hillfort of the early medieval period. Archaeological collections from excavations of the 1990^s by O. Prykhodnyuk are analyzed as well as collections from 2017–2019 Pastirsky Expedition of the Institute of Archeology from the funds of the Cherkasy Regional Museum of Local Lore.

The object of the study was exclusively pottery. Based on a comprehensive analysis, 4 conditional groups of vessels were identified and their utilitarian functions in the household were outlined. The first group consists of miniature pots, up to 0.7 liters without handles. Probably for the storage of rare substances, possibly toys or toiletries. The second group consists of vessels with a volume of 1.5 to 2.5 liters. These are convex pots on a flat tray, ornamented on the body with a glossy mesh pattern or longitudinal stripes, used mainly for cooking. The third group consists of thin-walled pots with a volume of 5 to 7 liters with a well-polished surface, crowns on edge with thickenings, ornamented with a thick polished mesh over the entire body or horizontal belts of one, two, or more horizontal lines. These are pots of universal purpose and were used for cooking and storage of products. The fourth group is large vessels up to 13 liters, which were the main containers for storing stocks, apparently, for storing grain directly in homes. Also were used as containers for brewing dough during baking. Basic types were extruded using the analogy and ethnographic material obtained as a result of field studies by employees of the Tymoshovst Museum of Folk Art in the 1990^s in the village of Pastyrskhe. The research is based on a statistical method for studying the most mass category of ceramics – pots, as well as the typological classification of ceramics in shape, profiling, volume, ornamentation and utilitarian purpose.

Some technological features of the manufacture of pottery ceramics at the Pastyrsky hillfort in 7–8 centuries are considered.

Keywords: Early Middle Ages, Pastyrskhe hill-fort, ceramics.

Одержано 9.03.2020

КУРХІНА-КОВАЛЕНКО Тамара Сергіївна, старший науковий співробітник, Черкаський обласний краєзнавчий музей.

KURHINA-KOVALENKO Tamara, Researcher, Cherkasy Regional Local History Museum.

ORCID: 0000-0003-2875-830X, e-mail: tkurhina@gmail.com.

УДК [904.22:552](477.54)“9/10”

А. В. Корохіна, В. В. Колода

ПЕТРОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ КЕРАМІКИ ГОРОДИЩА ВОДЯНЕ

Стаття присвячена висвітленню перших результатів петрографічного аналізу керамічних виробів з городища Водяне в Харківській обл. на р. Уди, що представляють старожитності роменської археологічної культури (літописні сіверяни переддержавного часу) й датуються X – початком XI ст. н. е. Отримано дані щодо місцевої традиції приготування формувальних мас та режиму випалу кераміки, виділено зразок припустимо немісцевого виробництва, здійснено спробу пов'язати петрографічні особливості виробів з типологією виробів та безпосередньо фіксованими фізичними характеристиками.

Ключові слова: городище Водяне, сіверяни, роменська археологічна культура, кераміка, технологія, петрографія.

Вступ. Городище Водяне розташоване в Зміївському р-ні Харківської обл., в уроч. Холодний Яр між сс. Водяне й Червона Поляна, займаючи край плато і високий мис правого берега р. Уди (права притока Сіверського Дінця). Воно має два періоди існування: рання залізна доба – середина V–IV ст. до н. е. (лісостепова культура скіфського часу) і раннє середньовіччя – роменська археологічна культура. В останній період, датований тут X – початком XI ст. (Колода 2004, с. 170–171), заселеним був лише край мису – північна частина пам'ятки, трохи більша за 0,5 га (рис. 1). Історія відкриття і дослідження городища неодноразово висвітлена в науковій літературі (напр.: Колода, Горбаненко 2004, с. 68–69; Колода, Колода 2005–2009, с. 249–251). Наймасштабніші розкопки були проведені у 2002–2003 рр. під керівництвом одного з авторів саме в роменській частині пам'ятки (Колода 2002; Колода, Свистун 2003), під час яких і були здобуті матеріали, покладені в основу цього дослідження. Також зазначимо, що типологічний склад керамічного посуду і загальні питання його виготовлення вже були проаналізовані (Колода, Колода 2005–2009). Тому ця робота є певним продовженням вивчення керамічного виробництва роменського часу цієї пам'ятки.

Уперше до аналізу роменської кераміки застосовано петрографічний метод. Це класичний метод дослідження технології виробництва артефактів із глини, що базується на спостереженні кристалооптичних властивостей речовини в прозорих шліфах у поляризованому світлі (Жущиховская, Залищак 1986; Глушков 1996, с. 37–51; Внуків 1999; Глушков, Гребенщиков, Жущиховская 1999; Shepard 1985, р. 139–140; Rice 1987, р. 376–382; Reedy 1994; Quinn 2013; Santacreu 2014, р. 22–29; Degryse, Braekmans 2017).

Дані петрографії дозволяють характеризувати сировинно-технологічні ознаки та властивості кераміки; ситуативно можливо діагностувати ознаки формування виробів та умови їх випалу. При дослідженні формувальних мас петрографія є технічно найбільш доступним зі спектру необхідних методів та, на рівні мікроаналізу, дозволяє отримати інформацію, значно точнішу за ту, яку надають методи візуальної діагностики.

Ця робота є початком низки запланованих авторами досліджень, присвячених технологічним аспектам виготовлення ранньосередньовічної кераміки півдня Східної Європи. У поєднанні з традиційним археологічним аналізом, вона має розширити наявні дані з проблеми функціонування системи керамічного виробництва, у перспективі, дозволить торкнутися питань історико-культурного та економічного розвитку середньовічного населення регіону.

Методика, зразки та обладнання. Ставилося завдання отримати перші дані щодо сировинно-технологічних ознак та властивостей кераміки з пам'ятки, дослідити їх на предмет гомогенності технологічних традицій; за можливості, провести кореляцію з типологією виробів та безпосередньо фіксованими фізичними характеристиками (колір, текстура, твердість тощо).

Тридцять зразків були відібрані з різних археологічних контекстів, при цьому автори намагалися максимально врахувати їхнє типологічне різноманіття. Хоча вибірку бажано розширити, вона є достатньою для узагальнень та порівнянь. Як відомо, середня помилка для об'єму в 30 одиниць на довірчому рівні 0,95 складає $\pm 2\%$, що відповідає аналогічним показникам для вибірок до 200 екземплярів (Федоров-Давыдов 1986, с. 50).

Вибірка включає посуд (28 екз.), конус від печі та обмазку. Типологічно кераміка представлена фрагментами: ліпних горщиків (13 екз.), ліпних мисок (3 екз.), ліпних сковорідок (6 екз.) та припустимо кружальних горщиків (6 екз.). Типологічна атрибуція двох фрагментів ускладнена (припустимо, це ліпні горщик та миска, які включено у відповідні групи). Фрагменти походять зі скупчення в кв. 09–010/ЮЕ–ЮЖ, з розвалів під роменським валом та з розкопу, з культурного шару та комплексу 9. Базова атрибутивна інформація щодо зразків наведена в табл. 1.

На першому етапі технологічна характеристика зразків здійснювалася шляхом їх візуального обстеження й тестів. Фіксувалися ознаки: колір поверхонь за системою Мансела¹, твердість за шкалою Мооса, відчуття

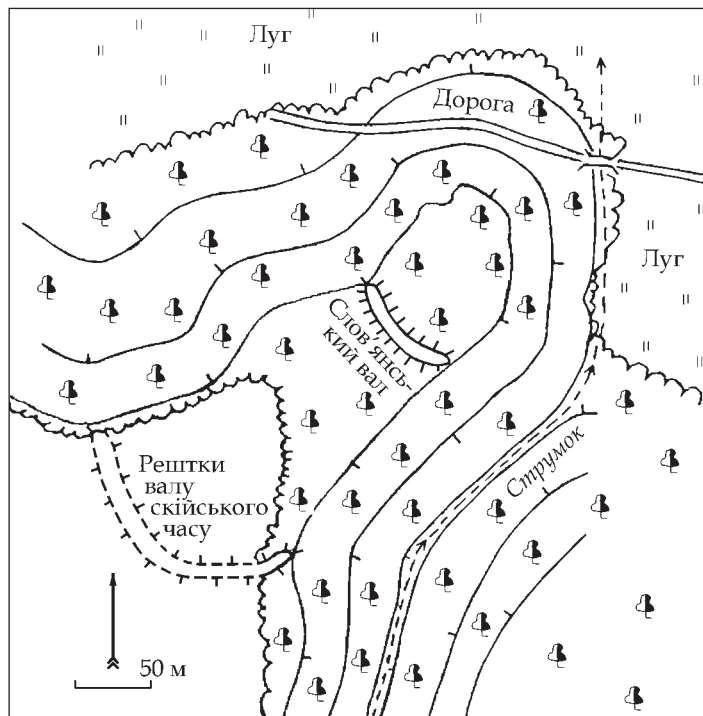

Рис. 1. План городища Водяне

1 Колір встановлено шляхом порівняння цифрових фотографій, до яких застосовано кольорову корекцію, зі згенерованими таблицями Мансела (<http://www.andrewwerth.com/color/>).

Таблиця 1. Базова атрибуція зразків

Умовний №	Польовий шифр	Частина посудини	Категорія виробу	Контекст знахідки
001	204/I-2003	Вінця	Миска ліпна	Скупчення, кв. 9–10/ЮЕ–ЮЖ
002	б. н./I-2003	Стінка	Горщик ліпний	Там само
003	213/I-2003	Вінця	Сковорідка	Там само
004	205/I-2003	Стінка, придонна частина	Горщик ліпний	Там само
005	308/I-2003	Те саме	Те саме	Культурний шар
006	196/I-2003	Стінка	Те саме	Те саме
007	208/I-2003	Те саме	Те саме	Скупчення, кв. 9–10/ЮЕ–ЮЖ
008	271/I-2003	Стінка, придонна частина	Те саме	Культурний шар
009	213/I-2003	Стінка	Сковорідка	Те саме
010	290/I-2003	Те саме	Те саме	Те саме
011	б. н./I-2012	Те саме	Горщик ліпний	Те саме, під роменським валом
012	б. н./I-2012	Те саме	Те саме	Там само
013	71/I-2002	Вінця	Те саме	Культурний шар
014	7/I-2002	Стінка	Сковорідка	Те саме
015	173/I-2002	Денце	Те саме	Те саме
016	53/I-2002	Стінка	Горщик кружальний (?)	Те саме
017	100/I-2002	Стінка	Те саме	Те саме
018	108/I-2002	Стінка, придонна частина	Посудина ліпна	Те саме
019	5/I-2002	Вінця	Горщик кружальний (?)	Те саме
020	122/I-2002	Стінка	Горщик ліпний	Те саме
021	60/I-2002	Обмазка	Обмазка ¹	Те саме
022	123/I-2002	Стінка	Сковорідка	Те саме
023	144/I-2002	Те саме	Горщик ліпний	Розвал у печі, компл. 3
024	66/I-2002	Те саме	Те саме	Культурний шар
025	61/I-2002	Те саме	Те саме	Те саме
026	175/I-2002	Те саме	Те саме	Розвал, компл. 8
027	302/I-2003	Частина конуса	Пічний конус	3 печі, компл. 9
028	36/I-2003	Стінка	Горщик ліпний (?)	Культурний шар
029	388/I-2003	Стінка, верхній край	Посудина ліпна ²	На печі, компл. 17
030	б. н./I-2003	Стінка	Сковорідка	Компл. 17

Примітки. ¹ З відбитками прута. ² Банкової форми (миска?).

поверхонь на дотик, кольорова палітра свіжих зламів, текстура свіжих зламів (Whitbread 2017).

Надалі проводився петрографічний аналіз за методикою P. S. Quinn (Quinn 2013) та кількісний (текстурний) аналіз кластичних включень. Застосовано класичну техніку спостереження прозорих шліфів кераміки (товщиною 30 мкм) у просвічуючому поляризованому світлі. Опис петрографічних груп здійснено згідно рекомендованого методикою зразку (Quinn 2013, р. 71–102); в статті представлені його узагальнені результати.

До інтерпретації залучалися також дані спостережень за шліфами експериментальних брикетів, виготовленими А. В. Корохіною на основі «масної» (слабо насиченої природним кластичним матеріалом) глини та домішки піску у різній концентрації.

Таблиця 2. Первинний технологічний опис зразків та петрогрупи

Умовний №	Колір зовнішньої поверхні	Колір внутрішньої поверхні	Кольорова палітра зламу, варіант	Відносна твердість	Поверхня на дотик	Текстура свіжого зламу	Петрографічна група, підгрупа
001	5YR 7/8	5YR 6/8	1	4	Жорстка	Занозиста	1a
002	7YR 8/6	7YR 7/4	2	3	Те саме	Те саме	1b
003	5YR 6/8	5YR 6/8	1	4	Те саме	Те саме	1a
004	5YR 5/6	5YR 5/6	2	3	Те саме	Те саме	1b
005	5YR 6/6–5/4	5YR 5/4	2	4	Те саме	Те саме	1b
006	5YR 4/4	5YR 4/2	2	4	Те саме	Те саме	1b
007	7,5YR 4/2–10YR 3/2	10YR 3/2	3	3	Те саме	Те саме	1b
008	5YR 5/6–4/2	5YR 4/2	2	3	Те саме	Те саме	1b
009	5YR 5/6	5YR 5/6	2	3	Те саме	Те саме	1b
010	5YR 4/4	10YR 7/6	2	4	Те саме	Те саме	1a
011	7YR 7/6	7YR 5/4	2	3	Те саме	Те саме	1b
012	7YR 7/6	7YR 6/4	2	3	Те саме	Те саме	1b
013	7YR 7/4–5YR 5/2	7,5YR 7/6	2	3	Те саме	Те саме	1b
014	5YR 5/6	5YR 6/6	2	4	Те саме	Те саме	1b
015	7,5YR 5/6	7,5YR 5/4	2	3	Те саме	Те саме	1b
016	5YR 2/4–5YR 4/4/	5YR 4/2	3	3	Те саме	Землисто-зерниста	–
017	5YR 7/8	2,5YR 6/8	1	4	Те саме	Занозиста	1a
018	7,5YR 4/4	7,5YR 3/4	2	3	Те саме	Те саме	1b
019	5YR 4/6	7,5YR 4/4	2	3	Те саме	Те саме	1b
020	7,5YR 5/6	7,5YR 4/4	2	3	Те саме	Те саме	1b
021	5YR 6/8	5YR 6/8	1	4	Те саме	Землиста	–
022	5YR 3/4	5YR 3/4	2	3	Те саме	Занозиста	1b
023	5YR 5/5	5YR 5/6	1	4	Те саме	Те саме	1a
024	10YR 6/6	10YR 6/6	2	3	Те саме	Те саме	1b
025	5YR 6/8–5/4	5YR 5/6	2	3	Те саме	Те саме	1b
026	7,5YR 5/4	7,5YR 5/6	2	4	жорстка	Те саме	1b
027	5YR 6/8	5YR 6/8	1	3	Те саме	Землиста	1a
028	7,5YR 4/2	7,5YR 3/2	3	3	Те саме	Занозиста	1b
029	10YR 5/6	10YR 5/4	2	3	жорстка	Те саме	1b
030	5YR 4/4	5YR 3/4–4/4	2	4	Те саме	Те саме	1b

Застосоване обладнання: стереоскопічний мікроскоп МБС-9, поляризаційний мікроскоп МІН-8, фотоапарат Canon EOS 1100, цифрова камера DLT-Cam Basic 2 MP. Для обробки фотографій та текстурного аналізу застосовувалися програмні пакети HeliconFocus², SmartGrain³ та LibreOffice⁴.

Результати та їхнє обговорення. Дані візуальної технологічної характеристики зразків наведені в табл. 2.

Колір поверхонь фрагментів представляє різні відтінки жовтогарячого (YR) з показниками відтінку в межах 2,5–10, з модами 5 та 7,5. Це свідчить про те, що всі вони були випалені в окислювальній атмосфері з

2 www.heliconsoft.com.

3 <http://www.kazusa.or.jp/phenotyping/smartgrain/index.html>.

4 www.libreoffice.com.

більшим чи меншим доступом кисню в процесі випалу. Значення яскравості для зовнішніх та внутрішніх поверхонь приблизно однакові: вони коливаються в діапазоні 2–8, з модою в межах 4–6; насиченість — з подібними показниками⁵. В середньому темніші поверхні мають фрагменти 007, 013, 016 (рис. 2).

Були виділені три варіанти кольорової палітри зламів.

• Варіант 1 — окиснені поверхні та суцільно окиснена (пропечена) середина черепка (зразки 001, 003, 017, 021, 023, 027); відображає повне окиснення матриці внаслідок тривалої дії кінцевих температур. В цій групі опинилися миска, сковорідка, стінки ліпних горщиків, конус від печі та обмазка (табл. 2).

Не виключено, що ці вироби набули суцільно освітленої товщі зламів вже в ході експлуатації, зокрема, як деталь піротехнічного пристрою (конус) та в процесі термічної обробки їжі (посуд). Помітно, що колір поверхонь зразків групи суттєво не відрізняється від тих, що мають темну середину (варіант 2). Разом з петрографічними даними (див. нижче) це може свідчити про близькість температурного режиму в гончарних та побутових печах.

• Варіант 2 — темна середина зламу та окиснені приповерхневі шари з чіткими межами. Ця палітра відображає результат випалу посудин в окислювальній атмосфері з недовгою витримкою за кінцевої температури, швидким остиганням та відсутністю тривалого повторного контакту з вогнем у ході експлуатації. Майже на всіх зразках фіксуються тонкі освітлені приповерхневі шари, що мають чіткі межі, товщину <1 мм. Варіант 2 представляють ліпні та кружальні горщики.

• Варіант 3 — темна середина зламу та приповерхневі шари. До варіанту віднесені окремі зразки горщиків.

Відносна твердість коливається в межах 4–5. На дотик поверхні усіх зразків жорсткі. Фактура свіжого зламу більшості фрагментів — занозиста. Горщики 013 та 016 мають дещо подібну текстуру (землистий та землісто-зернистий злами відповідно) й низьку долю пор, хоча за петрографічними характеристиками відносяться до різних груп.

Петрографічний аналіз. Методика виділення петрографічних груп зазвичай передбачає необхідну долю суб'єктивності в процесі класифікації зразків, що дозволяє описувати їхнє різноманіття в межах більш чи менш сталих (припустимо значущих з точки зору дослідження) категорій (Santacreu 2014, p. 23–24). При виділенні петрогруп нами враховувалися як сировинний, так і технологічний аспекти (якісний та кількісний склад природних та штучно введених компонентів).

Розглядуваний матеріал в основній масі представляє одну петрографічну групу (із двома підгрупами). В основу поділу на групи покладено якісний склад, а на підгрупи — гранулометричні параметри непластичних включень⁶. Два зразки не включені до групи 1, демонструючи специфічні петрографічні особливості.

5 Оскільки пористі поверхні більшості зразків виявилися забрудненими, визначення кольорів проводилося за ділянками, де було зчищено максимально тонкий приповерхневий шар.

6 Під час першої презентації результатів дослідження автори розглядали підгрупи 1a та 1b як самостійні петрографічні групи. До цього спричинили певні розбіжності у гранулометрії кластичного матеріалу підгруп, їхня кореляція з кольоровою палітрою зламів, а відтак — припущення, що до першої підгрупи могла додаватися штучна домішка піску у дуже невеликій концентрації. На даному етапі ми не відкидаємо такої можливості, проте довести її напевно неможливо.

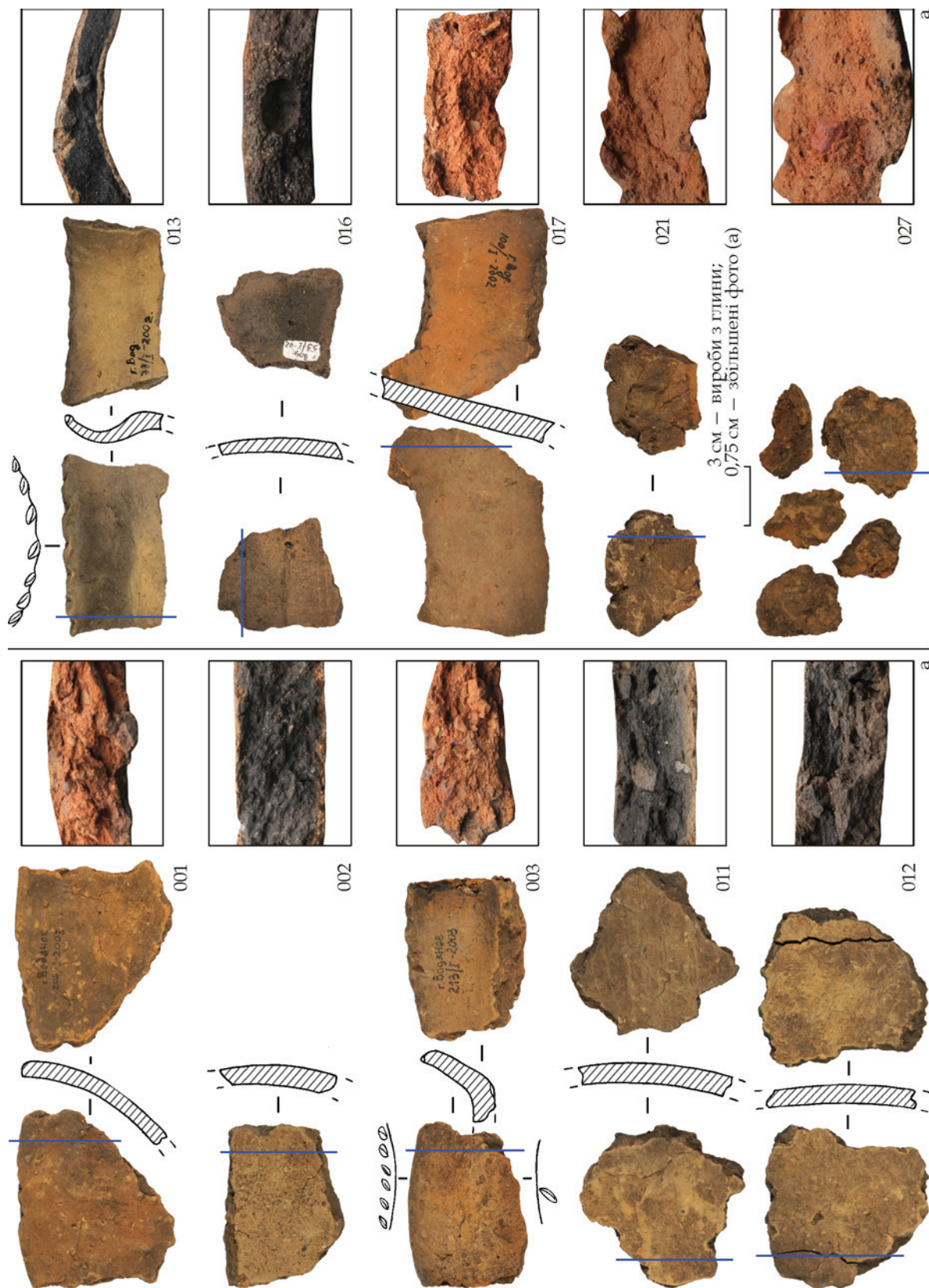

Рис. 2. Деякі зразки та їхні свіжі злами, рисками позначені місця відбору шлифів. У зламах помітні шамот (001а, 003а, 011а, 012а, 013а), випаління кременевої конкреції (16а), шамот чи природні згустки глини (27а)

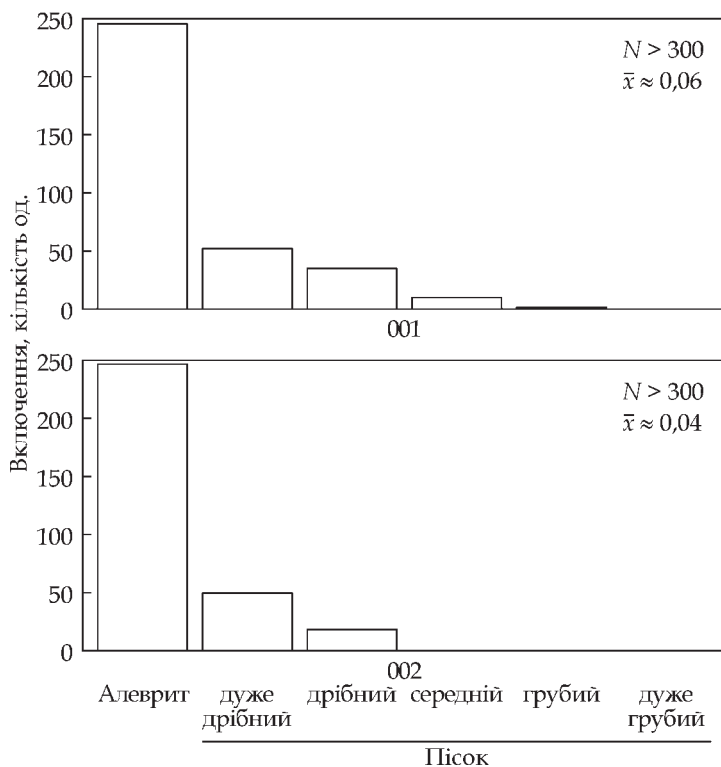

Рис. 3. Гістограми розподілу розмірів кластичного матеріалу (алеврит та пісок) в характерних зразках петрографічних підгруп 1a (001) та 1b (002)

ся різним ступенем пропеченості виробів – ознаки, з якою, ймовірно, корелюють підгрупи (див. нижче).

За рештою петрографічних ознак підгрупи 1a та 1b подібні. Доля непластичних включень коливається біля 30 %, матриці – 50–60 %, пори складають в межах 10–15 %.

Сировина для виготовлення виробів групи 1 визначається як сильнодомішкова піщаниста глина алювіального походження з абсолютно переважаючим кварцом. Характерними є ооліти сполук заліза та насичені залізом згустки, утворення яких пов'язується з ілювіацією глини в ґрунтах (Righi, Meunier 1995, p. 143); а також – чорні глинисті пелети, що мають педогенне чи органічне походження та характерні для алювіальних глин (Carney 2010, p. 5, 10). Слідові мінерали представлені польовими шпатами, мусковітом, полікристалічним кварцом в алевритовій розмірності. У матриці спостерігається утворення вторинного кальциту у вигляді мікритових згустків (рис. 6: 5–6; Cau et al. 2002, p. 11–12). У зразку обмазки зафіксована підвищена концентрація (близько 15 %) насичених залізом згустків.

Непластична домішка до формувальної маси представлена не просіяним шамотом, розмірами до 50 мм, у концентрації 1 : 4. У зразку 013 його концентрація нижча, а розмірність – менша. Шамот переважно кутастий; кольором – від коричневого (світлішого за матрицю) до темно-коричневого в одному поляризаторі, темно-коричневий в схрещених поляризаторах. Складається з дрібнодисперсної глини, алевриту та дрібного піску, оолітів сполук заліза, просякнутих залізом глинистих згустків, шамоту; має низьку оптичну активність; може демонструвати упорядковану мікроструктуру (рис. 6: 1–4; 7; 7, 8).

Шамот в шамоті – чорний в одному та двох поляризаторах; менш запіскований за матрицю; включає алеврит та пісок; оптично неактивний

Група 1 – з домішкою шамоту та органіки. Демонструє певну варіативність за гранулометриєю та концентрацією природного кластичного матеріалу та непластичної домішки.

Підгрупа 1a – з грубішим кластичним матеріалом. За результатами замірів більш як 300 мінеральних включень типових зразків, встановлено, що їхні середні розміри складають 0,06 мм (рис. 3). У їхньому складі представлені фракції від алевриту (silt) до грубого піску (coarse sand, за шкалою Уддена-Вентворта); мода припадає на фракцію алевриту (рис. 4: 1–2; 5; 6).

Підгрупа 1b – з тоншим кластичним матеріалом. Відрізняється від попередньої групи середніми розмірами кластів (0,04 мм), найбільша фракція яких представлена дрібним піском (fine sand; рис. 4: 3–4; 7).

Різниця в кольоровому забарвленні матриці підгруп пояснюється

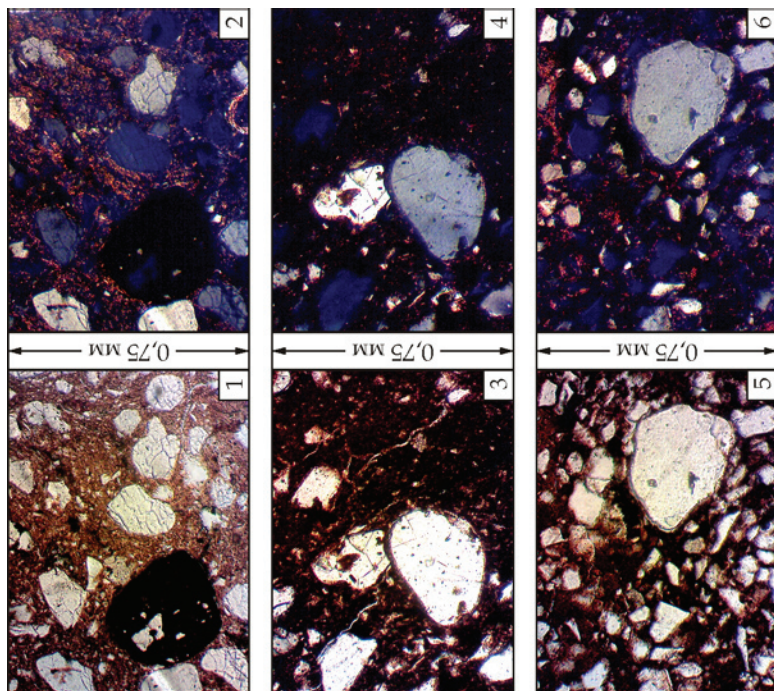

Рис. 4. Зрізи та свіжі злами
зразків різних петрографічних груп: 1, 2 – підгрупа 1а; 3, 4 – підгрупа 1б; 5, 6 – зразок 016; 7, 8 – зразок 021. Помітні шматок (2–4), крупний пісок (5, 6), кременева конкреція (5)

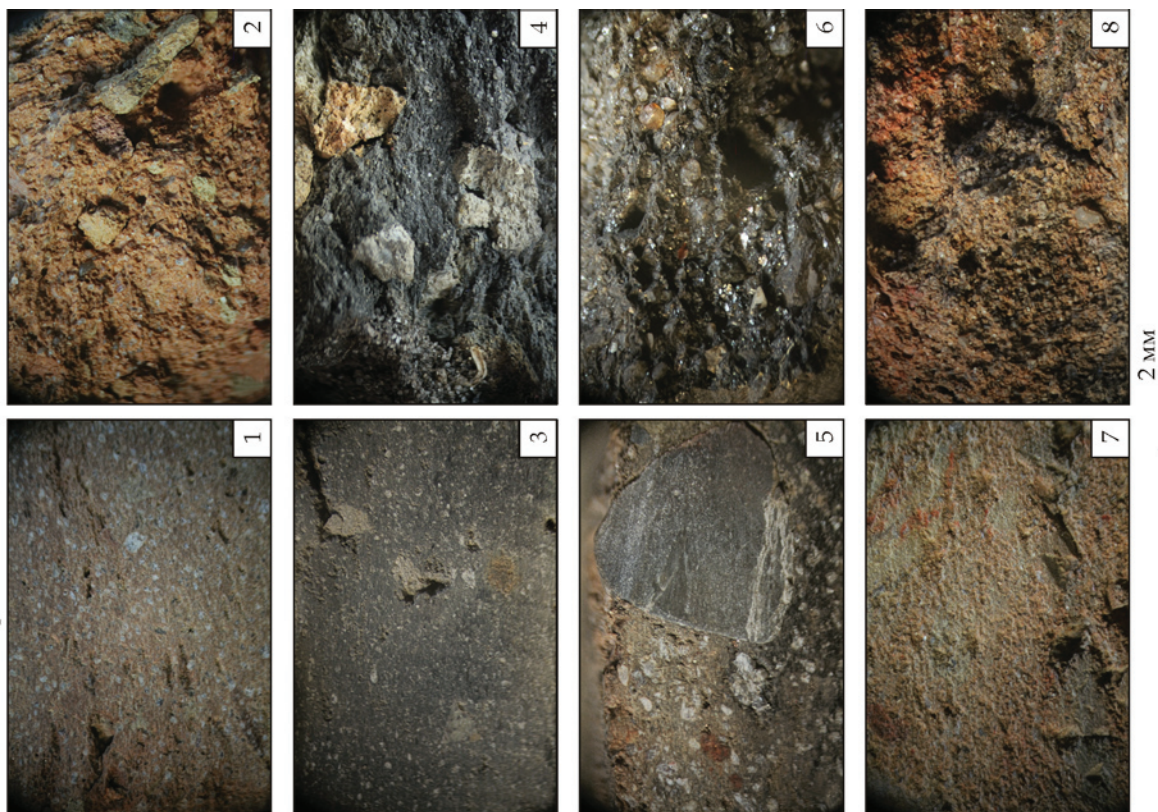

Рис. 5. Мікрофотографії шліфів кераміки петрографічної підгрупи 1а (зразки 001, 017, 027): 1, 3, 5 – в одному поляризаторі; 2, 4, 6 – у схрещених поляризаторах. Помітні: чорна пелета (1–2), включення грубого піску (3–6)

Злам

Зріз

2 мм

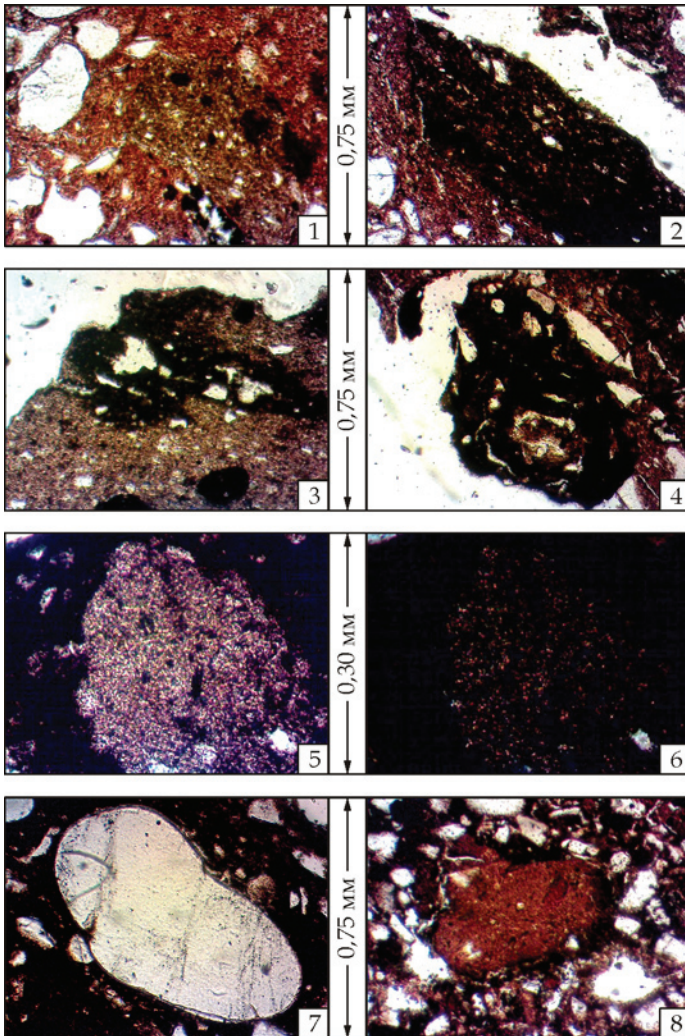

Рис. 6. Мікрофотографії шліфів кераміки петрографічної підгрупи 1a (зразки 001, 003, 013, 027): 1–5, 7, 8 – в одному поляризаторі; 6 – схрещені поляризатори (1 – включення шамоту, світлішого за матрицю; 2 – включення шамоту, темнішого за матрицю; 3 – частина крупного включення шамоту, у нижній частині зображення, в якому помітні шамот (?) та чорні пелети; 4 – включення шамоту зі вторинним шамотом; 5–6 – мікритовий згусток; 7 – включення дуже грубого піску; 8 – глинисте включення в складі обмазки)

У складі піску трапляються також нечисленні та дуже нечисленні включення полікристалічного кварцу, пісковіку, плагіоклаз; ооліти сполук заліза, просякнуті залізом глинисті пелети, мусковіт та епідот. Окрему категорію включень складають підобкочені часточки кварц-халцедонового кременю в розмірності гравію в незначній концентрації (два включення на фрагмент; рис. 4: 5; 8: 3, 4). Останні, вірогідно, також є природними кременевими стяжками (приклад використання подібної сировини для виробництва кераміки див.: White, Canti 2011).

Матриця безкарбонатна, оптично активна. Вирізняється з-поміж інших зразків за мікроструктурою, а саме – виокремленими видовжени-

(рис. 6: 3, 4). Не виключено, що зафіксовані в складі обмазки окремішності, схожі на шамот, можуть виявитися глинистими агрегатами, утвореними природним шляхом. Певна їх частина демонструє ознаки, характерні для шамоту, інша – складається з тонкодисперсної компактної глини, з низькою долею алевриту (рис. 6: 8). Подібні до останніх згустки (текстурно та за кольором відмінні від матриці) спостерігалися в експериментальних брикетах, виготовлених з «масної» глини, що була висušена та зволожена безпосередньо перед формуванням.

Матриця безкарбонатна, оптично активна на окиснених ділянках. Пори – мікро-пласкі (вірогідно, розтріскування внаслідок висихання) та мезо- (припустимо, рештки вигорілої органічної домішки).

Зразок 016 – з кутастим дуже грубим піском та кременевим гравієм (рис. 4: 5; 6; 8: 1–4). Представлена фрагментом припустимо кружального горщика.

Доля непластичних включень у зразку – біля 40, матриці – 55, пор – 5%. Специфічним є якісний склад кластичного матеріалу, де абсолютно переважають вугласті та підвугласті включення кварцу та кварцевих агрегатів у розмірності від алевриту до дуже грубого піску (рис. 8: 1, 2). Хоча визначення походження піску та уламків порід у кераміці традиційно викликає низку складнощів, ми припускаємо в даному випадку його природний характер. На користь цього свідчить приблизно однаковий ступінь обкочування частинок за унімодального розподілу їхніх розмірів.

ми доменами, в межах яких спостерігається одночасне згасання (striated b-fabrics). Низька доля пор (усі – в розмірності «мікро») свідчить про особливості технології формування виробу та споріднює його зі зразком 013.

Відмітимо, що горщик, частиною якого є цей зразок, вирізняється з-поміж місцевих посуду за типолого-стилістичними характеристиками. Він виготовлений зі щільного, без грубих домішок, добре вимішаного тіста; мав відносно однотонний сірий колір обох поверхонь. Орнамент складали: прокреслена горизонтально-хвиляста лінія на шийці у поєднанні з рядами одиноких горизонтальних ліній, що вкривали тулуб суцільно приблизно через рівні проміжки ≈ 2 см (Колода, Колода 2005–2009, рис. 11: 3). Якщо хвиляста прокреслена лінія у верхній частині тулубу зрідка все ж трапляється на роменському посуді, то другий елемент орнаменту – ні, але він є характерним для салтівських кухонних горщиків (Плетнёва 1967, с. 107–108; Михеев 1985, с. 115, 122–124). Утім, композиції з розріджених поодиноких смуг по всьому тулубу практично відсутні на салтівському кухонному посуді. Тому в цьому випадку можна припустити вплив салтівських орнаментальних гончарних традицій в роменському середовищі⁷. До складнощів типолого-стилістичної інтерпретації цієї посудини додається нетиповий для пам'ятки різновид глинистої сировини.

Зразок 021 – без домішок (рис. 4: 7, 8; 8: 5–8). Доля непластичних включень сягає 45, матриці – 50, пор – 5 %. Фрагмент пічного конусу.

Сировиною для виробу слугував запіскований алювіальний суглинок, з розміром кластичних включень до фракції «середній пісок». У складі природного кластичного матеріалу абсолютно переважає кварц, відмічені глинисті пелети (рис. 8: 7), просякнуті залізом згустки. Акцесорні мінерали (в алевритовій розмірності) – полікристалічний кварц, польові шпати, мусковіт. Характеристики матриці та пор – схожі до групи 1.

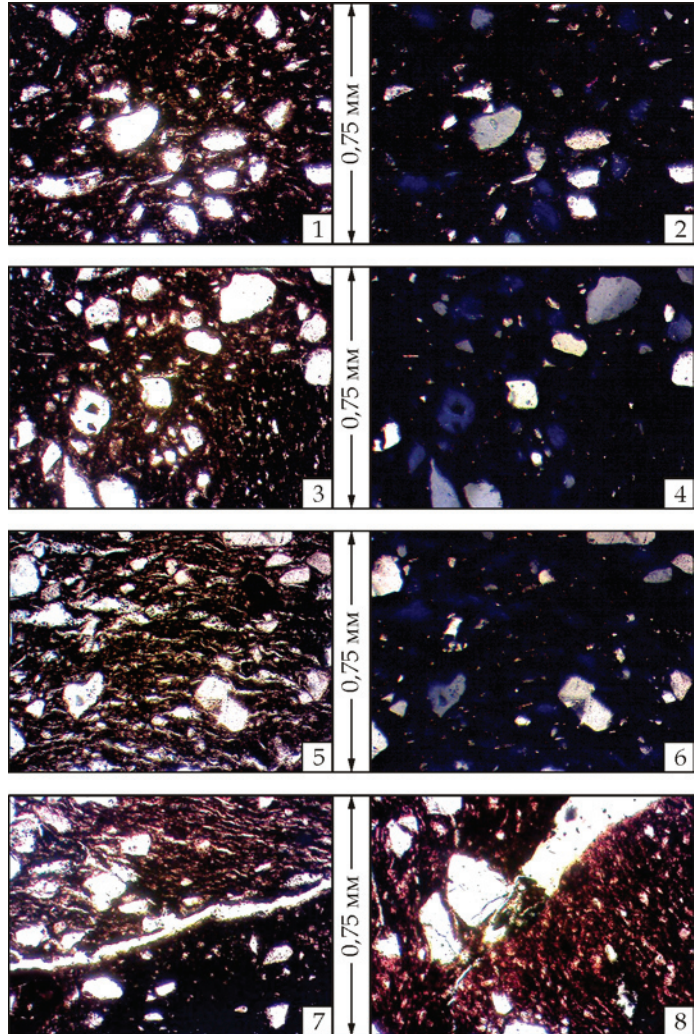

Рис. 7. Мікрофотографії шліфів кераміки петрографічної підгрупи 1b (зразки 002, 011, 013, 015, 025): 1, 3, 5, 7, 8 – в одному поляризаторі; 2, 4, 6 – схрещені поляризатори (7 – включення шамоту (верхня частина зображенні), відокремлене порою; 8 – включення шамоту (нижня права частина зображенні), відокремлене порою)

7 Докладніше про вплив салтівського керамічного виробництва на посудний комплекс городища Водяне див: Колода, Колода 2005–2009, с. 263–264.

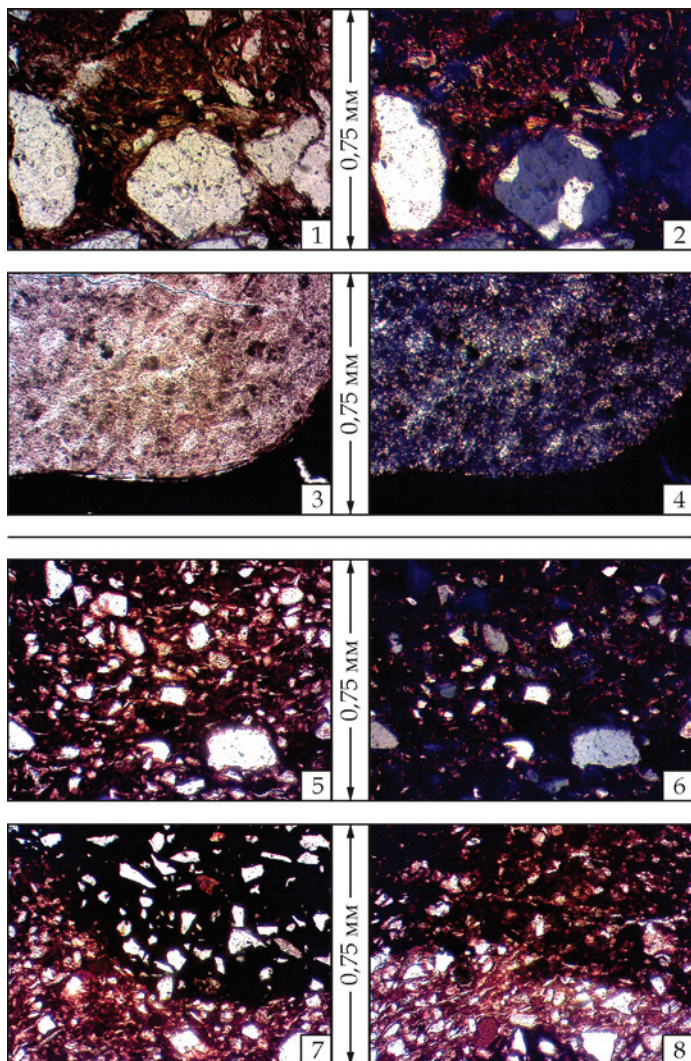

Рис. 8. Мікрофотографії шліфів кераміки зразків 016 (1–4) і 021 (5–8): 1, 3, 5, 7, 8 – в одному поляризаторі; 2, 4, 6 – у схрещених поляризаторах (2–3 – частина включення кременю, у верхній частині; 7 – чорна пелета, у верхній правій частині зображення; 8 – разнопофарбовані домени в складі матриці)

роби з категорії технічної та архітектурної кераміки (конус, обмазка) відрізняються більшою запіскованістю глинистої сировини, аніж посуд. Подібна особливість вже фіксувалося за матеріалами іншокультурних пам'яток (напр.: Schultze et al. 2010, p. 1025).

Спостерігається певний зв'язок підгруп 1a та 1b з кольоровою палітрою зламів (табл. 4). Остання характеристика, у свою чергу, свідчить про відмінний за тривалістю вплив високих температур на керамічні вироби. Екземпляри підгрупи 1a відпадали довгій витримці за кінцевих температур, що, за нашим припущенням, є результатом їхньої експлуатації, та мають в середньому «грубіші» гранулометричні показники кластичного матеріалу, аніж зразки групи 1b. Це може свідчити про додавання до формувальних мас першої підгрупи невеликої кількості піску, однак це припущення наразі є гіпотетичним.

Температура випалу для проаналізованої вибірки визначається в межах 600–800 °С. Саме в цьому діапазоні можливе утворення мікритових згустків як результат рекарбонізації сполук кальцію, джерелом яких є первинні карбонати; разом з тим, ознаки оскловування матриці

Таблиця 3. Співвідношення типів виробів із петрогрупами

Група, тип	Підгрупа 1a	Підгрупа 1b	Поза групою 1
Горщики ліпні	1	12	–
Миски ліпні	1	2	–
Сковорідки	2	4	–
Горщики кружальні	1	5	1
Пічний конус	–	–	1
Обмазка	1	–	–

Таблиця 4. Співвідношення кольорової палітри зламів із петрогрупами

Група, колір зламу	Підгрупа 1a	Підгрупа 1b	Поза основною групою
Окиснені поверхні та середина	5	–	1
Окиснені поверхні, темна середина	1	20	–
Темні поверхні та середина	–	2	1

Спроба пов'язати петрографічні характеристики кераміки з типологією виробів наразі не виявила кореляції (табл. 3). Можна лише констатувати, що більшість посуду виготовлялася з формувальних мас підгрупи 1b. Ви-

відсутні (Cau et al. 2002, p. 12; Quinn 2013, p. 191; Shneider 2017, p. 164–165).

Як уже зазначалося, горщики 013 та 016 уподібнюються через «тонші» за решту посуду формувальні маси, низьку долю пор та текстуру зламу. Ця подібність також вбачається технологічно та функціонально обумовленою.

Висновки. Наразі за невеликою добіркою можна запропонувати попередню інтерпретацію отриманих результатів.

Дані петрографії дозволяють виділити групу глиняних артефактів, що пов'язується з місцевою традицією керамічного виробництва (петрографічна група 1 та зразок 021).

Типовою для неї є використання при виробництві посуду сильнодомішкової глини алювіального походження, до якої вводився грубий шамот (для підгрупи 1а, можливо, — ще й невелика кількість піску); загальна кількість домішок — близько 25 %. Артефакти, що не належать до категорії «посуд» (обмазка, пічний конус) виготовлялися з сильнозапіскованого суглинку, схожого за петрографічними характеристиками до сировини основної групи.

Випал здійснювався в діапазоні температур 600–800 °С. Частина посуду випалювалася з короткою витримкою за кінцевих температур. Інша частина (а також — обмазка та конус) має ознаки довгого впливу високих температур, що, за нашим припущенням, є результатом експлуатації виробів. Не виключено, що саме з цим аспектом пов'язується й різна гранулометрія мінеральних включень у глині підгруп петрогрупи 1. Водночас, суттєвих петрографічних відмінностей поміж різними типами посуду не виявлено.

Викладені результати були отримані за вибіркою, мінімально необхідною для узагальнень та порівнянь. Надалі сировинно-технологічну атрибуцію масового керамічного матеріалу з пам'ятки можна проводити, враховуючи наведені спостереження, зокрема, залучаючи дані щодо структури й текстури поверхонь і зламів. На наступному етапі дослідження планується розширити його джерельну базу, залучивши до аналізу кераміку іншокультурних пам'яток.

Подяки. Автори вдячні к. г. н. Г. Г. Павлову і к. г. н. О. О. Павловій (ННІ «Інститут геології» Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка) за консультації в процесі підготовки петрографічного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

- Внуков, С. Ю. 1999. Задачи и проблемы петрографического исследования древней керамики. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства*. Самара: СамГПУ, с. 141-150.
- Глушков, И. Г. 1996. *Керамика как археологический источник*. Новосибирск: ИАЭт СО РАН.
- Глушков, И. В., Гребенщиков, А. В., Жущиховская, И. С. 1999. Петрография археологической керамики: проблемы, возможности и перспективы. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства*. Самара: СамГПУ, с. 150-166.
- Жущиховская, И. С., Залищак, Б. А. 1986. Петрографический метод в изучении древней керамики Приморья. В: Шавкунов, Э. В. (ред.). *Методы естественных наук в изучении древних производств на Дальнем Востоке СССР*. Владивосток: ИИАЭ ДВО АН СССР, с. 55-67.
- Колода, В. В. 2002. *Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского госпедуниверситета в 2002 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2002/38.

- Колода, В. В. 2004. Ещё один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине. *Археологические открытия в Украине 2002 – 2003 гг.*, с. 169-171.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2004. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині. *Археологія*, 3, с. 68-77.
- Колода, В. В., Колода, Т. А. 2005–2009. Керамика раннеславянского времени городища Водяное на Харьковщине. *Stratum plus*, 5, с. 249-264.
- Колода, В. В., Свистун, Г. Е. 2003. *Отчёт о работе Средневековой экспедиции ХГПУ в Змиевском районе Харьковской области в 2003 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 2003/39.
- Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.
- Плетнёва, С. А. 1967. *От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура*. Матриалы и исследования по археологии СССР, 146. Москва: Наука.
- Федоров-Давыдов, А. Г. 1986. *Статистические методы в археологии*. Москва: Наука.
- Carney, J. N. 2010. *Comparative petrography of pottery sherds and potential geological source materials in the East Midlands*. Open Report of the British Geological Survey, OR/10/034.
- Сай, М. А., Дэй, Р. М., Монтана, Г. 2002. Secondary calcite in archaeological ceramics: evaluation of alteration and contamination processes by thin section study. In: Kilikoglou, V. et al. (eds.). *Modern trends in ancient ceramics*. BAR International Series, 1011. Oxford: Archaeopress, p. 9-18.
- Degryse, P., Braekmans, D. Petrography: optical microscopy. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 233-265.
- Reedy, C. L. 1994. Thin-section petrography in studies of cultural materials. *Journal of the American Institute for Conservation*, 33, 2, p. 115-129.
- Rice, P. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*. Chicago; London: University of Chicago Press.
- Righi, D., Meunier, A. 1995. Origin of clays by rock weathering and soil formation. In: Velde, B. (ed.). *Origin and mineralogy of clays. Clays and the environment*. Heidelberg: Springer, p. 43-161.
- Santacreu, D. 2014. *Materiality, Techniques and Society in Pottery Production. The Technological Study of Archaeological Ceramics through Paste Analysis*. Warsaw; Berlin: De Gruyter.
- Schultze, E., Liubichev, M., Daskiewicz, M., Bobryk, E., Schneider, G. 2010. Archaeoceramological studies of pottery from Voitenki, Chernyakhov Culture (Ukraine). In: Menchelli, S. (ed.). *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean*. II. BAR International Series, 2185. Oxford: Archaeopress, p. 1023-1032.
- Shepard, A. 1985. *Ceramics for the archaeologist*. Washington: Carnegie Institution of Washington.
- Shneider, G. 2017. Mineralogical and chemical alteration. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 162-180.
- Quinn, P. S. 2013. *Ceramic petrography. The interpretation of archaeological pottery & related artifacts in thin-section*. London: Archaeopress.
- Whitbread, I. 2017. Fabric description of archaeological ceramics. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 200-216.
- White, H., Canti, M. 2011. *Comparison of clay with flints from Silbury Hill and local Neolithic pottery fabrics*. Research Report Series, 122–2011. Fort Cumberland: English Heritage.

REFERENCES

- Vnukov, S. Yu. 1999. Zadachi i problemy petrograficheskogo issledovaniya drevney keramiki. In: Bobrinskiy, A. A. (ed.). *Aktualnyye problemy izucheniya drevnego goncharstva*. Samara: SamGPU, s. 141-150.
- Glushkov, I. G. 1996. *Keramika kak arkheologicheskii istochnik*. Novosibirsk: Instituta arkheologii i etnografii SO RAN.
- Glushkov, I. V., Grebenshchikov, A. V., Zhushchikhovskaya, I. S. 1999. Petrografiya arkheologicheskoy keramiki: problemy, vozmozhnosti i perspektivy. In: Bobrinskiy, A. A. (ed.). *Aktualnyye problemy izucheniya drevnego goncharstva*. Samara: SamGPU, s. 150-166.
- Zhushchikhovskaya, I. S., Zalishchak, B. A. 1986. Petrograficheskii metod v izuchenii drevney keramiki Primoria. In: Shavkunov, E. V. (ed.). *Metody estestvennykh nauk v*

- izuchenii drevnikh proizvodstv na Dalnem Vostoke SSSR. Vladivostok: IIAE DVO AN SSSR, s. 55-67.
- Koloda, V. V. 2002. *Otchet ob arkhеologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoy arkhеologicheskoy ekspeditsii Kharkovskogo gospeduniversiteta v 2002 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2002/38.
- Koloda, V. V. 2004. Eshche odin sezon rabot na ghorodyshche u s. Vodyanoe na Kharkovshchine. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002 – 2003 rr.*, s. 169-171.
- Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2004. Pro Ppo zemlerobstvo zhyteliv ghorodyshcha Vodyane na Kharkivshchyni. *Arkheolohiia*, 3, s. 68-77.
- Koloda, V. V., Koloda, T. A. 2005–2009. Keramika ranneslavyanskogo vremeni ghorodyshcha Vodyanoe na Kharkovshchine. *Stratum plus*, 5, s. 249-264.
- Koloda, V. V., Svistun, Gh. E. 2003. *Otchet o rabote Srednevekovoy ekspeditsii KhGPU v 2003 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003/39.
- Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazarского kaganata*. Kharkov: Vishcha shkola.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam: Saltovo-maiatskaia kultura*. Matrialy i issledovaniia po arkhеologii SSSR, 146.
- Fedorov-Davydov, A. G. 1986. *Statisticheskiye metody v arkhеologii*. Moskva: Nauka.
- Carney, J. N. 2010. *Comparative petrography of pottery sherds and potential geological source materials in the East Midlands*. Open Report of the British Geological Survey, OR/10/034.
- Cau, M. A., Day, P. M., Montana, G. 2002. Secondary calcite in archaeological ceramics: evaluation of alteration and contamination processes by thin section study. In: Kilikoglou, V. et al. (eds.). *Modern trends in ancient ceramics*. BAR International Series, 1011. Oxford: Archaeopress, p. 9-18.
- Degryse, P., Braekmans, D. Petrography: optical microscopy. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 233-265.
- Reedy, C. L. 1994. Thin-section petrography in studies of cultural materials. *Journal of the American Institute for Conservation*, 33, 2, p. 115-129.
- Rice, P. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*. Chicago; London: University of Chicago Press.
- Righi, D., Meunier, A. 1995. Origin of clays by rock weathering and soil formation. In: Velde, B. (ed.). *Origin and mineralogy of clays. Clays and the environment*. Heidelberg: Springer, p. 43-161.
- Santacreu, D. 2014. *Materiality, Techniques and Society in Pottery Production. The Technological Study of Archaeological Ceramics through Paste Analysis*. Warsaw; Berlin: De Gruyter.
- Schultze, E., Liubichev, M., Daskiewicz, M., Bobryk, E., Schneider, G. 2010. Archaeoceramological studies of pottery from Voitenki, Chernyakhov Culture (Ukraine). In: Menchelli, S. (ed.). *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean*. II. BAR International Series, 2185. Oxford: Archaeopress, p. 1023-1032.
- Shepard, A. 1985. *Ceramics for the archaeologist*. Washington: Carnegie Institution of Washington.
- Shneider, G. 2017. Mineralogical and chemical alteration. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 162-180.
- Quinn, P. S. 2013. *Ceramic petrography. The interpretation of archaeological pottery & related artifacts in thin-section*. London: Archaeopress.
- Whitbread, I. 2017. Fabric description of archaeological ceramics. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University, p. 200-216.
- White, H., Canti, M. 2011. *Comparison of clay with flints from Silbury Hill and local Neolithic pottery fabrics*. Research Report Series, 122–2011. Fort Cumberland: English Heritage.

A. V. Korokhina, V. V. Koloda

PETROGRAPHIC ANALYSIS OF THE CERAMICS OF THE VODYANE HILLFORT SITE

The paper highlights first results of petrographic analysis of ceramic artifacts from the Vodyane fortified hillfort from in the Kharkiv region, the Udy River basin, which repre-

sent antiquities of the Romny archaeological culture (annalistic Siveryans) and date up to X – early XI AD (fig. 1).

Thirty typologically different samples originating from different archaeological contexts was selected for the analysis (table 1, 2; fig. 2).

Petrographic analysis by the method of P. S. Quinn and quantitative (textural) analysis have been conducted. The definition of petrogroups is based upon consideration of qualitative and quantitative composition of natural components and temper.

One petrographic group (with two subgroups within) was allocated. Two samples demonstrate specific petrographic features.

Group 1 – with grog and organics temper. Two subgroups (1a and 1b) differ by granulometric parameters of clastic material (fig. 3). The raw material could be defined as highly sandy alluvial clay with predominant quartz. Aplastic temper is presented by unsifted grog, up to 50 mm in size, at a concentration of 1 : 4. Organic temper evidence is presented by meso-voids (fig. 4: 1–4; 5–7).

Sample 016 – with angular very coarse sand and flint gravel. The raw material is highly sandy clay (clay-with-flint). Sample is distinctive by atypical, comparing to the local tradition, clayey raw material (fig. 4: 5, 6; 8: 1–4).

Sample 021 – untempered. The raw material is alluvial clay loam with clastic inclusions up to middle sand fraction (fig. 4: 7, 8; 8: 5–8).

Firing temperature of artifacts could be defined within 600–800 °C.

Petrographic characteristics don't correlate with typology of the artifacts (table 3). Instead connection of subgroups 1a and 1b with colour patterning of fresh breaks could be observed (table 4).

Keywords: Vodyane hillfort site, Siveryans, Romny archaeological culture, ceramics, technology, petrography.

Одержано 13.01.2020

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук, завідувач навчально-дослідною археологічною лабораторією, доцент, Харківський національний педагогічний університету ім. Г. С. Сковороди.

KOLODA Volodymyr V., Ph. D. (Candidate of Historical Sciences), the Head of Teaching and research archaeology laboratory, Associate Professor, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical Universit.

ORCID: 0000-0002-8614-2039, e-mail: koloda.v@gmail.com.

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України.

KOROKHINA Anastasiia V., Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6123-6285, e-mail: a.v.korokhina@gmail.com.

УДК 904.02(282.247.32-196.6)“8/10”

Ю. О. Пуголовок

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА КЕРАМІКИ НАСЕЛЕННЯМ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглянуто питання організації гончарного виробництва у сіверян. На підставі археологічних знахідок виділяються об'єкти з ознаками тимчасових та постійних робочих місць гончаря. Простежується розвиток гончарного виробництва від домашнього промислу до ремесла.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, роменська культура, сіверяни, глина, кераміка, теплотехнічні споруди.

Вивчення керамічних матеріалів з поселень роменської культури розпочав на початку ХХ ст. М. О. Макаренко, який спробував систематизувати орнаментацию посуду (Макаренко 1925, с. 323—338). Надалі ця тема привертала увагу І. І. Ляпушкіна, який запропонував першу типологію, що базувалася на матеріалах Новотроїцького городища (Ляпушкин 1958, с. 32—46; 1961, с. 268—271). В подальшому розробка типології стала одним з провідних наукових інтересів у вивченні кераміки сіверян. Цим питанням займалися О. В. Сухобоков та С. П. Юренко (Сухобоков 1975, с. 75—83; 1985, с. 127—129; 1992, с. 43—44; Сухобоков, Юренко 1995, с. 87—94), О. Г. Д'яченко (Д'яченко 1988), В. О. Петрашенко (Петрашенко 1992, с. 89—92). Кераміка споріднених до сіверян донських слов'ян розглядалася А. З. Вінніковим (Винников 1978; 1982). Здійснювалися спроби типології посуду окремих пам'яток (наприклад: Водяне) (Колода, Колода 2009, с. 249—264). Окрім типологічних побудов, дослідники звертали особливу увагу на орнаментацию ліплених виробів (Трегьяков 1969, с. 78—90; Сухобоков 1975, рис. 58; Узянов 1982; Коваленко 2001, с. 77—80), технологічні особливості та появу гончарної кераміки (Григорьев 1993, с. 77—81; Сарачев 1993, с. 55—57), а також на термічні показники випалювання посуду (Гейко, Литвиненко 2001, с. 47). В той же час, не дивлячись на помітне розширення пізнавальних можливостей кераміки сіверян як археологічного джерела, лишаються питання, що потребують окремого висвітлення (Пуголовок 2019). Зокрема ті, що стосуються організації виробничого процесу.

Переважає більшість дослідників погоджується з думкою, що значний відсоток посуду виготовлявся в межах окремого домогосподарства і для внутрішніх потреб. Однак накопичений археологічний матеріал дозволяє припускати, що на деяких роменських пам'ятках виготовлення посуду знаходилося на стадії виділення в окрему галузь господарства (Новотроїцьке і Донецьке городища, Полтава).

Головною сировиною для виготовлення посуду була глина, до якої включали домішки шамоту та органіки. У відповідності до місця розташування пам'ятки у формувальній масі могли зустрічатися і інші домішки. Наприклад, майже третина посуду з городища в уроч. Панський ярк у с. Глинському Зіньківського району Полтавської області мала оолітові включення бурого залізняку (Гейко, Литвиненко 2001, с. 47). Формувальна маса зі значними включеннями домішок використовувалася під час виготовлення переважної більшості ліпленого посуду сіверян, і застосовувалася в деяких примітивно гончарних виробках (Мироненко 1999, с. 49–50). Однак не весь посуд роменської культури виготовлявся з такої формувальної маси.

На користь цього, окрім вже готової продукції, свідчать запаси сировини, виявленої на Новотроїцькому городищі. Серед досліджених розкопками житлових комплексів привертають увагу житла 3 і 44 (рис. 1: 1, 2). Ці будівлі нічим не вирізнялися від загалу досліджених на городищі, однак в їхніх котлованах було виявлено по три кулеподібні коми глини з відбитками пальців на поверхні, що зберігалися у внутрішньо-житлових господарських ямах. На думку дослідника, це був запас глини на випадок ремонту печі або фарбування стін (Ляпушкин 1958, с. 55, 127). Згідно з етнографічними спостереженнями, населення околиць, де розташована пам'ятка, використовувало для обмазки стін та кладки печей глину з верхньої частини мису (майданчик городища), колір якої варіювався від темно-жовтого та коричневого до світло-сірого. В той же час, кольорові глини населення використовувало виключно для оздоблювальних робіт, «побілка» (Ляпушкин 1958, с. 15, 198). Однак свідчень про засто-

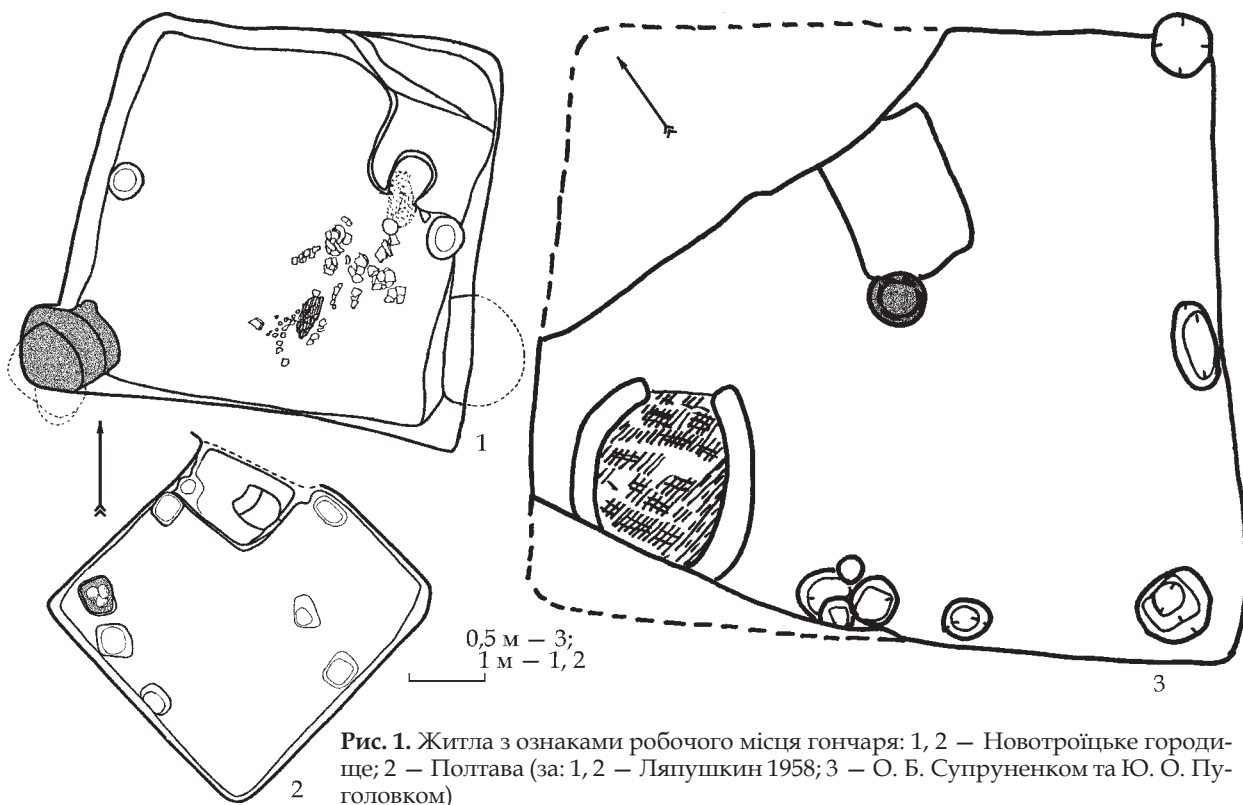

Рис. 1. Житла з ознаками робочого місця гончаря: 1, 2 – Новотроїцьке городище; 2 – Полтава (за: 1, 2 – Ляпушкин 1958; 3 – О. Б. Супруненок та Ю. О. Пуголовком)

сування глиняних побілок в роменському житловому будівництві вкрай мало (Пуголовок 2016, с. 193–217). Одним із таких прикладів є житло 44 Новотроїцького городища (Ляпушкин 1958, с. 127). Цілком можливо, що специфічного червонуватого кольору стіни набували не через побілку, а в результаті дії вогню. Але, не відкидаючи запропонованої версії про призначення цих куль, видається можливим запропонувати й іншу, за якою вони могли бути запасом сировини для гончарного виробництва.

Відповідно до етнографічних матеріалів такі коми глини на території Лівобережної України називали «куль», «куля», «галка», «галочка». Зазвичай це велика округла грудка перебраної глини вагою 15–30 кг (Пошивайло 1993, с. 30). За І. І. Ляпушкіним, ці коми глини були розміром з «людську голову» (Ляпушкин 1958, с. 199). Такі кулі, можуть демонструвати одну із стадій підготовки глини для гончарування, перед якою добуту глину перепрівали, а потім перебирали, відкидаючи сторонні домішки (Пошивайло 1993, с. 28–29). Використання таких куль практикується в середовищі сучасних гончарів. На користь того, що ці кулі підготовлені для подальшого використання у виготовлені посуду, свідчать передусім знахідки готових виробів. До них слід зарахувати горщики IV типу, які відрізняються від інших чистотою глини та характером випалу, їх колір варіюється від яскраво-червоного до чорного (Ляпушкин 1958, с. 39). Знахідки глиняних куль є свідченнями технологічного процесу, пов'язаного з гончарним виробництвом, на території городища, хоча, на думку І. І. Ляпушкіна, гончарний посуд з городища був виключно привозним, в той час як ліплений виготовлявся на місці відповідно до потреб конкретної сім'ї (Ляпушкин 1958, с. 221).

Відповідно до виділених О. О. Бобринським ознак організації гончарного виробництва, описані житла можна зарахувати до числа об'єктів з непостійним робочим місцем гончаря (РМ₁), що спорадично використовував для випалу кераміки звичайну побутову піч (ТП₁) (Бобринский 1991, с. 26). Зважаючи на те, що розкопками фіксується незначна кількість інструментів, які безперечно пов'язані з виготовленням кераміки, важливою ознакою розміщення робочого місця гончаря є наявність сировини, що використовувалася для створення формувальних мас. За етнографічними спостереженнями, присутність виключно підготовленої сировини є ознакою робочого місця першого етапу спеціалізації (Бобринский 1991, с. 40).

Іншим прикладом, що вказує на наявність в житловій будівлі робочого місця гончаря, є житло 4 (розкоп 9), досліджене в Полтаві¹. В котловані споруди, неподалік від печі, було виявлено ямку діаметром 0,35 м, глибиною 0,25 м, до якої вміщено ліплений горщик з відбитою привінцевою частиною, що був повністю забитий попілом з вуглинями (рис. 1: 3). Аналогій такому випадку в ареалі роменської культури поки невідомо. Припускаємо, що функціональне призначення цієї посудини могло бути різним. Певні паралелі знаходимо в етнографічних матеріалах, пов'язаних з організацією робочого місця гончаря. В житлах для зберігання різних компонентів, необхідних для гончарування, неподалік від печі у долівці влаштовувалися сховища. Вони мали вигляд невеликих ямок або ж вкопаних у долівку уламків чи цілих посудин, заповнених попілом або іншими інгредієнтами. На думку О. О. Бобринського, наяв-

1 Автор висловлює щире подяку О. Б. Супруненку за можливість опрацювання неопублікованих матеріалів.

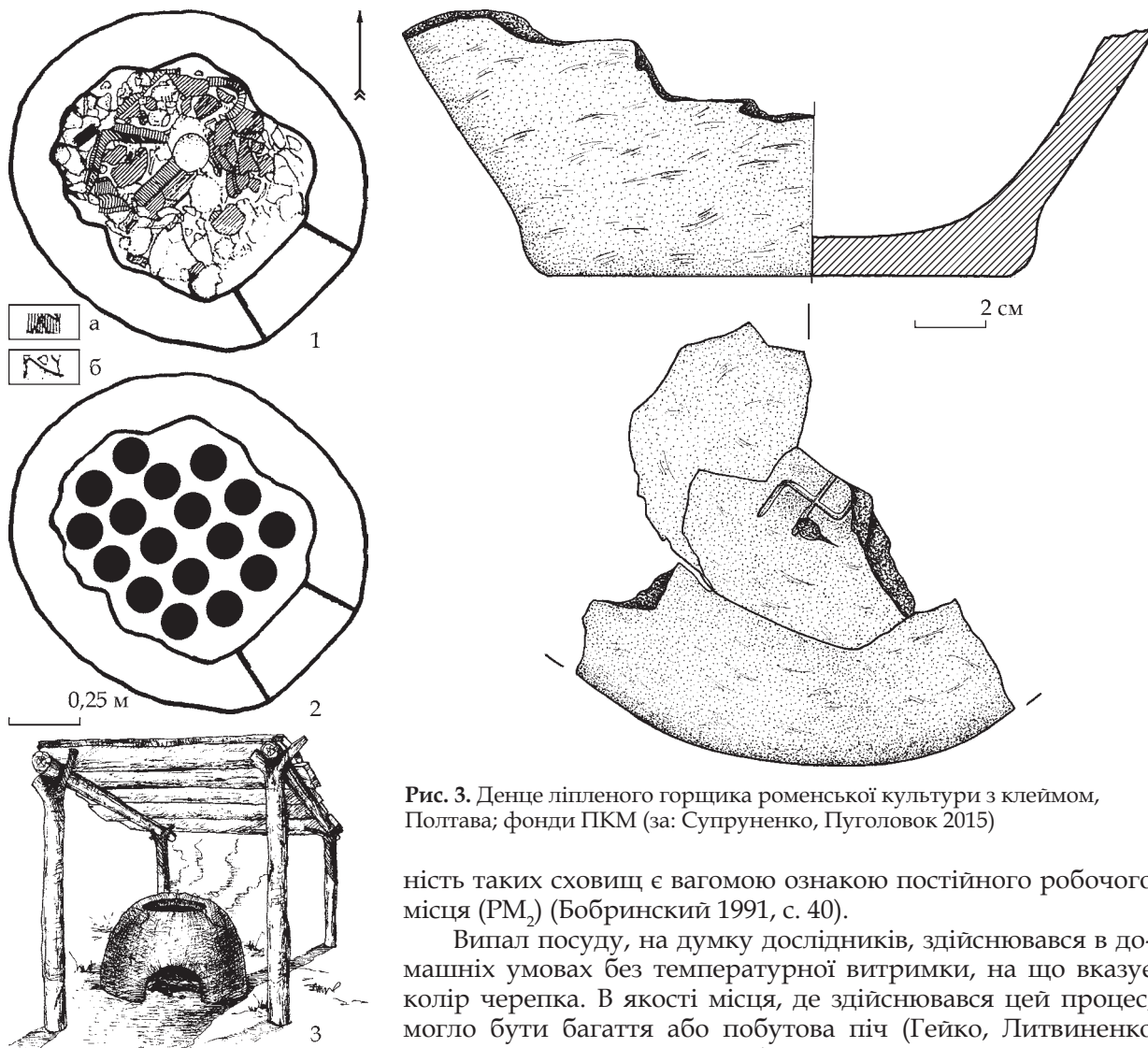

Рис. 2. Теплотехнічна споруда з Донецького городища: 1 – план; 2 – варіант реконструкції розміщення нижнього ярусу в печі; 3 – варіант реконструкції зовнішнього вигляду печі.
Умовні позначення: а – уламки конструкції печі; б – уламки кераміки (за: 1 – Шрамко 1970; 2, 3 – Ю. О. Пуголюком)

ному випадку, відома спеціальна теплотехнічна споруда початку Х ст., досліджена Б. А. Шрамком на Донецькому городищі (Шрамко 1970, с. 108). Піч була розміщена на відстані від житлових споруд, за своєю формою наближалася до овалу розмірами 1,10 × 1,20 м (рис. 2: 1). Це однокамерна теплотехнічна споруда, нижня частина якої була заглиблена в материкову глину на 0,15–0,20 м. Верхня частина, хоча і була зруйнована, за уламками склепіння, ймовірно, мала куполоподібне склепіння. В її південно-східній стінці був влаштований отвір для завантаження палива шириною близько 0,40–0,45 м. Від побутових печей її відрізняли більший розмір черіння та місце розташування. Поруч із піччю виявлені чотири стовпові ямки, що були рештками навісу. Заповнення камери посудом, на думку Б. А. Шрамка, було дворядним, де нижній шар посуду стояв верх дном (рис. 2: 2). Черіння з отворами, який би відділяв топку від камери, як і в давньоруських горнах, не було (Шрамко 1957, арк. 15–16; Шрамко 1970, с. 108). Описана споруда, відповідно до класифікації О. О. Бобринського, належить до числа пічних теплотехнічних

Рис. 3. Денце ліпленого горщика роменської культури з клеймом, Полтава; фонди ПКМ (за: Супруненко, Пуголюков 2015)

ність таких сховищ є вагомою ознакою постійного робочого місця (РМ₂) (Бобринский 1991, с. 40).

Випал посуду, на думку дослідників, здійснювався в домашніх умовах без температурної витримки, на що вказує колір черепка. В якості місця, де здійснювався цей процес, могло бути багаття або побутова піч (Гейко, Литвиненко 2001, с. 48; Енуков 2005, с. 144). В той же час, хоча і в одинич-

пристроїв (рис. 2: 3). На це, окрім обмежувальних стінок самої конструкції, вказує наявність перекриття (купольного) над внутрішнім обсягом камери, в якій розміщувався посуд та паливо (Бобринский 1991, с. 94).

Наявність такої теплотехнічної споруди, в якій випалювалася кераміка, кількість якої перевищувала потреби одної сім'ї, може свідчити про виготовлення посуду на замовлення та підвищення економічної ролі такого виробництва. А це, в свою чергу, вказує на початок виділення гончарства в окрему галузь ремесла. Слідами цього процесу є також уламки нижніх частин горщиків з клеймами. Такі посудини відомі з Коробових Хуторів та Полтави (рис. 3; Сухобоков 1975, с. 115; Супруненко, Пуголовок 2015, с. 113).

Таким чином, вивчення організації керамічного виробництва сіверян знаходиться ще на початковому рівні і потребує розширення джерельної бази та ретельного опрацювання вже здобутих знахідок. За наявним матеріалом можемо констатувати, що керамічне виробництво у сіверян розвивалося від домашнього промислу до ремесла.

ЛІТЕРАТУРА

- Бобринский, А. А. 1991. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II – V вв. н. э.). Москва: Наука.
- Винников, А. З. 1978. Орнаментація боршевської кераміки. В: Николаева, Т. В. (ред.). *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, с. 55-61.
- Винников, А. З. 1982. Кераміка донських славян кінця I тисячелеття н. е. *Советская археология*, 3, с. 165-180.
- Гейко, А. В., Литвиненко, Т. М. 2001. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 47-48.
- Григорьев, А. В. 1993. О роменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.»*. Чернігів 15 – 18 травня 1990. Чернігів: Сіверянська думка, с. 76-82.
- Дяченко, А. Г. 1988. *Источниковедческий анализ древней керамики с применением методов математической статистики*. Белгород: БГПИ.
- Енуков, В. В. 2005. *Славяне до Рюриковичей*. Курский край, серия в 20 т., III. Курск: Учитель.
- Коваленко, О. В. 2001. Про орнаментацію посуду роменської культури з Полтави. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 77-80.
- Колода, В. В., Колода, Т. А. 2009. Кераміка раннеславянского городища Водяное на Харьковщине. *Stratum plus*, 5, с. 249-264.
- Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва: Наука.
- Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Материалы и исследования по археологии СССР, 104. Москва: Наука.
- Макаренко, М. О. 1925. Орнаментація керамічних виробів в культурі городищ роменського типу. *Niederlyf sbornik: Obzor praehistoricky*, IV, с. 323-338.
- Мироненко, К. М., 1999. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 – 1998 рр.). *Полтавський археологічний збірник – 1999*, с. 49-55.
- Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII – IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.
- Пошивайло, О. 1993. *Люстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина*. Опішне: Українське народознавство.
- Пуголовок, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське народознавство.
- Пуголовок, Ю. 2019. До історії вивчення гончарства літописних сіверян (роменська культура). *Археологічна керамологія*, 2, с. 17-27.

- Сарачев, И. Г. 1993. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры. В: Моця, О. П. (ред.). *Роль ранних мисских центров в становлении Киевской Руси: материалы польового историко-археологического семинара*. Сумы, с. 55-57.
- Супруненко, О. Б., Пуголюк, Ю. О. 2015. *Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. Частина перша*. Київ: ЦП НАНУ і УТОПШ.
- Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.
- Сухобоков, О. В. 1985. Роменская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 125-135.
- Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII – XIII ст.: (за матеріалами археологічних досліджень 1968 – 1989 рр.)*. Київ: Наукова думка.
- Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1995. *Опошнянское городище: по материалам археологических исследований 1975 г.* Полтава: Археологія.
- Третьяков, П. Н. 1969. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки. *Советская археология*, 4, с. 78-90.
- Узянов, А. А. 1982. Динамика технологического стереотипа в орнаментации роменской керамики. В: *Естественные науки и археология в изучении древних производств*. Москва: Наука, с. 122-135.
- Шрамко, Б. А. 1957. *Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского Государственного Университета им. А. М. Горького в 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/16.
- Шрамко, Б. А. 1970. Раннеславянское поселение VIII – X вв. на Донецком городище. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 104, с. 105-108.

REFERENCES

- Bobrinskii, A. A. 1991. *Goncharnye masterskie i gorny Vostochnoi Evropy (po materialam II – V vv. n. e.)*. Moskva: Nauka.
- Vinnikov, A. Z. 1978. Ornamentatsiia borshevskoi keramiki. In: Nikolaeva, T. V. (ed.). *Drevniaia Rus i slaviane*. Moskva: Nauka, s. 55-61.
- Vinnikov, A. Z. 1982. Keramika donskikh slavian kontsa I tysiacheletia n. e. *Sovetskaia arkhologiiia*, 3, s. 165-180.
- Heiko, A. V., Lytvynenko, T. M. 2001. Do pytannia pro vyznachennia temperatury vypaliuvannia posudu romenskoj kultury. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 47-48.
- Grigorev, A. V. 1993. O romenskoj i drevnerusskoj keramike na Levoberezhze Dnepra. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi. Materialy istoriko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX – XIII st.»*. Chernihiv 15 – 18 travnia 1990. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 76-82.
- Diachenko, A. G. 1988. *Istochnikovedchiskii analiz drevnei keramiki s primnenniem metodov matematicheskoi statistiki*. Belgorod: BGPI.
- Enukov, V. V. 2005. *Slaviane do Riurikovichei*. Kurskii kraj, serii v 20 t., III. Kursk: Uchitel.
- Kovalenko, O. V. 2001. Pro ornamentatsiiu posudu romenskoj kultury z Poltavu. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 77-80.
- Koloda, V. V., Koloda, T. A. 2009. Keramika ranneslavianskogo gorodishcha Vodiano na Kharkovshchine. *Stratum plus*, 5, s. 249-264.
- Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe. O kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74. Moskva: Nauka.
- Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezhze v epokhu zheleza*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 104. Moskva: Nauka.
- Makarenko, M. O. 1925. Ornamentatsiia keramichnykh vyrobiv v kulturi horodyshch romenskoho typu. *Niederlyv sbornik: Obzor praeistoricky*, IV, s. 323-338.
- Myronenko, K. M., 1999. Rannokruzhalna keramika romenskoj kultury z posadu litopysnoi Ltavy (za rozkopkamy 1997 – 1998 rr.). *Poltavskiy arkheolohichniy zbirnyk – 1999*, s. 49-55.
- Petrashenko, V. O. 1992. *Slov'ianska keramika VIII – IX st. pravoberezhzhia Serednoho Podniprovia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Poshyvailo, O. 1993. *Iliustrovanyi slovnyk narodnoi honcharskoj terminolohii Livoberezhnoi Ukrainy: Hetmanshchyna*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.
- Puholovok, Yu. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.
- Puholovok, Yu. 2019. Do istorii vyvchennia honcharstva litopysnykh siverian (romenska kultura). *Arkheolohichna keramologhiia*, 2, s. 17-27.
- Sarachev, I. G. 1993. Drevnerusskaia krugovaia keramika v kompleksakh romenskoj kultury. In: Motisia, O. P. (ed.). *Rol rannikh miskykh tsentrov v stanovleni Kyivskoi Rusi: materialy polovoho istoriko-arkheolohichnoho seminaru*. Sumy, s. 55-57.

- Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. 2015. *Doslidzhennia litopysnoi Ltavy: Ivanova hora. Chasttyna per-sha*. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhzia (romenskaia kultura i ee predshestvoenniki)*. Kiev: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V. 1985. Romenskaia kultura. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainiskoi SSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 125-135.
- Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske Lisostepove Livoberezhzhia u VIII – XIII st.: (za materialamy arkh-eologichnykh doslidzhen 1968 – 1989 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sukhobokov, O. V., Iurenko, S. P. 1995. *Oposhnianskoe gorodishche: po materialam arkh-eologicheskikh issle-dovaniu 1975 g.* Poltava: Arkheolohiia.
- Tretiakov, P. N. 1969. Ob istokakh kultury romensko-borshevskoi drevnerusskoi gruppirovki. *Sovet-skaia arkh-eologiiia*, 4, s. 78-90.
- Uzianov, A. A. 1982. Dinamika tekhnologicheskogo stereotipa v ornamentatsii romenskoii keramiki. In: *Estestvennye nauki i arkh-eologiiia v izuchenii drevnykh proizvodstv*. Moskva: Nauka, s. 122-135.
- Shramko, B. A. 1957. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh arkh-eologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo Gos-udarstvennogo Universiteta im. A. M. Gorkogo v 1957 g.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/16.
- Shramko, B. A. 1970. Ranneslavianskoe poselenie VIII – X vv. na Donetskom gorodishche. *Materialy i issledovaniia po arkh-eologii SSSR*, 104, s. 105-108.

Yu. O. Puholovok

ORGANIZATION OF CERAMIC PRODUCTION BY THE ROMNY CULTURE POPULATION

The article deals with issues related to the organization of pottery production in Romny cultures settlements. The overwhelming majority of researchers agree that a significant percentage of ceramics were made within individual households and for domestic use. The accumulated archaeological material suggests that in some Romny cultures settlements the pottery production was at the stage of selection into a separate branch of the economy. These include Novotroitske and Donetske hillforts, as well as the Poltava Siverian settle-ment.

Within the Novotroitsky hillfort, in several dwellings are recorded findings interpret-ed as a clay stock for potting in bullet species. Such clay clumps are well known for their ethnographic materials in the Left Bank Ukraine. For example, products made from such raw materials could be pots of Type IV, which differ from other clay purity and quality fir-ing. Described dwellings can be counted as objects with a non-permanent workplace of a potter who occasionally used a conventional household oven to burn pottery. Also, traces of a potter's workplace were recorded in one of the dwellings excavated in Poltava.

In favor of the separation of pottery into a separate branch of the craft is evidenced by the findings of pottery kilns and products with marks. In particular, in the Donetsk hillfort was investigated a pottery kiln that burned ceramics that exceeded the needs of one family. This fact can testify to the production of custom cookware and the economic role of such production. Traces of the lower parts of the pots with the marks are also a consequence of this process. Such vessels are known from Koropovi Khutory and Poltava.

Keywords: Dnieper Left Bank, Romny culture, Siverians, clay, ceramics, pottery, pottery kiln.

Одержано 9.01.2020

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

PUHOLOVOK Yurii, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, the Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute of the National academy of sciences of Ukraine.

Orcid: 0000-0002-7610-8005, e-mail: yuriy.puholovok@gmail.com.

УДК 904.8(282.247.32-197.4)“653”

В. Е. Родинкова

ВЕЩЕВОЙ КОМПЛЕКС КЛАДОВ «ДРЕВНОСТЕЙ АНТОВ» В МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО НАСЕЛЕНИЯ ПОДНЕПРОВЬЯ

В статье дан обзор современных представлений о кладах так называемых древностей антов и зафиксированном или своеобразном вещевом комплексе раннесредневекового населения Среднего Поднепровья. Охарактеризован состав этого комплекса, рассмотрены проблемы его хронологии, происхождения и локальной специфики. Представлены основные взгляды на историческое значение сформировавшегося на определенной территории убора и подходы к интерпретации кладов как феномена раннесредневековой истории и культуры Поднепровья.

Ключевые слова: Поднепровье, раннее Средневековье, «древности антов», клады, мужской и женский убор.

Одним из ярких событий истории и культуры Поднепровья в конце эпохи Великого переселения народов стало выпадение двух серий кладов, в которых отразился самобытный вещевой комплекс местного населения. Сведения о своеобразных фибулах, деталях поясной гарнитуры и других украшениях появились в публикациях еще в XIX в.; первая систематизация и обобщение материала были выполнены А. А. Спицыным (1928). Сопоставив ареал известных находок с данными письменных источников о территории расселения одного из союзов славянских племен, он предложил именовать раннесредневековый днепровский вещевой набор «древностями антов». Это название по сей день используется в литературе — не как этническое определение, но как устоявшийся историографический термин, обозначающий узнаваемую совокупность предметов.

До середины XX в. украшения и принадлежности костюма, как происходящие из кладов, так и единичные находки тех же типов, служили основным источником изучения истории Поднепровья в третьей четверти I тыс. н. э. В 1950—1960-е годы были открыты колочинская и пеньковская археологические культуры, которые большинство исследователей сегодня считают славянскими. Обнаружение на поселениях и могильниках этих культур изделий круга «древностей антов» (каталог находок см.: Родинкова 1996b) позволило однозначно связать последние с раннеславянской средой. Их стали использовать в качестве хронологических индикаторов, маркеров торговых и культурных связей, но вещи как таковые в фокус внимания специалистов в это время почти не по-

падали. Новый всплеск интереса к ним произошел в конце XX в. Среди увидевших свет в 1990-е годы статей и книг особое значение имеют свод Г. Ф. Корзухиной (1996) и коллективная монография, посвященная Гапоновскому кладу (Гавритухин, Обломский и др. 1996). Они во многом определили современный взгляд не только на костюм и убор, но и на другие стороны жизни населения Поднепровья в конце эпохи Великого переселения народов. Вещевой комплекс «древностей антов» воспринимается сегодня как самостоятельный археологический и исторический источник, результаты анализа которого не всегда совпадают с результатами исследования других черт материальной культуры. И его научный потенциал отнюдь не исчерпан.

Важной для понимания рассматриваемого феномена стала статья О. А. Щегловой (1990), которая, развивая сделанные ранее наблюдения о неоднородности состава днепровских лесостепных кладов, разделила их на две группы. Для первой эпонимным стал найденный в начале XX в. в нижнем течении р. Рось Мартыновский комплекс. К ней принадлежат также находки из Малого Ржавца, Хацков, Вильховчика, Хитцов, Козиевки — Новой Одессы, Нижней Сыроватки, Трубчевска, Мены, Гапоново, Суджи (Новосуджанский), Суджи-Замостья, Куриловки, Черкасской Конопельки, Полтавы, Углов, Цепляево, Колосково, Острогужска, Правых Солонцов и некоторые другие. Вторая группа представлена серией кладов, найденных на Пастырском городище, а кроме того, в Киеве, Харькове, Зайцеве, Воробьевке, Уланке и др.¹

Основу вещевого комплекса, фиксируемого кладами I группы, составляют предметы, связанные с одеждой и костюмом, — мужской и женский личный убор. Женский убор представлен изготовленными из сплавов на основе серебра и меди (иногда с золочением), свинцово-оловянных сплавов, стекла и камня аксессуарами и украшениями верхней части тела: головы, шеи, груди, рук (рис. 1). К украшениям головы относятся пластинчатые очелья или венчики в виде тонких металлических лент и круглые височные кольца, односпиральные или со слегка расширенными концами (рис. 1: 1–7). Иногда к этой группе причисляют еще крупные пластинчатые изделия, по форме отдаленно напоминающие человеческое ухо (или так называемые бобовидные пластины), считая их специфической разновидностью височных колец или наконечников. Согласно другой точке зрения, подобные пластины интерпретируются как детали шлемов — нащечники (обзор литературы и характеристику материала см.: Володарець-Урбанович 2019). Украшения шеи представлены гривнами разных типов, изготовленными из цельного дрота, иногда обтянутого фольгой (рис. 1: 8–10). Самым ярким элементом женского костюма, «лицом» «древностей антов» являются застежки-фибулы, несущие наряду с функциональной большую художественную и семантическую нагрузку. В кладах круга Мартыновского известны различные типы и варианты таких застежек — пальчатых, с каймой из птичьих голов, антропоморфных, широкопластинчатых подвязных (рис. 1: 11–19). Судя по имеющимся данным, они (за исключением широкопластинчатых) использовались парами и носились на груди. К нагрудным украшениям принадлежат также цепочки, спиральные и трубчатые пронизи, колечки, проволоочные стержни, многочисленные подвески: умбоновидные,

1 Сведения о находках, имеющиеся в сети интернет, не учитывались.

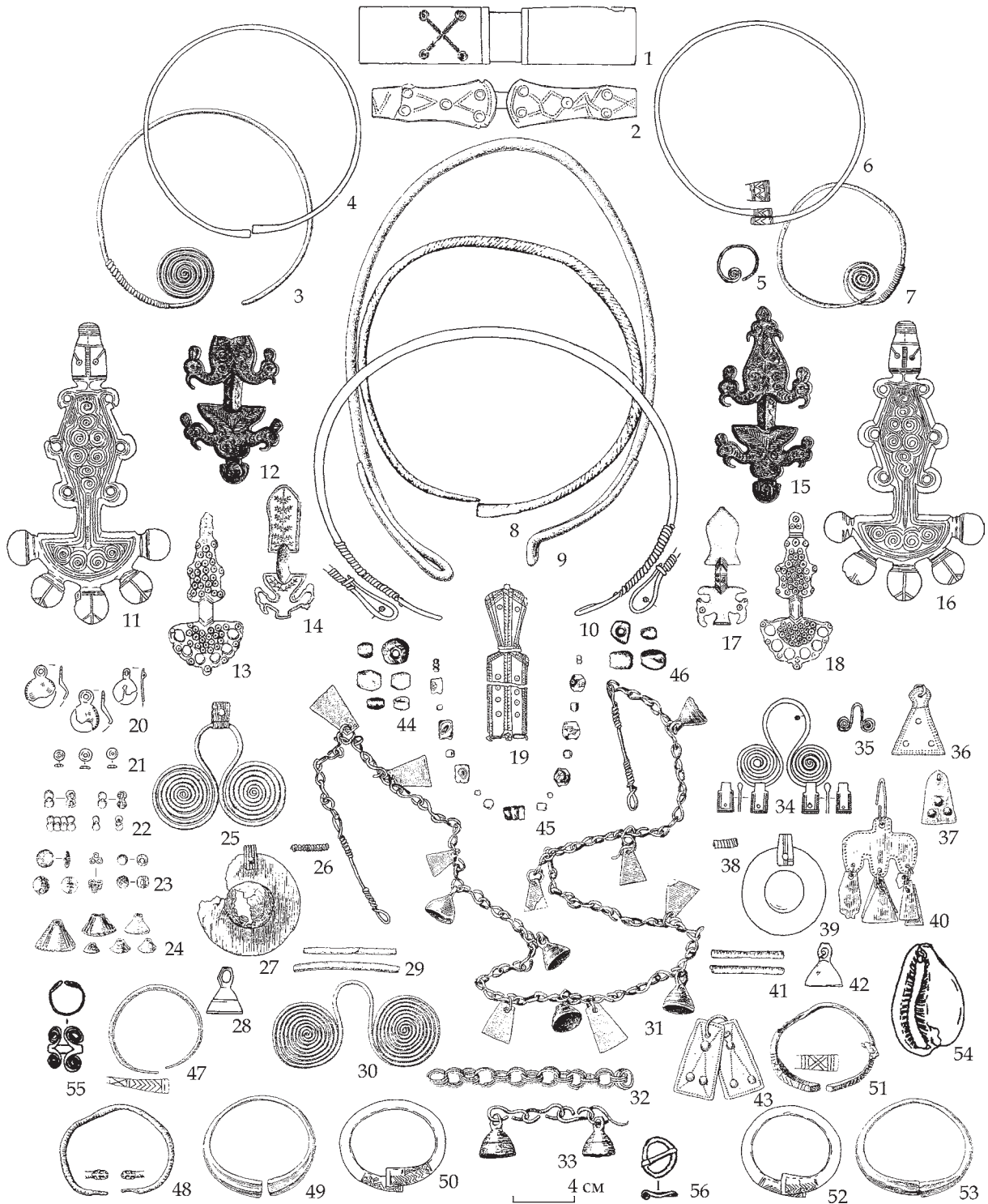
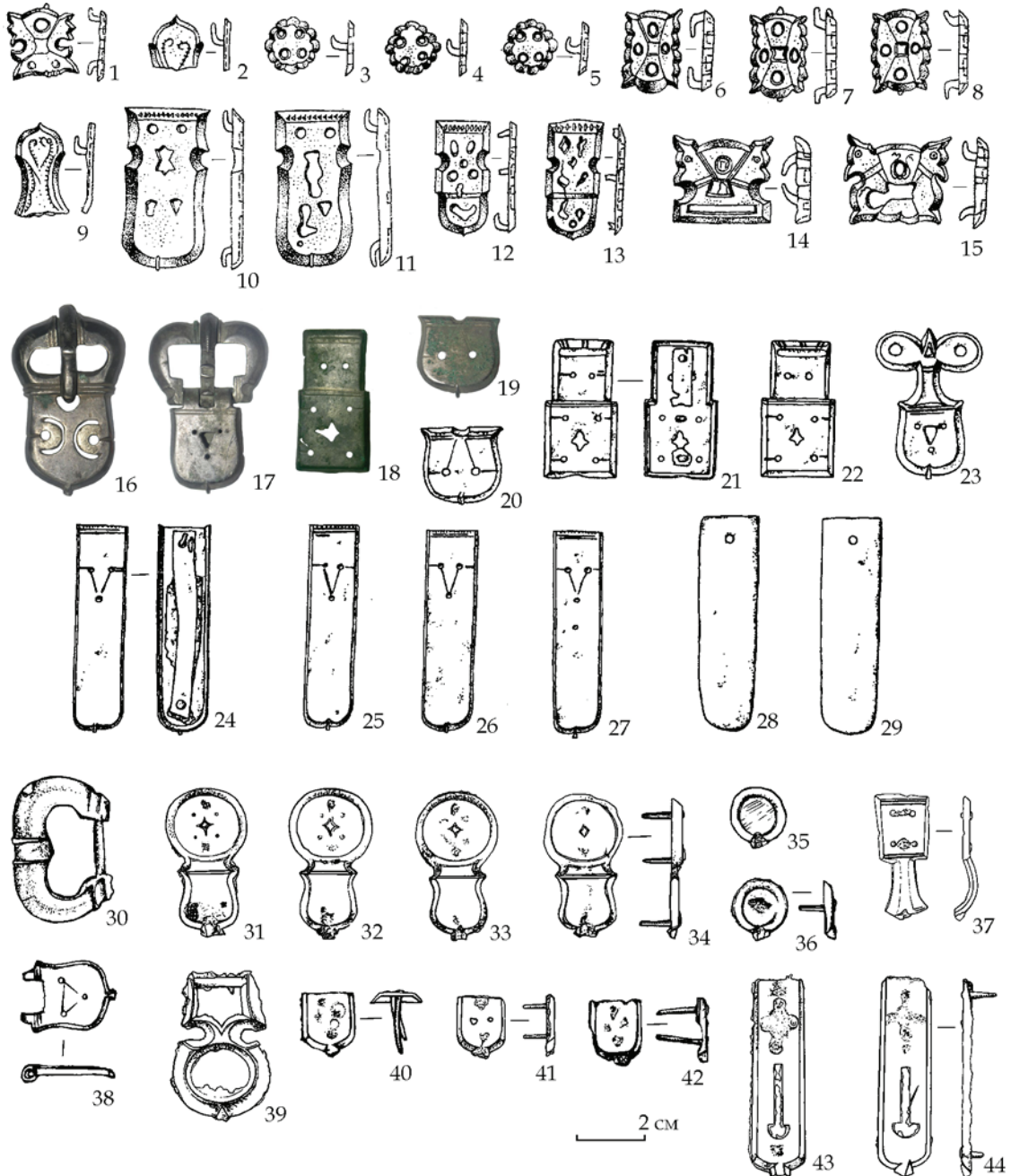

Рис. 1. Женские украшения и предметы убора круга днепровских раннесредневековых кладов I группы: 1, 4, 6, 10, 11, 16, 20, 21, 25, 26, 28, 34, 38, 39, 44–46 – Гапоновский клад; 2, 19, 36, 42, 50, 52, 54–56 – Мохнач; 3, 43 – Новосуджанский клад; 5, 35 – о. Кизлевый; 7, 22–24, 27, 32, 33, 37, 40, 41, 48 – Козиевский – Новоодесский клад; 8 – Малоржавецкий клад; 9, 12, 15, 30, 49, 53 – Мартыновский клад; 13, 18 – Трубчевский клад; 14, 17 – Суук-Су, погребение 131; 29 – Хацковский клад; 31 – Полтавская губ.; 47, 51 – Колосковский клад (по: Родинкова 2011)

Рис. 2. Мужские украшения круга днепровских раннесредневековых кладов I группы — ременные гарнитуры «геральдического» стиля: 1–15 — Вильховчикский клад (по: Приходнюк 1980); 16–19 — Новосуджанский клад (16–19 — находка 2007/2008 г., фото В. Е. Родинок-вой; 20–29 — находка 1947 г., по: Корзухина 1996); 30–44 — Куриловский клад (по: Родинок-ва 2010)

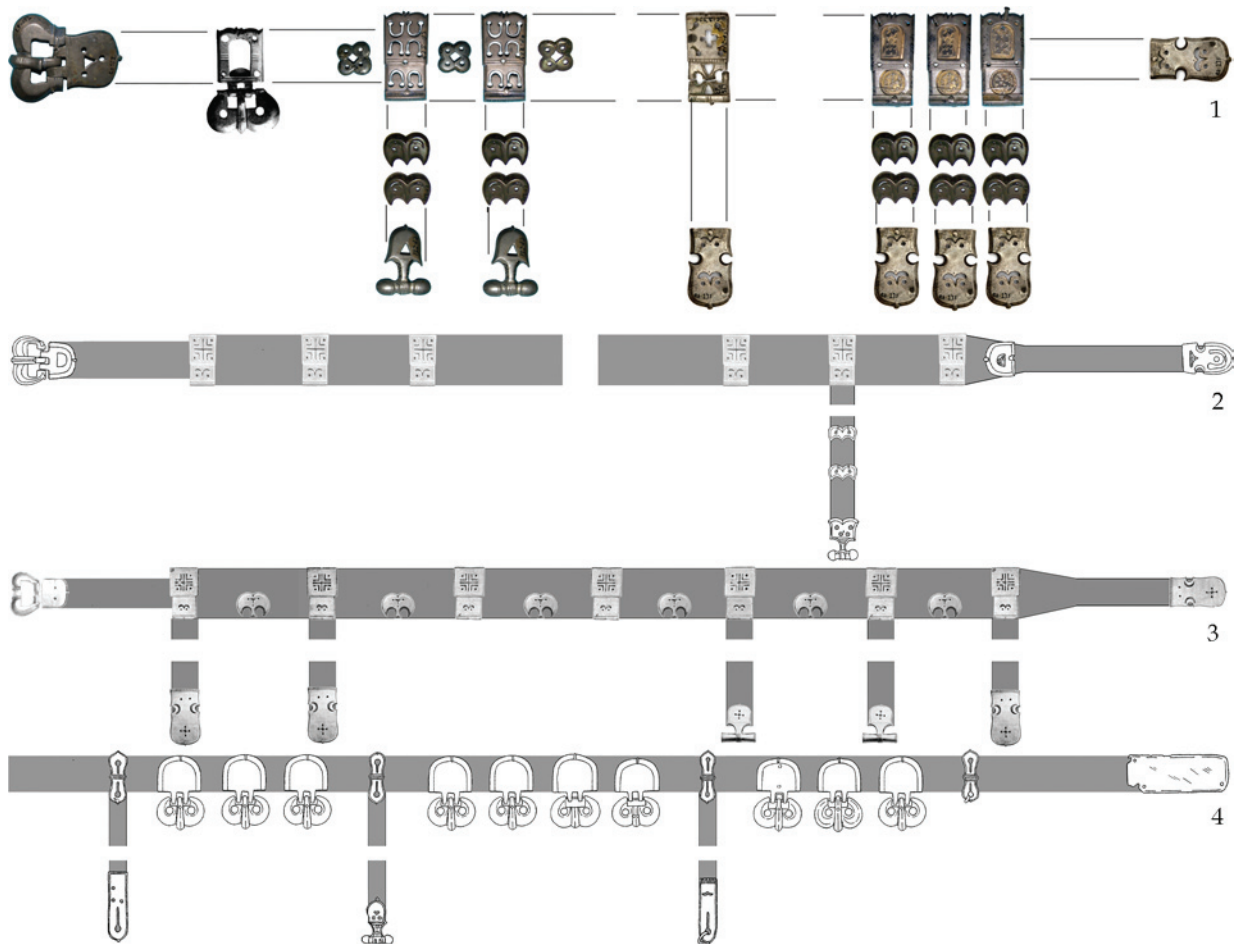
трапециевидные, квадратные, двуспиральные, колокольчи- ки, лунницы и, в единичных случаях, изготовленные из круп- ных раковин (рис. 1: 25 — 43, 54). Они составляли сложные шум- ящие ожерелья, которые могли крепиться к фибулам или надеваться на шею. Не исключено, что некоторые из них слу- жили еще и частями накосников. Кроме того, шейными или нагрудными украшениями являются стеклянные, каменные (в основном янтарные) и, возможно, металлические (свинцо- во-оловянные) бусы (рис. 1: 44–46). На руки надевались цель-

нолитые или кованные браслеты разных типов, в том числе с концами, оформленными в виде так называемых змеиных головок, расширенными округлыми, четырехугольными в сечении и подгранеными концами, и, изредка, перстни (рис. 1: 47 – 53, 55). В ряде комплексов встречаются разнообразнейшие мелкие нашивки и подвески из свинцово-оловянных сплавов; предположительно, ими расширялась одежда (рис. 1: 20 – 24). Наконец, судя по составу некоторых кладов и инвентарю погребений, хотя и не принадлежащих славянской традиции, в женском костюме могли использоваться простые пряжки и отдельные детали поясных и обувных наборов (рис. 1: 56) (подробнее о структуре женского убора круга «древностей антов» I группы, основаниях атрибуции и функциях конкретных предметов см.: Щеглова 1999).

С мужским костюмом традиционно связываются изготовленные из серебра или сплавов на основе меди элементы геральдических ременных гарнитур – многочисленные разновидности пряжек, наконечников, бляшек, накладок (рис. 2; 3) (подробнее о днепровских поясах геральдического стиля см.: Гавритухин 1996b; Скиба 2016). Считается, что они свидетельствуют о формировании в раннеславянской среде Поднепровья дружинной моды и дружинных традиций. Не исключено, что в группу мужских украшений входили также шейные гривны и браслеты

Рис. 3. Ременные гарнитуры «геральдического» стиля. Реконструкции: 1 – Хацковский клад; 2, 4 – Гапоновский клад; 3 – Трубчевский клад (по: Скиба 2016)

ты, но подтвердить это предположение конкретными материалами мы пока не можем.

Вместе с принадлежностями костюма ряд комплексов I группы включает и другие вещи. В частности, привлекают к себе внимание предметы вооружения и воинского снаряжения (накладки и оковки ножен и перекрестья клинка, копья, кинжал, шлем), а также детали конской упряжи (удила, распределители уздечных ремней) (рис. 4: 7–18, 20, 21). Оружие и вообще железные изделия, особенно с острым краем, вкладах рассматриваются некоторыми исследователями как обереги, а их присутствие — как свидетельство совершения ритуальных действий, призванных защитить спрятанное сокровище (Горюнова 1992, с. 127; Макаров 1981, с. 262, 263). В контексте изучения материальной культуры и социальной организации общества очевидно, что такие вещи, как и пояса, украшенные накладками и подвесками в геральдическом стиле, связаны с мужской субкультурой и свидетельствуют о существовании у днепровского населения в начале раннего Средневековья воинского сословия.

Причины, по которым в несколько комплексов типа Мартыновского попали инструменты, орудия труда и предметы домашнего обихода (металлические слитки и шаблоны для изготовления украшений, глиняные пряслица, железные ножи, «сковорода», пробойник и др.; рис. 4: 1–6, 19), дискуссионны. Существует мнение, что некоторые из них (пряслица, ножи) могли быть аксессуарами костюма и оказались вкладах вместе с прочими входящими в комплект личного убора вещами, другие — потому, что являлись ценными орудиями производства, сырьем или предназначенной для продажи / обмена продукцией (Володарец-Урбанович 2018). Есть и иная точка зрения, согласно которой присутствие подобных предметов служит аргументом в пользу votивного характера содержащих их комплексов (Родинкова 2014а, с. 393).

Уникальность Мартыновского сокровища на фоне остальных днепровских лесостепных кладов до недавнего времени подчеркивало в том числе наличие в его составе престижной драгоценной утвари — византийской серебряной посуды. В 2009 г. три фрагмента небольшого серебряного блюда вместе с другими изделиями круга «древностей антов» I группы были обнаружены в Судже-Замостье. Чаша, блюдо, кубок и ложечка из Мартыновки иногда интерпретируются как военные трофеи, свидетельствующие о непосредственном участии представителей днепровского общества в походах на Византию (Щеглова 1990, с. 180, 181; Приходнюк и др. 1991, с. 78). Идея не является общепринятой, однако нельзя не признать, что мартыновские и суджанские находки демонстрируют значительную широту связей местных племен, а возможно, и особый социальный и имущественный статус своих владельцев.

Наконец, следует остановиться на знаковых для «древностей антов» I группы зоо- и антропоморфных фигурках (рис. 5). Это одна из наиболее ярких и вместе с тем загадочных категорий предметов декоративно-прикладного искусства раннесредневекового Поднепровья. Среди исследователей нет единого мнения ни о функциях фигурок, ни даже о том, к какой области материальной культуры они принадлежат (личный убор, воинское снаряжение, конская сбруя, предметы культа и т. д.). В силу специфики своего облика они чаще становятся объектом изучения при попытках воссоздать духовную сторону жизни днепровского населения, реконструировать его религиозные, мифологические, космогонические и другие представления. При этом их рассматривают преимущественно

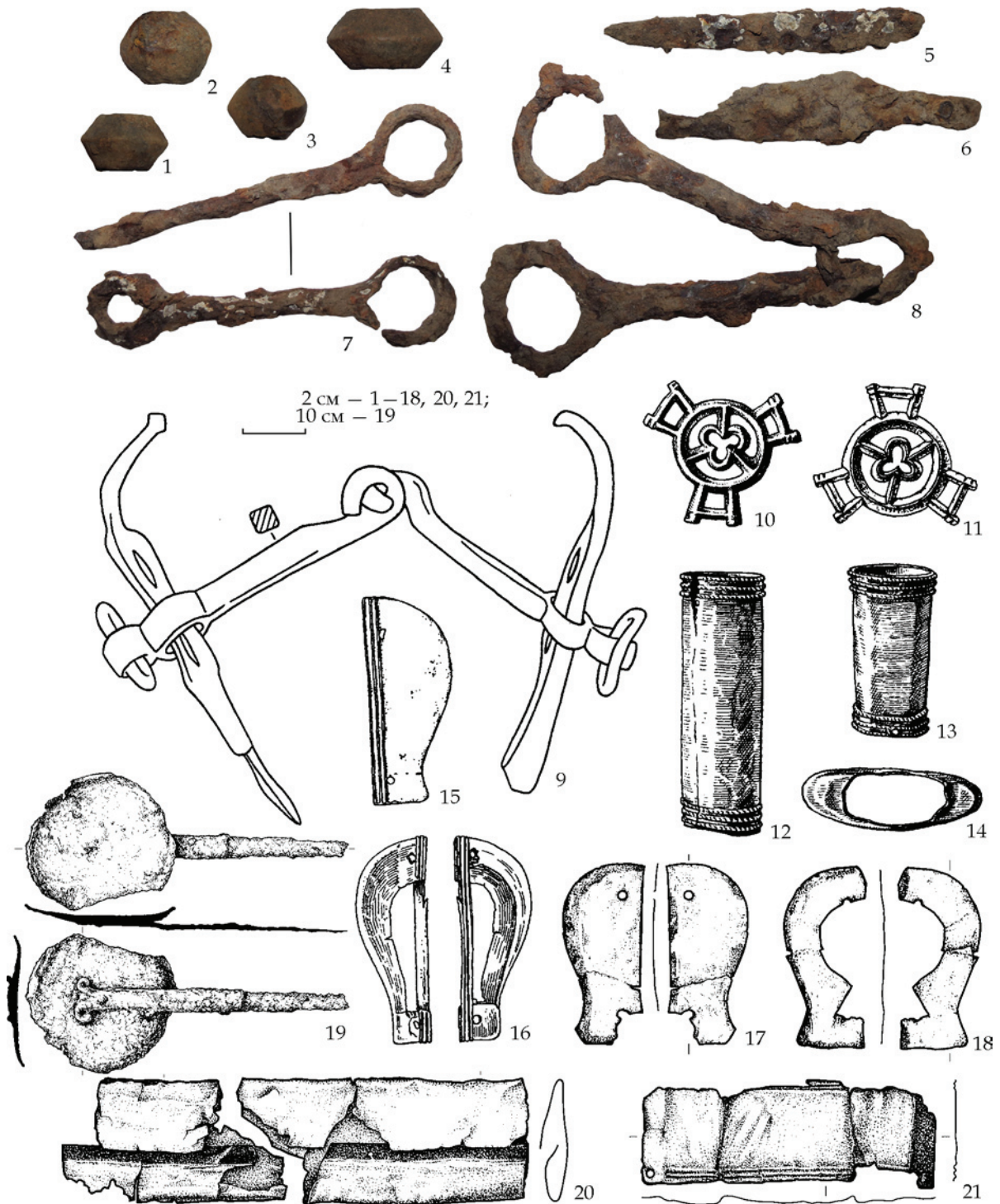

Рис. 4. Бытовые изделия, предметы вооружения и конского снаряжения из днепровских раннесредневековых кладов I группы: 1–8 – Шевченковский клад (фото В. Е. Родинковой); 9 – Гапоновский клад (по: Гавритухин и др. 1996); 10–16 – Мартыновский клад (по: Корзухина 1996); 17–21 – клад из Суджи-Замостья (по: Родинкова и др. 2018)

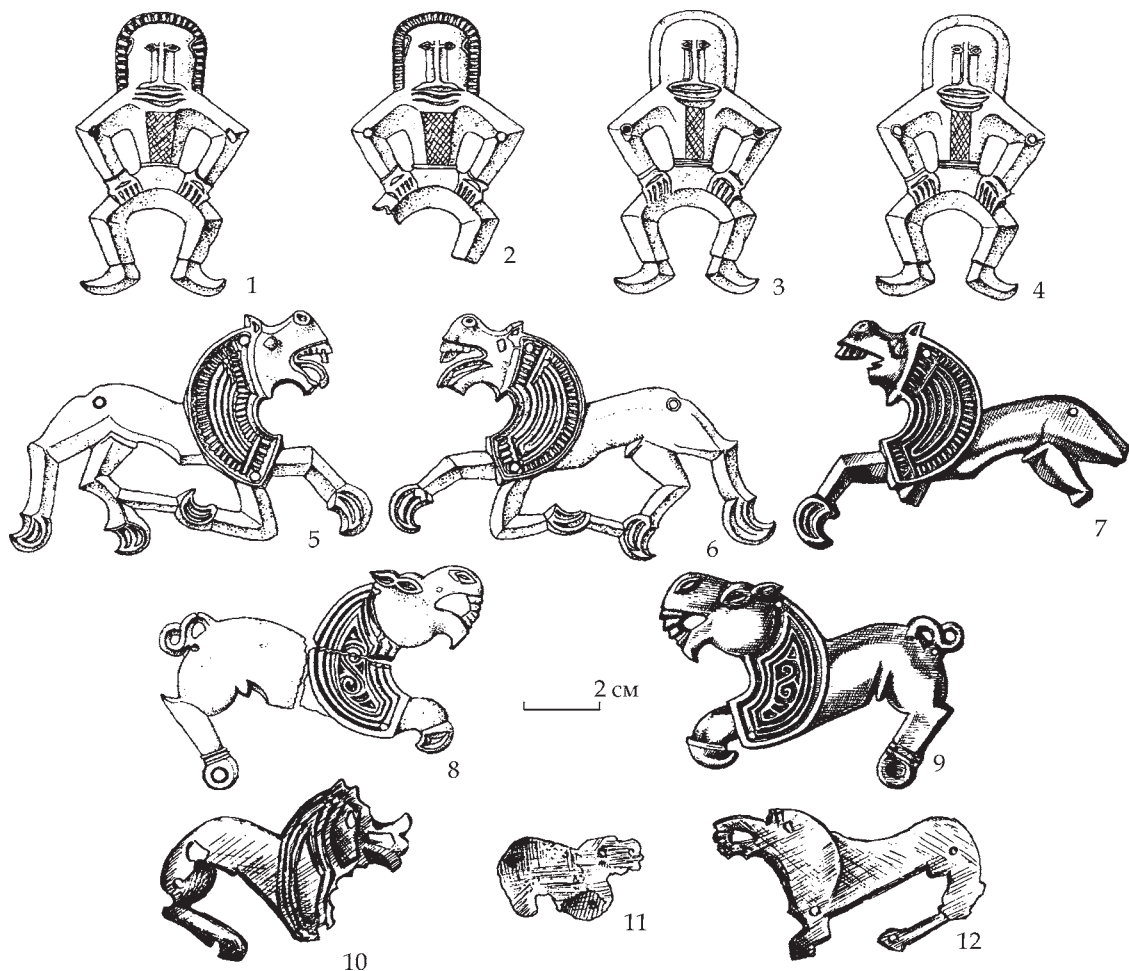

Рис. 5. Зоо- и антропоморфные фигурки из днепровских ранне-средневековых кладов I группы: 1–9 – Мартыновский клад (по: Корзухина 1996); 10–12 – Трубчевский клад (по: Приходнюк и др. 1996)

но с искусствоведческой точки зрения, делая акцент на стилистических особенностях или символическом значении образов. Обзор мнений и интерпретаций представлен в одной из последних посвященных «мартыновским» фигуркам работ (Щеглова 2010). В ней днепровские находки вписаны в широкий контекст европейских аналогов, предложено новое прочтение симметричной композиции из человеческого и двух звериных изображений, которая возводится к европейскому христианскому сюжету «Даниил со львами».

Набор вещей, зафиксированный «древностями антов» II группы, гораздо менее разнообразен. В него входят женские украшения и аксессуары костюма (рис. 6), выполненные преимущественно из серебра, иногда золота, а также стекла и камня. Как и «мартыновский», убор, отразившийся в Пастырских, Харьвевском и прочих подобных кладках, связан с верхней частью тела. Украшения головы в нем представлены серьгами с полкой шаровидной или каплевидной, литой звездообразной и снабженной выступами в виде стилизованных птичьих головок нижней частью, фигурирующими в литературе под общим названием «серьги пастырского типа» (рис. 6: 1–9, 11–13, 15–17). Украшения шеи – гривны разных вариантов, цельнометаллические и полые, чаще с «седловидными» замками (рис. 6: 21, 22). В нагрудно-плечевой зоне традиционно выделяются фибулы. В большинстве кладов II группы они крупные кованые

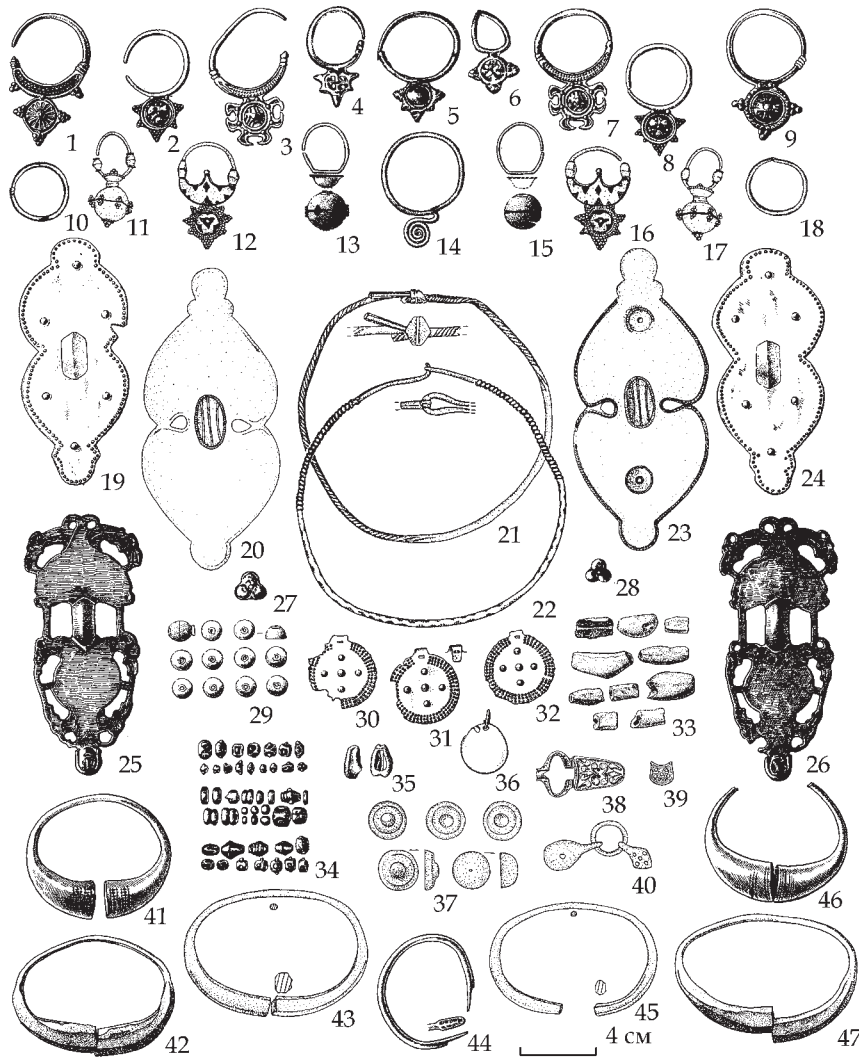

Рис. 6. Женские украшения и предметы убора круга днепровских раннесредневековых кладов II группы: 1, 25, 41 — Киевский клад (?); 2, 3, 7, 8, 13, 15, 19, 24, 29—33, 36, 42, 47 — Пастырский клад 1949 г.; 4—6, 10, 14, 18, 27, 28, 34, 35 — Зайцевский клад; 9, 26, 44, 46 — Пастырский клад 1892 г.; 11, 12, 16, 17, 20—23, 37—40, 43, 45 — Харьковский клад (по: 11, 12, 16, 17, 20—23, 37—40, 43, 45 — Приходнюк, Хардаев 1998; остальное — Корзухина 1996)

двупластинчатые, орнаментированные тиснением, но в нескольких комплексах, которые иногда выделяют в группу Па (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54), встречаются литые сложные антропоморфные застёжки (рис. 6: 19, 20, 23—26). Фибулы ещё одной разновидности — маленькие литые двупластинчатые — не известны в кладах, но, как и большие кованые, и сложные антропоморфные, в массовом количестве найдены на Пастырском городище. Вероятно, они представляют альтернативные варианты убора, которые по каким-то причинам по-разному отразились в археологическом материале. К украшениям груди или шеи относятся бусы из стекла, янтаря, раковин, а также полые металлические, спаянные каждая из двух полусфер (рис. 6: 29, 33—35). С этой группой изделий, по-видимому, следует связывать ещё круглые пластинчатые подвески с тисненым декором и без него из Пастырского клада 1949 г. (рис. 6: 30—32, 36) и цепочку из Харьковского. Первые могли дополнять ожерелье из бус, вторая — соединять фибулы, как в «мартыновском» костюме. Подавляющее большинство украшений рук составляют кованые браслеты с сильно расширенными полыми гранеными и округлыми в сечении

концами (рис. 6: 41, 42, 46, 47). Исключением из их массива является проволочный экземпляр с концом в виде стилизованной змеиной головки из Пастырского клада (?) 1892 г. (рис. 6: 44). Кроме того, в Харьевке наряду с полыми зафиксированы цельнометаллические браслеты с гранеными, иногда расширенными концами, несколько напоминающие образцы «мартыновских» типов (рис. 6: 43, 45).

Единственный комплекс рассматриваемого круга, который содержит не только связанные с женским убором изделия, — Харьевский. Он включает литую пряжку с растительным орнаментом, ременной наконечник, обойму, разделитель из кольца и двух пластинчатых зажимов, а также серию штампованных бляшек-накладок (рис. 6: 37–40), интерпретируемые как детали конского снаряжения (Приходнюк, Хардаев 1998, с. 249, 250).

Сегодня общепринята точка зрения, согласно которой фиксируемые кладами I и II групп наборы вещей «отражают два хронологических этапа развития металлического убора населения Среднего Поднепровья» (Щеглова 1990, с. 177). Лишь О. М. Приходнюк считал, что «мартыновский» и «пастырский» комплекты украшений принадлежали представителям разных социальных слоев (1998, с. 17, 18). В последних своих работах он признал возможность их одновременного существования, хотя по-прежнему отмечал, что «дешевые» латунные и бронзовые фибулы могли изготавливаться для рядового населения, а «дорогие» серебряные — для социальной элиты (Приходнюк 2005, с. 54).

Датировка «древностей антов» I группы неоднократно становилась предметом активного обсуждения. Современные представления об их хронологии базируются на исследовании И. О. Гавритухина, который, развивая идеи А. К. Амброза, проанализировал материалы ряда регионов Восточной и Центральной Европы и определил место днепровских изделий на их фоне (Гавритухин 1996а). Он показал, что клады круга Мартыновского не являются комплексами длительного накопления. Период бытования наиболее узко датированных предметов из их состава не выходит за рамки второй — третьей четверти VII в., а время сокрытия определяется в пределах второй половины или даже третьей четверти VII в.² Украшения «мартыновских» типов принадлежат к заключительному этапу развития колочинской и пеньковской культур в Среднем Поднепровье (Родинкова 1996а, с. 126, 129, 130). Сложение же рассматриваемого убора должно относиться к более раннему времени, вероятно, к концу VI — началу VII в. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146).

Клады I группы и отразившийся в них вещевой комплекс не имели собственных оснований для абсолютного датирования, пока в 2009 г. в Судже-Замостье не были обнаружены упомянутые выше фрагменты византийского серебряного блюда. На одном из них имеется клеймо императора Константа II (641–668) или Константина IV (668–685) (Родинкова 2012). Эта находка подтверждает дату, полученную для Мартыновского и прочих подобных сокровищ путем синхронизации локальных хронологических шкал, и свидетельствует о высоких скоростях перемещения предметов (особенно престижной культуры) и проницаемости этнических, культурных и иных границ в эпоху раннего Средневековья.

2 Кладам группы I, по мнению И. О. Гавритухина, синхронны комплексы выделяемой им группы IIa (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 55).

Время бытования «древностей антов» II группы традиционно определяется с учетом того факта, что значительная их часть происходит с Пастырского городища, на котором найдены также инструменты и приспособления для их изготовления. Обобщив результаты многолетних исследований, О. М. Приходнюк пришел к выводу, что указанный ремесленный центр существовал в промежутке между серединой / четвертой четвертью VII и серединой VIII в. (2005, с. 77–79). По-видимому, он начал функционировать на завершающем этапе развития в лесостепном Поднепровье пеньковских традиций, а финал его отмечен выпадением серии кладов, уже не содержащих изделий «мартыновских» типов. Таким образом, «пастырский» вещевой набор следует датировать в рамках второй половины / четвертой четверти VII – середины VIII в. и соотносить преимущественно с постпеньковским (и постколочинским) периодом истории среднеднепровского региона (Родинкова 2011, с. 247).

Сузить датировку Пастырского городища и конкретизировать время выпадения кладов II группы попытался А. В. Комар (1999, с. 119–122; 2007, с. 47, 48; 2012, с. 141–144). Он синхронизировал Харьевский комплекс с предсалтовским горизонтом Галиат–Геленовка второй четверти VIII в. (725–740 гг.). Горизонт Пастырского, по его мнению, более ранний: жизнь на памятнике началась в последней трети VII в., а разгромлен он был хазарами в начале VIII в. С этим эпизодом хазарской экспансии на правобережье Днепра помимо Пастырских связан и Киевский клад (?) 1892 г. Предложенная А. В. Комаром гипотеза, несомненно, интересна, но ее доказательной базе не хватает конкретных данных. Представляется, что на современном этапе аргументами, позволяющими уверенно говорить о хронологических различиях внутри массива днепровских кладов с двупластинчатыми фибулами, мы не располагаем.

Одной из важных характеристик феномена «древностей антов» является территория их распространения. Она простирается от правого берега Днепра с Поросьем и Потясминьем, откуда происходит особенно большое количество материала, на западе, до верхнего и среднего течения р. Оскол и правобережья Дона на востоке, на севере включает Среднее Подесенье и бассейн Сейма, на юге – район Днепровского Надпорожья. Таким образом, ареал кладов и отдельных находок интересующих нас изделий охватывает Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье, точнее, лесостепную и южную часть лесной полосы между Днестром и Доном, свидетельствуя об общности процессов, происходивших на этом обширном пространстве в начале раннего Средневековья. Украшения, прежде всего фибулы, круга «древностей антов» известны и за пределами основной зоны своего распространения: в Подунавье, Поднепровье и Южном Побужье, Крыму, юго-восточной Прибалтике и Скандинавии, в верхнем течении и в низовьях Днепра, в бассейнах Оки, Верхнего Дона, Ульяновском Поволжье и в других регионах. Они демонстрируют широту связей среднеднепровского населения.

Анализ особенностей территориального распределения типов и вариантов находок позволил выявить в «мартыновском» вещевом комплексе несколько локальных наборов женских украшений (Щеглова 1990, с. 177; Приходнюк 2000, с. 134, 135; Родинкова 2003; 2011, с. 247, 248; и др.). Первый связан со средним течением Днепра, второй – с Подесеньем, Посеймьем и Верхним Пслем, третий – с востоком днепровского лесостепного Левобережья, а также бассейнами Северского Донца и Оскола, четвертый – с Днепровским Надпорожьем. Региональной спецификой

обладают и некоторые серии геральдических ременных украшений – принадлежностей мужского костюма (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 56, 57). Вероятно, это свидетельствует о внутренней неоднородности общества, для которого характерен рассматриваемый убор.

Важнейшими проблемами, которые все еще не имеют однозначных решений, являются проблемы происхождения и исторического значения днепровского раннесредневекового вещевого комплекса и кладов, в которых он отложился. Неоднократно отмечено, что «древности антов» I группы известны в ареалах двух родственных, но все же разных раннеславянских культур, причем ни один из этих ареалов они не занимают целиком. В бассейнах Десны, Сейма, отчасти Верхнего Псла, то есть, на юге лесной зоны, распространены памятники колочинской культуры. Лесостепь на правом и левом берегах Днепра была заселена пеньковскими племенами. Кроме того, в лесостепной полосе есть кочевнические погребения-ингумации, сопровождающиеся изделиями «мартыновских» типов (Синица 1999). Таким образом, один и тот же набор украшений и аксессуаров костюма использовали носители по меньшей мере трех этнокультурных традиций.

Интерпретация данного обстоятельства осуществляется сегодня с двух основных позиций. В соответствии с первой, рассматриваемый вещевой комплекс свидетельствует о сложении в Поднепровье в «постантский» период новой структуры, скорее всего, политического характера, объединяющей представителей разных этнических и культурных групп. Он принадлежал элите этого объединения, которая таким образом выделяла себя на окружающем фоне (Гавритухин, Обломский 1996, с. 145). Другое мнение состоит в том, что украшения «мартыновского» облика – элементы не престижного, а обрядового или праздничного убора, обладающего этнографической спецификой. Его появление стало результатом деятельности ремесленников-ювелиров, распространявших в Поднепровье вещи своеобразных стилей и формировавших моду и вкусы местного населения (Щеглова 1999, с. 290, 309, 310; Щеглова, Гавритухин 2013, с. 152). Существует и компромиссная точка зрения, согласно которой «честь» создания нового костюмного комплекса принадлежит «коалиции мастеров», объединенных общими художественными и производственными традициями. Они могли работать при поддержке и под контролем привилегированной социальной группы, которая нуждалась в визуальной манифестации своего статуса (Родинкова 2011, с. 260, 261; 2014b, с. 92) или воплощении определенных традиций.

Сравнительно-аналитическое изучение женских украшений и деталей убора круга «древностей антов» I группы позволило заключить, что этот убор гетерогенен (Рыбаков 1948, с. 60, 80; Горюнов, Казанский 1978, с. 26, 28; Амброс 1993; Гавритухин 1996с, с. 36–38; Родинкова 2011, с. 248–252; и др.). Изделия первой из составляющих его групп – пальчатые и, отчасти, антропоморфные фибулы – по единодушному мнению специалистов, связаны с восточногерманской культурной средой. Правда, они демонстрируют достаточно сильную переработку прототипов, чтобы говорить о прямой генетической преемственности между днепровскими и готскими и гепидскими образцами. Вещи второй группы отражают влияние провинциально-византийского ювелирного и декоративно-прикладного искусства. Третья включает предметы, имеющие аналогии в лесной зоне Восточной Европы. Четвертая, «субстратная» группа, объединяет принадлежности костюма, известные в ареале

кладов типа Мартыновского в более раннее время, в том числе на предшествующих колочинским и пеньковским памятниках киевской культуры. Многие входящие в нее артефакты также обнаруживают параллели в лесной зоне, преимущественно в западной, балтской ее части.

Самостоятельным объектом изучения стала структура женского убора, понимаемая как набор взаимосвязанных компонентов, облик которого обусловлен особенностями материальной и духовной жизни конкретного социума. Высказана мысль о сходстве «мартыновской» модели и «двухфибульного» германского женского костюма, известного, в частности, в черняховской культуре (Казанский 1997, с. 185; Щеглова 1999, с. 309). С другой стороны, указанная модель чрезвычайно близка той, что воссоздается по комплексам изделий круга «варварских» выемчатых эмалей (Родинкова 2007, с. 366–371). В римское время украшения с эмалью были широко распространены на территории лесной и лесостепной зон Восточной Европы. В Поднепровье они характерны для позднезарубинецкого и раннекиевского населения.

Таким образом, женский убор «мартыновского» типа состоит как бы из двух частей. Наиболее заметные, «статусные» вещи — прежде всего фибулы — привнесены в днепровский регион извне, морфологически они восходят к германским и провинциально-византийским образцам. Гораздо более многочисленные, но менее яркие, «непредставительные» категории предметов принадлежат к широко распространенным во времени и пространстве разновидностям. Они свидетельствуют о включенности населения Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья в какие-то глобальные процессы, охватившие в римское время и в начале раннего Средневековья значительную часть восточноевропейской лесостепной и лесной зон.

Составляющий «древности антов» I группы набор изделий реконструируется преимущественно по материалам кладов, то есть, по сути, в момент своего выхода из употребления. Формирование его, как отмечалось выше, по косвенным данным может быть отнесено к концу VI — началу VII в., но отчетливого археологического выражения этот процесс не получил. В предшествующий период в ареале рассматриваемых древностей известны лишь отдельные разрозненные стилистические и структурные элементы, характерные для «мартыновского» вещевого комплекса (см., напр.: Гавритухин 2004, с. 209, 212); никакого единства они не составляют. Таким образом, новый убор возникает в Среднем Поднепровье, по историческим меркам, внезапно, фактически в сложившемся виде. Это, а также сравнительно краткий срок его существования позволили выдвинуть предположение, что он имеет искусственный характер и был создан целенаправленно, «на заказ» (Родинкова 2011, с. 261).

Мартыновский и подобные ему клады долгое время интерпретировались как материальные ценности, спрятанные в момент опасности. Считалось, что такая опасность возникла вследствие нестабильной социально-политической обстановки, иначе говоря, военных действий. Разнились лишь мнения относительно того, чье именно нападение заставило местное население прятать сокровища — болгар (Щеглова 1990, с. 179–182), хазар (Корзухина 1955, с. 78, 79; Артамонов 2002, с. 521–524) или родственных славянских племен, передвинувшихся с правого на левый берег Днепра (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146–148). Недавно на основе анализа состава и ландшафтно-топографической приурочен-

ности комплексов было высказано предположение, что по крайней мере некоторые из них могут иметь вотивный характер (Курта 2008, с. 146, 147; Родинкова 2014а; Родинкова и др. 2018, с. 142, 143). Дополнительным подтверждением данного предположения, возможно, служит тот факт, что из кладов происходит подавляющее большинство предметов «мартыновских» типов. Единичные случайные находки, тем более связанные с поселениями и могильниками, гораздо менее многочисленны. В кладах встречаются и недоделанные, бракованные, не имеющие следов ношения вещи. Складывается ощущение, что часть фибул, деталей поясных гарнитур и других изделий могла предназначаться не для использования в быту, а для каких-то иных, «иррациональных» целей. Не исключено, что новый набор украшений появился в днепровском регионе вместе с обычаем ритуального упокоения сокровищ, эти традиции составляют две стороны одного и того же культурно-исторического явления.

В конце VII в. ситуация в Среднем Поднепровье меняется, на что указывает в том числе формирование вещевого комплекса «древностей антов» II группы. Отсутствие в кладах, за исключением Харьевского, предметов, связанных с мужской субкультурой, по-видимому, свидетельствует об определенных сдвигах в структуре общества. Сложение рассматриваемого убора обычно связывают с мощным культурным импульсом из Византии, в основном из ее дунайских провинций. Он прослеживается в заимствовании отдельных элементов костюма (например, серег «пастырского типа»), орнаментальной стилистики, производственных техник и приемов, характерных для провинциально-византийского ювелирного дела (Айбабин 1973; Приходнюк 1994; 2005, с. 46, 47, 74–76; Приходнюк, Хардаев 1998, с. 245–249, 254, 255; и др.). Большая часть ремесленных новаций, как и кладов, и случайных находок украшений II группы, связана с Пастырским городищем. Исследователи полагают, что имело место переселение на данный памятник выходцев из Подунавья, которые принесли на Днепр собственные формы и способы изготовления вещей (Приходнюк 2005, с. 87, 88; Комар 2007, с. 46, 47; Родинкова 2009; 2011, с. 253, 255).

Вместе с тем некоторые разновидности фибул, браслетов, как и саму структуру «пастырского» убора, можно считать унаследованной от «мартыновской» модели (Щеглова 1990, с. 178; Родинкова 2011, с. 253). Истоки ряда украшений Харьевского клада прослеживаются на территории Аварского каганата и в Прибалтике (Приходнюк, Хардаев 1998, с. 249, 250, 256). То есть, костюмный комплекс второй группы, так же как первой, гетерогенен. Наиболее яркие его компоненты, как и на предшествующем этапе, демонстрируют «дунайско-византийский вектор» взаимодействий; есть основания говорить о продолжающихся контактах с населением лесной зоны, преимущественно балтским.

Подводя итоги, отметим, что «древности антов» I и II групп являются археологическим отражением новой для Поднепровья социальной реальности. Толчок к их возникновению был дан проникновением в местную среду «внешних», прежде всего восточногерманских и византийских, традиций. С другой стороны, материал свидетельствует о длительных и устойчивых связях, а возможно, и некоей социокультурной общности населения днепровской лесостепи и лесной зоны Восточной Европы, в первую очередь, западной ее части. Вопрос о сути происшедших процессов пока остается открытым. Ясно, однако, что комплекс

украшений и предметов убора – фактически единственный источник, позволяющий обсуждать ряд важных особенностей структуры и духовной организации среднеднепровского общества. Дальнейшее его изучение позволит полнее представить жизненный мир людей, составлявших одно из крупных восточнославянских объединений начала раннего Средневековья.

* * *

Выражаю искреннюю признательность директору Курского государственного областного музея археологии Г. Ю. Стародубцеву и главному хранителю А. В. Зорину, директору Суджанского краеведческого музея Л. М. Придубковой, директору Путивльского краеведческого музея С. В. Тупику и хранителю Е. М. Плаксиной за возможность работать с неопубликованными материалами Новосуджанского, Шевченковского и других кладов.

ЛИТЕРАТУРА

- Айбабин, А. И. 1973. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа. *Советская археология*, 3, с. 62-72.
- Амброз, А. К. 1993. К происхождению днепровских антропологических фибул. *Российская археология*, 2, с. 179-184.
- Артамонов, М. И. 2002. Славяне и болгары в Поднепровье. В: Артамонов, М. И. *История хазар*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 515-526.
- Володарец-Урбанович, Я. В. 2018. Речі побутово-ремісничого характеру в складі слов'янських скарбів кола Мартинівки. *In Sclavenia terra*, 2, с. 113-138.
- Володарец-Урбанович, Я. В. 2019. Про один тип прикрас голови у слов'ян: за матеріалами Малоржавецького та Мартинівського скарбів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 201-217.
- Гавритухин, И. О. 1996а. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. и др. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 58-95.
- Гавритухин, И. О. 1996б. Детали ременной гарнитуры. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. и др. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 22-36.
- Гавритухин, И. О. 1996с. Типологическое определение инвентаря. Фибулы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. и др. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 36-40.
- Гавритухин, И. О. 2004. Среднеднепровские ингумации второй половины V – VI в. В: Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 208-220.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. и др. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 140-148.
- Гавритухин, И. О., Обломский, А. М., Ахмедов, И. Р., Мастыкова, А. В., Малашев, В. Ю., Родинкова, В. Е., Щеглова, О. А. 1996. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН.
- Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. 1996. Группы днепровских раннесредневековых кладов. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. и др. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 53-57.
- Горюнов, Е. А., Казанский, М. М. 1978. О происхождении широкопластинчатых фибул. *Краткие сообщения Института археологии*, 155, с. 25-31.
- Горюнова, В. М. 1992. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья. *Археологические вестн*, I, с. 126-141.

- Казанский, М. М. 1997. Остроготские королевства в гуннскую эпоху: Рассказ Иордана и археологические данные. В: *Stratum + Петербургский археологический вестник*. Санкт-Петербург; Кишинев, с. 181-193.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2007. Что такое «пастырская культура»? *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4 (1), с. 35-52.
- Комар, А. В. 2012. Поляне и северяне. В: Мельникова, Е. А. (ред.). *Древнейшие государства Восточной Европы: 2010 год. Предпосылки и пути образования Древнерусского государства*. Москва: РФСОН, с. 128-191.
- Корзухина, Г. Ф. 1955. К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н. э. *Советская археология*, XXII, с. 61-83.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435.
- Курта, Ф. 2008. Археология идентичностей в Восточной Европе (VI — первая половина VII в.). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2 (4), с. 133-154.
- Макаров, Н. А. 1981. Магические обряды при сокрытии клада на Руси. *Советская археология*, 4, с. 261-264.
- Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI – IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. 1994. Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища. *Археологія*, 3, с. 61-77.
- Приходнюк, О. М. 1998. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища. *Археологія*, 3, с. 4-24.
- Приходнюк, О. М. 2000. Военно-политический союз антов и тюркский мир (по данным исторических и археологических источников). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VII, с. 134-167.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці.
- Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Грубчевский клад антского времени. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев: Наукова думка, с. 79-102.
- Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 1998. Харивский клад. *Archaeoslavica*, 3, с. 243-282.
- Приходнюк, О. М., Шовкопляс, А. М., Ольговская, С. Я., Струина, Т. А. 1991. Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, II, с. 72-92.
- Родинкова, В. Е. 1996а. Металлические детали одежды и украшения как хронологические индикаторы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. и др. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 124-130.
- Родинкова, В. Е. 1996б. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. и др. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 155-162.
- Родинкова, В. Е. 2003. Локальные разновидности женского металлического убора VII в. в Поднепровье. В: Шишлина, Н. И. (ред.). *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее. Тезисы конференции*, II. Москва: ГИМ, с. 113-117.
- Родинкова, В. Е. 2007. Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ). В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Восточная Европа в середине I тыс. н. э.* Раннеславянский мир, 9. Москва: ИА РАН, с. 358-388.
- Родинкова, В. Е. 2009. Новые находки пальчатых фибул в Поднепровье. В: Aparaschivei, D. (ed.). *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblate*. București: Academia Română, с. 401-409.
- Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.
- Родинкова, В. Е. 2011. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований. В: Родинкова, В. Е. (ред.). *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов. Кириллов, 3 – 12 сентября 2011 года*. Москва: ИА РАН, с. 239-265.
- Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

- Родинкова, В. Е. 2014а. Клады в раннесредневековой истории и культуре Поднепровья. В: Ситдиков, А. Г., Макаров, Н. А., Деревянко, А. П. (ред.). *Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани*, II. Казань: ИА РАН, с. 391-395.
- Родинкова, В. Е. 2014b. Раннеславянский женский убор римского и раннесредневекового времени (проблемы изучения источников). *Краткие сообщения Института археологии*, 233, с. 88-99.
- Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. 2018. Клад из Суджи-Замостья и проблема социокультурной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы. *Российская археология*, 2, с. 130-147.
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: Наука.
- Синиця, Е. В. 1999. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури. *Vita Antiqua*, 2, с. 98-110.
- Скиба, А. В. 2016. *Поясні набори слов'ян: геральдичний стиль*. Київ: ІА НАН України.
- Спицын, А. А. 1928. Древности антов. В: *Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского*. Ленинград, с. 492-495.
- Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.
- Щеглова, О. А. 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.
- Щеглова, О. А. 2010. Тайна «пляшущих человечков» и «следы невиданных зверей». Антропо- и зооморфные изображения в раннеславянской металлопластике. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 146-171.
- Щеглова, О. А., Гавритухин, И. О. 2013. Раннеславянские культуры Среднего Поднепровья и локальные шкалы соседних регионов: в поисках хронологического репера. В: *Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья. Материалы российско-германского коллоквиума*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; СПбГУ, с. 147-157.

REFERENCES

- Aybabin, A. I. 1973. K voprosu o proiskhozhdenii serezhkek pastyrskogo tipa. *Sovetskaya arkhologiya*, 3, s. 62-72.
- Ambroz, A. K. 1993. K proiskhozhdeniyu dneprovskikh antropozoomorfnykh fibul. *Rossiyskaya arkhologiya*, 2, s. 179-184.
- Artamonov, M. I. 2002. Slavyane i bolgary v Podneprovye. In: Artamonov, M. I. *Istoriya khazar*. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 515-526.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Rechi pobutovo-remisnychoho kharakteru v skladi slov'ianskykh skarbiv kola Martynivky. In *Sclavenia terra*, 2, s. 113-138.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2019. Pro odyн typ prykras holovy u slov'ian: za materialamy Malorzhavetskoho ta Martynivskoho skarbiv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 201-217.
- Gavritukhin, I. O. 1996a. Datirovka dneprovskikh kladov pervoy gruppy metodom sinkhronizatsii s drevnostyami drugikh territoriy. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. i dr. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskyy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 58-95.
- Gavritukhin, I. O. 1996b. Detali remennoy garnitury. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. i dr. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskyy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 22-36.
- Gavritukhin, I. O. 1996c. Tipologicheskoye opredeleniye inventarya. Fibuly. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. i dr. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskyy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 36-40.
- Gavritukhin, I. O. 2004. Srednedneprovskiyе ingumatsii vtoroy poloviny V – VI v. In: Goryunova, V. M., Shcheglova, O. A. (eds.). *Kulturnyye transformatsii i vzaimooliyaniya v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovye*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye, s. 208-220.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. 1996. Dneprovskoye Levoberezhye na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. i dr. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskyy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 140-148.

- Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M., Akhmedov, I. R., Mastykova, A. V., Malashev, V. Yu., Rodinkova, V. E., Shcheglova, O. A. 1996. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskiy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva: IA RAN.
- Gavritukhin, I. O., Shcheglova, O. A. 1996. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. i dr. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskiy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 53-57.
- Goryunov, E. A., Kazanskiy, M. M. 1978. O proiskhozhdenii shirokoplachatykh fibul. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 155, s. 25-31.
- Goryunova, V. M. 1992. Novyy klad antskogo vremeni iz Srednego Podneprovya. *Arkheologicheskiye vesti*, I, s. 126-141.
- Kazanskiy, M. M. 1997. Ostrogotskiye korolevstva v gunnskuyu epokhu: Rasskaz Iordana i arkheologicheskiye dannyye. In: *Stratum + Peterburgskiy arkheologicheskiy vestnik*. Sankt-Peterburg; Kishinev, s. 181-193.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskiy i rannesaltovskiy gorizonty Vostochnoy Evropy. *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Komar, A. V. 2007. Chto takoye «pastyrskaya kultura»? *Problemi na prablgarskata istoriya i kultura*, 4 (1), s. 35-52.
- Komar, A. V. 2012. Polyane i severyane. In: Melnikova, E. A. (ed.). *Drevneyshiy gosudarstva Vostochnoy Evropy: 2010 god. Predposylki i puti obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva*. Moskva: RFSON, s. 128-191.
- Korzukhina, G. F. 1955. K istorii Srednego Podneprovya v seredine I tys. n. e. *Sovetskaya arkheologiya*, XXII, s. 61-83.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchaynyye nakhodki veshchey kruga «drevnostey antov» v Srednem Podneprovye. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435.
- Kurta, F. 2008. Arkheologiya identichnostey v Vostochnoy Evrope (VI – pervaya polovina VII v.). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2 (4), s. 133-154.
- Makarov, N. A. 1981. Magicheskiye obryady pri sokrytii klada na Rusi. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 261-264.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni Pamiatky Serednoho Prydniprovya VI – IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1994. Tekhnolohiia vyrobnytstva ta vytoky yuvelirnoho stylu metalevykh prykras Pastyrskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 3, s. 61-77.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. Osnovni pidsumky ta zavdannia vyvchennia Pastyrskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 3, s. 4-24.
- Prikhodnyuk, O. M. 2000. Voyenno-politicheskiy soyuz antov i tyurkskiy mir (po dannym istoricheskikh i arkheologicheskikh istochnikov). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, VII, s. 134-167.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskoe horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi.
- Prihodnyuk, O. M., Padin, V. A., Tihonov, N. G. 1996. Trubchevskiy klad antskogo vremeni. In: Prihodnyuk, O. M. (ed.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kiev: Naukova dumka, s. 79-102.
- Prihodnyuk, O. M., Khardayev, V. M. 1998. Kharivskiy klad. *Archaeoslavica*, 3, s. 243-282.
- Prihodnyuk, O. M., Shovkoplyas, A. M., Olgovskaya, S. Ya., Struina, T. A. 1991. Martynovskiy klad. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, II, s. 72-92.
- Rodinkova, V. E. 1996a. Metallicheskiye detali odezhdy i ukrasheniya kak khronologicheskiye indykatory. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. i dr. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskiy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 124-130.
- Rodinkova, V. E. 1996b. Rannesrednevekovyye pamyatniki Srednego Podneprovya i Dneprovskogo Levoberezhia s datiruyushchimi nakhodkami. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. i dr. *Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskiy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 155-162.
- Rodinkova, V. E. 2003. Lokalnyye raznovidnosti zhenskogo metallicheskogo ubora VII v. v Podneprovye. In: Shishlina, N. I. (ed.). *Chteniya, posvyashchennyye 100-letiyu deyatelnosti Vasiliya Alekseyevicha Gorodtsova v Gosudarstvennom Istoricheskom muzeiye. Tezisy konferentsii*, II. Moskva: GIM, s. 113-117.
- Rodinkova, V. E. 2007. Sistema zhenskogo rannesrednevekovogo ubora Srednego Podneprovya (retrospektivnyy analiz). In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. (eds.). *Vostochnaya Evropa v seredine I tys. n. e.* Ranneslavyanskiy mir, 9. Moskva: IA RAN, s. 358-388.
- Rodinkova, V. E. 2009. Novyye nakhodki palchatykh fibul v Podneprovye. In: Aparaschivei, D. (ed.). *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblate*. Bucuresti: Academia Romăna, s. 401-409.
- Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskiy klad rannesrednevekovogo vremeni. *Rossiyskaya arkheologiya*, 4, s. 78-87.
- Rodinkova, V. E. 2011. Zhenskiy kostyum dneprovskikh plemen v epokhu Velikogo pereseleniya narodov: sovremennoye sostoyaniye issledovaniy. In: Rodinkova, V. E. (ed.). *Novyye issledovaniya*

- po arkeologii stran SNG i Baltii. *Materialy Shkoly molodykh arkeologov. Kirillov, 3 – 12 sentyabrya 2011 goda.* Moskva: IA RAN, s. 239-265.
- Rodinkova, V. E. 2012. Novaya nakhodka vizantiyskogo serebryanogo sosuda s kleymom v Vostochnoy Evrope. *Rossiyskaya arkeologiya, 4*, s. 151-158.
- Rodinkova, V. E. 2014a. Klady v rannesrednevekovoy istorii i kulture Podneprovia. In: Sitdikov, A. G., Makarov, N. A., Derevyanko, A. P. (eds.). *Trudy IV (XX) Vserossiyskogo arkeologicheskogo syezda v Kazani, II.* Kazan: IA RAN, s. 391-395.
- Rodinkova, V. E. 2014b. Ranneslavianskiy zhenskiy ubor rimskogo i rannesrednevekovogo vremeni (problemy izucheniya istochnikov). *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkeologii, 233*, s. 88-99.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., Sycheva, S. A. 2018. Klady iz Sudzhi-Zamostia i problema sotsiokulturnoy interpretatsii dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov I grupy. *Rossiyskaya arkeologiya, 2*, s. 130-147.
- Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo Drevney Rusi.* Moskva: Nauka.
- Synytzia, E. V. 1999. Rannoserednovichni inhumatsii v areali penkivskoi kultury. *Vita Antiqua, 2*, s. 98-110.
- Skyba, A. V. 2016. *Poiasni nabory slov'ian: heraldychnyi styl.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Spitsyn, A. A. 1928. Drevnosti antov. In: *Sbornik statey v chest akademika A. I. Sobolevskogo.* Leningrad, s. 492-495.
- Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostey antov» v Srednem Podneprovye. In: Terpilovskiy, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniya po arkeologii Dneprovskogo Levoberezhia.* Kursk, s. 162-204.
- Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskiy ubor iz kladov «drevnostey antov»: gotskoye vliyaniye ili gotskoye naslediyе? *Stratum plus, 5*, s. 287-312.
- Shcheglova, O. A. 2010. Tayna «plyashushchikh chelovechkov» i «sledy nevidannykh zverey». Antropo- i zoomorfnyye izobrazheniya v ranneslavianskoy metalloplastike. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (eds.). *Slavyano-russkoye yuvelirnoye delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya Gali Fedorovny Korzukhinoy.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 146-171.
- Shcheglova, O. A., Gavritukhin, I. O. 2013. Ranneslavianskiye kultury Srednego Podneprovia i lokalnyye shkaly sosednikh regionov: v poiskakh khronologicheskogo repera. In: *Printsipy datirovaniya pamyatnikov epokhi bronzy, zheleznogo veka i srednevekovia.* Materialy rossiysko-germanskogo kollokviuma. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, SPbGU, s. 147-157.

V. E. Rodinkova

THE «ANTIQUITIES OF THE ANTAE» ASSEMBLAGE IN THE MATERIAL CULTURE OF THE EARLY MEDIEVAL POPULATION OF THE DNIEPER REGION

A set of artifacts known under the conventional name «antiquities of the Antae» represents the bright phenomenon of the early medieval history and culture of the Dnieper region. It is most fully reflected in two groups of hoards. The first group is formed by treasures of the Martynovka type, deposited within the second half – the third quarter of the 7th cent. The second group includes several hoards from the Pastyrskoye hillfort, and similar ones, which were put into the ground in the first half – the middle of the 8th cent.

The hoards of group I mainly consist of accessories for men and women attire (fig. 1 – 3), sometimes including tools, household items (fig. 4: 1 – 6, 19; 5), elements of the prestigious culture (Byzantine silverware). Several assemblages include items related to military equipment and horse harness (fig. 4: 7 – 18, 20, 21). These artifacts just like belt sets of the «heraldic» style, testify to the existence of a military class among the Dnieper population at the beginning of the Early Middle Ages. The hoards of group II consist of female jewelry and elements of attire. Only the Kharyevka assemblage contains also a buckle, plates, and other items interpreted as details of horse equipment (fig. 6).

The set of jewelry of the Martynovka type was used by the bearers of several ethnic and cultural traditions – the early Slavic Kolochin and Pen'kovka population and nomads. Its appearance testifies to the formation of a new social structure in the Middle Dnieper territory and in the part of the Don region. According to some researchers, it had a political character, according to others, it was ethnographic. It is not excepted that this set of jewelry was created purposefully. Its brightest elements, primarily fibulae, have East German and Byzantine prototypes. Less expressive, but more numerous ornaments (pendants, bracelets, etc.) belong to varieties widespread in the forest and forest-steppe zones, including in the earlier period. For a long time, the reason for the hiding of these assemblages was considered to be a military danger. It has recently been suggested that at least

some of them may be votive. Perhaps the appearance of a new attire and the custom of the ritual deposition of hoards are two sides of the same phenomenon.

The «antiquities of the Antae» group II assemblage reflects the change in the cultural and historical situation in the region. Its formation took place under the strong influence of the craft and artistic traditions of the Danube region. At the same time, it contains elements associated with the previous Martynovka type attire, as well as items that testify to the continuing contacts of the Dnieper tribes and the population of the forest zone, mainly its western part.

Keywords: Dnieper region, Early Middle Ages, «antiquities of the Antae», hoards, male and female attire.

В. Є. Родінкова

РЕЧОВИЙ КОМПЛЕКС СКАРБІВ «СТАРОЖИТНОСТЕЙ АНТІВ» В МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДНІПРОВ'Я

Набір речей, відомих під умовною назвою «старожитності антів», що є одним із яскравих феноменів ранньосередньовічної історії та культури Подніпров'я, найповніше відображений у двох серіях скарбів. Першу утворюють комплекси типу Мартинівки, приховані в межах другої половини – третьої чверті VII ст. Другу – кілька скарбів, знайдених на Пастирському городищі, і подібних до них, що потрапили в землю в першій половині – середині VIII ст.

Скарби I групи складаються в основному з прикрас чоловічого й жіночого костюма (рис. 1–3), іноді включаючи інструменти, знаряддя праці, побутові вироби (рис. 4: 1–6, 19; 5), елементи культури престижу (візантійський срібний посуд). У кількох знайдених речі, пов'язані з військовим спорядженням і кінською зброєю (рис. 4: 7–18, 20, 21). Вони, як і ремінні гарнітури «геральдичного» стилю, свідчать про існування у дніпровського населення на початку раннього середньовіччя військового стану. До скарбів II групи входять предмети жіночого убору, лише в комплексі з Харівки вони доповнені пряжкою, накладками та іншими виробами, що інтерпретуються як деталі кінського спорядження (рис. 6).

Набір прикрас «мартинівського» типу використовували носії кількох етнокультурних традицій – ранньослов'янських колочинської й пенківської і кочових. Його поява свідчить про формування в Середньому Подніпров'ї та частини Подоння нової соціальної структури, що мала, на думку одних дослідників, політичний, на думку інших – етнографічний характер. Не виключено, що він був створений штучним чином, цілеспрямовано. Найяскравіші елементи цього набору, передусім – фібули, сягають східногерманських і візантійських прототипів. Менш виразні, але численніші прикраси (підвіски, пронизки, браслети тощо) належать до різновидів, суттєво поширених у лісовій і лісостеповій зонах, у тому числі в раніший період. Причиною приховування скарбів I групи довгий час вважали військову небезпеку. Нещодавно було висловлено припущення, що принаймні деякі з них можуть бути вотивними. Можливо, поява нового убору і звичай ритуального заховання скарбів є двома сторонами одного й того ж явища.

Речовий комплекс «старожитностей антів» II групи відображає зміну культурно-історичної ситуації в регіоні. Його складання відбувалося під сильним впливом ремісничих і художніх традицій Подунав'я. Разом з тим, він містить елементи, що асоціюються з попереднім «мартинівським» убором, а також речі, які свідчать про тривалі зв'язки дніпровських племен з населенням лісової зони, переважно її західної частині.

Ключові слова: Подніпров'я, раннє Середньовіччя, «старожитності антів», скарби, чоловічий і жіночий убір.

Одержано 11.05.2020

РОДІНКОВА Влада Євгенівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології РАН.

RODINKOVA Vlasta E., PhD, Scientific Researcher, Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences.

E-mail: vlasta2004@mail.ru.

УДК [904.28:561](476)“4/6”

*А. Ф. Касюк, Е. Шнеевайс, Г. Шаўчэнка, Г. Бартроу,
Л. В. Гарабец, Л. С. Шумілоўскіх, Э. А. Ляшкewіч*

ШТО БЫЛО Ё ГАРШКУ? – РАЦЫЁН ХАРЧАВАННЯ НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСКАГА ПАЛЕССЯ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ I тыс. н. э. ПА ВЫНІКАХ ВЫКАРЫСТАННЯ ТРАДЫЦЫЙНЫХ І НОВЫХ МЕТАДАЎ ДАСЛЕДАВАННЯ

У артыкуле прадстаўлены агляд крыніц, якія маюцца сёння для характарыстыкі біягаспадарчай дзейнасці раннеславянскага насельніцтва Беларускага Палесся ў другой палове I тыс. н. э. Закрануты некаторыя метадалагічныя пытанні. Асноўнай мэтай з’яўляецца публікацыя даных, якія былі атрыманы ў выніку выкарыстання метадаў новай у археалогіі навукі – палеапратэомікі. Аналізаваліся абгэрэлыя коркі ежы з паверхні лятных гаршкоў пражскай культуры на паселішчы Снядзін 2.

Ключавыя словы: *славяне, лятная кераміка, хлебцы, пражская культура, Палессе, археазаалогія, археаіхтыялогія, палеаэтнабатаніка, бялкі, палеапратэоміка, рацыён.*

Адным з базавых складальнікаў жыцця чалавека з’яўляецца харчаванне. Для рэканструкцыі біягаспадарчай дзейнасці людзей у мінулым і высвятлення патэнцыяльнага рацыёну, праводзяцца археабіялагічныя даследаванні метадамі зарэкаментаваных сябе галінаў навук, такіх як археазаалогія, археаіхтыялогія, палеаэтнабатаніка. Паступова ў практыку ўводзіцца выкарыстанне складаных, біяхімічных аналізаў.

Характарызуючы традыцыйныя галіны гаспадаркі – жывёлагадоўлю і земляробства раннеславянскага насельніцтва Прыпяцкага Палесся, даследчыкі абапіраюцца на даныя з мясцовых помнікаў, але, часам (асабліва гэта датычыцца земляробства), выкарыстоўваюць інфармацыю з суседніх рэгіёнаў (Вяргей 1999, с. 334–335). Такі падыход абумоўлены недахопам спецыяльных даследаванняў і таму на сучасным этапе дапушчальны, аднак пры гэтым, усё ж, не зусім карэктны, бо Палессе – гэта ўнікальная фізіка-геаграфічная вобласць з шэрагам прыродных асаблівасцяў, якія, безумоўна, уплывалі на гаспадарчы і эканамічны лад мясцовага насельніцтва.

У якасці асноўнага матэрыялу для правядзення даследаванняў выступаюць археабіялагічныя парэшткі з культурнага пласта паселішчаў, галоўным чынам – косткі жывёл, птушак і рыб. Важным фактарам, які ўплывае на рэпрэзентатывнасць астэалагічнай калекцыі, з’яўляецца

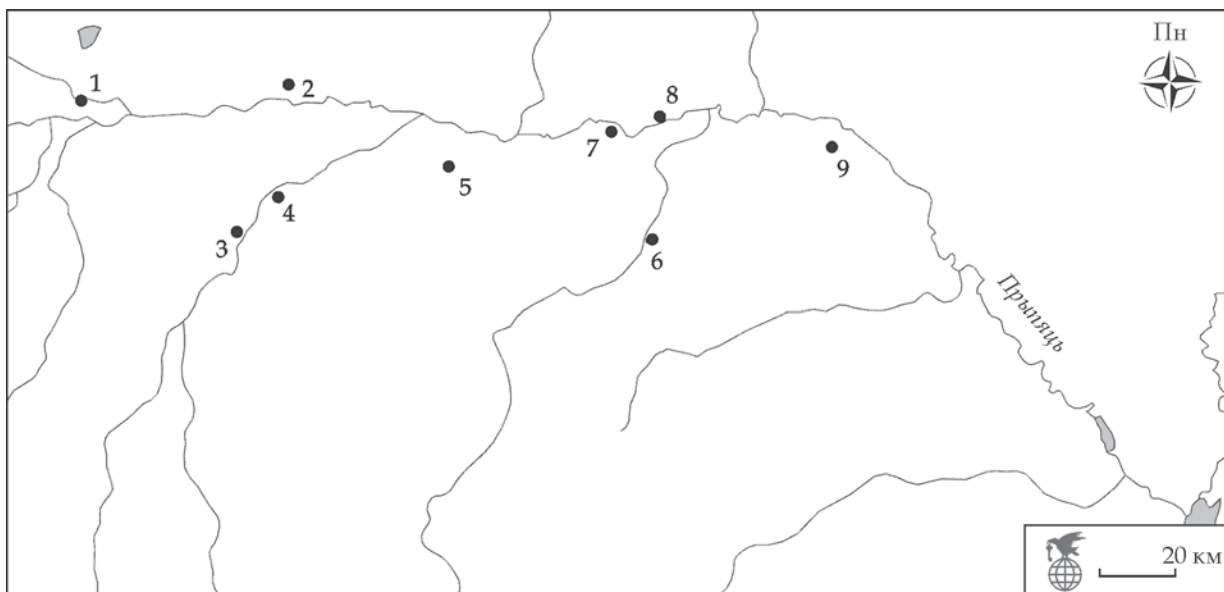
стан захаванасці костак, на які непасрэдна ўплываюць умовы знаходжання. У Палессі пераважаюць дзярнова-падзолістыя глеяватыя і глеевыя глебы на пясах (Мясніковіч (рэд.). 2002, с. 100–101), шмат тэрыторый, асушаных меліярацыяй. Магутнасць культурнага пласта на селішчах звычайна невялікая і не перавышае 0,6 м. Усё гэта ў цэлым адмоўна ўздзейнічае на захаванасць археабіялагічных парэшткаў. Адным з адносна добрых прыкладаў захаванасці костак з’яўляецца паселішча Бярэжцы 4 на р. Сцвіга (Бяліцкая, Байкоўская, Харытановіч 2019, с. 514–573). Таксама на стан костных матэрыялаў пазітыўна ўплывае сезоннае атапленне паверхні паселішчаў, размешчаных даволі нізка, каля буйных рэк (Снядзін на р. Прыпяць; Разлуцкая 2002, с. 192).

Колькасць і прадстаўнічасць археабіялагічных матэрыялаў пэўным чынам вынікае і з методыкі, якой археолагі карыстаюцца падчас правядзення раскопак. Натуральна, што чым больш рушліва адбываюцца даследаванні, тым больш мы атрымліваем знаходак. Да нядаўняга часу пры раскопках паселішчаў раннеславянскага часу ў Палессі не выкарыстоўваліся прасейка і прамыўка культурнага пласта і запаўнення аб’ектаў. Толькі ў апошнія гады такая метадыка пачала прымяняцца падчас даследаванняў на паселішчах Бярэжцы 4, Снядзін 2, Снядзін 3. Між тым, яна шырока выкарыстоўваецца ў іншых краінах, прынамсі, ва Украіне (Горбаненко 2016).

Яшчэ адна важная акалічнасць, на якую трэба звяртаць увагу пры адборы матэрыялу – гэта храналагічнае раздзяленне аб’ектаў. На жаль, большую іх частку, галоўным чынам – гаспадарчыя ямы, складана датаваць больш вузка, чым у межах I тыс. н. э. Аднак, пры звычайнай на Палессі шматслойнасці помнікаў, гэта мае прынцыповае значэнне для даставернасці атрыманых вынікаў.

Асноўным, але, на жаль, доўгі час і адзіным матэрыялам для характарыстыкі біягаспадарчай дзейнасці людзей у эпоху ранняга Сярэднявечча з’яўляюцца косткі жывёл. У Беларускай Палессі астэалагічныя калекцыі гэтага перыяду маюцца з даследаванняў на сямі помніках (мал. 1): гарадзішчы і селішчы Хотамель на р. Гарынь (Кухаренко 1961), гарадзішчы і

Мал. 1. Помнікі другой паловы I тыс. н. э., якія ўзгадваюцца ў артыкуле: 1 – Гарадзішча (Haradzišča); 2 – Кажан-Гарадок (Kažan-Haradok); 3 – Струга (Struha); 4 – Хотамель (Chotamel); 5 – Бярэжцы (Bjarežcy); 6 – Ліпляны (Lipljany); 7 – Снядзін (Snjadzin); 8 – Петрыкаў (Pietrykaŭ); 9 – Барыскавічы (Baryskavičy)

селішчы Гарадзішча на воз. Гарадзішчанскае (Іоў, Вяргей 2012), селішчах Барыскавічы 1 на р. Тур (Касюк 2018), Бярэжцы 4 на р. Сцвіга (Бяліцкая, Байкоўская, Харытановіч 2019), Петрыкаў 2 (Вяргей 2003b), Снядзін 2 і Снядзін 3 на р. Прыпяць (Вяргей 1998; Разлуцкая 2002). Трэба адзначыць, што пералічаныя помнікі розныя па напоўненасці матэрыялам і па даследаванасці.

Самыя маштабныя раскопкі былі праведзены ў 1954—1957 і 1964 гг. на **Хотамелі** (Столінскі раён, Брэсцкая вобласць; вывучана каля 3000 м²) і ў 1983, 1986—1999 гг. на **Гарадзішчы** (Пінскі раён, Брэсцкая вобласць; даследавана каля 1200 м²). Гарадзішча ў пас. Гарадзішча канцом VIII — пачаткам XI ст., на селішчы асноўную масу знаходак складаюць рэчы апошняга перыяду яго функцыянавання (X — пачатак XI ст.), да гэтага ж часу адносяцца і рэшткі жылых пабудов (Іоў, Вяргей 2012, с. 122)¹. Перыяд функцыянавання Хотамеля на дадзены момант вызначаны даследчыкамі ў межах VI—X ст. (Кухаренка 1961, с. 9—10; Русанова 1976, с. 11). Перагляд кругавой керамікі паказаў наяўнасць у калекцыі фрагментаў пачатку XI ст. (Касюк 2019). На гарадзішчы Хотамель косткі размяшчаліся ў асноўным над зольна-вугальнай праслойкай, якая падзяляе напластанні VI—VII і VIII — пачатку XI ст. (Кухаренка 1961, с. 22), а на селішчы — у межах жыллаў. Такім чынам, большасць выяўленых костак, як і на Гарадзішчы, трэба звязваць з познім перыядам функцыянавання помніка.

Астэалагічная калекцыя з раскопак на Гарадзішчы налічвае звыш 1500 адзінак², з Хотамеля — каля 750 адзінак. На абодвух помніках колькасна (і па костках, і па асобінах) пераважае буйная рагатая жывёла. На другім месцы — свіння, затым конь (пераважае на Хотамелі) і дробная рагатая жывёла (пераважае на Гарадзішчы). Таксама прадстаўлены дзікія зверы: лось, кабан, мядзведзь, казуля і іншыя.

На паселішчы **Петрыкаў 2** (каля г. Петрыкаў) пад кіраўніцтвам В. С. Вяргей у 1999—2004 гг. было даследавана звыш 460 м² плошчы. Выяўлены рэшткі пяці жыллаў і шэраг іншых аб'ектаў. У асноўным пабудовы адносяцца да пражскай культуры, таксама прысутнічаюць аб'екты і матэрыялы і больш ранняга, і позняга перыядаў (Вяргей, Трымер 2003). Выбарка археаалагічнага матэрыялу з паселішча не вялікая. Адзначана, што як сярод хатніх відаў, так і сярод прамысловых трафeyaў дамінуюць буйныя капытныя жывёлы (Вяргей 2000; 2001; 2002; 2003).

Паселішча **Барыскавічы 1** (Мазырскі раён, Гомельская вобласць) вывучалася ў 2009 і 2011—2016 гг. На плошчы 418 м² выяўлены 2 жыллы і шэраг гаспадарчых ямаў (Касюк 2018). Склад касцяных парэшткаў жывёл з паселішча наступны. У жылле 1 (дата па радыёвугляродзе — 764—889 гг., 83,5%), у вобласці печы былі знойдзены косткі свінні. Каля жылла, у запаўненні агменя 1 — фрагменты костак буйной рагатай жывёлы і свінні. 3 ямы 1 паходзяць косткі і зубы свінні, буйной рагатай жывёлы, авечкі.

Жылло 2 датуецца V—VII ст. У развале печы былі знойдзены косткі кабана дзікага, авечкі, буйной рагатай жывёлы. У запаўненні катлавана пабудовы — косткі каня і буйной рагатай жывёлы.

Вялікая астэалагічная калекцыя была атрымана падчас раскопак на паселішчы **Бярэжцы 4** (Жыткавіцкі раён, Гомельская вобласць). Упершыню помнік быў абследаваны ў 2014 г. У 2015—2016 гг. выяўлены два жыллы і 9 ямаў (Бяліцкая, Байкоўская, Харытановіч 2019).

1 На Гарадзішчы і на Хотамелі ёсць матэрыялы больш ранніх перыядаў.

2 А. А. Разлуцкая адзначыла, што гэта невялікая выбарка.

Мал. 2. Размяшчэнне паселішчаў і грунтовага могільніка каля в. Снядзін (Snjadzin) на спадарожніковым здымку сістэмы Google Earth, 2018 г.:

- 1 – Снядзін 1;
- 2 – Снядзін 2; 3 – Снядзін 3; 4 – Снядзін 4 (могільнік);
- 5 – Снядзін 5

Жытло 1 часткова перакрывае катлаван жытла 2. Верхняя дата функцыянавання жытла 2 вызначана не пазней за першую палову V ст. н. э. Знаходка на гэтым месцы фрагмента бронзавай прагнутае фібулы з падвязавай ножкай, па меркаванні Г. М. Бяліцкай, дазваляе акрэсліць магчымую ніжнюю мяжу існавання жытла канцом III – першай паловай IV ст. н. э. Рэшткі жытла 1 маюць горшую захаванасць. Даследчыца адзначае, што «зыходзячы з характару матэрыяльнай культуры і абрадавых традыцый, жытло 1 магло функцыянаваць як у канцы другой чвэрці I тыс. н. э., так і ў пачатку трэцяй чвэрці I тыс. н. э.» Жытлы 1 і 2 адносяцца да аднаго і таго ж культурнага кола (Бяліцкая, Байкоўская, Харытановіч 2019, с. 552).

У запаўненні пабудовы, а таксама практычна ва ўсіх ямах былі выяўлены касткі жывёл³. Некаторыя ямы, напрыклад № 1, былі шчыльна забутаваны фрагментамі моцна перапаленых гліняных хлебцаў, ляпнога посуду, касткамі жывёл, птушак, рыб. У жытле 2 цэлыя і фрагментаваныя гліняныя хлебцы, абломкі ляпных пасудзін, а таксама касткі жывёл, рыб і птушак уваходзілі ў канструкцыю глінабітнай печы.

Найбольш прадстаўнічая калекцыя астэалагічных матэрыялаў была атрымана падчас даследаванняў на помніках **Снядзін 2** і **Снядзін 3**. Група паселішчаў і грунтовы могільнік размешчаны праз 2,5 км на паўночны захад ад в. Снядзін Петрыкаўскага раёна Гомельскай вобласці, на правым беразе р. Прыпяць (мал. 2). Упершыню яны былі абследаваны ў пачатку 1990-х гадоў В. С. Вяргей. Раскопкі праводзілі В. С. Вяргей у 1992–1999, 2005–2006, 2011–2013 гг. (Вяргей 1998; 1999; Вяргей, Касюк 2014), А. Ф. Касюк у 2015–2016, 2019 гг. (Касюк і інш. 2018). Паселішчы Снядзіна ўтрымліваюць напластанні ад каменнага веку да X–XI ст. Пераважная большасць аб'ектаў і матэрыялаў адносяцца да V–X ст. На Снядзіне 3 даследаваны тры жытлы пражскай культуры. На Снядзі-

³ Астэалагічная калекцыя знаходзіцца на вызначэнні.

не 2 — дзве жылтыя пабудовы, а таксама аб'екты, звязаныя з вытворчасцю жалеза з мясцовай балотнай руды.

Вынікі геалагічнай разведкі і геамарфалагічных даследаванняў, праведзеных на тэрыторыі Снядзіна і ў непасрэднай блізкасці ад яго, паказалі, што паселішчы размешчаны на «паўвостраве» валдайскай рачной тэрасы, якая складаецца з дробных і сярэднезярністых пяскоў з слаба развітымі гарызонтамі пахаваных глебаў (Касюк і др. 2019, с. 58 — 59). Паверхня рачной тэрасы прыпаднятая на 2 — 3 м вышэй верхняга ўзроўню поймы. Дно даліны ракі Прыпяць у непасрэднай блізкасці ад Снядзіна мае шырыню да 2 км.

Тэрыторыя верхняга ўзроўню поймы ў Снядзіне вельмі разнастайная з геалагічнага, геамарфалагічнага і тапаграфічнага пунктаў гледжання. З-за высокай геа- і біязнастайнасці прыроднага асяроддзя, раён Снядзіна выглядае патэнцыяльна вельмі прывабным месцам засялення. У навакольных паселішчаў меся шырокі доступ да крыніц з прэснай вадой. Гэтая тэрыторыя таксама характарызуецца значнай колькасцю прыроднай сыравіны: дрэвы розных парод, пясок, балотная жалезная руда, торф, а таксама гліна, фрагменты карбанатных парод, камяні.

Адной з каштоўных асаблівасцяў снядзінскіх паселішчаў на сучасны момант, з'яўляецца іх размяшчэнне на тэрыторыі аднаго з чатырох нацыянальных паркаў Беларусі — «Прыпяцкага» (О национальном парке... 2010). Пад аховай парка знаходзіцца каля 190 тысяч гектараў тэрыторыі, і больш за трэць займае абсалютны рэзерват дзікай прыроды. У Нацыянальным парку сустракаецца 51 від млекакормячых, 256 відаў пярнатых (79 % арнітафауны Беларусі). У Прыпяці водзіцца 38 відаў рыб. Каля 95 % плошчы парка займае лес, флора прадстаўлена 929 відамі раслін. Такая лакалізацыя паселішчаў дазваляе праводзіць даследаванні на тэрыторыі з мінімальным узроўнем сучаснага антрапагеннага ўздзеяння, а захаванне гістарычна сфарміраванага ландшафта з жывёльнай і расліннай разнастайнасцю, дае выдатныя магчымасці для правядзення палеарэканструкцый.

Калекцыя касцявых парэшткаў жывёл з раскопак на Снядзіне 2 у 1993, 1995, 1996, 1997 гг. (428 адзінкі) была прааналізавана П. Ф. Каліноўскім і А. А. Разлуцкай (Разлуцкая 2002). Косткі адабраныя з двух гаспадарчых ямаў; трох печав, звязаных, па меркаванні В. С. Вяргей, з вытворчасцю жалеза, а таксама — з культурнага пласта. Яны ў асноўным моцна фрагментаваныя (на 95 %), часта перапаленыя. Вызначана, што хатнія жывёлы складаюць 61,9 % ад усіх знойдзеных касцявых парэшткаў і 80,3 % ад вызначаных да віда. У гадоўлі дамінавалі буйная рагатая жывёла і свіння (37,7 і 37,2 % адпаведна ад колькасці фасілій хатніх відаў). Высокі рэйтынг свінні служыць індикатарам трывала аседлага ладу жыцця жыхароў Снядзіна. Гэта пэўным чынам пацвярджае таксама знаходжанне тут металургічнага цэнтра I — пачатку II тыс. н. э. Развядзенне авечак і коз было ў большай ступені накіравана на атрыманне воўны. Невялікія колькасныя паказчыкі каня звычайна адносяць да сведчанняў прыдомнай арганізацыі выпаса статка буйной рагатай жывёлы (Разлуцкая 2002, с. 194).

Значную ролю ў забеспячэнні жыхароў Снядзіна 2 мясам адыгрывалі паляўнічыя віды — вага дзікіх жывёл у гэтай галіне складала 51 %. Промысел базіраваўся на здабычы буйных капытных. Заўважана тэндэнцыя пераходу да палявання на маладых жывёл. Разнастайнасць пушных відаў даволі шырокая, але нізкія колькасныя паказчыкі бабра, куніцы, барсука

маркіруюць гэты напрамак промыслу як другарадны (Разлуцкая 2002, с. 194).

У 2005—2006 гг. на **Снядзіне 3** В. С. Вяргей было даследавана каля 170 м² плошчы. Выяўлена 50 ямаў рознай канфігурацыі і памераў, паўземляное жытло 1 (Вяргей 2009). У запаўненні пабудовы знойдзены 145 костак жывёл, сярод якіх пераважалі парэшткі буйной рагатай жывёлы, але таксама меліся косткі свінні, казы, авечкі, лося, дзіка, еўрапейскага зубра, ваўка, адзінкавыя косткі птушак і рыб.

У межах контура жытла 1 прасочана 6 ямаў. Яма 46, якая, хутчэй за ўсё, знаходзілася пад парогам жытла, была трактавана як будаўнічая ахвяра, на што паказвае склад змешчаных у яе костак, а менавіта — сківіцы і чэрап буйной рагатай жывёлы і казы. Будаўнічыя ахвяры вядомыя і ў іншых еўрапейскіх народаў у перыяд ад латэна да сярэднявечча ўключна. Яны здзяйсняліся з мэтай забеспячэння дабрабыту дому і яго жыхарам (Русанова 2002, с. 66, 71).

На адлегласці каля 1 м на паўночны захад ад жытла 1, на глыбіні 0,4 м ад дзённай паверхні даследавана яма 40 акруглай у плане формы, дыяметрам 1 м і глыбінёй 0,4 м. У яе запаўненні знойдзены кавалкі глінянай абмазкі з адбіткамі дрэва, металургічныя шлакі, абломкі ляпных пасудзін, а таксама 37 костак жывёл, сярод якіх — косткі каня, бурага мядзведзя, лося, дзіка. На той жа глыбіні (0,4—0,55 м) да ямы прылягала выбрукоўка з камянёў, кавалкаў металургічных шлакаў і буйных фрагментаў керамікі. В. С. Вяргей інтэрпрэтавала выяўленыя аб'екты як сакральны комплекс металурга, які складаўся з ахвярнай пляцоўкі і ямы, і прызначаўся для выканання рытуальных дзеянняў. Падставай для такой інтэрпрэтацыі стаў склад ахвярных жывёл, сакралізаваных у міфалогіі многіх народаў свету: мядзведзя, дзіка, каня, а таксама характар выбрукоўкі, якая складалася пераважна з металургічных шлакаў. Жытло 1 і размешчаны побач культурны комплекс на Снядзіне 3 існавалі адначасова ў ранні перыяд пражскай культуры (у сярэдзіне IV — пачатку V ст.) і належалі людзям, якія былі звязаныя з вытворчасцю жалеза (Вяргей 2009, с. 32).

Сляды рытуальных дзеянняў адзначыла Г. М. Бяліцкая і на паселішчы Бярэжцы 4 (Бяліцкая, Байкоўская, Харьтановіч 2019, с. 536—540). Некаторыя ямы (№ 1 і 4) былі шчыльна забутаваны фрагментамі моцна перапаленых гліняных хлебцаў, ляпнога посуду, косткамі жывёл, птушак, рыб. Таксама тут былі знойдзены абугленыя жалуды і іншае насенне. У яме 1 некаторыя косткі жывёл перад закладкай былі зламаныя напалову і пасля пакладзеныя побач. У яме 4, акрамя таго, прысутнічалі косткі чэрапа каня, якія ляжалі ў анатамічным парадку.

У выпадку з такой інтэрпрэтацыяй — аднясеннем аб'ектаў да сакральных, аб верагодным ужыванні ў ежу знойдзеных тут жывёл, могуць сказаць толькі спецыяльныя даследаванні, якія зафіксуюць сляды механічнага (расколатасць, парэзы) і тэрмічнага (вываранасць) ўздзеяння на костках.

Такім чынам, згодна з існуючымі данымі, жывёлагадоўля на раннеславянскіх паселішчах Палесся мела выразны мясны і малочны накірунак. Калі браць даныя агулам, то на большасці помнікаў у статку пераважае буйная рагатая жывёла. На другім па колькасці месцы знаходзіцца свіння хатня. Такая ж сітуацыя назіраецца на сінхронных помніках з тэрыторыі Украіны (Пачкова, Терпиловский 1990, с. 369). Крыху іншая карціна прасочваецца на Снядзіне. Тут суадносіны буйной рагатай жывёлы і свінні хатняй амаль роўныя, ці апошняя пераважае.

Вялізнае значэнне ў забеспячэнні ежай мелі водныя рэсурсы. Магчыма нават роля рыбалоўства для насельніцтва эпохі ранняга Сярэднявечча ў гэтым сэнсе недаацэнена. Аб актыўнай лоўлі рыбы сведчаць як артэфакты: грузілы для сетак і рыбалоўныя кручкі, выяўленыя на селішчах Струга 1, Снядзін 2, Снядзін 3 (Вергей 1994; Вергей, Касюк 2014), так і косткі рыб і луска з культурнага пласта і аб'ектаў.

Зраскопак на Снядзіне 2 у 1994 – 1998 гг. было прааналізавана 138 костак рыб, большасць з іх паходзяць з ямаў (Ляшкewіч 1999). Атрымалася, што промыслам былі ахоплены 13 відаў рыб. Па колькасці костак дамінуюць шчупак (43,2 %), акунь (11,4 %) і лешч (10,3 %) – віды, зручныя для лова падчас нерасту. За імі ідуць асятровыя і сом. Сёння знікнуўшы ў Беларусі рускі асяцёр таксама займаў значнае месца (Ляшкewіч 2004). Такім чынам, рыбны асартымент у харчаванні складаўся з каштоўных відаў (83 %), якія прадстаўлены ў большасці асобінамі буйных памераў.

Новыя вынікі па рыбалоўстве дазволіла атрымаць прасейванне сітам з ячэйкамі 5 мм усяго культурнага пласта на Снядзіне 2 у 2016 г. У раскопе 6 плошчай 16 м² былі знойдзены 1172 дыягнастычныя косткі рыб. Пераважная іх большасць паходзіць з жылгаў 1 і 2 пражскай культуры. Па выніках аналізу калекцыі, відавы склад рыб амаль не змяніўся, а вось працэнтныя суадносіны атрымаліся іншыя: карпавыя (54,6 %), шчупак (31,8 %), акунёвыя (11,5 %), асятровыя (1,4 %), сомавыя (0,7 %).

Агулам на Снядзіне 2 прадстаўлены рыбы наступных відаў: шчупак, лінь, карась, акунь, жэрах, язз, гусцяра, чырвонапёрка, асяцёр, ёрш, лешч, плотка, сом. Біятапічная разнастайнасць рыб сведчыць аб тым, што жыхарамі паселішча эксплуатаваліся вадаёмы розных тыпаў: як старычныя азёры, так і сама Прыпяць.

Таксама актыўна ўжывалася ў ежу мяса птушкі. Падчас раскопак на Снядзіне 2 у 1990-х гг. былі знойдзены кoсці качкі і пеўня (Разлуцкая 2002, с. 192). Зноў жа, дзякуючы прасейцы пласта на Снядзіне 2 у 2016 г. і атрымманню дробных касцявых парэшткаў, нашыя веды ў гэтай галіне былі пашыраныя. Усяго было выяўлена 128 костак птушак, з якіх 106 не магчыма вызначыць дакладна. Большасць парэшткаў дзікіх відаў належалі вадаплаваючым птушкам, прычым выключна качкам. Але нават тыя косткі, дакладнае вызначэнне якіх не магчыма, маюць значэнне, паколькі дазваляюць удакладніць сезон палявання. Вядома, што ў самак птушак у сезон размнажэння ў трубчастых костках утвараецца медулярная тканіна (medullar bone – англ.) (Serjantson 2009), якая захоўваецца ў выкапнёвым стане на працягу мільёнаў гадоў (Maуr 2016). У астэалагічнай калекцыі з раскопак 2016 г. ні ў адной костцы не выяўлена медулярнай тканіны. Адпаведна, на птушак палявалі не ў сезон размнажэння (верагодна, гэта было абумоўлена не «прыродаахоўнымі» поглядамі, а тым, што ў гнездавы перыяд паляванне на вадаплаваючых птушак без агнястрэльнай зброі мала эфектыўнае). Акрамя таго, на помніку выяўлены косткі маладых качак, узрост якіх быў блізкі да аднаго году, гэта значыць іх забілі зімой ці ўвесну. Супастаўляючы гэтыя два факты атрымліваецца, што: 1) сярод дарослых качак не выяўлена парэшткаў птушак, якіх забілі вясной; 2) выяўлены парэшткі маладых качак, якіх забілі зімой ці вясной. Адпаведна можна зрабіць выснову, што жыхары паселішча палявалі на качак зімой.

Згодна з размеркаваннем сучасных птушак па біятопах Палесся (Давиденко 2006), большасць відаў качак, з тых, што былі выяўлены на помніку Снядзін 2, аддаюць перавагу нападзеным нападзеным вадаёмам з адкрытым

плёсам і асакова-рознатраўным балотам. На падставе гэтага можна выказаць меркаванне, што вадаёмы такога тыпу дамінавалі каля паселішча.

Лясныя віды птушак на Снядзіне 2 прадстаўлены драздом і дзятлам. Гэта першая знаходка дзятла ў галаценовых адкладах Усходняй Еўропы. Каб здабыць гэтыя віды не абавязкова паляваць у лесе, дастаткова ўсталяваць сілкі недалёка ад дома. Не выяўлена парэшткаў глушца і цецярука, хоць гэтыя віды тыповыя для археалагічных помнікаў Палесся X—XIII ст. (Gorobets, Kovalchuk 2017). Адпаведна, паляванне на лясных птушак не было значным у гаспадарцы.

Такім чынам, жыхары двух жыллаў пражскай культуры, даследаваных у 2016 г. на паселішчы Снядзін 2 утрымлівалі курэй (выяўленая адна костка), але хатнія птушкі не мелі істотнай ролі ў гаспадарцы. Парэшткі птушак, здабытых на паляванні пераважаюць над парэшткамі птушак хатніх. Гэта сцвярджэнне дакладна нават у тым выпадку, калі косткі праблемных відаў (*Anas domestica* / *A. platyrhynchos* і *Anser domestica* / *A. anser*) належалі менавіта свойскай качцы і гусі.

Самыя абмежаваныя крыніцы для рэканструкцыі палеадыеты мы маем па земляробству. На паселішчах другой паловы I тыс. н. э. Прыпяцкага Палесся, у адрозненні ад суседніх тэрыторый, знойдзена мала прылад працы, якія можна звязаць з апрацоўкай глебы і зборам ураджаю. Веды аб земляробстве пражскай культуры па ўсім арэале яе распаўсюджвання фрагментарныя. Сярод збожжавых культур першае месца займае ячмень плёнчаты, далей ідуць жыта, пшаніцы мяккія. Менш стабільныя паказчыкі ў пшаніцы двузярнянкі і проса. Нязначна прадстаўлены авёс (Горбаненко 2015, с. 309).

За 2015 і 2016 гг. на паселішчах Снядзін 2 і Снядзін 3 былі прамыты і прааналізаваны 25 проб агульным аб'ёмам 102,3 літры. Каля 25 % усіх знаходак (87) адносяцца да злакаў⁴. У спектры пераважае проса звычайнае (*Panicum milliaceum*, 44) і ячмень (*Hordeum*, 10). Таксама адзначаны знаходкі пшаніцы спельты (*Triticum spelta*). Ёсць знаходкі маліны, што сведчыць аб ужыванні гэтай ягады.

Звесткі аб складзе збожжавых культур, якія вырошчваліся, можна атрымаць таксама праз адбіткі на сценках гліняных вырабаў, пераважна — ляпной керамікі. Першае такое вызначэнне на помніках пражскай і ранняга этапу Лука-Райкавецкай культуры ў Беларускам Палессі было зроблена па матэрыялах з паселішча Барыскавічы 1. У фармовачнай масе пасудзін з жылла 1 былі зафіксаваны адбіткі проса (Лошенкоў 2015; Касюк 2019). Вядома, што падчас вырабу посуду, пад дно падсыпалі нейкі матэрыял, каб фармовачная маса не прыставала да лавы. Найчасцей гэта было проса. Часам праява бытавой магіі заключалася ў тым, што зерне розных культур сыпалі ў фармовачную масу будучай пасудзіны. Такі посуд выкарыстоўвалі для захавання прадуктаў земляробства (Горбаненко 2018).

На значэнне і месца хлеба ў паўсядзённым і рытуальна-культавым жыцці славян указваюць знаходкі так званых гліняных хлебцаў. Хлебцы з гліны розных формаў і памераў у значнай колькасці былі выяўлены на паселішчы Бярэжцы 4 у жыллах 1, 2 (у тым ліку — ва ўнутранай прасторы і ў канструкцыі печы) і ў гаспадарчых ямах. Знешні выгляд гэтых вырабаў, а, таксама, кантэкст, у якім яны былі знойдзены, на погляд аўта-

4 Зерне дано па колькасці.

раў, сведчыць аб іх кльтавым прызначэнні. Яны з’яўляюцца прадметамі абрадавых дзеянняў, у якіх адлюстраваліся ўяўленні славян аб дабрабыце (Бяліцкая, Байкоўская, Харытановіч 2019).

У Прыпяцкім Палессі гліняныя хлебцы былі знойдзены на паселішчах пражскай культуры Кажан-Гарадок, Струга 1, Ліпляны 6, Петрыкаў 2, Снядзін 2 і Снядзін 3 (Вяргей 1999). Такія вырабы шырока вядомыя і ў іншых частках арэала пражскай культуры (Bialeková 1999; Parczewski 1988).

Такім чынам, мы разгледзелі, якія прадукты тэарэтычна маглі ўжываць у ежу раннеславянскае насельніцтва Беларускага Палесся. Але ці поўныя нашыя веды? Калі для тэрыторыі Рымскай імперыі гісторыкі маюць нават рэцэпты страў, якія гатаваліся, то пра традыцыйнае харчаванне плямёнаў лясной зоны Усходняй Еўропы вядома няшмат. Дапамагчы ў гэтым можа выкарыстанне аналітычных метадаў новай навукі ў археалогіі — **палеапрацеомікі** (вобласць малекулярнай біялогіі, прысвечаная ідэнтыфікацыі і колькаснаму аналізу старажытных бялкоў).

Сярод знаходак з паселішчаў пражскай культуры пераважае неарнаментаваная ляпная кераміка. Часам, на паверхні пасудзін маецца абпаленая ежавая корка, якую і можна прааналізаваць. Працеомны аналіз ежавых корак — гэта новы метада, які расшырае і дапаўняе папярэднія аналізы новымі аспектамі. Такія даследаванні даюць магчымасць зразумець, якая страва была прыгатавана ў канкрэтным гаршку. Гэты малады метада мае вялікі патэнцыял у археалогіі, таму што ён фарміруе адсутнічаючую сувязь паміж археабіялагічнымі знаходкамі (што было дасяжна?) і ізатопнымі аналізамі палеадыеты (што было з’едзена?). Трэба адзначыць, што да сённяшняга часу палеапрацеоміка амаль не выкарыстоўвалася для высвятленняў пытанняў археалогіі. Мэтай правядзення намі аналізу ежавых корак была ацэнка магчымасцяў і абмежаванняў гэтага метада для атрымання канкрэтных высноў аб гатаванні ежы ў керамічных пасудзінах.

На дадзены момант прааналізаваны пяць узораў з чатырох пасудзін з раскопак 2016 г. на Снядзіне 2 (табліца; Schneeweiß et al. 2021). Падчас

Снядзін 2, жытло 1, печ, 2016 г. Вынікі палеапрацеомнага аналізу абгарэлых корак ежы з паверхні ляпных гаршкоў пражскай культуры

Ідэнтыфікатар узору	Колькасць матэрыялу, мг	Бялкі, колькасць	Арганізм	Глеба і экалагічныя бактэрыі	Малочныя бялкі	Мал. 4, пазіцыя
20160913_03_B						
1 сценка пасудзіны	19	Калагены, 2	Bovidae	+	+	1
2 венца пасудзіны	15	Калагены, 2	Bovidae	+	—	—
20160912_04_02						
Донца пасудзіны	115	Цяглічная тканіна і бялкі крыві, 12	<i>Gallus gallus</i>	+	+	1
20160913_03_1a	62	Зялёная расліна, 2	<i>Pinus</i>	+	+	2
20160912_03-3	30	Калагены, 2; дробныя фруктовы бялок	Bovidae; <i>Prunus</i> spp.	+	+	3
20160913-8	18	Парвальбуміны, 2; бялкі, якія ўтрымліваюцца ў насенні	<i>Cyprinus carpio</i> ; <i>Triticum</i> spp.	+	—	4
Эталонныя ўзоры глебы	1000	—	—	+	Сляды	—

Мал. 3. Паселішча
Снядзін 2, 2016 г.,
раскоп 6, аб'ект 1
(печ)

Па радыевугляродным аналізе згарэлых канструкцый жылга 1 была атрымана дата 535–650 гг. (92,3 %). Ежавыя коркі двух фрагментаў пасудзін, узятых на аналіз, таксама па радыевугляродзе датуюцца першай паловай VII ст. н. э.⁵ Дата, атрыманая гэтым жа метадам для абвугленага зерня — ячменя звычайнага (*Hordeum vulgare*) з запаўнення жылга 1, таксама ўказвае на гэты перыяд⁶.

У якасці кантроля былі прааналізаваныя 3 узоры глебы з паселішчаў Снядзін 2 і Снядзін 3 (табліца, узоры аб'яднання), з тым, каб мець магчымасць лепей ацаніць верагоднае забруджванне ежавых корак падчас знаходжання ў глебе. Узоры адбіраліся з выкарыстаннем аднаразовых пальчаткаў у новыя пластыкавыя герметычныя пакеты, каб пазбегнуць кантактнага забруджвання.

Пасля таго, як фрагменты керамікі былі вынятыя, вялікія парэшткі глебы былі асцярожна выдаленыя пры дапамозе тонкага пэндзліка. Фрагменты прамылі вадой, а пасля высушылі. Да адбору ўзоры знаходзіліся ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, запакаваныя ў паперу і пакладзеныя ў картонныя каробкі. Абгарэлыя арганічныя ад-

адбору ўзораў асабліва ўвага была нададзена археалагічнаму кантэксту. Усе пасудзіны паходзяць з жылга 1 (Касюк і інш. 2018, с. 231–235). Даследаванае жылго мела падквадратную ў плане форму, зрубную канструкцыю, было заглыблена ў мацярык да 0,3 м. Даўжыня сцен складала каля 3 м. Жылго арыентавана сценамі па баках свету. У паўночна-ўсходнім куце размяшчалася ацяпляльнае збудаванне — печ, складзеная з вялікіх кавалкаў балотнай руды, прастора паміж якімі была закладзена невялікімі камянямі (мал. 3). У развале печы знаходзілася шмат фрагментаў пасудзін, частка з якіх і была адабраная для правядзення аналізу. З гаршка, форма якога рэканструюваная (мал. 4: 1), узоры былі ўзятыя: з унутранай паверхні донца (20160912_04_02); з верхняй часткі, таксама з унутранай паверхні — два узоры з розных месцаў: венца і сценкі (бакавіны) (утвараюць адзін узор пад шыфрам 20160913_03_B). Наступныя ўзоры ўсе браліся з унутранай паверхні: донца (20160913_03_1a; мал. 4: 2), донца (20160912_03-3; мал. 4: 3), верхняй часткі гаршка (20160913-8; мал. 4: 4).

5 Лабараторны нумар Poz-101109: 1400 ± 30 BP; лабараторны нумар Poz-101110: 1490 ± 30 BP.

6 Лабараторны нумар Poz-100555: 1370 ± 30 BP; 608–689 cal AD [2 σ].

Мал. 4. Снядзін 2. 2016 г. Фрагменты ляпных пасудзін, выкарыстаных для правядзення даследаванняў па палеапратэоміцы

клады былі ўзятыя з керамікі з дапамогай устаноўкі Мас-спектраметры ў Інстытуце малекулярнай клетачнай біялогіі і генэтыкі імя Макса Планка (Max-Planck-Institut für molekulare Zellbiologie und Genetik (MPI CBG), Дрэздэн, Германія). Для гэтага бачныя сухія ежавыя коркі былі выдалены механічна з унутранай паверхні фрагментаў пасудзін з дапамогай стэрыльных скальпеляў і шпатэляў. Матэрыял узора, атрыманы такім чынам, здрабнілі да парашкападобнага стану з дапамогай аднаразовых таўкачоў у прабірках тыпу Эпендорф (прабірка LoBind аб'ёмам 1,5 мл з нізкай сорбцыяй бялкоў, Eppendorf; Гамбург, Германія). Далейшая падрыхтоўка проб праводзілася паводле: Shevchenko et al. 2018.

Бялкі, якія ўтрымліваліся ў пробах, шыягвалі з дапамогай 70–100 мкл 65 мМ Трыс-HCl буфера (pH 6,8) з 2 % дадэцылсульфатам натрыю (SDS).

Затым супернатант і ўзвесь былі змешчаныя на прыгатаваныя папярэдне 12 % гель поліацэламід таўшчынёй 1 мм (BioRad лабараторыя, Мюнхен, Германія). Пасля электрафарэтычнага раздзялення бялкі на гелі былі зроблены бачнымі з дапамогай афарбоўкі фарбавальнікам Кумасі і гель быў разрэзаны на 10 кавалкаў, кожны з якіх апрацоўваўся індывідуальна. Кожны кавалак геля быў разрэзаны на кубікі памерамі 1 × 1 мм, затым іх двойчы прамылі 50 % ацэтанітрылам у 50 мМ бікарбаната амонія і пасля гэтага абязводзілі 100 % ацэтанітрылам. Рэакцыю аднаўлення і алкіліравання цыстэінаў не праводзілі, каб прадухіліць страту пептыдаў, выкліканую пабочнымі рэакцыямі (Muller, Winter 2017). Затым кубікі геля рэгідрыравалі з выкарыстаннем 12 нг/мкл мадыфікаванага трыпсіна (modified, sequencing grade, Promega; Мангейм, Германія) у 10 мМ бікарбаната амонія з 10 % ацэтанітрыла. Пратэалітычнае пераварванне бялкоў у гелі адбывалася на працягу ночы пры тэмпературы 37 °С. Атрыманую ў выніку экстракцыю пептыдаў праводзілі ў два этапы, спачатку з 5 % мураўінай кіслаты і, нарэшце, з 100 % ацэтанітрыла. Экстракты былі аб'яднаныя і высушаныя. Перад LC-MS/MS аналізам пробы былі рэсуспендыраваныя ў 20 мкл 5 % мураўінай кіслаты, аб'ём ін'екцыі складаў 5 мкл. Падрыхтоўка ўзораў глебы для кантроля праходзіла такім жа чынам.

Аналіз пептыдаў, атрыманых з кожнага кавалка геля, праводзіўся асобна з дапамогай LC-MS/MS на Ultimate 3000 nano-UPLC System, якая была напрамую звязана з мас-спектрометрам LTQ Orbitrap Velos Hybrid Tandem (Thermo Fisher Scientific, Брэмен, Германія). Сістэма UPLC была абсталяваная засцерагальнай калонкай AcclamPerMaptm 100 75 мкм × 2 см, раздзяляльнай калонкай 75 мкм × 15 см дыяметрам 3 мкм C¹⁸ часцінкамі (Thermo Fisher Scientific, Брэмен, Германія). Раздзяленне пептыдаў праводзілася з дапамогай 180 мін лінейнага градыента (раствор А – 0,1 % мураўіная кіслата ў вадзе, раствор В – 0,1 % мураўіная кіслата ў ацэтанітрылы). Вымярэнне на Orbitrap Velos праводзілася ў рэжыме CID. Цыкл вымярэння складаўся з 1 MS сканіравання ($R = 60000$), за якім ішлі 20 MSMS сканіраванняў найбольш інтэнсіўнымі іонамі MS сканіравання. Для фрагментацыі выкарыстоўвалася нармалізаваная энергія сутыкнення 35 і час дынамічнага выключэння 25 с. Спектры MS 1 могуць быць перакалібраваныя з выкарыстаннем пастаяннай прысутнасці сілаксана (Si(CH₃)₂O)₆ з m/z 445.1206. Запісаныя спектры былі канвертаваныя ў mgf-фармат (MascotGeneric Format) і аб'яднаныя ў адзін файл для кожнага ўзора. Для параўнання файлаў была выкарыстана праграма Mascot Software v.2.2.04 (Matrix Sciences Ltd., Лондан) з базами даных SwissProt

(v.06.2018, 557.715 запісаў) і база даных бялкоў NCBI (v.04.2015, 64.057.457 запісаў). Крытэрыямі для пошуку ў базе даных былі: дакладнасць вызначэння масы 5 ppm для іона-папярэдніка з MS 1 і 0,5 Да для іона-фрагмента з MSMS; ферментная спецыфічнасць — трыпсін; максімальна дапушчальная колькасць памылковых разрэзаў ферментаў — два; варыябельныя мадыфікацыі — акісленне метыяніна і праліна; N-канцавое ацэтыліраванне бялка; цыстэін прапіонамід; дэамідзіраванне аспарагіна і глутаміна. Крытэрыямі паспяховай ідэнтыфікацыі бялка былі, па меншай меры, два індывідуальныя пептыда з амінакіслотнай паслядоўнасцю даўжэйшай, чым сем амінакіслот і адзнакай іонаў пептыдаў вышэй за гранічнае значэнне 30 гамалогіі MASCOT. Калі арганізм быў ідэнтыфікаваны па адзіным бялку, пацверджанне праводзілася таксама з дапамогай пошуку даных аб *падабенстве паслядоўнасцей*, у ходзе чаго, пептыды, ідэнтыфікаваныя Mascot, з дапамогай праграмы MS BLAST⁷ (Shevchenko et al. 2001) былі супастаўленыя з базай даных NRDB95 (v.2016_06) і бялок BLAST з актуальнай базай даных бялкоў NCBI⁸. Ідэнтыфікацыя лічылася правільнай толькі ў тым выпадку, калі ў пептыдах утрымліваліся па меншай меры дзве індывідуальныя амінакіслаты, што не магло быць вынікам аднануклеатыднага поліфармізма.

Аналіз узораў праводзіўся ў адпаведнасці з метадычнымі рэкамендацыямі па працы з археалагічнымі ўзорамі (Hendy et al. 2018). Каб пазбегнуць забруджвання іншымі біялагічнымі ўзорамі падчас электрафарэтычнага раздзялення, для археалагічных узораў выкарыстоўваўся асобны набор прыладаў для электрафарэзу. Перад кожнай пробай праводзіўся кантрольны электрафарэз без гелю, каб дадаткова выключыць забруджванне чужародным бялком. Акрамя таго, на гелі не загрузалі стандарты бялка для вызначэння малекулярнай масы, каб выключыць гарызантальны перанос бялка. Таўкачыкі, скальпелі і чашкі Петры для падрыхтоўкі ўзораў былі аднаразовага выкарыстання. Уся падрыхтоўка ўзораў праводзілася на стэрыльнай падстаўцы, усе растворы былі свежапрыгатаваныя. Згодна з сучаснымі рэкамендацыямі, археалагічныя ўзоры ніколі не аналізаваліся і не апрацоўваліся адной партыяй. Каб выключыць забруджванне паміж вымярэннямі LC-MS-MS, перад кожным вымярэннем праводзіліся ад трох да пяці халастых вымярэнняў без узораў з такім жа курсам праграмы. Узоры ін'екцый і прыналежныя да іх пустыя аналізы былі злучаны з калібровачнай смессю пептыдаў (5 фмоль/мкл; Pierce, Рокфард, Ілінойс, ЗША), каб кантраляваць якасць вымярэння. Кантрольныя гелі былі, пры неабходнасці, такім жа чынам апрацаваныя і прааналізаваныя. Спектры ад апошніх халастых вымярэнняў перад кожным узорам параўноўваліся без абмежавання ў дыяпазоне відаў з актуальнай базай даных UniProt.

Аналіз бялкоў дазволіў ідэнтыфікаваць у кожным з узораў абгарэлай ежавай коркі ад 40 да 80 бялкоў. Чалавечыя бялкі, звычайныя лабараторныя стандарты (лізацым курыніх яек і овальбумін) і няясныя мульты-арганічныя бялкі, былі ў далейшым выключаны як звычайны фон (гл. таксама: Shevchenko et al. 2014; Yang et al. 2014).

Бялкі мікраарганізмаў: самая вялікая група ідэнтыфікаваных бялкоў мае мікробнае паходжанне, у асноўным ад відаў бактэрыі глебы і навакольнага асяроддзя. Цвіль (*Aspergillus* spp., *Penicillium* spp.), якая сад-

7 <http://genetics.bwh.harvard.edu/msblast/index.html>.

8 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>.

зейнічае разбурэнню арганічных археалагічных матэрыялаў і артэфактаў (Sterflinger 2010), не была выяўлена, як і мікробы, якія маглі б быць напрамую звязаныя з перапрацоўкай харчовых прадуктаў.

Мікробны фон, звязаны з навакольным асяроддзем, ва ўзорах Снядзіна адрозніваецца ад археалагічных узораў іншых месцаў. У ежавых корках з вільготнай глебы археалагічнага помніка Фрызак 4 (Брандэнбург, Германія) пераважала *Streptomyces* spp. (Shevchenko et al. 2018), у ежавых корках і рэштках масла з пустынных рэгіёнаў — *Aspergillus* spp. (Yang et al. 2014). На Снядзіне, у сваю чаргу, тры роды глебавых бактэрыяў *Koribacter*, *Anaeromyxobacter* і *Solirubrobacter* утвараюць вельмі характэрны экалагічны подпіс. *Koribacter* асабліва цікавая, паколькі гэты род адыгрывае важную ролю ў акісляльна-аднаўленчых рэакцыях жалеза і, як даказана, дамінуе ў багатым жалезам асяроддзі горназдабыўнай прамысловасці⁹. Таксама на Снядзіне з яго адкладамі балотнай руды, утрыманне жалеза ў глебе высокае. Толькі ва ўзоры 20160913-8 (мал. 4: 4) большасць бялкоў паходзілі ад глебавых бактэрыяў роду *Lechevalieria* (Pseudonocardiaceae). Выяўленне бялкоў з *Bradyrhizobium* spp., сімбіятычнай азотфіксуючай бактэрыі, звязанай з каранямі, карэлюецца з бачнымі нядаўнімі рэшткамі каранёў і выяўленнем раслінных бялкоў. Усё гэта паказвае, што экалагічны фон, які быў атрыманы ад мікраарганізмаў, можна выкарыстоўваць для характарыстыкі археалагічнага помніка.

Бялкі, ідэнтыфікаваныя ў абгарэлых корках, верагодных крыніцах ежы, можна аднесці да раслін родаў *Pinus*, *Prunus*, *Lolium* і *Triticum*, калагенаў *Bovidae*, цяглічных бялкоў *Gallus gallus* і *Cyprinidae*, а таксама, кароўега малака (табліца).

Калагены *Bovidae*, бялкі малака і пшаніцы таксама могуць утрымлівацца як забруджванне ў археалагічных пробах і таму павінны быць пераправераныя. Забруджванне можа адбывацца рознымі шляхамі: падчас раскопак з навакольнага асяроддзя, у выніку хімічных працэсаў пры захаванні і кансервацыі, падчас перакрываванага забруджвання і рэшткамі лабараторных эталонаў. Прыкладам незвычайнага забруджвання з'яўляецца выяўленне пратэіна шоўку — серыцыну (*Sericin*) ў ранненеалітычных узорах з Еўропы (Shevchenko et al. 2018). Гэта рэчыва, якое часта сустракаецца ў касметыцы. У многіх выпадках нават некалькіх кантрольных проб не дастаткова для поўнага выяўлення забруджвання.

Агульнай праблемай з'яўляецца адрозненне старых бялкоў з археалагічнага кантэкста ад сучасных. Магчымым паказчыкам узросту бялкоў з'яўляецца дэзамідзіраванне глутаміну (Shevchenko et al. 2018; Ramsøe et al. 2020). Гаворка вядзецца пра павольны, абмежаваны па часе працэс пераўтварэння рэшткаў глутаміну ў глутамінавую кіслату, на які практычна не ўплывае захаванне ўзора, і тэрмін якога мінае прыкладна за 5000—7000 гадоў. Гэты спосаб асабліва падыходзіць для багатых бялком старажытных рэшткаў, у якіх дэзамідзіраваная фракцыя ўжо дастаткова вялікая для выяўлення з дапамогай мас-спектраметрыі (Xie et al. 2016; Shevchenko et al. 2018; Ramsøe et al. 2020; Yang et al. 2014; Shevchenko et al. 2017). Аднак недастатковае ўтрыманне глутаміну ў некаторых бялках абмяжоўвае гэты падыход. Выкарыстанне метаду дэзамідзіравання да адносна не старых ежавых корак з Снядзіна не безпробнае. У іх па-ранейшаму нізкі ўзровень пераўтварэння глутаміну. Акрамя таго, у

9 <https://microbewiki.kenyon.edu/index.php/Koribacter>.

іх мала бялкоў. Таму варта чакаць, што інтэнсіўнасці дэзамідзіраваных формаў невысокія і могуць быць ніжэй за парог выяўлення. Выкарыстанне багатых чалавечых кератынаў у якасці эталона для гэтых узораў недарэчна. Акрамя таго, ацэнка ўзросту з выкарыстаннем іншых бялкоў, якія сустракаюцца часцей, чым сапраўдныя кампаненты абгарэлай ежавай коркі, можа прывесці да няправільных высноў.

Бялкі пшаніцы: ідэнтыфікаваныя тры бялкі, якія сустракаюцца ў *Triticum aestivum*. Хаця правераныя інгібітары альфа-амілазы і трыцін лакалізуецца ў зёрнах пшаніцы, ні адзін з запасных бялкоў, такіх, як глютэін ці гліадзін, якія з'яўляюцца кампанентамі ядраў, не знойдзены. У археабатанічных матэрыялах Снядзіна зафіксавана *Triticum spelta*. Паколькі геном *Triticum spelta* яшчэ не секвеніраваны, відаспецыфічная ідэнтыфікацыя бялкоў на сennyшні час немагчымая. Два з шасці глутамінутрымліваючых пептыдаў, якія адпавядаюць бялкам з трыбы *Triticeae*, былі дэзамідзіраваныя, што пацвярджае адпаведны археалагічны ўзрост. Яшчэ два раслінных бялка былі ідэнтыфікаваныя ва ўзоры ежавай коркі 20160912_03-3 (мал. 4: 3). З аднаго боку, субадзінка рыбулозабісфасфаткарбаксілазы *Lolium spp.* (адпавядае Nr. sp | A8Y9H8) — цэнтральны фермент фотасінтэза. Верагодна, гаворка вядзецца пра забруджванне з навакольнага асяроддзя. З іншага боку, былі знойдзены сляды фруктовага пратэіну *Prunus spp.* (адпавядае Nr. XP_008227475, XP_007212174, AF134731_1), нізкі паказчык утрымання глутаміну ў якім, не дазваляе зрабіць канчатковае храналагічныя вызначэнне.

Бялкі кароўега малака: пяць найбольш распаўсюджаных бялкоў кароўега малака былі выяўлены ў розных камбінацыях у чатырох з пяці ўзораў ежавай коркі і ў невялікай колькасці — у кантрольным узору. Хаця археазаалагічныя аналізы надзейна даказалі ўтрыманне на Снядзіне буйной рагатай жывёлы, у дадзеным выпадку ні бялковая ідэнтыфікацыя, ні магчымы аналіз стабільных ізатопаў не могуць разглядацца, як бяспрэчны доказ ужывання чалавекам малака.

Два самыя вялікія ланцужкі калагену Bovidae¹⁰ — Альфа-1 (I) і Альфа-2 (I) — былі выяўлены ў абгарэлых ежавых корках 20160912_03-3 (мал. 4: 3) і 20160913_03_B (мал. 4: 1). Вызначаныя пептыды калагену не ўтрымліваюць рэшткаў глутаміну ці аспарагіну.

У абгарэлай ежавай корцы 20160912_04_02 (мал. 4: 1) былі ідэнтыфікаваны некалькі цяглічных бялкоў (міязін, тропаміязін і міязін — бялок, які звязвае), якія адпавядаюць паслядоўнасцям курыцы (*Gallus gallus*). У той час, як рэшткі аспарагіну, які хутка дэзамідзіраваўся, у пептыдах ужо часткова пераўтвораны ў аспарагінавую кіслату, мадыфікаваны глутамін не быў знойдзены. Такім чынам, застаецца няясным, ці быў дэзамідзіраваны глутамін не выяўлены толькі з-за невялікай колькасці бялка ці ўсё ж такі бялкі занадта маладыя. Хаця гэтыя бялкі маюць істотна розныя малекулярныя масы (21, 33, 127 і 223 кДа) і можна было чакаць, што яны будуць выразна аддзеленыя адзін ад аднаго на SDS-PAGE, усе яны былі выяўлены разам у адным кавалачку геля, які быў выразаны на 40-50 кДа. Гэты зрух можа ўказваць на працэсы дэградацыі старых бялкоў ці ўмяшальніцтва нерастваральных часцінак; аднак нельга выключачь і выпадковае забруджванне.

10 Для пацвярджэння наяўнасці арганізму вядзецца далейшы пошук у базе даных. У склад жывёл сямейства пустарогія (Bovidae) з хатніх жывёл уваходзяць быкі, каровы, козы і авечкі.

Ва ўзоры ежавай коркі 20160913-8 (мал. 4: 4) была выяўлена невялікая колькасць бялка рыбы сямейства карпавых — парвальбуміна. Выяўленыя пептыдныя паслядоўнасці не ўтрымліваюць глутаміну, таму ацэнка ўзросту з дапамогай дэзамідзіравання немагчыма. Парвальбумін — гэта невялікі бялок, якога шмат у цягліцах рыб. Ён лёгка выцягваецца кіпячэннем і накапліваецца ў рыбным булёне (Lee et al. 2012; Carrera, Canas, Gallardo 2012). Парвальбумін вельмі стабільны і захоўваецца ў археалагічных абгарэлых корках ежы (Shevchenko et al. 2018). Парвальбумін у нагары 20160913-8 указвае на тое, што ў гэтай пасудзіне гатавалі карпа.

Нягледзячы на ўсе апісанія нывызначанасці, варта адзначыць, што ні адна з кантрольных пробаў, акрамя слядоў малочнага бялка, не ўтрымлівала рэшткаў жывёльнага ці расліннага бялка, аднак усе ежавыя коркі далі станоўчы вынік.

Што ж было ў гаршку пражскага тыпу? Палеапратэомны аналіз паказаў, што ў адабраных абразцах выварваліся косткі, а таксама сухажыллі ці скура жывёлы сямейства пустарогія (Bovidae). Але гэта не азначае, што іх абавязкова ўжывалі ў ежу. Тэрмін «ежавая корачка» не зусім дакладны, паколькі такія коркі, само сабой разумеецца, могуць узнікаць таксама ў тым выпадку, калі гаршкі награюцца ў межах гаспадарчай дзейнасці, напрыклад — для вытворчасці костнага клею. Адсутнасць доказаў наяўнасці мяса жывёлы сямейства пустарогія першапачаткова азначае толькі тое, што яно не прысутнічала ў адабраных ежавых корках і не азначае, што яно не ўжывалася ў ежу. Утрыманне буйной рагатай жывёлы (*Bos taurus*) пацверджана археазаалагічнымі матэрыяламі. Ужыванне ў ежу кур дакументальна пацвярджаецца як бялкамі іх крыві і цягліцаў у гаршку, так і знаходкамі курыных костак. Вялікая колькасць археазаалагічна пацверджаных відаў вадаплаваючых птушак дазваляе меркаваць, што яны часцей з'яўляліся ў меню. Цалкам верагодна, што на іх палявалі сезонна, а ў астатні час іх можна было замяніць хатняй курыцай. Розныя аналізы, уключаючы археазаалогію і археабатаніку, таксама адлюстроўваюць цэнтральную ролю ракі і яе прытокаў у існаванні людзей на Прыпяці. Сярод мноства археаіхтыялагічна пацверджаных рыб ёсць і сямейства карпавыя, з якіх наяўнасць карпа (*Cyprinus carpio*) таксама была пацверджана палеапратэомікай.

Выяўленне раслінных бялкоў было менш выразным. Былі зафіксаваныя толькі роды *Prunus* і *Triticum*. Акрамя таго, бялкі не даюць ніякай інфармацыі аб форме падрыхтоўкі, напрыклад — трапілі зярняты ў гаршчок цэлымі, раздробленымі ці размалатымі.

Акрамя таго, варта меркаваць, што ўсе бялкі, выяўленыя ў адной пасудзіне, не абавязкова павінны былі з'явіцца там у выніку аднаго, а менавіта — апошняга працэсу гатавання, аднак таксама могуць быць вынікам розных паслядоўных гатаванняў. Напрыклад, у тым выпадку, калі ў цэлым гаршку (мал. 4: 1) на ўнутранай паверхні донца быў выяўлены бялок курыцы, а ў верхняй частцы пасудзіны, таксама, на ўнутранай паверхні — бялок жывёлы сямейства пустарогія (*Bovidae*). Гэтая ж заўвага датычыцца і абразцоў з спалучэннямі бялку жывёлы сямейства пустарогія (*Bovidae*) і фруктовага бялку (*Prunus* spp.; мал. 4: 3), а таксама бялкоў карпа і пшаніцы (мал. 4: 4). Так што яшчэ трэба прайсці доўгі шлях, перш чым можна будзе ўпэўнена сказаць, ці гатавалі карпа з мучнымі клёцкамі, гавяжы булён з цёрнам ці чарнаслівам, ці ў адпаведным гаршку быў проста прыгатаваны курыны фарш. Першыя даныя, якія мы атрымалі, выглядаюць у гэтых адносінах вельмі шматабяцальнымі. Фун-

даментальнай праблемай застаецца, асабліва падчас працы з не вельмі старажытнымі ўзорамі, як з Снядзіна, адрозненне археалагічна значных бялкоў ад нядаўніх забруджванняў.

Археаэтнабатанічныя даныя паказваюць значна больш шырокі спектр вырошчвання і ўжывання збожжа з надзейным доказам прысутнасці проса, ячменя, жыта і полбы (пшаніцы спельта), што таксама ўзгадняецца з археаэтнабатанічнымі даследаваннямі пражскай культуры на іншых тэрыторыях (Горбаненко 2015). Што датычыцца дакладнага спосабу вырабу хлеба, гатавання кашы ці крупы, то пра гэта пакуль вядома няшмат, хаця так званыя гліняныя «хлебцы», верагодна, могуць даць першую падказку. Таксама ў харчаванні чалавека можна выкарыстоўваць жытні адвар. Ужыванне іншых раслін у выпадку працы з матэрыяламі сухіх глебаў, як на Снядзіне, цяжка даказаць. Вегетатыўныя часткі раслін, такія, як лісце, сцябло, карані і карэнішчы, часта выкарыстоўваюцца для гатавання салатаў, супоў, выпечкі і іншых страў, пра якія, аднак, амаль не захавалася дакладных сведчанняў. Акрамя таго, веды аб магчымай разнастайнасці выкарыстання дзікарослых раслін на кухні, былі ў значнай ступені страчаныя (Fleischhauer, Guthmann, Spiegelberger 2014).

Археазаалагічна даказаная значная роля хатняй свінні і дзікіх жывёл у харчаванні жыхароў Снядзіна не знайшла адлюстравання ў даследаваных корках ежы. Тут, безумоўна, патрэбна правядзенне шматлікіх дадатковых аналізаў, каб знайсці адпаведныя гаршкі. Ежавыя коркі адлюстроўваюць толькі тую частку меню, якая гатавалася ў гаршку на агні. Між тым, малаверагодна і тое, што свінніна і дзічына гатаваліся толькі на грылі. Колькасць узораў пакуль занадта малая, каб даць прыкладна поўную карціну выкарыстання гаршкоў. Усе атрыманыя вынікі прысутнасці бялкоў жывёлаў, па крайняй меры, пацвярджаюцца археазаалогіяй.

Археазаалагічныя і археабатанічныя даследаванні даюць нам інфармацыю аб тым, якія жывёлы і расліны выкарыстоўваліся чалавекам. Гэта ўключае ужыванне, напрыклад, у якасці крыніцы сыравіны для хатняй і рамеснай вытворчасці. Акрамя якасных, гэтыя даследаванні таксама дазваляюць атрымліваць колькасныя справядзачы, а таксама, інфармацыю аб зборах і сельскагаспадарчых працэсах. З іншага боку, палеапратэоміка — выключна якасны метада, які дазваляе атрымаць падрабязную інфармацыю аб гісторыі вельмі канкрэтнага аб'екта, у нашым выпадку — ляпнога гаршка. Пры аналізе на малекулярным узроўні, вызначэнне віда праводзіцца з выкарыстаннем баз даных сучасных бялкоў. Акрамя таго, можна рэканструяваць тэхналогіі апрацоўкі харчовых прадуктаў, напрыклад, пэўны від ферментацыі. Такім чынам, палеапратэоміка паведамляе нам, што было прыгатавана ў канкрэтным гаршку, і мы атрымліваем непасрэднае ўяўленне пра меню. Межы ведаў таксама заключаюцца ў гэтай спецыфічнасці, таму што застаюцца адкрытымі пытанні як часта гэтую страву гатавалі і елі, і нават, ці гатаваліся ўсе інгрэдыенты адначасова. Строга кажучы, нельга нават упэўнена казаць, што ўсё, што гатавалі ў гаршку, на самой справе было з'едзена людзьмі. Гатаванне корма для жывёл ці вытворчасць матэрыялаў — іншыя магчымыя варыянты выкарыстання керамічных пасудзін.

На дадзены момант асноўнай праблемай выкарыстання метаду палеапратэомікі з'яўляецца адрозненне фонавых бялкоў навакольнага асяроддзя (напрыклад, супастаўных з сельскагаспадарчымі раслінамі) ад аўтэнтчных старажытных бялкоў, асабліва для арганічных матэрыя-

лаў, узрост якіх менш за 1000 гадоў. Толькі ўключэнне вынікаў іншых аналізаў дазваляе рабіць больш шырокае высновы.

Такім чынам, палеапраэміка можа ўнесці значны ўклад у гісторыю асобных аб'ектаў. У прыватнасці, для выкарыстання вельмі аднародных керамічных пасудзін пражскай культуры, вынікі выглядаюць вельмі шматабяцальнымі і выходзяць за межы простага гатавання ежы. Вынікі палеапраэмікі вельмі важныя для дэталёвага разумення дыеты канкрэтнай папуляцыі. У параўнанні з аналізам стабільных ізатопаў ($\delta^{15}\text{N}$) у костках, які дае толькі агульную інфармацыю пра дыету чалавека, ён больш падобны на здымак. У цэлым, становіцца зразумела, што складаную і шматгранную вобласць харчавання можна асвятліць толькі з дапамогай шырокага спектра метадаў, у якіх палеапраэміка адчыняе яшчэ адно вакно ў мінулае.

Па выніках выкарыстання традыцыйных метадаў, а таксама новых — палеапраэмікі, атрымліваецца, што дыета харчавання раннеславянскага насельніцтва Беларускага Палесся была вельмі разнастайнай і ўключала мясную і малочную прадукцыю хатніх і дзікіх жывёлаў, рыбу, мяса і яйкі птушак, прадукты са збожжавых, садавіну, а таксама, верагодна, мёд, арэхі, грыбы.

Размяшчэнне паселішчаў эпохі ранняга Сярэднявечча (напрыклад, Снядзіна) ў раёнах, якія характарызуюцца даволі высокім узроўнем геразнастайнасці навакольнага асяроддзя, у асноўным, каля дна далін, вельмі прыдатных для развіцця рознакіраванай эканомікі, мела вышэйшае значэнне для патэнцыяльна доўгачасовай заселенасці гэтых раёнаў. Як паказваюць даследаванні на Снядзіне, роля палявання і рыбалоўства ў забеспячэнні прадуктамі харчавання можа быць вышэйшай, чым гэта ўяўлялася раней.

ЛІТАРАТУРА

- Бяліцкая, Г. М., Байкоўская, А. А., Харытановіч, В. М. 2019. Паселішча каля вескі Бярэжы Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці. В: Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). *Славяне на тэрыторыі Беларусі ў догосударственный период: к 95-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. 2-е изд., испр., перераб. и доп. 1. Минск: Беларуская навука, с. 514-573.
- Вергей, В. С. 1993. Раннеславянское поселение Струга I на нижней Горыни. *Archaeoslavica*, 2, с. 63-85.
- Вяргей, В. С. 1998. Раннеславянское селішча Снядзін-2. В: Егорейченко, А. А. (ред.). *Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология)*. Минск: Веды, с. 27-35.
- Вяргей, В. С. 1999. Помнікі тыпу Прагі-Карчак і Лукі-Райкавецкай на Беларусі. У: Шадыра, В. І., Вяргей, В. С. (ред.). *Археалогія Беларусі. Жалезны век і ранняе сярэднявечча*. 2. Минск: Беларуская навука, с. 317-348.
- Вяргей, В. С. 2000. *Справаздача аб палявых даследаваннях у Петрыкаўскім раёне Гомельскай вобласці ў 1999 годзе*. ЦНА НАН Беларусі, ФАНД, воп. 1, арх. 1788.
- Вяргей, В. С. 2001. *Справаздача аб палявых даследаваннях у Петрыкаўскім і Столінскім раёнах у 2000 годзе*. ЦНА НАН Беларусі, ФАНД, воп. 1, арх. 1884.
- Вяргей, В. С. 2002. *Справаздача аб даследаваннях у Петрыкаўскім раёне ў 2001 годзе*. ЦНА НАН Беларусі, ФАНД, воп. 1, арх. 1910.
- Вяргей, В. С. 2003. *Справаздача аб палявых даследаваннях на паселішчы Петрыкаў-2 Гомельскай вобласці ў 2002 годзе*. ЦНА НАН Беларусі, ФАНД, воп. 1, арх. 2007.
- Вяргей, В. С. 2009. Жытло і культуры аб'ект гарызонту пражскай культуры на паселішчы Снядзін-3 на р. Прыпяць у Петрыкаўскім раёне. В: Егорейченко, А. А. (ред.). *Древняя история Восточной Европы: сборник научных статей, посвященных 80-летию проф. Э. М. Загоруйского*. Минск: БГУ, с. 21-32.
- Вяргей, В. С., Трымер, В. 2003. Раннеславянское паселішча Петрыкаў-2 на р. Прыпяць. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 18, с. 151-187.

- Вяргей, В. С., Касюк А. Ф. 2014. Даследаванні ў 2012 г. паселішчаў каля в. Снядзін у Петрыкаўскім раёне. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 25, с. 194-202.
- Горбаненко, С. А. 2015. Палеоэтноботанические материалы пражской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 238, с. 296-315.
- Горбаненко, С. А. 2016. Флотація й промывання як методы археологічных дослiджень: рэаліі й перспектывы. *Археологія і давняя історыя Украіны*, 1 (18), с. 137-144.
- Горбаненко, С. А. 2018. «Магічний» посуд даўніх слов'ян. *In Sclavenia terra*, 2, с. 91-109.
- Государственное... 2010. Государственное природоохранное учреждение «Национальный парк "Припятский"». *О национальном парке – НП «Припятский»* (online). Режим доступа: https://www.npp.by/about_national_park/ (дата обращения 23 января 2020).
- Давиденко, І. В. 2006. *Птахи-індикаторы стадій сукцесіі водно-болотных угідзь Полісся та Лісостепу Украіны*. Дисертацыя к. б. н. КНУ ім. Тараса Шевченка. Кіеў.
- Іоў, А. В., Вяргей В. С. 2012. *Старажытнае паселішча на Ясельдзе*. Мінск: Беларуская навука.
- Касюк, А. Ф. 2018. Барыскавічы 1 – паселішча V–XI ст. у Мазырскім Палессі. *In Sclavenia terra*, 2, с. 19-52.
- Касюк, А. Ф. 2019. Беларускае Палессе ў канцы VII–VIII ст. і ў пачатку X ст. н. э. В: Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). *Славяне на тэрыторыі Беларусі в догосударственный период: к 95-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. 2-е изд., испр., перераб. и доп. 1. Минск: Беларуская навука, с. 622-658.
- Касюк, А. Ф., Вяргей, В. С., Шнеевайс, Е., Бартроу, Г., Шуман, Ф. 2018. Археалагічныя даследаванні каля Снядзіна ў 2015–2016 гг. (папярэдняе паведамленне). *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 29: Даследаванні пахавальных і пасяленчых помнікаў эпохі сярэднявекі і Новага часу на тэрыторыі Беларусі і суседніх краін, с. 231-235.
- Касюк, Е., Шнеевайс, Е., Бартроу, А., Киттель, П., Сикора, Е. 2019. Характеристика геоморфологического расположения археологического комплекса эпохи раннего средневековья около д. Снядин в долине р. Припять (Белорусское Полесье). В: Александровский, А. Л., Кренке, Н. А. (ред.) *Археология поймы: рельеф, палеосреда, история заселения*. Москва: Университетская книга, с. 58-59.
- Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Свод археологических источников, Е1-57. Москва: Наука.
- Лошенко, М. И. 2015. Ботанические находки с селища Борисковичи Первые. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.*, с. 269-271.
- Ляшкewіч, Э. А. 1999. Рэшткі рыб з раннеславянскага паселішча Снядзін 2. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 14, с. 137-138.
- Ляшкewіч, Э. А. 2004. Археалагічныя крыніцы пра здабычу асятровых на Прыпяці. В: Макушников, О. А. (ред.). *Славянский мир Полесья в древности и средневековье: Материалы Международной историко-археологической конференции (19–20 октября 2004 г.)*, Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, с. 127-131.
- Мясніковіч, М. У. (рэд.). 2002. *Нацыянальны атлас Беларусі*. Мінск: Белкартаграфія.
- Пачкова, С. П., Терпиловский, Р. В. 1990. Социально-экономическое развитие населения Юго-Восточной Европы в I тыс. н. э. Земледелие и животноводство. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 363-376.
- Разлуцкая, А. А. 2002. Некаторыя дадзеныя аб паляванні і жывёлагадоўлі на селішчы пражскай культуры Снядзін-2. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 5, с. 192-197.
- Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности VI–VII вв. Культура пражского типа*. Москва: Наука.
- Русанова, И. П. 2002. *Истоки славянского язычества*. Черновцы: Прут.
- Bialeková, D. 1999. K otázce výskytu tzv. «chlebcov» u slovanov. *Studia Mediaevalia Pragensia*, IV, p. 43-66.
- Carrera, M., Canas, B., Gallardo, J. M. 2012. Rapid direct detection of the major fish allergen, parvalbumin, by selected MS/MS ion monitoring mass spectrometry. *Journal of proteomics*, 75, 11, p. 3211-3220. doi: 10.1016/j.jprot.2012.03.030
- Fleischhauer, S. G., Guthmann, J., Spiegelberger, R. 2014. *Enzyklopädie essbare Wildpflanzen*. München: Aarau.
- Gorobets L, Kovalchuk, O. 2017. Birds in the Medieval culture and economy of the East Slavs in the 10–13st centuries AD. *Environmental Archaeology: The Journal of Human Palaeoecology*, 22, 2, p. 147-165. doi: 10.1080/14614103.2016.1141088

- Hendy, J., Welker, F., Demarchi, B., Speller, C., Warinner, C., Collins, M. J. 2018. A guide to ancient protein studies. *Nature ecology & evolution*, 2 (5), p. 791-799. doi: 10.1038/s41559-018-0510-x
- Lee, P. W., Nordlee, J. A., Koppelman, S. J., Baumert, J. L., Taylor, S. L. 2012. Measuring parvalbumin levels in fish muscle tissue: relevance of muscle locations and storage conditions. *Food chemistry*, 135, 2, p. 502-507. doi: 10.1016/j.foodchem.2012.05.030
- Mayr, G. 2016. Fragmentary but distinctive: three new avian species from the early Eocene of Messel, with the earliest record of medullary bone in a Cenozoic bird. *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie, Abhandlungen*, 279, 3, p. 273-286. doi: 10.1127/njgpa/2016/0555
- Muller, T., Winter, D. 2017. Systematic Evaluation of Protein Reduction and Alkylation Reveals Massive Unspecific Side Effects by Iodine-containing Reagents. *Molecular & cellular proteomics*, 16, 7. p. 1173-1187. doi: 10.1074/mcp.M116.064048
- Parczewski, M. 1988. *Początki kultury wczesnostowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ramsøe, A., Heekeren, van V., Ponce, P., Fischer R., Barnes, I., Speller, C., Collins, M. J. 2020. DeamiDATE 1.0: Site-specific deamidation as a tool to assess authenticity of members of ancient proteomes. *Journal of Archaeological Science*, 115, 105080. doi: 10.1016/j.jas.2020.105080
- Schneeweiß, J., Shevchenko, A., Kasjuk, A., Bartrow, A., Shumilovskikh, L., Schuhmann, A., Gorobets, L., Ljaškevič, E., Schlütz, F. 2021. Was war im Topf vom Prager Typ? Die Entschlüsselung frühmittelalterlicher Tagesgerichte durch Paläoproteomik angebrannter Speisekrusten. *У друку*.
- Serjeantson, D. 2009. *Birds* (Cambridge Manuals in Archaeology). Cambridge: University Press.
- Shevchenko, A., Sunyaev, S., Loboda, A., Shevchenko, A., Bork, P., Ens, W., Standing, K. G. 2001. Charting the proteomes of organisms with unsequenced genomes by MALDI-quadrupole time-of-flight mass spectrometry and BLAST homology searching. *Analytical chemistry*, 73, 9, p. 1917-1926. doi: 10.1021/ac0013709
- Shevchenko, A., Yang, Y., Knaust, A., Thomas, H., Jiang, H., Lu, E., Wang, C., Shevchenko, A. 2014. Proteomics identifies the composition and manufacturing recipe of the 2500-year old sourdough bread from Subeixi cemetery in China. *Journal of Proteomics*, 105, p. 363-371. doi: 10.1016/j.jprot.2013.11.016
- Shevchenko, A., Yang, Y., Knaust, A., Verbavatz, J.-M., Mai, H., Wang, B., Wang, C., Shevchenko, A. 2017. Open sesame: Identification of sesame oil and oil soot ink in organic deposits of Tang Dynasty lamps from Astana necropolis in China. *PLoS ONE*, 12, 2, e0158636. doi: 10.1371/journal.pone.0158636
- Shevchenko, A., Schuhmann, A., Thomas, H., Wetzels, G. 2018. Fine Endmesolithic fish caviar meal discovered by proteomics in foodcrusts from archaeological site Friesack 4 (Brandenburg, Germany). *PLoS ONE*, 13, 11, e0206483. doi: 10.1371/journal.pone.0206483
- Sterflinger, K. 2010. Fungi: Their Role in deterioration of Cultural Heritage. *Fungal Biology Reviews*, 24, p. 47-55. doi: 10/1016/j.fbr.2010.03.003
- Xie, M., Shevchenko, A., Wang, B., Shevchenko, A., Wang, C., Yang, Y. 2016. Identification of a dairy product in the grass woven basket from Gumugou Cemetery (3800 BP, northwestern China). *Quaternary International*, 426, p. 158-165. doi: 10.1016/j.quaint.2016.04.015
- Yang, Y., Shevchenko, A., Knaust, A., Abuduresule, I., Li, W., Hu, X., Wang, C., Shevchenko, A. 2014. Proteomics evidence for kefir dairy in Early Bronze Age China. *Journal of Archaeological Science*, 45, p. 178-186. doi: 10.1016/j.jas.2014.02.005.

REFERENCES

- Bialickaja, H. M., Bajkoŭskaja, A. A., Charytanovič, V. M. 2019. Paselišča kalja wioski Biarezčy Žytkavickaga rajona Homelskaj voblastci. In: Levko, O. N., Belevets, V. G. (eds.). *Slavyane na teritorii Bielarusi v dogosudarstvennyj period: k 95-letiju so dnia rozhdeniya L. D. Pobolya*. 2-e izd., ispr., pererab. i dop. 1. Minsk: Belaruskaja navuka, s. 514-573.
- Vergey, V. S. 1993. Rannelslavyanskoe poselenie Struga I na nizhnej Goryni. *Archaeoslavica*, 2, s. 63-85.
- Vjargey, V. S. 1998. Rannelslavjanskaje selišča Snjadzin-2. In: Egorejchenko, A. A. (ed.). *Slavyane i ih sosedi (arheologija, numizmatika, etnologija)*. Minsk: Vedy, s. 27-35.

- Vjargey, V. S. 1999. Pomniki typu Prahi-Karchak i Luki-Rajkaveckaj na Bielarusi. U: Šadyra, V. I., Vjargey, V. S. (eds.). *Archealohija Bielarusi. Žalezny vek i rannjaje sjarednjavečča*. 2. Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 317-348, 392-406.
- Vjargey, V. S. 2000. *Spravazdača ab paljavjyh dasledavannjah u Petrykaŭskim rajone Homelskaj voblasti ũ 1999 godze*. CNA NAN Bielarusi, FAND, vop. 1, arch. 1788.
- Vjargey, V. S. 2001. *Spravazdača ab paljavjyh dasledavannjah u Petrykaŭskim i Stolinskim rajonach ũ 2000 godze*. CNA NAN Bielarusi, FAND, vop. 1, arch. 1884.
- Vjargey, V. S. 2002. *Spravazdača ab dasledavannjah u Petrykaŭskim rajone ũ 2001 godze*. CNA NAN Bielarusi, FAND, vop. 1, arch. 1910.
- Vjargey, V. S. 2003. *Spravazdača ab paljavjyh dasledavannjah na paseliščy Petrykaŭ-2 Homelskaj voblasti ũ 2002 godze*. CNA NAN Bielarusi, FAND, vop. 1, arch. 2007.
- Vjargey, V. S. 2009. Žytljo i kultavy abjekt haryzontu pražskaj kultury na paseliščy Snjadzin -3 na r. Prypjac u Petrykaŭskim raione. In: Egorejchenko, A. A. (ed.). *Drevnyaya istoriya Vostochnoj Evropy: sbornik nauchnyh statei, posvyashchennyh 80-letiyu prof. E. M. Zagorul'skogo*, Minsk: BGU, s. 21-32.
- Vjargey, V. S., Trymer, V. 2003. Ranneslavjanskaje paselišča Petrykaŭ-2 na r. Prypjac. *Historyčna-archealahičny zbornik*, 18, s. 151-187.
- Vjargey, V. S., Kasiuk, A. F. 2014. Dasledavanni ũ 2012 g. paseliščaŭ kalja v. Snjadzin u Petrykaŭskim rajone. *Materijaly pa archealohii Bielarusi*, 25, s. 194-202.
- Gorbanenko, S. A. 2015. Paleoetnobotanicheskiye materialy prazhskoy kultury. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 238, s. 296-315.
- Gorbanenko, S. A. 2016. Flotaciya j promivannya yak metodi arheologichnih doslidzhen: realiyi j perspektivi. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (18), s. 137-144.
- Gorbanenko, S. A. 2018. «Magichnij» posud davnih slovyan. In *Sclavenia terra*, 2, s. 91-109.
- Gosudarstvennoye... 2010. Gosudarstvennoye prirodookhrannoye uchrezhdeniye «Natsionalnyy park "Pripyatskiy"». 2010. *O natsionalnom parke – NP «Pripyatskiy»* (online). Rezhim dostupa: https://www.npp.by/about_national_park/ (data obrashcheniya 23 yanvara 2020).
- Davidenko, I. V. 2006. *Ptahi-indikator stadij sukcesii vodno-bolotnih ugid Polissia ta Lisostepu Ukrainy*. Dysertaciya k. b. n. KNU im. Tarasa Shevchenka. Kyiv.
- Ioŭ, A. V., Vjargey, V. S. 2012. *Starazytnae paselišča na Jaseldze*. Minsk: Bielaruskaja navuka.
- Kasiuk, A. F. 2018. Baryskavičy-1 — paselišča V—XI st. u Mazyrskim Palessi. In *Sclavenia terra*, 2, s. 19-52.
- Kasiuk, A. F. 2019. Bielaruskaja Palesse ũ kancy VII—VIII st. i ũ pačatku X st. n. e. In: Levko, O. N., Belevets, V. G. (eds.). *Slavyane na territorii Bielarusi v dogosudarstvennyy period: k 95-letiyu so dnya rozhdeniya L. D. Pobolya*. 2-e izd., ispr., pererab. i dop. 1. Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 622-658.
- Kasiuk, A. F., Vjargey, V. S., Šneevajs, E., Bartrou, H., Šuman, F. 2018. Archealahičnyja dasledavanni kalja Snjadzina ũ 2015—2016 gg. (papjarednjaje pavedamlenne). *Materijaly pa archealohii Bielarusi*, 29, s. 231-235.
- Kasiuk, E., Shneevajs, E., Bartrou, A., Kittel', P., Sikora, E. 2019. Charakteristika geomorfologičeskogo raspoložheniya arheologičeskogo kompleksa epohi rannego srednevekova okolo d. Snyadin v doline r. Pripyat' (Belorusskoe Poles'e). In: Aleksandrovskej, A. L., Krenke, N. A. (eds.) *Arheologiya pojmy: rel'ef, paleosreda, istoriya zaseleniya*. Moskva: Universitetskaya kniga, s. 58-59.
- Kukhareno, Yu. V. 1961. *Srednevekovyje pamyatniki Polesia*. Svod arheologičeskikh istočnikov, E1-57. Moskva: Nauka.
- Loshenkov, M. I. 2015. Botanicheskiye nakhodki s selishcha Boriskovichy Pervye. *Arkheologičeskiye issledovaniya v Evroreģione «Dnepr» v 2013 g.*, s. 269-271.
- Liaškevič, E. A. 1999. Reštiki ryb z ranneslavjanskajha paselišča Snjadzin 2. *Historyčna-archealahičny zbornik*, 14, s. 137-138.
- Liaškevič, E. A. 2004. Archealahičnyja krynicy pra zdabyču asjatrovych na Prypjaci. In: Makushnikov O. A. (ed.) *Slavyanskij mir Poles'ya v drevnosti i srednevekov'e: Materialy Mezhdunarodnoj istoriko-arheologičeskoj konferencii (19 – 20 oktyabrya 2004 g.)*. Gomel': GGU im. F. Skoriny, s. 127-131.
- Miasnikovič, M. U. (ed.). 2002. *Nacyjnalny atlas Bielarusi*. Minsk: Belkartagrafija.
- Pachkova, S. P., Terpilovskij R. V. 1990. Social'no-ekonomičeskoe razvitie naseleniya Yugo-Vostochnoj Evropy v I tys. n. e. Zemledelie i zhivotnovodstvo. In: Baran, V. D. (ed.). *Slavyane Yugo-Vostochnoj Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiev: Naukova dumka, s. 363-376.
- Razluskaja, A. A. 2002. Nekatoryja dadzenyja ab paljavanni i žyvjolahađuili na seliščy pražskaj kultury Snjadzin-2. *Materijaly pa archealohii Bielarusi*, 5, s. 192-197.
- Rusanova, I. P. 1976. *Slavyanskiye drevnosti VI – VII vv. Kultura prazhskogo tipa*. Moskva: Nauka.
- Rusanova, I. P. 2002. *Istoki slavyanskogo yazychestva*. Chernovcy: Prut.
- Bialeková, D. 1999. K Otázke výskytu tzv. «chlebcov» u slovanov. *Studia Mediaevalia Pragensia*, IV, p. 43-66.

- Carrera, M., Canas, B., Gallardo, J. M. 2012. Rapid direct detection of the major fish allergen, parvalbumin, by selected MS/MS ion monitoring mass spectrometry. *Journal of proteomics*, 75, 11, p. 3211-3220. doi: 10.1016/j.jprot.2012.03.030
- Fleischhauer, S. G., Guthmann, J., Spiegelberger, R. 2014. *Enzyklopädie essbare Wildpflanzen*. München: Aarau.
- Gorobets L, Kovalchuk, O. 2017. Birds in the Medieval culture and economy of the East Slavs in the 10–13th centuries AD. *Environmental Archaeology: The Journal of Human Palaeoecology*. 22, 2, p. 147-165. doi: 10.1080/14614103.2016.1141088
- Hendy, J., Welker, F., Demarchi, B., Speller, C., Warinner, C., Collins, M. J. 2018. A guide to ancient protein studies. *Nature ecology & evolution*, 2 (5), p. 791-799. doi: 10.1038/s41559-018-0510-x
- Lee, P. W., Nordlee, J. A., Koppelman, S. J., Baumert, J. L., Taylor, S. L. 2012. Measuring parvalbumin levels in fish muscle tissue: relevance of muscle locations and storage conditions. *Food chemistry*, 135, 2, p. 502-507. doi: 10.1016/j.foodchem.2012.05.030
- Mayr, G. 2016. Fragmentary but distinctive: three new avian species from the early Eocene of Messel, with the earliest record of medullary bone in a Cenozoic bird. *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie, Abhandlungen*, 279, 3, p. 273-286. doi: 10.1127/njgpa/2016/0555
- Muller, T., Winter, D. 2017. Systematic Evaluation of Protein Reduction and Alkylation Reveals Massive Unspecific Side Effects by Iodine-containing Reagents. *Molecular & cellular proteomics*, 16, 7, p. 1173-1187. doi: 10.1074/mcp.M116.064048
- Parczewski, M. 1988. *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ramsøe, A., Heekeren, van V., Ponce, P., Fischer R., Barnes, I., Speller, C., Collins, M. J. 2020. DeamidATE 1.0: Site-specific deamidation as a tool to assess authenticity of members of ancient proteomes. *Journal of Archaeological Science*, 115, 105080. doi: 10.1016/j.jas.2020.105080
- Schneeweiß, J., Shevchenko, A., Kasjuk, A., Bartrow, A., Shumilovskikh, L., Schuhmann, A., Gorobets, L., Ljaškevič, E., Schlütz, F. 2021. Was war im Topf vom Prager Typ? Die Entschlüsselung frühmittelalterlicher Tagesgerichte durch Paläoproteomik angebrannter Speisekrusten. U druku.
- Serjeantson, D. 2009. *Birds (Cambridge Manuals in Archaeology)*. Cambridge: University Press.
- Shevchenko, A., Sunyaev, S., Loboda, A., Shevchenko, A., Bork, P., Ens, W., Standing, K. G. 2001. Charting the proteomes of organisms with unsequenced genomes by MALDI-quadrupole time-of-flight mass spectrometry and BLAST homology searching. *Analytical chemistry*, 73, 9, p. 1917-1926. doi: 10.1021/ac0013709
- Shevchenko, A., Yang, Y., Knaust, A., Thomas, H., Jiang, H., Lu, E., Wang, C., Shevchenko, A. 2014. Proteomics identifies the composition and manufacturing recipe of the 2500-year old sourdough bread from Subeixi cemetery in China. *Journal of Proteomics*, 105, p. 363-371. doi: 10.1016/j.jprot.2013.11.016
- Shevchenko, A., Yang, Y., Knaust, A., Verbavatz, J.-M., Mai, H., Wang, B., Wang, C., Shevchenko, A. 2017. Open sesame: Identification of sesame oil and oil soot ink in organic deposits of Tang Dynasty lamps from Astana necropolis in China. *PLoS ONE*, 12, 2, e0158636. doi: 10.1371/journal.pone.0158636
- Shevchenko, A., Schuhmann, A., Thomas, H., Wetzel, G. 2018. Fine Endmesolithic fish caviar meal discovered by proteomics in foodcrusts from archaeological site Friesack 4 (Brandenburg, Germany). *PLoS ONE*, 13, 11, e0206483. doi: 10.1371/journal.pone.0206483
- Sterflinger, K. 2010. Fungi: Their Role in deterioration of Cultural Heritage. *Fungal Biology Reviews*, 24, p. 47-55. doi: 10/1016/j.fbr.2010.03.003
- Xie, M., Shevchenko, A., Wang, B., Shevchenko, A., Wang, C., Yang, Y. 2016. Identification of a dairy product in the grass woven basket from Gumugou Cemetery (3800 BP, northwestern China). *Quaternary International*, 426, p. 158-165. doi: 10.1016/j.quaint.2016.04.015
- Yang, Y., Shevchenko, A., Knaust, A., Abuduresule, I., Li, W., Hu, X., Wang, C., Shevchenko, A. 2014. Proteomics evidence for kefir dairy in Early Bronze Age China. *Journal of Archaeological Science*, 45, p. 178-186. doi: 10.1016/j.jas.2014.02.005

А. Ф. Касюк, J. Schneeweiss, А. Shevchenko, А. Bartrow,
Л. В. Gorobets, Л. S. Shumilovskikh, Е. А. Lyashkevich

WHAT WAS IN THE POT? — DIET OF THE POPULATION OF BELARUSIAN PALESIE IN THE SECOND HALF OF THE 1st millennium AD BASED ON THE RESULTS OF USING TRADITIONAL AND NEW RESEARCH METHODS

The reconstruction of bio-economic activities of the population of Belarusian Palesie in the second half of the 1st millennium AD and finding out the potential diet, is traditionally by the methods of archeozoology, archeo ichthyology, paleo ethnobotany conducted. Osteological collections were in studies on the hillfort and settlement Chotamel on p. Haryn, hillfort and settlement Haradzišča on the lake Haradziščanskaje, settlements Baryskavičy 1 on the river Tur, Bjarežcy 4 on the river Scviha, Pietrykaŭ 2, Snjadzin 2 and Snjadzin 3 on the river Prypjac obtained (fig. 1). According to existing data, cattle breeding in the early Slavic settlements of Polesye had expressive meat and dairy direction. Cattle predominates in the herd, in second place is the domestic pig. The same situation is observed on synchronous settlements from the territory of Ukraine. An exception is the Polesie settlement Snjadzin 2, where cattle and pig rates are almost equal or the latter prevails. A high pig rating is an indicator of a stable settled lifestyle. This is also by the location here of the metallurgical center in the 1st — beginning 2 millennium AD confirmed.

During excavation on the settlements Snjadzin 2 and Snjadzin 3 (fig. 2) in 2015–2016 sifting and washing of the cultural layer was carried out. This allowed a wider range of archaeobiological remains to be obtained and to expand knowledge of agriculture, fishing and hunting of the local population.

If for the Roman Empire historians even have recipes, who were preparing, little is known about the territory of the forest zone and the food tradition. The use of new science can help in this — paleoproteomics. Such studies make it possible to understand what dish was cooked in a particular pot, and thus form a missing link between archaeobiological finds (what was available?) And paleotietic isotope analyzes (what was eaten?).

On the base of Max Planck Institute of Molecular Cell Biology and Genetics (MPI-CBG; Dresden, Germany) charred food crusts on hand-made pottery of the Prague culture from the home on settlement Snjadzin 2 were analyzed (fig. 3). The construction is by radiocarbon method 535–650 cal AD dated.

Proteomics identified 40 to 80 proteins of different organismal origin in each Snjadzin foodcrust. Proteins matched to soil and environmental bacteria were present in both, charred organic deposits control soil samples; where as animal and plant proteins were unique for archaeological foodcrusts.

The results obtained showed the presence in patterns of proteins of *Bovidae*, domestic fowl (*Gallus gallus*; fig. 4: 1); *Bovidae* and fruits (probably *Prunus* spp.; fig. 4: 3); Cypriniformis fish and cereals (*Triticum* spp.; fig. 4: 4; table 1). The origin of milk proteins needs additional confirmation by other methods (e. g. stable isotopes).

Thus, paleoproteomics provides information about the real diet of people, helps to paint a more vivid picture of the past. According to the results of using various methods, it turns out, that the diet of the local Early Slavic population was very diverse and included meat and dairy products of domestic and wild animals, fish, poultry meat and eggs, cereal products, fruits, and also probably honey, nuts, mushrooms.

Keywords: slavs, hand-made pottery, chlebcy, Prague culture, Palesie, archeozoology, archaeoichthyology, paleoethnobotany, paleoproteomics, diet

А. Ф. Касюк, Е. Шнеевайс, А. Шевченко, А. Бартроу,
А. В. Горобець, А. С. Шуміловськіх, Э. А. Ляшкевич

ЩО БУЛО В ГОРЩИКУ? – РАЦІОН ХАРЧУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ БІЛОРУСЬКОГО ПОЛІССЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ І тис. н. е. ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВИКОРИСТАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ І НОВИХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Традиційно реконструкцію біогосподарської діяльності населення Білоруського Полісся у другій половині I тис. н. е. і з'ясування потенційного раціону, проводять методами археозоології, археоіхтіології, палеоетноботаніки. Остеологічні колекції були отримані при дослідженнях на городищі й селищі Хотомель на р. Горинь, городищі й селищі Городище на оз. Городищанське, поселеннях Борисковичі 1 на р. Тур, Бережці 4 на р. Ствіга, Петриков 2, Снядін 2 і Снядін 3 на р. Прип'ять (рис. 1). Згідно з існуючими даними, тваринництво на ранньослов'янських поселеннях Полісся мало виразний м'ясний і молочний напрям. У стаді переважала велика рогата худоба, на другому за кількістю місці знаходилася домашня свиня. Така сама ситуація спостерігається на синхронних пам'ятках з території України. Винятком є поліське поселення Снядін 2, де показники великої рогатої худоби і свині майже рівні, або остання переважає. Високий показник свині служить індикатором надійно осілого способу життя. Це підтвержує також знаходження тут металургійного центру I – початку II тис. н. е.

При розкопках на поселеннях Снядін 2 і Снядін 3 (рис. 2) в 2015 і 2016 рр. проводилась просейка і промивка культурного шару, що дозволило отримати більш широкий спектр археобіологічних залишків і розширити знання про землеробство, рибальство та полювання місцевого населення.

Якщо для території Римської імперії історики мають навіть рецепти страв, які готувалися, то про традиції харчування племен лісової зони Східної Європи відомо небагато. Допомогти в цьому може використання нової науки – палеопротеомікі. Такі дослідження дають можливість зрозуміти, яке блюдо було приготовлено в конкретному горщику, і, таким чином, формують відсутні зв'язок між археобіологічеськіми знахідками (що було доступно?) і ізотопними аналізами палеодієти (що було з'їдено?).

На базі Інституту молекулярної клітинної біології та генетики імені М. Планка (Дрезден, Німеччина) були проаналізовані обгорілі кірки їжі з поверхності ліпних горщиків празької культури з дослідженого житла на поселенні Снядін 2 (рис. 3). Споруда датується по радіоуглероду 535–650 рр. (92,3 %).

Методом палеопротеомікі були ідентифіковані від 40 до 80 білків різного органічного походження в кожній харчовій кірці. Білки, які відповідають ґрунту і бактеріям навколишнього середовища, були присутні як в обвуглених органічних відкладеннях, так і в контрольних пробах ґрунту; в той час, як тваринні і рослинні білки є унікальними для археологічних корок їжі.

Отримані результати (табл. 1) показали наявність в зразках білків: тваринні сімейства пусторогіє (Bovidae) і курки (*Gallus gallus*; рис. 4: 1); тваринні сімейства пусторогіє (Bovidae) і кісточкових фруктів (*Prunus* spp.; мал. 4: 3); коропа (*Cyprinus carpio*) і пшениці (*Triticum* spp.; рис. 4: 4). Походження молочних білків вимагає додаткового підтвердження іншими методами (наприклад, стабільними ізотопами).

Таким чином, палеопротеоміка представляє інформацію про реальний раціон людей, допомагає намалювати більш яскраву картину минулого. За результатами використання різних методів виходить, що дієта харчування місцевого ранньослов'янського населення була дуже різноманітною і включала м'ясу і молочну продукцію домашніх і диких тварин, рибу, м'ясо і яйця птахів, продукти із зернових, фрукти, а також, ймовірно, мед, горіхи, гриби.

Ключові слова: слов'яни, ліпна кераміка, хлібці, празька культура, Полісся, археозоологія, археоіхтіологія, палеоетноботаніка, білки, палеопротеоміка, раціон.

Одержано 4.03.2020

БАРТРОУ Ганна, магістр мистецтв, магістр природничих наук, науковий співробітник, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера.
BARTROW Anna, M. A, M. Sc., Researcher, Martin Luther University Halle-Wittenberg.
ORCID: 0000-0003-3028-019X, e-mail: anna.bartrow@praehist.uni-halle.de.

ГОРОБЕЦЬ Леонід Вікторович, доктор біологічних наук, старший науковий співробітник, Національний науково-природничий музей НАН України.
GOROBETS Leonid, Dr. Senior Researcher, National Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5492-7878, e-mail: ornitologist@gmail.com.

КАСЮК Алена Фёдаруна, науковий співробітник, Інститут історії НАН Білорусі.
KASIUK Alena, Researcher, Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus.
ORCID: 0000-0003-3153-1886, e-mail: kasiuk2585@gmail.com.

ЛЯШКЕВІЧ Элона Аляксандраўна, науковий співробітник, Інститут історії НАН Білорусі.
LIASKEVIC Elona, Researcher, Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus.
ORCID: 0000-0002-5112-0139, e-mail: elona.icht@gmail.com.

ШЕВЧЕНКО Анна, кандидат біологічних наук, Інститут молекулярної клітинної біології і генетики ім. М. Планка.
SHEVCHENKO Anna, PhD, Max Planck Institute of Molecular Cell Biology and Genetics.
ORCID: 0000-0001-6109-0474, e-mail: ashevche@mpi-cbg.de

ШНЕЕВАЙС Енс, доктор філософії, науковий співробітник, Державний музей Шлезвіг-Хольштейн Замок Готторф.
SCHNEEWEISS Jens, Dr., Researcher, Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloß Gottorf.
ORCID: 0000-0003-1675-4619, e-mail: jens.schneeweiss@zbsa.eu.

ШУМІЛОВСЬКИХ Людмила Сергіївна, доктор природничих наук, науковий співробітник, Університет імені Георга-Августа в Геттінгені.
SHUMILOVSKIKH Lyudmila, Dr. rer. nat., Researcher, Georg-August-University Göttingen.
ORCID: 0000-0002-7429-3163, e-mail: Lyudmila.Shumilovskikh@biologie.uni-goettingen.de.

УДК [904.2:636:639.1]"7/10"

О. П. Журавльов, С. А. Горбаненко

РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА: ТВАРИННИЦТВО vs МИСЛИВСТВО

У статті йдеться про дві важливі галузі забезпечення ранніх слов'ян м'ясною продукцією: тваринництво і мисливство. Аналіз проведено на остеологічних матеріалах ссавців. Додатковими даними для оцінки слугують відповідні знаряддя та об'єкти. Передусім, це знаряддя тваринництва і мисливства, а також свідчення про об'єкти, що характеризують тваринництво.

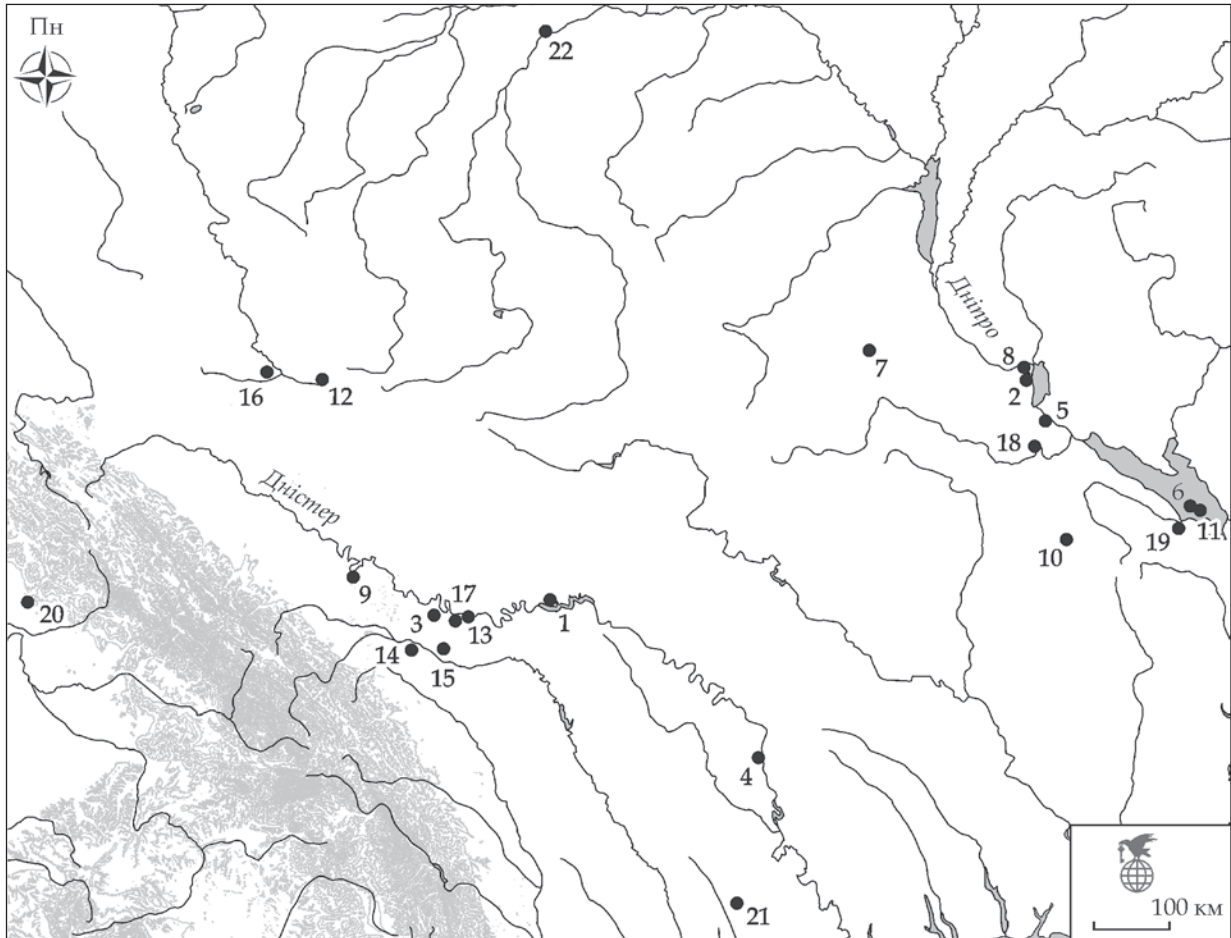
Ключові слова: слов'яни, остання чверть I тис. н. е., райковецька культура, археозоологія, ссавці, тваринництво, мисливство, відтворювальне господарство, привласнювальне господарство.

1. Вступ. Метою цього дослідження є встановлення ролі тваринництва і мисливства в житті частини давніх слов'ян передодня утворення Київської Русі — носіїв райковецької культури. Традиційно, у вітчизняній науці теріологічні визначення відбувались інтенсивніше, ніж інших видів тварин. Чималий внесок у накопичення цієї бази даних вніс один зі співавторів (О. Ж.), тому в основу цієї статті покладено аналіз саме ссавців.

Питання про розвиток тваринництва і мисливства у слов'ян неодноразово ставали предметом досліджень учених. На початкових етапах їх розглядали у суто теоретичній площині, що природно. У таких дослідженнях зазвичай питання розглядали сукупно, для всього періоду існування загалом, до Київської Русі включно. Надалі, з появою відповідних даних, з'явилися і спеціалізовані праці, в основі яких були остеологічні визначення. До таких належать монографічні дослідження, присвячені вивченню тваринництва й мисливства давніх слов'ян загалом (Цалкин 1956) чи в окремих регіонах (Тимченко 1972); загальні праці, в яких тваринництво й мисливство періоду існування слов'ян передодня Київської Русі займали відповідне місце (Цалкин 1962; 1966), або ж спеціалізовані статті, присвячені вивченню матеріалів одного кола пам'яток: роменських і боршевських (Цалкин 1969).

Загальним недоліком перелічених досліджень, викликаних об'єктивними обставинами (відсутністю матеріалів) є доволі широкий підхід. Відповідно до загалом незначної кількості матеріалів, висновки ґрунтувались на матеріалах широкого хронологічного проміжку, без урахувань специфіки окремих періодів.

Крім того, якщо матеріали території Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. (з волинцевсько-роменських пам'яток) частково ставали

предметом окремого дослідження (напр.: Горбаненко 2003; 2007), то дані райковецької культури розглянуті лише побіжно, у ході порівняльного аналізу із салтівською культурою (див.: Колода, Горбаненко 2010a; 2010b; 2018; Горбаненко, Колода 2011; 2013; Koloda, Gorbanenko 2020).

Зважаючи на викладене, стає очевидним необхідність дослідження тваринництва і мисливства за матеріалами з пам'яток райковецької культури. В основу цієї статті покладено дані з понад 20 пунктів (рис. 1; додаток 1)¹, де враховано такі категорії: остеологічні рештки від ссавців; знаряддя тваринництва і мисливства; об'єкти, що можуть бути пов'язані з тваринництвом.

2. Матеріали і методи.

Короткий огляд стану публікацій. Походження матеріалу описано у додатку 1. Тут детальніше зупинимось на історії використання визначених остеологічних даних у науковій літературі. Умовно їх можна поділити на кілька груп. Частина визначень взагалі не знайшла відображення у науковій літературі, або лише побіжно згадана в публікації автора розкопок. Так, ідентифікаційний аналіз остеологічних матеріалів ссавців з Єкімауців наведений у статтях Г. Б. Федорова лише як пере-

Рис. 1. Райковецька культура, карта опорних пам'яток:

- 1 – Бакота I;
- 2 – Григорівка;
- 3 – Добринівці II;
- 4 – Єкімауці;
- 5 – Канівське;
- 6 – Макарів Острів;
- 7 – Мала Снітинка;
- 8 – Монастирок;
- 9 – Незвисько;
- 10 – Пастирське;
- 11 – Пеньківка;
- 12 – Пліснесько;
- 13 – Рашків I;
- 14 – Ревне;
- 15 – Рідківці;
- 16 – Ріпнів I;
- 17 – Рухотин;
- 18 – Сахнівка;
- 19 – Стецівка;
- 20 – Ужгород, Радванка;
- 21 – Ханска II;
- 22 – Хотомель (див. додаток 1)

1 Номери у додатку 1, на карті (рис. 1), діаграмах (рис. 2; 6; 10) і в таблицях (табл. 1–3, 5, 6) співпадають.

лік визначених видів² (Федоров 1952, с. 90; 1953а, с. 106, 122); дані про тваринництво з Бакоти наведено лише за кількістю кісток (Приходнюк 1975, с. 52, 53), що нівелює працю археозоолога. Не опублікованими залишились матеріали з поселень Незвисько (Юр'єв 1957) і Мала Снітинка (Журавльов 1995).

Кількісні дані визначень з деяких пам'яток частково або й повністю увійшли до публікацій авторів археологічних досліджень. До таких належить переважна більшість матеріалів, доступних нині за науковою літературою. Так, до монографії І. О. Рафаловича потрапили повноцінні дані щодо свійських тварин, але дикі дано лише сукупно — вказано загальну кількість і перелічено основні види (Рафалович 1972, табл. 8, 9). Переважна ж більшість перших публікацій здійснена достатньо коректно: із публікацією кількісних даних, а також згадкою автора визначень. До таких належать матеріали з Ужгорода — Радванки (Бернякович 1954, с. 46), Хотомеля (Кухаренко 1961, с. 24, 27), Сахнівки (Кухаренко 1963, с. 250), гнізда поселень Ревного (Михайлина 2007, с. 117–123), Рашкова I (Баран 2004, с. 57–58).

Окремі матеріали частково або повністю опублікували фахівці-археозоологи. Найранішою такою публікацією є матеріал із Ріпнева I, представлений звичайним переліком кількісних даних (Підоплічко 1956, с. 85). Однак, зважаючи на завдання, що поставали перед автором (уведення до наукового обігу велетенського масиву власних визначень, які І. Г. Підоплічко розпочав ще у 1930-х рр.), вважаємо таку публікацію суттєвим досягненням. Частково також було опубліковано визначення з Монастирка (Белан 1977; Белан 1978) і Григорівки (Журавлев 2005). Після публікації даних із Монастирка за 1974 р. розкопок, їх суттєво поповнили визначення, які здійснив О. П. Журавльов. У цілому незначний матеріал із Григорівки також був визначений у два етапи: за 1986 р. колекцію опрацював А. Потапов, за 1987–1989 рр. — О. П. Журавльов.

Лише один археозоологічний комплекс, із розкопок Пастирського городища під керівництвом О. М. Приходнюка, був опублікований у повному обсязі (Журавльов 1998; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008; Приходнюк, Журавлев, Горбаненко 2005–2009).

Археозоологічний комплекс із Канівського поселення, імовірно, був опрацьований за результатами досліджень Г. Г. Мезенцевої ще до виходу монографії (Мезенцева 1965), однак, туди не потрапив. Надалі матеріали визначень використали у статті Г. О. Пашкевич і В. О. Петрашенко із посиланням на першоджерело (Пашкевич, Петрашенко 1982). Однак, початкову публікацію знайти не вдалось. Не виключаємо можливості некоректного посилання.

Таким чином, до визначень археозоологічних матеріалів із райковецьких пам'яток свого часу долучились І. Г. Підоплічко (2 пам'ятки), І. І. Колюшев (1), В. І. Цалкін (4), К. Б. Юр'єв (1), О. П. Корнеєв (1), Н. Г. Тимченко / Белан (3), А. Потапов (1) та О. П. Журавльов (9). Свого часу, О. П. Журавльов здав планову тему, в основу якої входив значний масив визначених матеріалів, але дослідження опубліковане не було (Журавлев 1990). Нині склалась можливість детальної публікації матеріалів, не лише за аналізом остеологічних решток, але й із залученням археологічних даних.

2 Повноцінні дані знайти не вдалось.

Визначення остеологічних решток. Тут наведено методичні засади, що стосуються безпосередньо повної публікації у цій статті (додаток 2). Кістковий матеріал переважно представлений типовими кухонними рештками. На це вказує подрібненість кісток для добування кісткового мозку і наявність порізів та зарубок, залишених під час розбирання туш. Визначення кісток проведено візуально згідно загальноприйнятих методик (Громова 1950; 1953; 1960; Boessneck, Müller, Teichert 1964; Schramm 1967; Kratochvil 1969; Журавлев 1982). Виміри кісток проведено згідно загальноприйнятій методиці (Duerst 1930) штангенциркулем і міліметровою стрічкою з точністю до 0,5 мм. Більшої точності на цьому матеріалі досягти практично неможливо і, на думку одного зі співавторів (О. Ж.), не потрібно. Відношення та індекси відповідно цьому також розраховано з точністю до 0,5 %. Біометричну обробку даних проведено за загальноприйнятою методикою (Лакин 1973) на мікрокалькуляторах «Електроніка МК-52» за спеціально складеною програмою і «Citizen SR-260» за закладеною в нього програмою. Різниця між ознаками прийнята за достовірну при значенні $t = \pm 2,59$ і вище ($P = 0,99$). Такий високий поріг вірогідності потрібен через значну мінливість ознак кісток свійських тварин. Утім, він прийнятний і для диких ссавців.

Інтерпретаційні можливості. Для визначення місця тваринництва й мисливства в господарстві давніх людських спільнот необхідною передумовою є достатня кількість матеріалу для аналізу. Так, О. П. Журавльов зазначає, що мінімальна вибірка з комплексу має становити не менше 500 кісток (напр.: Журавлев 1991; 2001 тощо). К. Є. Антипіна вважає, що достатньо вибірки у 400 кісток (напр.: Антипина 1997; 2004; 2008; Антипина, Лебедева 2005 тощо). Таке спостереження зумовлене необхідністю отримання статистичних даних для з'ясування порід тварин. Імовірно, приблизно з такої самої кількості можна отримати й мінімальну статистично достатню кількість особин.

Від моменту виникнення археозоології переважна більшість дослідників послуговувалася таким поняттям як мінімальна кількість особин (МКО). Його розраховували виходячи з того, якій мінімальній кількості особин тварин могла належати вся сукупність археозоологічного комплексу з пам'ятки (остеологічних матеріалів, за частинами скелету). На певну недосконалість цього методу неодноразово вказувала К. Є. Антипіна (див., напр.: Антипина 1997; 2008). Тим не менше, відкидаючи такий «робочий інструмент» як МКО, дослідниця використовує відсоткове співвідношення кісток тварин, фактично прирівнюючи ці показники до кількості особин. Видається, що такий «інтерпретаційний хід» ще менш досконалий³. Нині дискусії щодо використання / невикористання показника МКО немає, вочевидь — через слабку комунікацію зацікавлених осіб. Існують прихильники і того, й іншого підходів, а також ті, хто не може визначитися або змінив свою думку під впливом «авторитету». Однак, це питання інтерпретаційного характеру все ж слід було б залишати на розгляд археологів і надавати всю можливу інформацію⁴. Тому в цьому дослідженні ми використовуємо поняття і показники МКО як цілком вірогідні дані. До складу стада свійських тварин не включено показники

3 Умови археологізації кісток тварин — надзвичайно складна тема. Однак дослідникам добре відомо, що на поселенських пам'ятках зазвичай кількісно переважають кістки великої рогатої худоби.

4 Мимоволі напрошується аналогія щодо можливості реконструкції горщиків.

собак (і котів): кількість знахідок їхніх решток на слов'янських пам'ятках не засвідчують використання цих тварин у їжу принаймні на постійній основі. Утім, знахідки їхніх кісток важливі як свідчення ймовірного використання собак для випасання тварин, а також, можливо, під час полювання.

Тваринництво. Одним із важливих кроків для інтерпретації матеріалу є розрахунок маси тварин. Такі спроби відомі фактично від початку масових археозоологічних досліджень (див., напр.: Підоплічко 1937; Тимченко 1972; Журавлев 2001; Антипина 2007; 2008). У науковій літературі також неодноразово зазначено, що найкращі результати щодо розрахунку маси тварини можна отримати з матеріалів, що походять безпосередньо з пам'ятки. Однак такі дані не завжди доступні, оскільки не всі дослідники проводять такі розрахунки. Тому ми використали показники, розраховані К. Є. Антипіною на основі усереднених даних із кількох пам'яток, де за початкову одиницю взято найменшу зі свійських тварин – дрібну рогату худобу (ДРХ) середньою масою 40 кг (Антипина 2007, с. 299), на основі якої запропоновано коефіцієнти перерахунків маси інших тварин: ДРХ – 1; велика рогата худоба або бик свійський (ВРХ)⁵ – 6; кінь – 5,5; свиня – 1,5 (Антипина 2008, с. 71). З аналогічних причин (неповнота даних у різних дослідників) доводиться також відмовитися й від використання градації маси стосовно віку тварин.

Застосування цієї схеми розрахунку дає можливість скласти уявлення про частки м'ясної продукції, отримуваної від domestikованих тварин⁶. Оскільки для точних підрахунків не завжди достатньо відомостей, краще наводити лише відносні дані, виражені у відсотках.

Оцінка тваринництва уможливорює констатацію таких положень:

- 1) залежно від умов навколишнього середовища можна виділити території для випасання тварин; це дає змогу визначити спосіб випасання;
- 2) співвідношення у стаді різновікових особин вказує на можливість кормової бази (менша кількість молодих особин – краща кормова база);
- 3) співвідношення у стаді тварин загалом дає можливість оцінити спрямованість тваринництва;
- 4) завдяки спостереженням В. І. Цалкіна, можна оцінити продуктивні сили для ведення землеробства;
- 5) співвідношення у стаді МРХ може вказувати на палеоландшафти пасовиськ (вівцям потрібні відкриті простори).

Додатком до огляду тваринництва є опис пов'язаних із розведенням, утриманням і забиванням тварин знарядь і археологічних об'єктів. Обидві категорії надзвичайно рідкісні. Ідентифікація перших можлива передусім завдяки етнографічним даним.

Дані про утримання тварин виділити складно. Чи не вперше виділити такі малопримітні загорожі вдалося завдяки зафіксованим на матеріа-

5 Щодо останнього терміну, неодноразово зазначено, що його треба вживати дуже обережно. Під назвою «велика рогата худоба» в широкому розумінні мають на увазі, крім свійського бика, ще два види азіатських буйволів (Дмитриев 1978, с. 6). Оскільки на ранньослов'янських пам'ятках території сучасної України буйволів не було, цей термін можна вживати у вузькому сенсі, розуміючи під ним лише свійського бика. Отже, слід зауважувати, у вузькому чи широкому розумінні вжито цей термін.

6 Тут і далі: не слід сприймати розрахунки процентних співвідношень як «істину в останній інстанції». Вони можуть дати загальне уявлення про ті чи інші тенденції і переваги, але навряд чи є абсолютним відображенням дійсності.

лах X ст. Старої Ладоги, де сіни-хлів відрізнялись від інших варіантів сіней каркасно-стовповою конструкцією, у периметрі яких зафіксовано потужний шар гною (Равдоникас 1949, с. 25, 48). На іншу особливість наземних каркасних споруд як можливих хлівів вказала А. М. Москаленко, за матеріалами городища Титчиха: це широкі входи до таких споруд (Москаленко 1965, с. 61).

Загорожі відкритого типу можна реконструювати на основі етнографічних спостережень (ред. Бондарчик 1979, с. 23); зрідка їх можна простежити й на археологічних матеріалах (Готун 1993, с. 70; 2003, с. 176, 177, рис. 61).

Є й інші ознаки споруд для утримування тварин. Так, на матеріалах Карнаухівського поселення І. І. Ляпушкін вперше виділив довгі споруди, в яких материкова глина просякнута на значну глибину відкладеннями гумусу, з канавкою посередині і пологий вхід, як зимові хліви (Ляпушкін 1958, с. 288). Ці характеристики доповнив В. В. Колода, який за матеріалами з Верхнього Салтова у подібній споруді зафіксував також опалювальний пристрій (Колода, Горбаненко 2018, с. 116, 117).

Отже, нині для виділення загорож / хлівів для утримання тварин можна виділити декілька (утім, нестійких) ознак: 1) нетипове сильно гумусоване заповнення (перегній або його рештки); 2) легкі наземні конструкції, широкий вхід; 3) стічні канавки. Комбінації ознак можуть вказувати на два типи споруд: 1) відкриті легкі наземні; 2) утеплені, можливо заглиблені.

Як припущення можна прийняти варіант утримання тварин на території городищ, якщо існували відокремлені (валами, іншими конструкціями?) ділянки. Таку тезу висловлено для характеристики деяких городищ раннього залізного віку (напр.: Мельниковская 1967, с. 13; Краснов 1971, с. 7, 8; Каравайко, Горбаненко 2012, с. 104, рис. 4.7).

Як робочу гіпотезу можна розглядати варіанти утримання тварин поза межами пам'яток, що практично неможливо виявити.

Ці дані не відіграють помітної ролі для оцінки власне тваринництва, переважно ілюструючи вже сформульовані висновки.

Мисливство. Методи опрацювання археозоологічних матеріалів ті самі, що і для вивчення тваринництва. Різниця полягає лише в тому, що у переважній більшості випадків рештки диких тварин одиничні. За достатньої кількості матеріалів, можлива самостійна оцінка мисливства.

Говорячи про мисливство в цілому, одразу слід застерегти, що передусім йдеться про полювання на м'ясних тварин, оскільки очевидно, що рештки саме від таких звірів частіше, ніж інші, потрапляли на поселення, і як наслідок — археологізувалися. Рештки хутрового звіра, від якого для людей необхідне було лише хутро, могли потрапляти на поселення скоріше як виняток, ніж правило. Таким чином, можемо констатувати, що якщо «м'ясна» (і змішана) спрямованість мисливства представлена в археозоологічному матеріалі у доволі повному обсязі, і може бути більш чи менш об'єктивним відображенням певних тенденцій у полюванні, то при описі «хутрової» спрямованості за наявними даними, можемо лише констатувати перелік тварин, що входили до сфери інтересів давніх мисливців.

Отже, об'єкти полювання поділяються на три групи: м'ясну, хутряно-м'ясну, хутряну. Перші дві категорії відносно адекватно відображені в археологічному матеріалі, третя має випадковий характер.

Для оцінки мисливства слід зосередитись лише на порівнюваних категоріях. Саме до таких і належать перші дві зі згаданих. Вони пред-

ставлені переважно шістьма видами звірів. Знахідки ще кількох видів, які можна було б зарахувати до цих категорій, мають спорадичний характер. Нижче наводимо коротку характеристику основних видів.

На відміну від тваринництва, де важливу роль відіграють реконструйовані показники свійських тварин, для мисливства можна безпосередньо залучити дані з довідкової літератури (напр.: Флінт, Чугунов, Смирин 1970; ред. Топачевский 1985 тощо). Породи тварин постійно видозмінюються у ході селекції, що її проводить людина, а дикі тварини лише еволюціонують. Таким періодом природного еволюціонування можна знехтувати.

Найчастіше роль мисливства можна визначити лише у комплексній оцінці разом із тваринництвом. Зважаючи на те, що такі матеріали з певними застереженнями можна визнати цілісним комплексом і тому вони зіставні, їх можна проаналізувати на рівні МКО і м'ясної продукції. Крім того, саме таке зіставлення є кінцевим результатом аналізу цих двох галузей: визначення ролі обох галузей у складанні раціону давніх людей.

Деякі категорії зброї (метальна зброя: наконечники стріл, списів і дротиків) частково висвітлюють можливості давнього мисливця та один зі способів полювання, однак, не дають змогу оцінити значення мисливства як такого. Нині існує один тип металевих знарядь, причетність яких до мисливства не викликає заперечень. Ідеться про кістяні «циліндрики», обіймиці, муфти. Завдяки знахідкам з Новгорода і Новгородської землі встановлено використання циліндричних обіймиць як наконечників стріл для полювання на хутрового звіра — томарів. Там ці знаряддя збереглися разом із рештками древка стріл, що суттєво полегшило таку їхню інтерпретацію (Гайдуков, Макаров 1993; Смирнова 1994). В. Є. Фльорова на матеріалах Саркела описала обіймиці-томари як вироби 2–4,5 см заввишки за діаметру 1,5–3 см (Флорова 2001, с. 47–48). Така інтерпретація цих знарядь, як стріли для полювання на хутряних звірів (щоб не пошкодити хутро), нині не викликає заперечень (див., напр.: Сергеева 2015, с. 51, 52).

Щодо решти знахідок залізних наконечників стріл і дротиків, вони знаходять відображення в типології А. Ф. Медведєва (Медведєв 1959; 1966) і не суперечать хронології. Їхній детальний опис для нашого дослідження не має значення: важливіше позначити поширеність потенційних мисливських знарядь⁷.

Доповненням до джерельної бази за темою можуть також слугувати різноманітні амулети, які виготовляли з атрактивних решток мисливської здобичі, на яку полювання було утруднене через певні обставини. Останні слугують маркерами певних вірувань та / або обряду ініціації і не мають безпосереднього стосунку до теми.

Аналіз ареалів поширення диких тварин і їхніх звичок дають також надійне підґрунтя для часткової реконструкції екологічної ситуації у давнину.

3. Обговорення результатів.

Археозоологічні визначення проведено для 18 пам'яток. Для двох із них (Бакота, Єкімауци) опубліковано лише відносні дані, що не підлягають аналізу. Ще шість комплексів представлені кількістю особин,

⁷ Детальну історіографію питання типології й класифікації металевих зброї, а також добірку знахідок на слов'янських пам'ятках півдня Східної Європи у другій половині I тис. див., напр.: Панікарський 2014.

недостатньою для статистичного аналізу. Крім того, для поселення Сахнівка дано об'єднані дані, визначення яких проводили І. Г. Підоплічко, В. І. Цалкін і Н. Г. Белан, що були окремо опубліковані у різних авторів. Таким чином, до статистичного аналізу тваринництва у носіїв райковецької культури можна залучити дані з 11 пам'яток.

Доповнюють опис тваринництва досі одиничні приклади господарських споруд для стійлового утримання, а також залізні деталей тваринництва: переважно — для конярства, і ножиць для підстригання вовни дрібної рогатої худоби. Певним доповненням, що підкреслює значення тваринництва, є знахідки фігурок тварин. Які дослідники зазвичай традиційно інтерпретують як свійських: биків, коней тощо.

Тваринництво. Стадо. Оскільки детальна інформація з городища Єкімауци недоступна, наведемо опис матеріалу за Г. Б. Федоровим. Автор вказав відсоткове співвідношення кількості кісток: 62 % становив кінь, 20 % — ВРХ, 14 % — свиня, 3 % — ДРХ (Федоров 1952, с. 90). В іншій публікації дослідник зазначив, що за даними В. І. Цалкіна визначено мінімум 43 особини коней — крупних породистих тварин (Федоров 1953а, с. 106). Імовірно, велика кількість коней пов'язана зі статусом городища, що виступало фортецею, а також — із його загибеллю в ході військової сутички. У такому разі, значну кількість коней також слід пов'язувати з військовим протистоянням, а не їхньою реальною часткою в стаді.

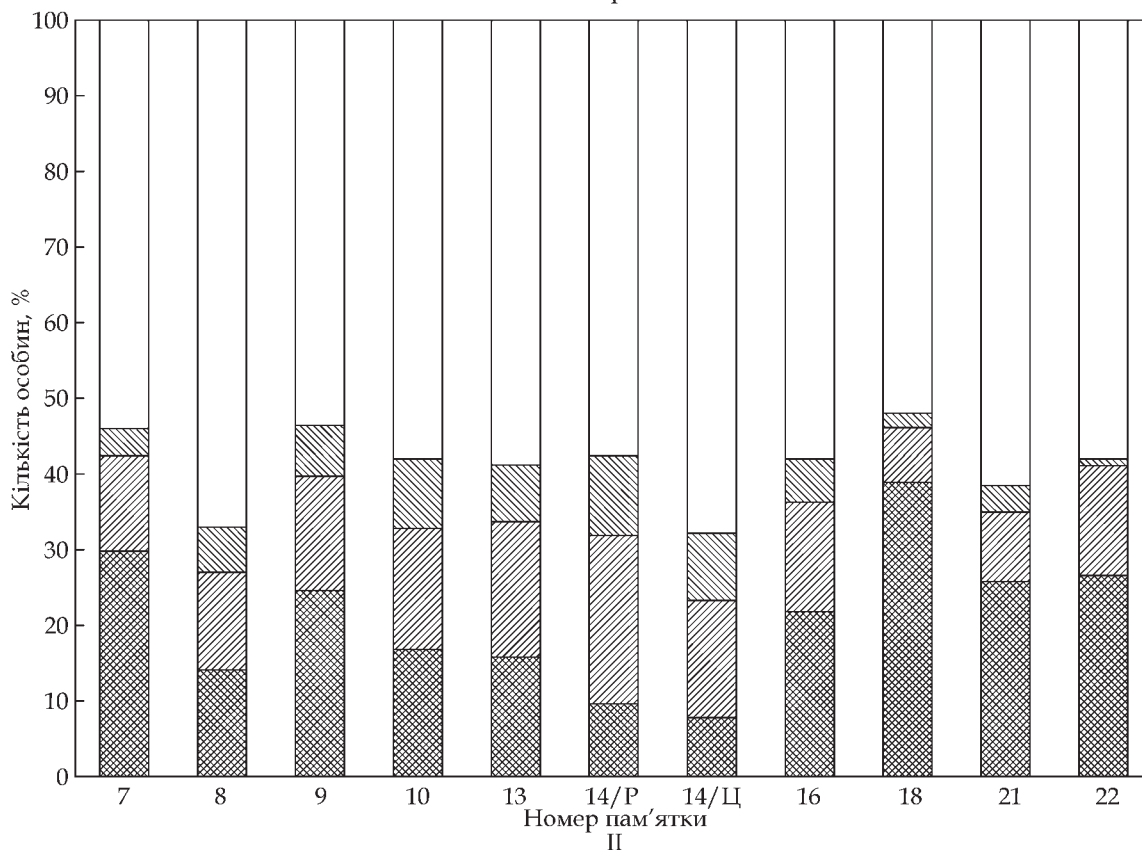
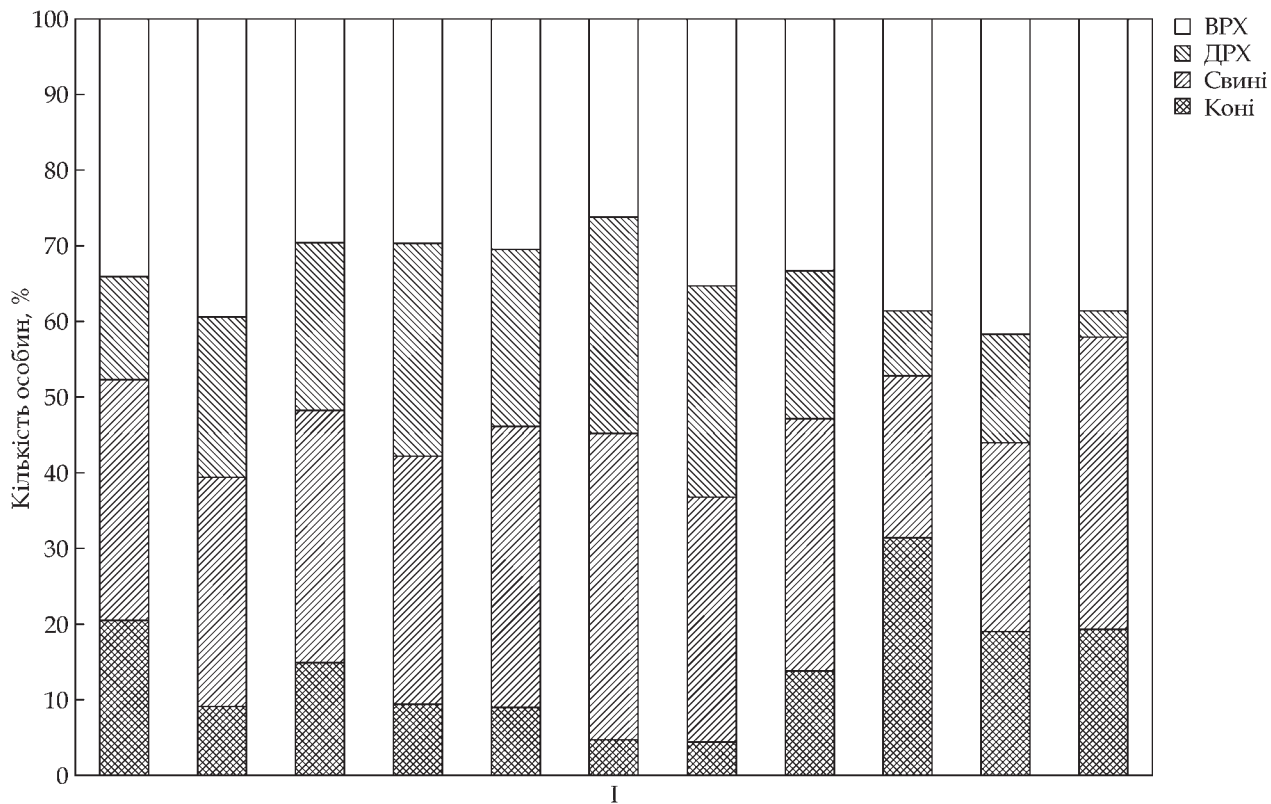
Решту матеріалів можна проаналізувати детальніше.

Бик домашній (велика рогата худоба — ВРХ) (*Bos taurus* L). Кількісні показники особин ВРХ у стаді представлені частками від 1/4 до 2/5, що є доволі стабільною ознакою. Найменша доля, в 1/4, представлена всього

Таблиця 1. Склад стада свійських тварин у носіїв райковецької культури, кількість особин (див. рис. 2: I, III)

Пам'ятка		ВРХ		ДРХ		Свиня		Кінь		Разом		Собака
№	Назва	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n
1	Бакота	+	—	+	—	+	—	—	—	+	—	—
2	Григорівка	1	—	2	—	2	—	1	—	6	—	—
4	Єкімауци	+	—	+	—	+	—	43	—	+	—	+
5	Канівське	5	—	5	—	3	—	2	—	15	—	—
7	Мала Снітинка	15	34,1	6	13,6	14	31,8	9	20,5	44	100,0	1
8	Монастирок	26	39,4	14	21,2	20	30,3	6	9,1	66	100,0	4
9	Незвисько	8	29,6	6	22,2	9	33,3	4	14,8	27	99,9	—
10	Пастирське	19	29,7	18	28,1	21	32,8	6	9,4	64	100,0	4
13	Рашків I	51	30,5	39	23,4	62	37,1	15	9	167	100,0	6
14	Ревне, ур. Городище	3	—	2	—	1	—	—	—	6	—	—
14	Ревне, ур. Микулінка	4	—	2	—	10	—	1	—	17	—	1
14	Ревне, ур. Ріпа	11	26,2	12	28,6	17	40,5	2	4,8	42	100,1	1
14	Ревне, ур. Царина	24	35,3	19	27,9	22	32,4	3	4,4	68	100,0	1
16	Ріпнів ¹	17	33,3	10	19,6	17	33,3	7	13,7	51	99,9	4
18	Сахнівка	27	38,6	6	8,6	15	21,4	22	31,4	70	100,0	1
20	Ужгород	2	—	2	—	3	—	1	—	8	—	—
21	Ханска	35	41,7	12	14,3	21	25	16	19	84	100,0	—
22	Хотомель	22	38,6	2	3,5	22	38,6	11	19,3	57	100,0	—

¹ Також 1 кіт.

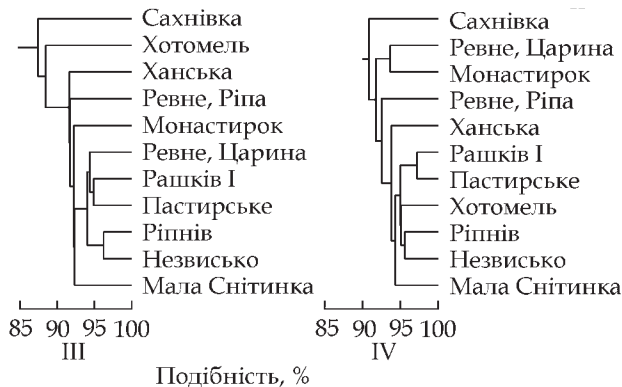

Рис. 2. Свійські тварини (ссавці), співвідношення за: I – кількість; II – маса; кластерний аналіз за: III – кількість; IV – маса. Пам'ятки: 7 – Мала Снітинка; 8 – Монастирок; 9 – Незвисько; 10 – Пастирське; 13 – Рашків I; 14/Р – Ревне, ур. Ріпа; 14/Ц – Ревне, ур. Царина; 16 – Ріпнів I; 18 – Сахнівка; 21 – Ханска II; 22 – Хотомель (див. табл. 1, 3)

Таблиця 2. Вікове співвідношення свійських тварин у носіїв райковецької культури, кількість особин

Пам'ятка		ВРХ			МРХ			Свині			Коні		
№	Назва	м	н/д	д	м	н/д	д	м	н/д	д	м	н/д	д
7	Мала Снітинка	4	1	10	2	–	4	5	3	6	3	1	5
8	Монастирок	–	2	6	–	–	2	5	–	2	1	–	1
10	Пастирське ¹	8	2	9	5	3	10	8	5	8	1	–	5
13	Рашків I	11	14	26	13	8	18	28	9	25	–	–	15
14	Ревне, ур. Городище	1	–	2	–	–	2	–	–	1	–	–	–
14	Ревне, ур. Микулинка	–	1	3	1	–	1	2	6	2	–	–	1
14	Ревне, ур. Ріпа	2	1	8	3	3	6	5	4	8	–	–	2
14	Ревне, ур. Царина	6	4	16	9	2	8	7	7	8	–	–	3

Примітка. ¹ У таблиці (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, табл. 15) відбувся технічний збір, у результаті якого для кози свійської показано 5 молодих особин. У цьому рядку показники, починаючи зі згаданого, слід читати на одну позицію правіше (як у публікації Журавльов 1998b, табл. 1). **Скорочення:** м – молоді; н/д – напівдорослі; д – дорослі.

одним випадком (Ревне, ур. Ріпа). Зважаючи на те, що дані отримано для одного з поселень Ревнянського гнізда, звідки з іншого поселення показник становить дещо вище 1/3 (Ревне, ур. Царина), можна припустити, що там кількість могли регулювати за рахунок обміну тощо. Середній же показник для обох пам'яток близький до загального для райковецької культури: від 1/3 до 2/5 (табл. 1; рис. 2: I).

Із 11 пам'яток повністю або частково доступна також інформація про вікову диференціацію забитих особин ВРХ у восьми випадках. За цими визначеннями, кількість дорослих особин більша, ніж молодих та напівдорослих сукупно; іноді ці цифри майже зіставні, в основному ж – особини, забиті в дорослому віці, переважають удвічі (табл. 2). Це стабільний і важливий показник спроможності утримувати стадо в зимовий період за рахунок завчасної заготівлі сіна та можливостей землеробства, а відтак – високого рівня розвитку тваринництва загалом.

Також значне поголів'я ВРХ мало позитивний вплив на землеробство, забезпечуючи останнє тягловою силою. Беззаперечно, важливим було й інше повсякденне прижиттєве використання – отримання молочної продукції.

Обсяг яловичини у м'ясному раціоні у всіх випадках перевищує половину. Найнижчий показник становить 52 % (Сахнівка), найвищий –

Таблиця 3. Співвідношення свійських тварин за кількістю отриманого від них м'яса у носіїв райковецької культури (див. рис. 2: II, IV)

Пам'ятка		ВРХ			ДРХ			Свиня			Кінь			Разом		
№	Назва	n	×240	%	n	×40	%	n	×60	%	n	×220	%	n	m*	%
5	Канівське	5	1200	—	5	200	—	3	180	—	2	440	—	15	2020	—
7	Мала Снітинка	15	3600	54	6	240	3,6	14	840	12,6	9	1980	29,7	44	6660	99,9
8	Монастирок	26	6240	67,0	14	560	6,0	20	1200	12,9	6	1320	14,2	66	9320	100,1
9	Незвисько	8	1920	53,6	6	240	6,7	9	540	15,1	4	880	24,6	27	3580	100
10	Пастирське	19	4560	58,0	18	720	9,2	21	1260	16,0	6	1320	16,8	64	7860	100
13	Рашків I	51	12240	58,8	39	1560	7,5	62	3720	17,9	15	3300	15,8	167	20820	100
14	Ревне, ур. Ріпа	11	2640	57,6	12	480	10,5	17	1020	22,3	2	440	9,6	42	4580	100
14	Ревне, ур. Царина	24	5760	67,8	19	760	8,9	22	1320	15,5	3	660	7,8	68	8500	100
16	Ріпнів	17	4080	58,0	10	400	5,7	17	1020	14,5	7	1540	21,8	51	7040	100
18	Сахнівка	27	6480	52,0	6	240	1,9	15	900	7,2	22	4840	38,8	70	12460	99,9
20	Ужгород	2	480	—	2	80	—	3	180	—	1	220	—	8	960	—
21	Ханська	35	8400	61,5	12	480	3,5	21	1260	9,2	16	3520	25,8	84	13660	100
22	Хотомель	22	5280	58,0	2	80	0,9	22	1320	14,5	11	2420	26,7	57	9100	100,1

Примітка. * Розрахунок маси у кг використано також при зіставленні результативності тваринництва і мисливства (див. табл. 6).

67,8 % (Ревне, ур. Царина). Для верхньої межі актуальне зауваження, зроблене вище. Загалом, м'ясне виробництво яловичини демонструє достатньо стабільні показники для райковецьких пам'яток, у межах від дещо вищих за 1/2 до менш ніж 2/3 (табл. 3; рис. 2: II).

Коза / вівця (дрібна рогата худоба – ДРХ) (Ovis aries L & Capra hircus L) ⁸. Розбіжність між крайніми показниками ДРХ становить понад 25 %: від найменшого – 3,5 % (Хотомельський археологічний комплекс) до найвищого – близько 28 % (Пастирське, поселення Ревнянського археологічного комплексу). Мінімальну частку вважаємо все ж винятковою для райковецьких пам'яток. Пов'язано це з географічним положенням (найпівнічніша пам'ятка, лісова зона), чи зі специфікою ведення сільського господарства – нині сказати складно, оскільки даних з жодного іншого поселення в лісовій зоні для порівняння нині немає. Решта проаналізованих пам'яток знаходиться у сучасній лісостеповій зоні, або на межі лісостепу й степу.

За винятком показника з Хотомеля, інші показники знаходяться в межах від 1/6 до майже 3/10 частки стада свійських тварин (див. табл. 2; рис. 2: I). Їх цілком можна прийняти за притаманний для господарства у носіїв райковецької культури.

Цікаве співвідношення у складі стада ДРХ овець і кіз. Такі визначення – нечасті для археозоологічних матеріалів через об'єктивні причини, але для деяких пам'яток все ж існують часткові дані. Так, для Пастирського городища з-поміж ДРХ встановлено загальну кількість особин 18:

⁸ Археозоологічний матеріал (як і археологічний у цілому) відбиває фрагментарну картину діяльності людини у давнину (детально про неповноту остеологічних матеріалів див., напр.: Антипина 2005; 2007). Так, до наших днів велику кількість овець і кіз забивають у надзвичайно молодому віці, залишаючи лише частину стада для відтворення. Здебільшого кістки таких особин взагалі можуть не зберігатися, передовсім з огляду на те, що вони могли проходити значну термічну обробку (якщо м'ясо варили); крім того, такі кістки могли бути просто згодовані собакам.

7 не визначено, 3 особини кози і 8 — вівці. Таке співвідношення свідчить на користь значних відкритих пасовиськ у межах потенційної ресурсної зони пам'ятки. Для поселень, що входили до Ревнянського гнізда також встановлено переважання особин овець над козами. Із Малої Снітинки ці показники (3 до 1), хоча й свідчать про аналогічну тенденцію, однак, через загальну незначну кількість можуть бути враховані лише умовно. У Рашкові I таке співвідношення майже паритетне: 8 овець до 7 кіз. У решті випадків такі визначення не проведені.

Прижиттєву користь від стада ДРХ становили отримання від них шерсті й молокопродуктів.

Вікова градація забитих тварин ДРХ, як і для ВРХ, свідчить про розвинене тваринництво та існування гарної кормової бази. Втім, на окремих пам'ятках сумарна кількість молодих і напівдорослих особин ДРХ несуттєво переважає над дорослими (див. табл. 2).

У м'ясному раціоні носіїв райковецької культури ДРХ відіграла доволі незначну роль. Так, для Хотомеля отримано відсоток на межі статистичної похибки — 0,9 %, дещо більший — 1,9 % — для Сахнівки. Інші показники коливаються в межах 3,5—10,5 % (див. табл. 3). Загальноприйнятною часткою для райковецьких пам'яток можна вважати середній показник близько 7—8 % (див. рис. 2: II).

Свиня (*Sus domestica* Gray). Достатньо стабільними є показники кількості особин свині. Їхня найменша частка — 21,4 % отримана для Сахнівки і 25 % — для поселення Ханска; переважна більшість знаходиться в межах 1/3—2/5 частки у складі стада свійських тварин (див. табл. 1; рис. 2: I), яку вважаємо притаманною для всього ареалу поширення райковецької культури.

Із матеріалів восьми пам'яток, у єдиному винятковому випадку (Ревне, ур. Городище) встановлено одну дорослу особину за відсутності забитих інших вікових градацій. Утім, із поселення визначено всього шість особин, що не дозволяє приймати такі дані до аналізу. Загалом, із визначених матеріалів Ревнянського гнізда поселень чітко помітне переважання в кухонних рештках молодих і напівдорослих особин над дорослими. Ця тенденція притаманна і решті пам'яток (див. табл. 2). Саме кількість свиней, як найбільш плідючих свійських тварин, які до того ж не потребували значної уваги господарів, максимально скорочували перед періодом стійлового утримання тварин.

Достатньо стабільним можна вважати і кількість отримуваної свинини, яка загалом знаходиться в межах понад 1/10—1/5 частки від загального м'ясного раціону у носіїв райковецької культури. Мінімальні ж показники (7,2 і 9,2 %), природно, характеризують пам'ятки з найменшою кількістю особин (див. табл. 3; рис. 2: II).

Кінь (*Equus caballus* L.). Кількість особин коней всередині блоку даних має певні відмінності: для п'яти пам'яток притаманний показник близько 1/10 частки; ще для двох (з Ревнянського гнізда поселень) — до 1/20. У Ханській і Хотомелі визначено близько 1/5 частки особин; лише для Сахнівки отримано показник у майже третину стада, що, вважаємо, є винятком (див. табл. 1; рис. 2: I).

За віковим співвідношенням забитих особин помітно, що коней не пускали під ніж у молодому віці (див. табл. 2). Що і не дивно, зважаючи на те, що їх цінували за можливість використання мускульної / тяглової сили, у тому числі — для потреб землеробства. До того ж, розведення й виховання коней з цією метою потребували значних затрат часу й зусиль.

Матеріали демонструють доволі значну уніфікованість показників свійських тварин у складі стада у носіїв райковецької культури. Те саме підтверджують і результати кластерного аналізу; за кількістю особин, рівень подібності перевищує 85 % (див. рис. 2: III); результати розрахунку ймовірних продуктів у м'ясному раціоні взагалі показали подібність понад 90 % (див. рис. 2: IV). Таким чином, вважаємо, що ця галузь сільського господарства була доволі однорідною для райковецької культури загалом. Значення ВРХ усереднено можна оцінити як $1/3 - 2/5$ загальної кількості стада, що (крім прижиттєвого отримання молокопродуктів і робочої сили для обробітку ґрунту) забезпечувало абсолютну більшість м'ясної продукції в обсязі, близькому до $3/5$ загальної частки. ДРХ становила переважно $1/4$ частку стада і забезпечувала м'ясом близько $1/10$ м'ясного раціону, отримуваному від свійських тварин. Не виключено, що важливішими для господарів були прижиттєві продукти від стада овець і кіз — шерсть і молоко. Особини свиней становили близько $1/3$ в стаді, забезпечуючи $1/6 - 1/5$ м'яса. Кінь, що складав близько $1/10$ поголів'я стада, крім мускульної / тяглової сили для забезпечення землеробства (а також і верхової їзди тощо), теж перекривав м'ясний раціон їжею тваринного походження близько $1/4$ частки від свійських тварин.

Порівняльний аналіз остеологічних решток (див. додаток 2). *Бик свійський*. За кількістю кісток бик свійський зазвичай посідає в остеологічних матеріалах на ранньослов'янських пам'ятках перше місце. Типовим для більшості давніх поселень і городищ на території України є переважання фрагментів хребців та ребер. Наявність практично всіх частин скелету, особливо копитних фаланг, та кісток від тварин різного віку свідчить про те, що цих тварин розводили, утримували та забивали на місці. При поставках туш, як правило, копитні фаланги залишаються в шкірах і до споживачів не доходять.

Свого часу В. І. Цалкін запропонував ознаку визначення комолості чи рогатості порід свійського бика. Він вважав, що якщо рогові стрижні в остеологічних матеріалах з того чи іншого давнього поселення чи городища складають менше ніж 1 % від загальної кількості кісток цього виду, то порода була комолою, якщо ж понад 1 % — рогатою (Цалкін 1966, с. 12). На ранньослов'янському поселенні Монастирок для шарів VIII—X ст. н. е. цей показник складав 1,46 % (Белан 1978, с. 100, табл. III). Ситуація із ранньослов'янським Пастирським городищем не така ясна. Рогові стрижні на ньому складали 0,64 %, що ближче до комолої популяції. Але фрагментів від комолых черепів там не було. Тому, можливо, на Пастирському була рогата популяція (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, с. 96—97). Проте цілковитої впевненості в цьому все ж немає через невелику вибірку кісток з цього городища. Найближчі аналоги розведення комолых порід свійських биків є на роменських та боршевських городищах (Цалкін 1969, с. 93). Проте В. І. Цалкін не навів розмірів кісток тварин з цих поселень. Тому встановити, були там одні й ті самі породи, чи різні, зараз вже неможливо.

Комолі популяції цього виду виявлено і на Правобережжі України — на ранньослов'янському поселенні Обухів II (Журавлев 1989; Журавльов 2016).

На черняхівському поселенні Башмачка на Середньому Дніпрі рогові стрижні складали 0,7 % від загальної кількості кісток бика свійського (Белан, Журавлев 1992, с. 126) — приблизно стільки ж, як і на Пастирському. Але на Башмачці є фрагменти від комолых черепів. Отже,

там беззаперечно була комола порода цього виду. А от на черняхівському поселенні Сокіл на Середньому Дністрі розводили вже рогату породу (Журавлев 2003 – 2004, с. 398), як і на черняхівському поселенні Лепесівка (Тимченко 1968, с. 124) на лівому березі р. Горині (притока р. Прип'ять) у Хмельницькій обл.

Для давньоруського часу в Середньому Подніпров'ї на городищах Іван, Чучин, Комаровка, Старокиївська Гора характерні також рогаті породи (Тимченко 1972, с. 68).

Отже, і для черняхівських племен, і для ранньослов'янських характерне значне розмаїття в породному складі великої рогатої худоби.

Продовжуючи порівняння порід бика свійського з матеріалів із інших пам'яток I – початку II тис. н. е. з території України, можна зазначити таке. Для черняхівських племен взагалі характерна дуже дрібна худоба, найдрібніша з відомих нині археozoологам на території України⁹. На пам'ятках слов'ян останньої чверті I тис. н. е. бик свійський загалом мав явно більші розміри кісток, ніж з черняхівських поселень Башмачка (Белан, Журавлев 1992, с. 125, табл. 3), Сокіл (Журавлев 2003 – 2004, с. 402 – 405, табл. 3) і Лепесівка (Тимченко 1968, с. 126, табл. 4).

Що стосується інших ранньослов'янських поселень та городищ, то різниці не спостерігаємо. Але вона є з ранньослов'янськими та давньоруськими поселеннями і городищами Лука-Каветчинська (Журавлев 2003 – 2004, табл. 4) та Звягель (Журавльов 2008, табл. 3) на території Західної України. На останніх порода бика свійського була явно дрібнішою. Дещо ближчими до них за розмірами є матеріали з Пастирського городища, але незначна вибірка з цієї пам'ятки поки не дає підстав говорити про це з упевненістю.

Різниці з матеріалами із давньоруських городищ Середнього Подніпров'я Воїнь, Київ, Чучин та Половецьке (Тимченко 1972, с. 178 – 182, табл. X – XI) не простежено.

Таким чином, дуже спокусливо було б зробити висновок про спадкоємність порід свійського бика ранньослов'янського та давньоруського часу в Середньому Подніпров'ї. Але остаточні висновки робити поки що зарано через невеликі вибірки кісток з багатьох пам'яток цієї території.

Вівця свійська і коза свійська (ДРХ). Як і у бика свійського, у дрібної рогатої худоби також зазвичай переважають фрагменти хребців та ребер і представлені кістки від тварин різного віку.

Вдалося провести біометричну обробку даних деяких ознак кісток вівці свійської з Пастирського. Ці дані засвідчують відсутність вірогідних відмінностей між розмірами кісток овець із ранньослов'янського Пастирського городища та з черняхівського поселення Башмачка (Белан, Журавлев 1992, с. 127, табл. 5). Аналогічних даних з інших черняхівських, ранньослов'янських і давньоруських пам'яток поки що немає, тому подальші порівняння просто не можливі.

Свиня свійська зазвичай за кількістю кісток посідала друге місце. Від цього виду також в основному переважають фрагменти хребців та ребер і присутні копитні фаланги й кістки від тварин різного віку. Отже, і цих тварин розводили, утримували й забивали на місці.

⁹ Це дало підстави Н. Г. Тимченко у приватній розмові зі мною (О. Ж.) сказати, що носії черняхівської культури – не слов'яни. Але надрукувати це вона не наважилась, враховуючи тогочасну ситуацію і встановлені погляди.

Щодо породного складу свині свійської, порівняльних даних нині небагато. Так, свині з Пастирського городища за розмірами ближчі до Лепесівки (Гимченко 1968, с. 129, табл. 7) та ранньослов'янської Луки-Каветчинської (Журавлев 2003–2004, с. 406–413, табл. 4). На перший погляд, відмінностей від аналогічних ознак із давньоруських поселень Середнього Подніпров'я (Гимченко 1972, с. 187), а також Звягеля (Журавльов 2008, с. 91–99, табл. 3) не виявлено, однак без біометричної обробки даних робити остаточні висновки надто ризиковано. За деякими ознаками, свиня свійська з Обухова 2 (Журавльов 2016) була більшою за свиней зі згаданих вище пам'яток. Але таких ознак надто мало, щоб стверджувати, що там були різні породи. Швидше за все, тут були все-таки однакові породи цього виду. Остаточні висновки робити передчасно.

Кінь свійський у переважній більшості випадків посідав четверте місце серед свійських тварин. Як і у перелічених вище свійських тварин, кінь свійський представлений практично всіма частинами скелету і кістками від тварин різного віку.

Для коня кількість пам'яток для порівняльного аналізу ще менше, ніж для свині. Що стосується породного складу коня свійського, то існуючі ознаки його кісток з пам'яток райковецької культури не мали достовірної різниці в розмірах і пропорціях кісток з аналогічними із черняхівської Лепесівки (Гимченко 1968, с. 131, табл. 8) та давньоруського Звягеля (Журавльов 2008, с. 91–99, табл. 3). Так, для Пастирського городища таких вимірів взагалі не вдалось зробити через незначну вибірку й малоінформативні частини кісток. Можливо, у цього виду не було породних відмінностей на території Правобережної України у I тис. н. е. Чи є ранньослов'янські коні нащадками черняхівських, сказати складно. Хоча заперечень цьому поки що немає.

Собака свійський займав серед свійських тварин останнє місце і за кількістю кісток, і за числом особин. Досі через незначні вибірки порівняльний аналіз кісток собак провести складно.

Підбиваючи підсумок загального огляду кісткових решток на пам'ятках райковецької культури, зауважимо таке. На пам'ятках майже завжди знаходять практично всі частини скелету. Їх розмаїття і вікова градація вказують на місцеве походження тварин, себто — власне тваринництво. Певні розбіжності у розмірах різних видів могли б свідчити про різні породи, але щодо останнього слід ставитися з великою обережністю, оскільки промірів, важливих для таких висновків, занадто мало.

Утримання, випасання, відгодівля тварин. Поблизу практично будь-якої поселенської структури завжди можна було знайти значні площі, зручні для випасання тварин відгінним або вигінним способами. Таких висновків доходимо завдяки вибірковим аналізам ресурсних зон різних пам'яток слов'ян та їх сусідів упродовж I тис. н. е. (див.: Горбаненко 2007; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008; Горбаненко, Пашкевич 2010; Винников, Горбаненко 2013; Горбаненко, Колода 2013). Собак, рештки яких знайдені на переважній більшості пам'яток (див. табл. 1), цілком могли використовувати і для випасання тварин. Утім, це лише теоретичні, хоча й цілком логічні припущення.

Що стосується археологічних даних, які проливають світло на утримання тварин, їхня кількість незначна. Насамперед, можна припустити, що певні площі городищ могли бути відведені саме під стійла. Теоретично, такі припущення висловлені й обґрунтовані ще для городищ раннього залізного віку (див. вище). Подібні можливості розглянуто також

і для слов'янських пам'яток на прикладах роменських і боршевських городищ. З-поміж них, для прикладу, виділено відокремлені зони на Животинному городищі боршевської культури, та на городищі Мохнач роменського періоду його існування. На першому існувало три лінії укріплення зі сторони входу. І лише за останньою лінією існувала заселена територія, тоді як між валами був вільний простір. На городищі Мохнач, після зміни там салтівського населення на роменське, більша частина городища лишилась не заселеною і могла біти використана як загін для тварин.

Усі подібні приклади об'єднані певними особливостями. Передусім — це використання для зведення городищ відокремлених природним способом ділянок зі складним зовнішнім рельєфом, з урахуванням якого (фактично — з укріпленням природних перешкод) і були створені оборонні лінії поселенських структур. У випадку з роменськими городищами, їх доволі часто влаштували також на структурах попередніх періодів. За даними Л. П. Михайлини, аналогічну ситуацію, хоча і меншою мірою, прослідковано і для райковецьких городищ (Михайлина 1993; 1999). Ці інтерпретації підтримав і Б. П. Томенчук (див., напр.: Томенчук 2014, с. 281).

Для таких мисових городищ також характерною особливістю є можливість виділення і відокремленість певних територій в межах городища, які можна було використати для стійлового утримання тварин. Найяскравішим прикладом з райковецьких поселенських структур є облаштування городища Ревне І; ділянки в межах городищ, улаштованих за «природними» контурами, відокремлені кількома валами (частина з яких знаходиться всередині вже захищених територій) можна виділити чи не на кожному мисовому городищі.

Що стосується спеціальних споруд, нині їх ідентифіковано надзвичайно мало. Однією з перших висловила припущення про існування спеціалізованих споруд для утримання тварин дослідниця Канівського городища Г. Г. Мезенцева: «Про [значну роль тваринництва] свідчать знахідки кісток тварин на території поселення та наявність приміщень, які використовувались, очевидно, як хліви для худоби» (Мезенцева 1965, с. 68), однак — без наведення конкретного прикладу.

На поселенні Кидрина Ревнянського гнізда поселень було повністю досліджене селянське подвір'я. У його господарській частині виявлено дві легкі наземні стовпові конструкції розмірами 7,5 × 3,5 і 3,0 × 2,5 м. Ділянка частково відокремлена, означені споруди, крім того, знаходились за природним обмеженням у вигляді незначного потічка, що ділив дворище навпіл (рис. 3: 1; Тимошук 1990, с. 134, 135). Л. П. Михайлина схильний інтерпретувати обидві ці споруди як загорожі для тварин або хліви. На селищі-супутнику городища Ревне ІБ також розкопано садиби, без відокремленості господарської частини від житлової: поряд з житловими спорудами на захід знаходились наземні споруди господарського призначення (рис. 3: 2). Досліджені наземні споруди мали каркасно-плетену конструкцію з використанням глиняної обмазки (Михайлина 2007, с. 123, рис. 54). Влаштовані подібним чином хліви (а також інші господарські споруди) широко відомі й за етнографічними даними в лісостеповій зоні дотепер.

За даними М. А. Филипчука, на Стільському городищі було виявлено неглибокий котлован господарської споруди (№ 2) розмірами близько 6 × 4 м, заповнений шаром чорного гумусованого супіску, що був

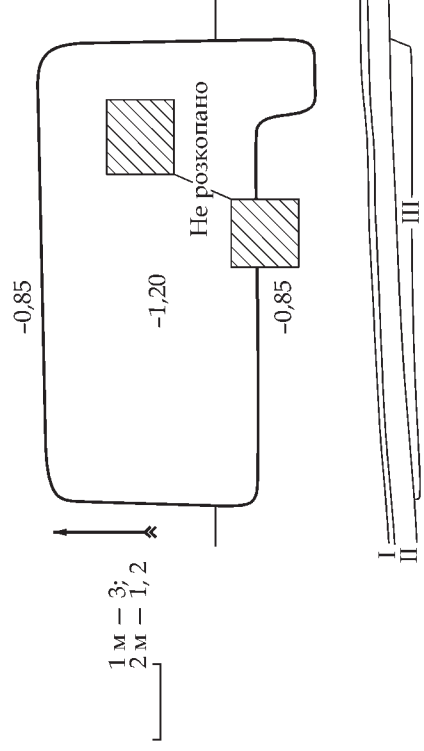
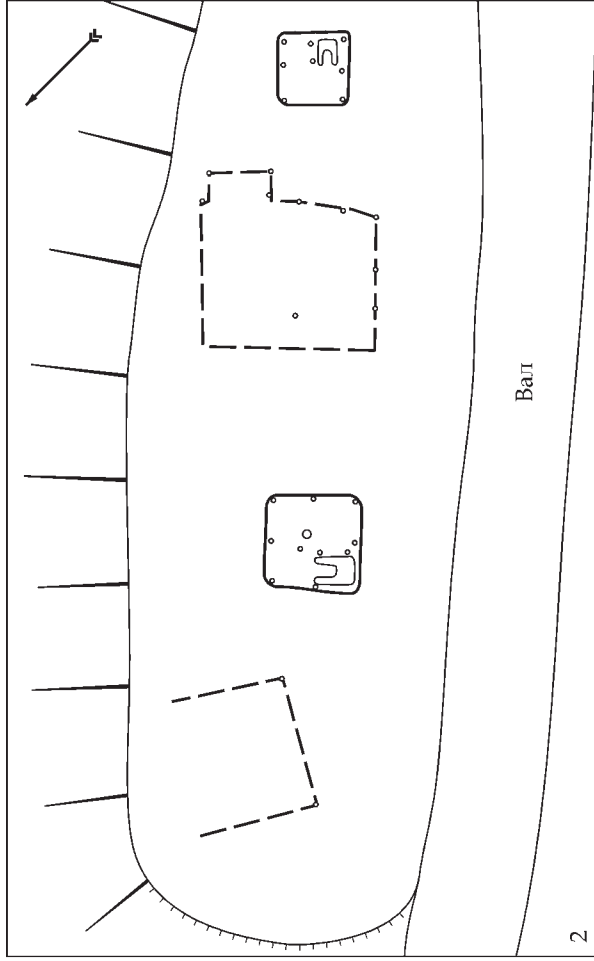
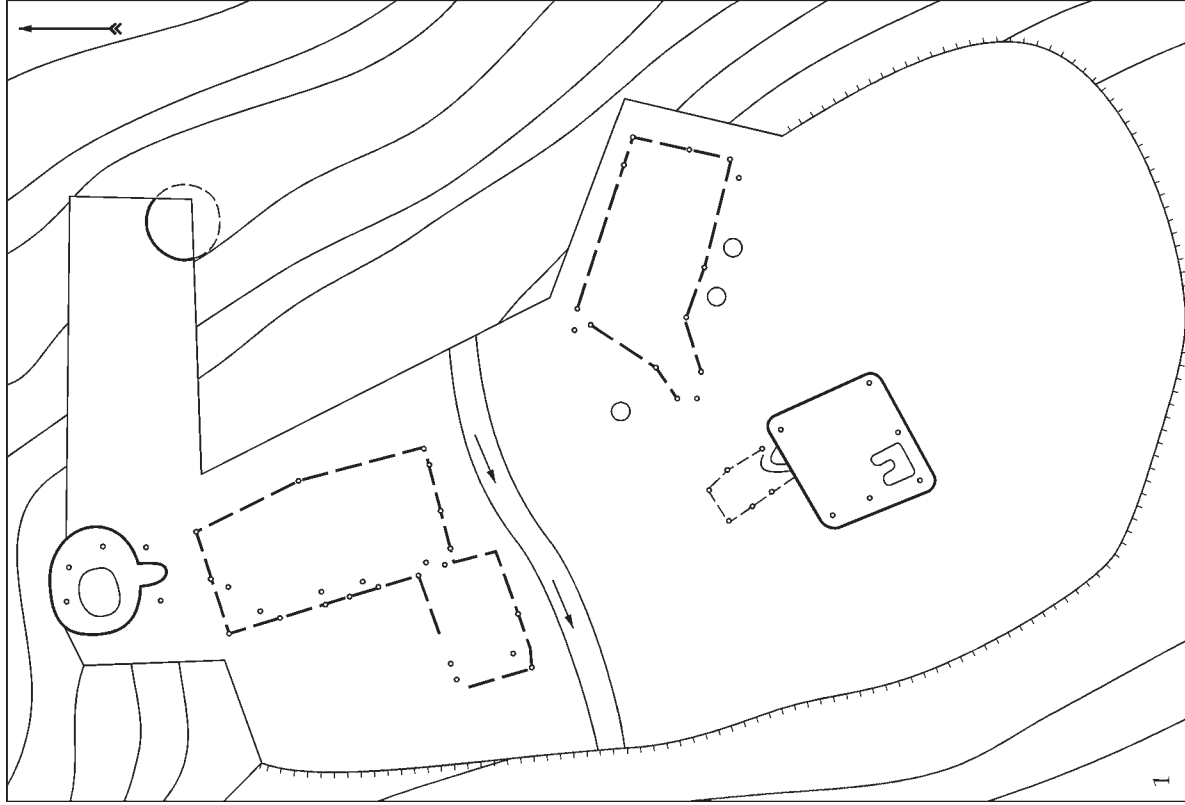

Рис. 3. Варіанти утримання тварин: 1, 2 — приклади селянських садіб з наземними господарськими спорудами, Ревнянське гніздо поселень (1 — селище Кедина; 2 — селище-супутник городища Ревне ІВ); 3 — наземна господарська споруда, Стільсько (1 — дерновий шар; II — лесоподібні гумусовані суглинки; III — чорні гумусовані суглинки, насичені аміаком із домішками глиняної вимазки та вугілля)

перенасичений аміаком. На думку дослідника, це є ознакою утримання тут тварин, себто споруду можна інтерпретувати як хлів (рис. 3: 3; Филіпчук 2012, с. 181, рис. 61, 62). Цікавим прикладом вважаємо також дані з Єсимауців, де у подібній наземній споруді, знищеній пожежею, були виявлені кістяки коней і деталі вуздечок (Федоров 1953b).

Утім, дані про такі об'єкти досі одиничні для всього ареалу поширення райковецьких пам'яток.

Знаряддя тваринництва на пам'ятках райковецької культури репрезентовані п'ятьма видами, чотири з яких пов'язані з експлуатацією та випасанням коней. Це вудила, псалій, шпори і кінські пута. Виявлені й ножиці для стрижки вовни з ДРХ. Ботала досі не відомі.

Знахідки, пов'язані з кіньми, підкреслюють їхнє значення в життєдіяльності носіїв райковецької культури. Про існування верхової їзди беззаперечно свідчать знахідки шпор, що нині відомі принаймні з шести пам'яток (рис. 4: 7–17), поки єдина відома знахідка псалія (рис. 4: 4), вудила (рис. 4: 1–3). Їх можна було використовувати не лише для верхової їзди.

Цінність коней, бажання вберегтися від їхньої випадкової втечі засвідчує існування залізних пут, знахідки яких досі одиничні (рис. 4: 5, 6). Такі знаряддя мали використовувати для випасання коней на відкритих просторах.

Пружинні ножиці виявлено принаймні на восьми пам'ятках (рис. 4: 18–27). Вони відомі також і з поселення Рашків III празької культури (Баран 1988, рис. 11: 1), яке вважають попереднім місцем проживання спільноти Рашкова I. Найраніші відомі нам знахідки походять з латенського поселення Галіш-Ловачка (Закарпатська обл., с. Клячаново; Бідзіля 1964, табл. V: 5; 1971, рис. 17: 17, 18).

Зазвичай ножиці виготовляли з суцільної загнутої посередині смуги металу. З кінців формували ле́за; подеколи місце заги́ну округлювали і додатково розплекували; очевидно, це мало додати знаряддю пружності.

Привертає увагу одна особливість ножиць з Пастирського городища. Усі відомі нам подібні пружинні знаряддя виготовлені з суцільного шматка заліза. Отже, маємо справу або з певною новацією в технології, або ж зі слідами ремонту. У першому випадку слід звернути увагу на те, що стик зроблений дуже якісно, його важко було поновити після зламу, та й загалом відтягувати повторно чорний метал на місці склепки видається складним, якщо взагалі можливим. Не виключено, що це був певний «випадковий» спосіб виготовлення, використаний за появи браку. Себто, у ході виготовлення майстер-коваль щось не розрахував, тому ножиці були виконані саме таким чином. Звісно, не можна виключати й ремонту, хоча підстав так уважати мало. Такі знаряддя не надто поширені: найближча відома нам аналогія походить з давньоруського городища Многа (Полтавська обл., Чорнухинський р-н; Горбаненко, Шерстюк, Сидоренко 2015, рис. 7: 1).

Також звернемо увагу на те, що знаряддя мали різні розміри. Найбільший екземпляр сягає 37 см (Пастирське), найменший з тих, які можливо виміряти – не перевищує 15 см (Рухотин). Утім, принцип їхнього використання не залежав від розмірів.

Отже, ножиці мали значне поширення. Що є опосередкованим підтвердженням прижиттєвого використання ДРХ для отримання сировини для ткацтва.

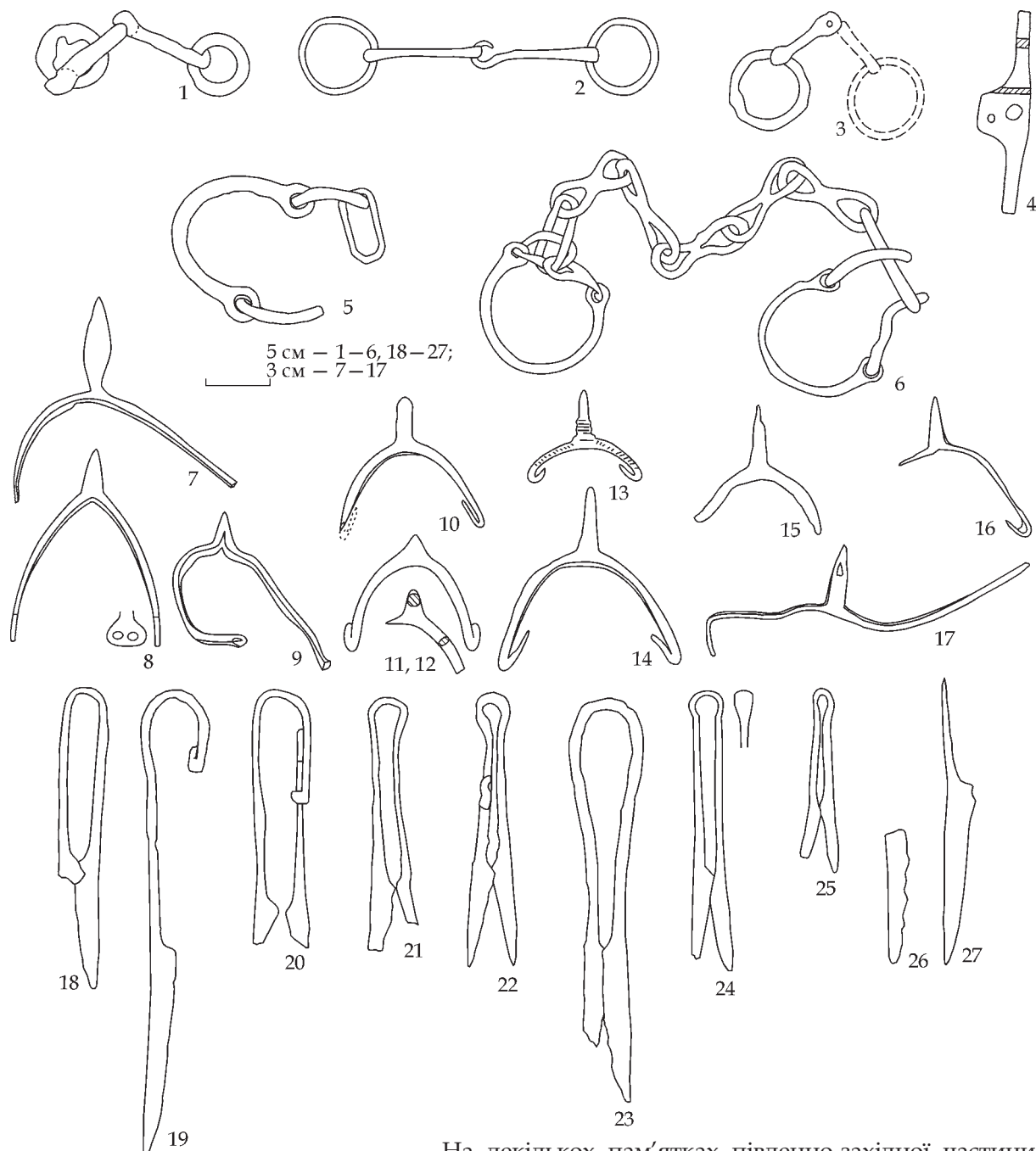
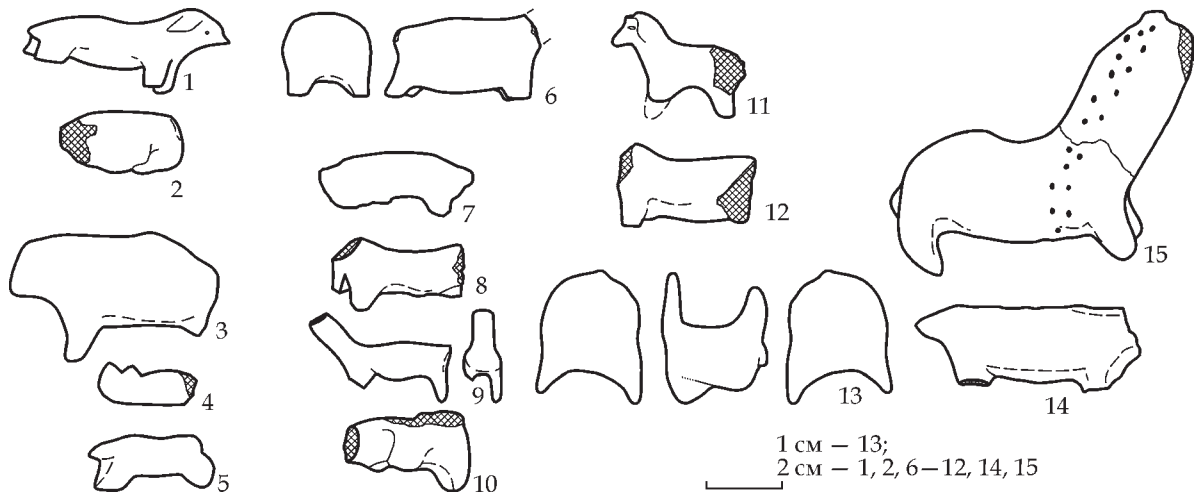

Рис. 4. Знаряддя тваринництва, вудила (1–3), псалій (4), пуга (5, 6), шпори (7–17) пружинні ножиці (18–27): 1, 5 – Єкімауци; 2 – Хотомель; 3 – Ханска; 4, 11, 12 – Ревне I; 6 – Канівське; 7 – Алчедар III (Федоров 1960, табл. 65: 2); 8, 9 – Добринівці II; 10, 21 – Пліснесько; 13, 14 – Ріпнів; 15–17, 25 – Рухотин; 18 – Бакота; 19, 20 – Пастирське; 21 – Пенківка (Луг I); 23 – Рашків I; 24 – Рідківці; 26, 27 – Стецівка

На декількох пам'ятках південно-західної частини ареалу були виявлені глиняні моделі тварин, яких дослідники традиційно зараховують до свійських (рис. 5). У тій самій частині, на поселенні Глінжени V (Молдова, Резинський р-н) із матеріалами типу райковецької культури, серед знахідок також є зооморфні фігурки (Гольцева 1979, с. 485; 1980, с. 402). У фігурках можна розгледіти всі основні види свійських тварин, але вважаємо, що це занадто спекулятивно. Утім, такі знахідки підтверджують важливу роль тваринництва в господарстві слов'ян.

Цікавою є також знахідка моделі на поселенні Ханска, подібної до сідла (рис. 5: 13).

Мисливство. З-поміж археозоологічних визначень, проведених для 18 пам'яток райковецької культури, кістки диких тварин виявлено на 16 поселеннях. У двох найменших археозоологічних комплексах (з поселень Ревнянського гнізда), представлених незначною кількістю матеріалу (6 і 18 особин) диких тварин не визначено. Крім того, для Єкімауців перераховано лише види диких тварин; для поселення Ханска вказано їхні види, а також згадано загальну кількість, що також не дає можливості провести повноцінний аналіз мисливства.

Доповнюють дані про мисливство добірка металевих зброї (як археологічно засвідчений імовірний спосіб полювання на здобич), а також — амулети з атрактивних остеологічних решток диких тварин.

Мисливська здобич (табл. 4; 5). Описуючи мисливство давніх мешканців городища Єкімауці, Г. Б. Федоров лише частково скористався результатами археозоологічних визначень, через що маємо лише перелік здобичі: полювали на кабана, козулю, оленя; виявлено і кістки птахів (Федоров 1953а, с. 122).

Репрезентативні вибірки для характеристики мисливства як окремої галузі нині існують лише для двох пам'яток (див. табл. 4; рис. 6: 1): городища Монастирок (41 особина) і поселення Сахнівка (28 особин). Звісно, висновки, отримані для двох пунктів, не можуть бути поширені на всіх носіїв райковецької культури; швидше — варто говорити лише про приклади аналізу мисливства як такого. Дані з інших поселень залучено для аналізу поширення традиції полювання на різні види диких звірів в ареалі райковецької культури. Відтак, подальший аналіз співвідношення свійських і диких тварин в археозоологічних комплексах ще більше актуалізується (див. далі).

Загалом, з райковецьких матеріалів визначено 16 видів диких звірів. Частина з них, безперечно, є випадковою здобиччю (а можливо — взагалі випадковою інвазією), тому їх варто відкинути. Так, єдину особину видри визначено в Бакоті, у Ріпневі виявлено одного ховраха, а в Монастирку — по одній особині борсука і kota лісового. Звісно, не виключено, що ці звірі також становили групу хутрової здобичі. До останньої беззаперечно належать лисиця (Ханска), а також білка (Монастирок, одна особина). Напевно, до хутрових об'єктів полювання належав також і вовк

Рис. 5. Фігурки тварин із глини і модель сідла: 1, 2 — Бранешти I; 3–5 — Лопатна; 6 — Рашків I; 7–10 — Скок; 11–13 — Ханска; 14, 15 — Хрінівка (за: 1, 2 — Федоров 1960, табл. 71: 15, 17; 3–5 — Федоров 1960, табл. 68: 8; 7–10 — Тельнов, Рабинович 1990; 1999; Хавлюк 1972, рис. 38: 3, 4; решту див. у додатку 1)

Таблиця 4. Співвідношення диких тварин за кількістю в мисливській здобичі у носіїв райковецької культури

Вид тварин	Бакога		Григорівка		Скімауці		Канівське		Мала Сніпінка		Монастирок		Незвіско		Пастирське		Рашків I		Ревне, Ріпа		Ревне, Царина		Ріпнів		Сахнівка		Ужгород		Ханска II		Хотомель				
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%					
Лось	-	-	-	-	-	-	4	9,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	32,1	-	-	-	-	6	-			
Олень	1	-	1	-	1	-	7	17	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	10,7	4	-	+	-	-	-				
Козуля	1	-	-	-	1	-	12	29,3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,6	1	-	+	-	1	-				
Зубр	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
Тур	-	-	-	-	-	-	1	2,4	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,6	-	-	-	-	-	-	-			
Кабан	-	-	-	-	-	-	7	17	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	35,7	8	-	+	-	3	-	-			
Ведмідь	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3,6	1	-	+	-	2	-	-			
Вовк	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Видра	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Заєць	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	3,6	1	-	+	-	-	-	-	-	
Бобер	-	-	-	-	-	-	5	12,2	-	-	5	12,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	7,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Білка	-	-	-	-	-	-	1	2,4	-	-	1	2,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Ховрах	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Борсуک	-	-	-	-	-	-	1	2,4	-	-	1	2,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Кіт лісовий	-	-	-	-	-	-	1	2,4	-	-	1	2,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лисиця	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Разом	4 ¹	-	1	-	+	-	41	99,9	4	-	4	-	4	-	10	-	2	-	2	-	2?	-	3	28	100	15	29	-	13	-	-	-	-		

Примітка. Відсоткове співвідношення вказане лише для тих пам'яток, де кількість особин понад 20. ¹ включаючи 1 хижака. ² включаючи 1 гризуна.

Таблиця 5. Співвідношення диких тварин у мисливській здобичі у носіїв райковецької культури (див. рис. 6)

№	Пам'ятка	Назва	Лось		Олень звичайний		Козуля		Зубр / тур		Кабан		Ведмідь		Разом	
			n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
5	Канівське	4	-	2280	-	1	-	40	-	-	5	1500	1	400	12	4520
7	Мала Сніпінка	2	-	1140	-	3	-	120	-	800	-	-	-	-	7	2360
8	Монастирок	4	12,9	2280	29,4	7	22,6	38,7	10,3	3,2	22,6	2100	27,1	-	31	7760
9	Незвіско	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4	1200
10	Пастирське	-	-	-	-	1	-	40	-	800	-	-	-	-	4	1440
14	Ревне, Ріпа	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	300	-	-	4	300
18	Сахнівка	9	36	5130	49,9	3	12	900	7,8	4	40	3000	29,2	1	25	10270
20	Ужгород	-	-	-	-	4	-	40	-	-	8	2400	-	-	13	3640
22	Хотомель	6	-	3420	-	1	-	40	-	800	-	900	-	2	13	5960

Примітка. * розрахунок маси у кг використано також при зіставленні результативності тваринництва і мисливства (див. табл. 6).

(Ужгород і Рашків I — по одній особині, а також Ханска), але їх могли знищувати і з інших причин — для забезпечення безпеки стада свійських тварин. Вочевидь, обидва ці фактори мали значення; не виключено, що таке полювання могло бути пов'язане і з певними обрядами ініціації мисливців.

Знахідки решток хутрових звірів на поселенських пам'ятках апріорі не можуть бути значними, оскільки не мало сенсу забирати тушу забитої тварини на поселення. Тому традиційно вважається, що хутровий промисел не знаходить адекватного відображення в археозоологічних комплексах. Теоретично, на поселення могли потрапити кістки кінцівок, які після білування туші просто відрізали разом зі знятим хутром. Інший спосіб археологізації таких решток — знищення шкідника (видри, лисиці, вовка) безпосередньо на поселенні. Також трапляються випадки використання решток деяких тварин, до яких ставилися шанобливо, як амулетів.

До умовної групи хутрово-м'ясної здобичі слід зарахувати *зайців* і *бобрів*. Їхня частка за кількістю особин в мисливській здобичі достатньо помітна. Цікавий приклад — остеологічні визначення матеріалів з Рашкова I, де, окрім вже згаданого вовка, виявлено також рештки чотирьох особин бобра і п'яти — зайця. Для пам'ятки зі значною кількістю остеологічних матеріалів (загалом, визначено 183 особини: 173 свійських і 10 диких тварин) це — всі визначені дикі звірі.

Також до м'ясно-хутрової групи можна умовно зарахувати *ведмедя*. Але у цьому випадку вважаємо, що його все ж варто зарахувати до видів основної здобичі, оскільки його частка у м'ясному виробництві доволі помітна.

Ведмідь бурий (*Ursus arctos*) — надзвичайно сильна й витривала тварина; його розміри сягають 2 м зросту; маса становить 400 кг і більше. Ведмеді живуть у лісових (і гірських) районах; з лісів надають перевагу хвойним, менше змішаним лісам (Флинт, Чугунов, Смирин 1970, с. 116; ред. Топачевский 1985, с. 242). Цінність для мисливця представляють м'ясо, цінні шкура й жир. Ведмедя полювали принаймні на чотирьох пам'ятках (Канівське, Сахнівка, Хотомель, Ханска). Усі поселення знаходяться в крайніх зонах ареалу поширення райковецької культури. Канівське і Сахнівка знаходились в прибережних зонах розвинених лісів Середнього Подніпров'я; найпівденніша — Ханска — в аналогічних умовах в Пруто-Дністровському межиріччі. Хотомель і нині знаходиться в лісовій зоні, що відповідає умовам життя ведмедів.

В археозоологічних комплексах надзвичайно поширеним був *кабан* (*Sus scrofa* L.). Цей звір може досягати 250–300 кг живої маси. Він може жити в різних лісах, по ярах, балках, очеретяних заростях тощо (ред. Топачевский 1985, с. 230). Цінність для мисливця полягає у доволі значній кількості м'яса, шкурі, кістках, щетині, іклах.

Рештки цієї тварини виявлено на 11 пам'ятках і доволі часто становили там значну частину, за кількістю особин. Суттєва поширеність цього звіра у мисливській здобичі пояснюється власне значною варіабельністю екоотопів його існування. Зауважимо, що рештки кабана виявлені навіть у «внутрішніх районах» райковецької культури, там, де кількість визначених особин диких тварин взагалі незначна, а перелік мисливської здобичі доволі обмежений (Ревнянське гніздо поселень).

Найважливішими об'єктами полювання були тварини сімейства оленевих. На райковецьких пам'ятках вони представлені трьома видами: лось, олень звичайний, козуля звичайна.

Лось (*Alces alces* L) – найбільший представник оленячих; його маса може досягати 570 кг. Він живе в рівнинних лісах різних типів; дотримується заболочених ділянок, околиць озер, прирічкових верболозів, молодих згаріщ, що заростають, лісосік, лісових ділянок з густим підліском і високим трав'яним покривом. Зазвичай лосі живуть поодиночки (Флінт, Чугунов, Смирин 1970, с. 214–216). Звір був бажаною здобиччю давніх мисливців. Від лося отримували м'ясо, шкуру, кістку, ріг. Останній можна було використовувати для виготовлення певних знарядь праці тощо. Полювання на лося було одним із найскладніших, враховуючи витривалість тварини і особливий спосіб життя.

Маса оленя звичайного (*Cervus elaphus* L) становить до 300 кг. Тварина може мешкати в різних лісових і напіввідкритих місцевостях (ред. Топачевський 1985, с. 232); на оленя можна було полювати протягом всього року. Полювання на нього давало мисливцеві м'ясо, шкуру, кістки, ріг, жири. Отже, це також була бажана здобич.

Козуля звичайна (*Capreolus capreolus* L) має масу близько 40 кг. Її ареал проживання охоплює рівнинні й гірські листяні й змішані ліси; іноді козуля заходить по руслах річок у степ. З-поміж лісових просторів надає перевагу світлим лісам з добре розвиненим підліском. В основному (крім літнього періоду) веде стадний спосіб життя (Флінт, Чугунов, Смирин 1970, с. 212). Отже, крім літнього часу, полювання на козулю спрощується завдяки її колективній поведінці. Від козулі звичайної отримували м'ясо, шкуру, кістку, ріг.

Рештки козуль знайдені на 11 поселеннях, оленів – на десяти. У ряді випадків їхні кістки виявлені на одних і тих самих пам'ятках, але на чотирьох пам'ятках присутній лише один з видів. Незначні вибірки матеріалів загалом не дають змогу оцінити ці співвідношення, тому варто лише обмежитись спостереженнями загального характеру. За даними зоологів, ці тварини не можуть нормально співіснувати поряд (Арсеньєв 1987, с. 293). Тому, зазвичай в археозоологічних комплексах пам'ятки присутній, або принаймні переважає один із цих видів. Співвідношення особин оленів до козуль по пам'ятках виглядає таким чином: 1 : 3 – Мала Снітинка, 7 : 12 – Монастирок, 4 : 0 – Незвисько, 3 : 1 – Сахнівка та 4 : 1 – Ужгород. Хоча оперування такими незначними показниками і не може повною мірою бути прийнятим за достовірні показники, все ж, можливо, вони частково відображають близькість ареалів одного з видів до конкретного поселення. Втім, процес полювання набагато менше прив'язаний до поселенських структур, ніж, скажімо, тваринництво, а отже мисливець міг обирати й дістатися ареалу саме бажаної здобичі. Себто, відсутність обраного звіра у безпосередній близькості від поселення, за бажання не могло стати суттєвою перешкодою для полювання на нього.

Додамо також, що олені через свої суттєво більші за козулю розміри були бажанішою, хоча й складнішою здобиччю.

Полювання на лосів було дещо менш поширеним. Рештки цих тварин виявлені на п'яти з 17 пам'яток. Однак, за кількістю особин можна припустити, що лосі входили до пріоритетної здобичі в окремих місцевостях (напр.: Сахнівське, Хотомель, Канівське?).

Усі три види сімейства оленевих віддавали перевагу подібним екотопам (залісеність територій, і з відкритими просторами), що загалом має відповідати палеоекологічній ситуації того часу.

Варто також окремо звернути увагу на присутність зубра (*Bison bonasus* L) і тура, чи первісного бика (*Bos primigenius*). Ареал поширен-

ня першого нині відомий лише в лісовій зоні, в Білорусі, а також у північних районах України¹⁰. Первісний бик на території Східної Європи нині вважається вимерлою твариною, був поширений у лісостеповій та степовій зонах. Обидві ці тварини споріднює між собою сила та витривалість; видається, що для давнього мисливця між цими видами диких биків особливої різниці не було. Маса обох тварин також подібна: вона могла сягати до 1 т. Отже, вважаємо, що обидва ці види можна розглядати як одну підкатегорію здобичі. Але їхні знахідки добре узгоджуються з розташуванням пам'яток, де їх було визначено: єдина знахідка однієї особини зубра походить з Хотомеля (лісова зона), чотири особини тура відомі з чотирьох пам'яток Середнього Подніпров'я, від Малої Снітинки на півночі до Пастирського на півдні. Не виключаємо, що на цих звірів доводилося влаштовувати колективне полювання, але здобич була варта консолідації зусиль кількох мисливців.

Після загального огляду варто перейти до двох прикладів, для яких можна зробити певні розрахунки. Лише для Монастирка і Сахнівки отримано мінімальну кількість особин, які підлягають статистичному (а не описовому) аналізу (табл. 5; рис. 6). Нагадаємо, що переважно йдеться про аналіз категорії м'ясних звірів. На обох пам'ятках виявлено рештки тварин від найменших (зайці, бобри) до найбільших (тур). Утім, давні мешканці Монастирка не полювали ведмедя. За рештою кількісних показників матеріали зіставні. Так, поблизу Сахнівки дещо активніше полювали на кабана порівняно з Монастирком (40 до 22,6 %). На обох пам'ятках виявлено по одній особині зубра (4 і 3,2 % відповідно). Решту становили звірі сімейства оленевих, приблизно половина особин від мисливської здобичі.

М'ясні продукти також розподілені подібним чином (див. табл. 5; рис. 6: II): до 3/5 частки у м'ясному раціоні, отриманому від полювання, становили оленеві. Але в Сахнівці переважну більшість від цього показника становило м'ясо лося, доповнене м'ясом оленя, і несуттєво — козулі. У Монастирку ж лось і олень мали подібні частки, з достатньо помітною часткою і м'яса козулі. Кількість м'яса, отриманого від кабанів, на обох поселеннях доволі подібна і становить до 1/3 частки на Монастирку та 1/4 — в Сахнівці. Подібними частками представлений також і дикий бик, який у раціоні складав близько 1/10 долі. На Сахнівці також вживали ведмежатину.

Таким чином, можна говорити про те, що принаймні на двох пам'ятках райковецької культури у Середньому Подніпров'ї полювання мало подібні показники.

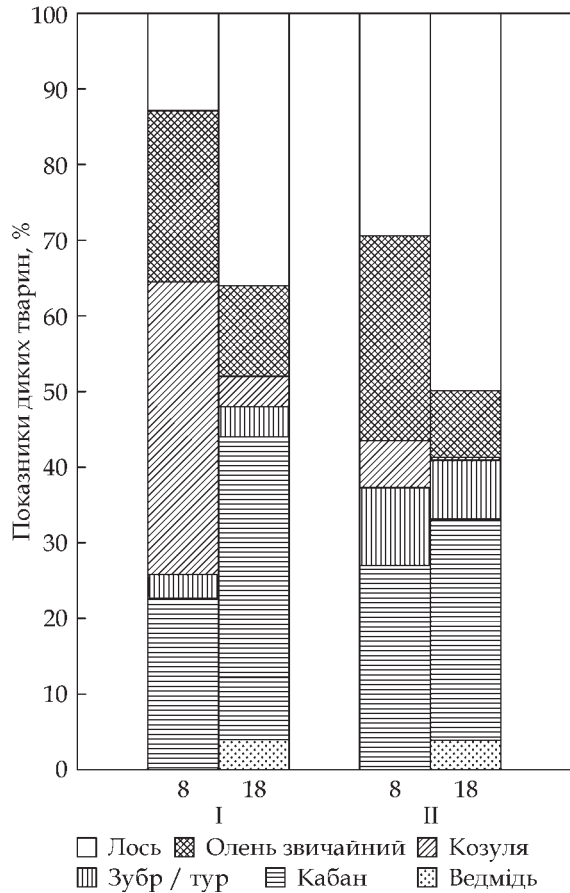

Рис. 6. Дикі тварини (ссавці), співвідношення за:
I — кількість;
II — маса.
Пам'ятки:
8 — Монастирок;
18 — Сахнівка
(див. табл. 4, 5)

10 Нині популяція цього звіра відновлюється в зоні відчуження, яка раніше також входила в ареал його поширення.

Знаряддя мисливства. Означена категорія є доволі умовною. Відомо, що до мисливських знарядь належить велика кількість засобів, які не мають відображень в археологічних матеріалах: різноманітні силця, сіті, капкани тощо. Імовірність виявлення й дослідження спеціальних об'єктів взагалі відсутня. Тому до цієї категорії умовно зараховані знаряддя, що потенційно давали можливість займатись мисливством на певній відстані: наконечники металюної зброї (рис. 7; 8). Звісно, що їхнє найперше призначення — зброя для протистояння у військових конфліктах. Але наявність таких знарядь (наконечники стріл і списів) принаймні засвідчує існування потенційної можливості заняття мисливством.

Різнманітні наконечники стріл походять, мабуть, з будь-якої пам'ятки райковецької культури, дослідженої значними площами. Нині зібрано дані з 24 поселень, де виявлено переважно залізни наконечники, але є згадки й про кістяні знаряддя. Так, лише з городища Єкімауци відомо близько 350 залізних і декілька кістяних наконечників стріл, списи огранені й листоподібні, сулиці тощо (Федоров 1953а, с. 106, рис. 45: 1). За спостереженнями дослідника, крім слов'янських форм, знайдено і явно неслов'янське озброєння (Федоров 1953а, с. 106, рис. 46: 1). Із матеріалів Рухотинського археологічного комплексу походить близько 150 металевих наконечників різноманітних форм. На Хотомельському археологічному комплексі такі знахідки становлять мінімум 16 наконечників стріл; більше десятка виявлено й на Пастирському городищі. З решти поселень походить до семи екземплярів.

Набагато менше даних про кістяні наконечники стріл. Так, чи не єдиний опублікований екземпляр походить з поселення Скок (Молдова, Оргіівський р-н); за зображенням можна припустити, що наконечник міг бути виготовлений «для ураження» (рис. 8: 105). Ще дві знахідки з Рашкова I неможливо ідентифікувати як якийсь конкретне знаряддя, але не виключаємо, що одне з них могло бути заготовкою для наконечника, а інше — рештками від втулки (рис. 8: 106, 107).

У науковій літературі згадані кістяні наконечники оцінюють як виготовлені винятково для полювання на хутряного звіра. Так, в арсеналі з Єкімауцького городища є і мисливські стріли-зрізні (Федоров 1953а, с. 122). Про знахідки зрізнів на Пліснеському комплексі повідомив також і М. П. Кучера (Кучера 1962). Ці згадки наведені без публікації зображень.

Наконечники списів і дротиків походять принаймні з восьми пам'яток: за винятком городища Єкімауци, їх знайдено від одного до чотирьох екземплярів.

Напевно, цікавий і той факт, що у Хотомельському комплексі зброю переважно знайдено на городищі; з селища походять лише дві стріли і дві втулки для списів. Тоді як сільськогосподарські знаряддя походять з селища (Кухаренко 1961, с. 8). Не виключено, що так відображена певна соціальна диференціація давніх мешканців Хотомеля.

Амулети. У науковій літературі з публікацією матеріалів райковецької культури досі одиничними лишаються знахідки різноманітних амулетів диких тварин. Нині відомо, що на поселенні Макарів Острів було знайдено великий клик дикого кабана (Березовець 1959, с. 42). Є згадка, що на поселенні Глінжени V знайдено амулет із просвердленого ікла тварини (Гольцева 1980, с. 402). Крім цього, опубліковані знахідки з Єкімауців, Скока і Чорнівки. На цьому й завершується перелік амулетів, виготовлених з решток диких тварин.

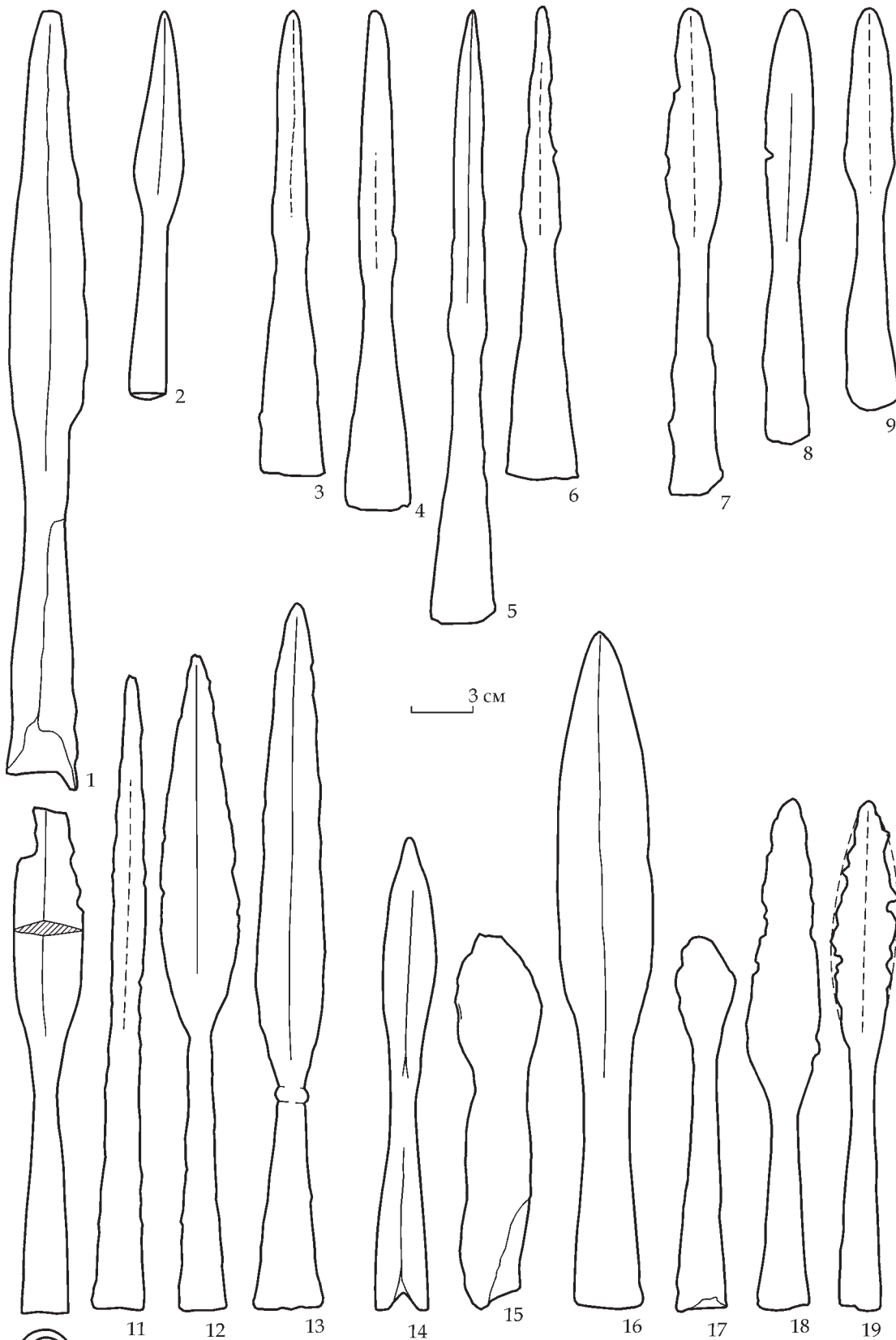

Рис. 7. Наконечники на металну зброю, списи та дротики: 1 – Бранешти I; 2 – Бузовиця; 3–6 – Єкімауці; 7–9 – Макарів Острів; 10–13 – Пастирське; 14 – Пеньківка; 15 – Плісесько; 16 – Сороки; 17–19 – Хотомель (за: 1 – Рафалович 1972, рис. 20: 9; 2 – Тимошук 1978, рис. 18: 27; 16 – Рафалович 1972, рис. 20: 9; решта – див. додаток 1)

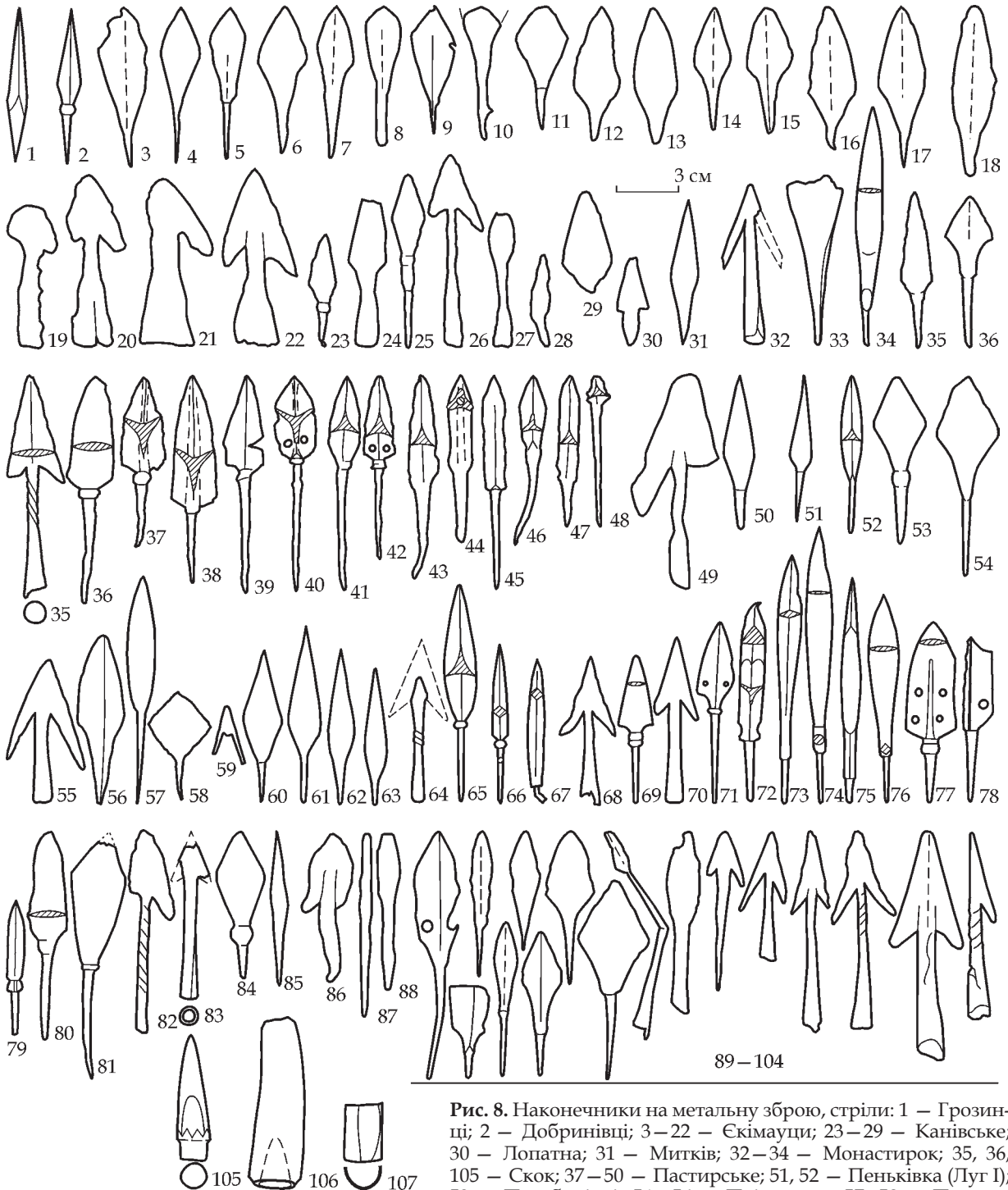

Рис. 8. Наконечники на металну зброю, стріли: 1 – Грозинці; 2 – Добринівці; 3–22 – Єкімауці; 23–29 – Канівське; 30 – Лопатна; 31 – Митків; 32–34 – Монастирок; 35, 36, 105 – Скок; 37–50 – Пастирське; 51, 52 – Пеньківка (Луг I); 53 – Перебиківці; 54–56 – Пліснесько; 57, 58 – Поляни;

59–61, 106, 107 – Рашків I; 62–67 – Ревне; 68, 69 – Рідківці; 70 – Ріпнів I; 71–81 – Рухотин; 82 – Тетерівка; 83–85 – Ужгород; 86–88 – Ханска II; 89–104 – Хотомель (за: 1 – Тимошук 1978, рис. 18: 23; 30 – Федоров 1960, табл. 68: 7; 31 – Тимошук 1978, рис. 18: 22; 35, 36, 105 – Тельнов, Рабинович 1990; 1999; 53 – Тимошук 1978, рис. 18: 25; 57, 58 – Федоров 1960, табл. 62: 9, 17; 82 – Русанова 1973, табл. 18; решта – див. додаток 1)

У публікації, присвяченій Єкімауцькому городищу, представлені лише приклади амулетів; найімовірніше – таких виробів було більше. Одна зі знахідок нагадує ікло ведмедя (рис. 9: 1), інша – «астрагал»¹¹ бобра (рис. 9: 2). Амулет зі Скока, за аналогіями, міг бути зроблений із решток лисиці чи рисі (рис. 9: 3); із Чорнівки подібний до аналогів, виготовлених із ікла лисиці (рис. 9: 4). Усі знахідки об'єднуює наявність просвердленого отвору для підвішування.

Амулети так чи інакше представляють тварин, які були бажаною здобиччю для мисливця. Тим не менше, навіть незважаючи на те, що публікації не відображають повної картини знахідок подібних амулетів, вважаємо достатньо характерним таку незначну кількість. На нашу думку, вона є певним відображенням ролі й місця мисливства у системі господарювання носіїв райковецької культури (див. вище).

Деяко особною є знахідка з поселення Ханска. Це гребінь, вочевидь, із рогу, що схематично зображує ведмедя. За описом І. О. Рафаловича, він був рясно вкритий порізами, що імітують хутро звіра (рис. 9: 5). За спостереженнями М. С. Сергєєвої, загалом гребені виготовляли з рогів оленів, рідше – лосів (напр., Сергєєва 2011, с. 86–87; 2019, с. 195–196). Рештки першого відомі у тому числі й на поселенні.

Підсумки. Таким чином, за поширеністю металевих зброї можна стверджувати, що заняття мисливством було загальнодоступним явищем. Об'єктами полювання були м'ясні, м'ясо-хутряні та хутряні звірі; доповнювали картину птахи. Однак, судячи з матеріалу, мисливство не набуло значного поширення як привласнювальна форма господарювання. Імовірно, у більшості випадків його роль зводилась до випадкового полювання та / або до певних тренувань.

4. Узагальнюючий аналіз, висновки. На розвинене тваринництво, передусім, вказують вікові показники свійських тварин з прижиттєвою користю та / або з тривалим періодом відновлення поголів'я стада. Це – три з чотирьох основних видів тварин у складі стада: ВРХ, ДРХ та коні. Для пам'яток переважно не отримано показників, де кількість молодих і напівдорослих особин перевищувала б кількість дорослих. Для коней це проілюстровано найяскравіше, для ДРХ – найгірше. Утім, саме великі тварини (ВРХ та коні) найдовше відновлюють власне поголів'я, а також досягають віку, коли від них можна отримати прижиттєву користь. Отже, за цими показниками з упевненістю можна стверджувати, що тваринництво мало високий рівень розвитку, а давні люди до того часу вже добре навчилися планувати й коригувати поголів'я з максимальною вигодою.

Тваринництво мало прижиттєву цінність, для оцінки якої нині критеріїв не існує. Передусім, йдеться про отримання молокопродуктів від ВРХ і ДРХ. Воно також становило частину бази для забезпечення ткацтва сировиною, опосередкованим свідченням чого є існування пружинних ножиць для стрижки овець та кіз, і, власне – їхні ідентифікаційні визначення в ар-

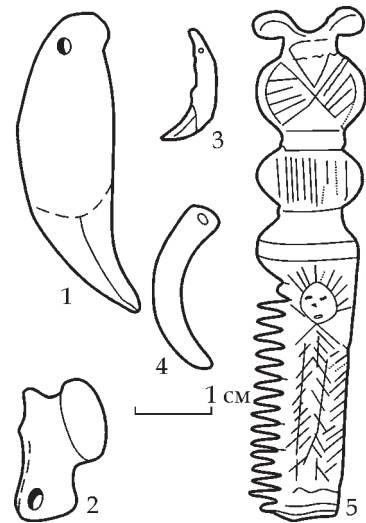

Рис. 9. Вироби з кістки й рогу: амулети з решток диких тварин: 1, 2 – Єкімауці (1 – ведмідь?, 2 – бобер?); 3 – Скок (лисиця?, рись?; Тельнов, Рабинович 1992); 4 – Чорнівка (Войнаровський 2007); гребінь із зображенням ведмедя: 5 – Ханска

11 Термін, прийнятий в археологічній літературі для позначення виробу (грального чи гадалного), виготовленого з таранної кістки. Остання латиницею має назву astragalus, звідки й походить ця назва. У біологічній літературі назва «Астрагал» означає рід однорічних і багаторічних трав'янистих рослин, рідше напівкущів і кущів родини бобових.

Таблиця 6. Співвідношення між свійськими і дикими тваринами у носіїв райковецької культури (див. рис. 10)

Пам'ятка		Особини		%		Маса		%		Разом	
№	Назва	свійські	дикі	свійські	дикі	свійські	дикі	свійські	дикі	особини	%
5	Канівське	15	12	55,6	44,4	2020	4520	30,9	69,1	27	100
7	Мала Снітинка	44	9	83	17	6660	2360	73,8	26,2	53	100
8	Монастирок	66	41	61,7	38,3	9320	7760	54,6	45,4	107	100
9	Незвисько	27	4	87,1	12,9	3580	1200	74,9	25,1	31	100
10	Пастирське	64	4	94,1	5,9	7860	1440	84,4	15,6	68	100
13	Рашків I	167	10	94,3	5,7	20820	—	100	—	177	100
14	Ревне, Ріпа	42	2	93,2	6,8	4580	300	93,9	6,1	44	100
14	Ревне, Царина	68	2?	97,1	2,9	8500	—	100	—	70?	100
16	Ріпнів	51	3	94,4	5,6	7040	—	100	—	54	100
18	Сахнівка	70	28	71,4	28,6	12460	10270	54,8	45,2	98	100
20	Ужгород	8	15	34,8	65,2	960	3640	20,9	79,1	23	100
21	Ханска	84	29	74,3	25,7	13660	—	—	—	113	100
22	Хотомель	57	13	81,4	18,6	9100	5960	60,4	39,6	70	100

Примітки. До свійських тварин враховано лише м'ясні види, до кількості диких — всі, до показників м'ясної продукції — лише «м'ясні».

хеозоологічних комплексах пам'яток. Утім, найважливішим була мускульна сила від тварин для потреб землеробства — забезпечення тягловою силою у ході оранки. Таку базу становили коні (близько 1/10 частки від загального стада свійських тварин), а також умовно прийнятий 5%-й показник волів від ВРХ, що має складати до 2 % від загального поголів'я¹².

Загальний огляд даних про тваринництво дозволяє говорити про певну уніфікованість стад, а отже й прийняти усереднені дані для поголів'я свійських тварин у носіїв райковецької культури в цілому: понад 1/3 становила ВРХ, дещо менше 1/3 — свині, близько 1/5 — ДРХ і 1/10 (можливо, досягаючи 1/6) — коні.

Відповідно до цих показників, знаходяться й розрахунки м'ясного виробництва тваринництва. Беззаперечне лідерство у м'ясному раціоні належить яловичині — абсолютна більшість, до 2/3; конина в середньому могла становити близько 1/5 частки; свинина доповнювала раціон в обсязі до 1/6; ДРХ, вочевидь, відіграла другорядну роль, становлячи до 1/15 (близько 6 %).

З точки зору можливостей аналізу мисливства, обставини склалися дещо гірше. Так, є певна група пам'яток з незначними кількісними показниками загалом звірів, і тим більше — диких.

За розрахованими даними, імовірно, слід виділити окремі групи пам'яток, для забезпечення життєдіяльності давніх жителів яких мисливство відіграло різну роль (табл. 6; рис. 10). Зупинимось на показниках окремих поселень детальніше. Для низки пам'яток отримано мінімальні показники диких тварин, що не перевищують і 1/10 частини. Очевидно, що мисливство не відіграло там важливої ролі. Вважаємо, що цьому є два пояснення: 1) значне антропогенне навантаження на природні ресурси; 2) соціальна диференціація суспільства.

¹² На нашу думку, у певних «стресових ситуаціях» не слід виключати й можливість використання корів як робочої худоби.

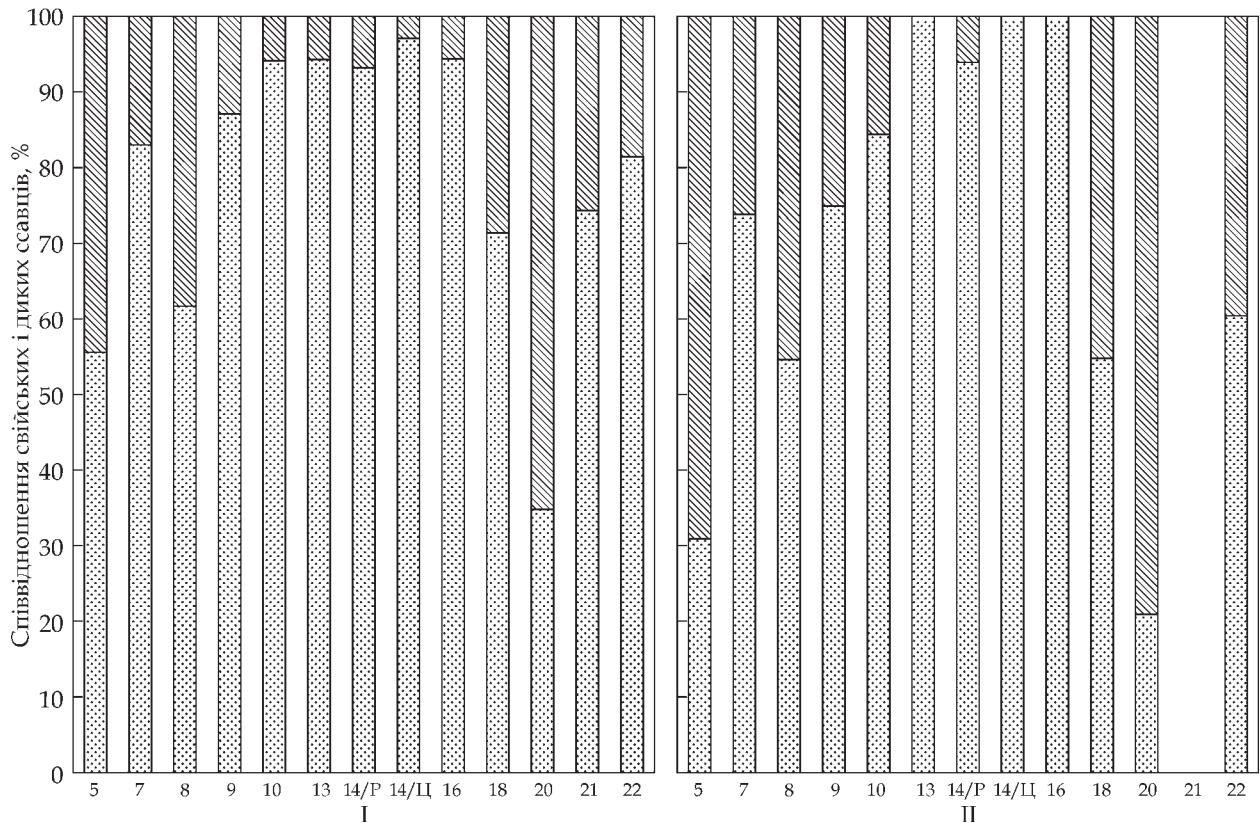

Рис. 10. Співвідношення свійських тварин (внизу) до диких (вгорі):
 I – кількість;
 II – маса.
 Пам'ятки:
 5 – Канівське;
 7 – Мала Снітинка;
 8 – Монастирок;
 9 – Незвисько;
 10 – Пастирське;
 13 – Рашків I;
 14/P – Ревне, ур. Ріпа;
 14/Ц – Ревне, ур. Царина;
 16 – Ріпнів I;
 18 – Сахнівка;
 20 – Ужгород;
 21 – Ханска;
 22 – Хотомель (див. табл. 6)

Першим можна пояснити незначні показники на таких пам'ятках як Рашків I, дані з Ревнянського гнізда поселень, Ріпнів. Ці пам'ятки переважно знаходяться у «внутрішніх районах» райковецької культури, а також у давно освоєних місцях (Рашків I). Друге, цілком імовірно, стосується показників з Пастирського, на що ми вже раніше вказували. Зважаючи на нетривіальність пам'ятки на фоні райковецької культури загалом, можна припустити, що там полювання існувало як певний тренувальний процес для його воєнізованих жителів (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, с. 119). У такому випадку, мисливство не могло мати значного поширення, хоча, звісно ж, здобиччю також не нехтували.

Певну протилежну тенденцію демонструють дві інші пам'ятки: Ужгород і Канівське. Обидві вони знаходились у доволі лісистих місцевостях. Однак, не виключено, що високі показники диких тварин там обумовлені найменшими вибірками. На нашу думку, цими крайніми показниками нині варто знехтувати до отримання додаткових даних.

Для решти пам'яток за кількістю особин отримано показники у межах від 12,9 % (Незвисько, усього 31 особина) до 38,3 % (Монастирок). У м'ясному еквіваленті це відповідає від 1/4 до понад 2/5 частки раціону їжі тваринного походження. Вважаємо, що на цьому етапі дослідження можна прийняти узагальнення, за якого частку мисливської здобичі в раціоні носіїв райковецької культури прийняти за близьку до 2/5 (близько 40 %). Найімовірніше, подальші дослідження зможуть внести корективи у ці висновки.

Зауважимо, що за аналізом окремо взятих галузей, а також показниками співвідношення тваринництва і мисливства дані райковецької культури ближчі до аналогій з волинцевсько-роменських пам'яток, але

зі значнішою роллю тваринництва у носіїв райковецької культури. Салтівська культура у цьому відношенні має показники, характерні для мінімальної ролі мисливства. На цьому тлі боршевські матеріали відрізняються найбільше, демонструючи максимальне використання плодів природи (детально див. Горбаненко 2018).

Таким чином, щодо співвідношення для життєзабезпечення відтворювальної галузі (тваринництва), до привласнювальної (мисливства), нині з упевненістю можна виділити два варіанти господарювання:

- 1) виключно за рахунок тваринництва (через антропогенне навантаження, або через соціальне розшарування суспільства і спеціалізацію);
- 2) за рахунок оптимального використання ресурсів дикої природи і сільськогосподарських робіт, з переважанням значення останніх.

Не виключено, що на периферії могли існувати суспільства, для яких мисливство відігравало важливішу роль у забезпеченні м'ясними продуктами харчування, ніж тваринництво. Однак, обґрунтування (чи спростування) цієї тези потребує додаткових досліджень.

Додаток 1

ДОВІДКОВІ ДАНІ ПРО ОПОРНІ ПАМ'ЯТКИ

1. Бакота I, поселення (Україна, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н), розташоване на першій терасі лівого берега р. Дністер в ур. На клині. **Археологічні дослідження.** Поселення виявлене у 1967 р., у 1968 р. проведено зачистку об'єкту, що руйнувався; у 1969 р. АЕ під керівництвом О. М. Приходнюка провела стаціонарні дослідження на площі близько 1000 м²; виявлено 4 напівземлянки, 1 господарське приміщення, 4 господарських ями і піч. Археомагнітним датуванням житла 2, 4 (в яких знайдено ліпний орнаментований посуд) і вогнище датовані серединою VIII ст. (Приходнюк 1975, с. 47, 83–84, табл. XXII–XXIII), що дало підстави Л. П. Михайлині зарахувати пам'ятку до початкового етапу райковецької культури (Михайлина 2007, с. 15).

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво – ножиці (рис. 3.20; Приходнюк 1975; Гопак 1976). *Природничі дані.* Визначення ссавців – Н. Г. Белан (табл. 1; 4; Приходнюк 1975, с. 52, 53).

2. Григорівка, поселення (Україна, Черкаська обл., Канівський р-н), розташоване на правому березі р. Дніпро. **Археологічні дослідження.** Вперше поселення в ур. Чернече згадане у звіті Т. С. Пассек; обстежив у 1956 р. А. І. Теренозжін. У 1960 р. Є. Ф. Покровська і І. Г. Шовкопляс дали опис поселення. У 1985 р. розвідзагон Дніпровської давньоруської АЕ під керівництвом Н. В. Блажевич заклала шурф, чим було розпочато стаціонарні розкопки на поселенні. Дослідила у 1986–1989 рр. Дніпровська давньоруська АЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Петрашенка. Розкопано 1500 м² на Дяковому полі і 500 м² Поповому полі, вивчено 16 жител, 16 будівель без печей, 65 господарських ям, 1 гончарний горн. Час існування – VIII–XIII ст. (Петрашенко 2005).

Матеріали. *Природничі дані.* Визначення ссавців – А. Потапов за 1986 р., О. П. Журавльов за 1987–1989 рр. (табл. 1; 4; Журавлев 2005; Петрашенко 2005).

3. Добринівці II, городище і селище (Україна, Чернівецька обл., Застанівський р-н), на схід від села, на високих схилах глибокого яру, в ур. Голока. **Археологічні дослідження.** Розкопки здійснювала АЕ ЧДУ і ЧОКМ під керівництвом Б. О. Тимощука у 1973–1974 рр. Досліджено 16 споруд (Тимощук 1976, с. 152–154).

Матеріал. *Знаряддя.* Тваринництво – 2 шпори (рис. 4; Тимощук 1976, рис. 18: 38, 39); мисливство – стріла (рис. 4; Тимощук 1976, рис. 18: 24).

4. Скімауци, городище (Молдова, Резинський р-н), розташоване на правому східному схилі широкої й пологої балки, в межиріччі Дністра і Реута. **Археологічні дослідження.** Розвідки й розкопки провела Слов'яно-дністровська АЕ ІІМК АН СРСР спільно з Інститутом історії, мови і літератури Молдавського філіалу АН СРСР під керівництвом Г. Б. Федорова у 1950–1952, 1964 рр. Досліджено понад 3 тис. м². Городище існувало у IX–XI ст.: належить до райковецької культури, загинуло у результаті навали (Федоров 1952; 1953a; 1953b; 1954; 1960).

Матеріал. *Знаряддя.* Тваринництво – вудила і пута (рис. 4); мисливство – наконечники стріл, сулиць і списів (рис. 7; 8), кістяні амулети (рис. 9) (Федоров 1952;

1953a; 1953b; 1954; 1960). *Природничі дані*. Визначення ссавців — В. І. Цалкін¹³ (табл. 1; 4; Федоров 1952, с. 90; 1953a, с. 106, 122).

5. Канівське, поселення (Україна, Черкаська обл., сучасне м. Канів), розташоване на правому березі р. Дніпро. **Археологічні дослідження**. Розкопки започаткувала Канівська АЕ під керівництвом В. А. Богусевича у 1947–1948 рр., продовжила АЕ Київського державного університету під керівництвом Г. Г. Мезенцової у 1957–1962 рр., КНУ ім. Т. Шевченка під керівництвом Ф. О. Андрощука у 1997 р., Є. В. Синиці у 1999–2013 рр. Досліджено понад 30 жител, близько півсотні господарчих споруд (Богусевич 1952; Шовкопляс 1957; Мезенцева 1965; Синиця 2009).

Матеріал. *Знаряддя*. Тваринництво — кінські пута (рис. 4); 7 стріл (рис. 8; Мезенцева 1965; Абашина та ін. 2012, с. 350). *Природничі дані*. Визначення ссавців — О. П. Корнеєв¹⁴ (табл. 1; 3–6; Пашкевич, Петрашенко 1982, табл. 5).

6. Макарів Острів, поселення (Україна, Кіровоградська обл., Ново-Георгіївський р-н, затоплене Кременчуцьким водосховищем), розташоване на правому березі р. Тясмин. **Археологічні дослідження**. Розкопки провела розвідкова АЕ під керівництвом Д. Т. Березовця у 1956 р. Досліджено житло райковецької культури (Березовець 1959; 1963).

Матеріали. *Знаряддя*. Мисливство — 3 списи (рис. 7; Березовець 1959; 1963).

7. Мала Снітинка, поселення (Україна, Київська обл., Фастівський р-н), розташоване на високій терасі лівого берега р. Снітинка, в урочищі Сороче (права притока р. Ірпінь). **Археологічні дослідження**. У 1989, 1990 рр. досліджувала АЕ під керівництвом О. В. Серова (начальника відділу охорони пам'яток археології Київської обл.), у 1994, 1995 рр. комплексна АЕ Київського державного інституту культури під керівництвом О. В. Філюка. Розкопано площу понад 1400 м². Матеріали репрезентують переважно рештки райковецької культури. За період розкопок досліджено дев'ять жител і понад 30 господарських приміщень (Ольговський та ін. 1994; Філюк, Дубицький, Ступак 1995; Дубицький, Філюк 1995; Філюк 1996).

Матеріали. *Природничі дані*. Визначення ссавців — О. П. Журавльов (табл. 1–6; Журавльов 1995).

8. Монастирок, городище (Україна, Черкаська обл., Канівський р-н), розташоване на правому березі р. Дніпро. **Археологічні дослідження**. Перші розкопки провела АЕ під керівництвом Є. В. Максимова в 1959–1960 рр. Було встановлено, що на пам'ятці присутні матеріали бронзового віку, скіфської, зарубинецької культур, кінця I тис. н. е. Основні дослідження провела у 1974, 1979, 1980, 1982–1985 рр. АЕ ІА АН УРСР під керівництвом Є. В. Максимова, що показали також присутність матеріалів давньоруського часу та дали змогу ототожнити городище з літописним Зарубом (Максимов, Петрашенко 1980; 1988).

Матеріали. *Знаряддя*. Мисливство — 3 наконечники стріл (рис. 8; Максимов, Петрашенко 1988; Гопак 1988). *Природничі дані*. Визначення ссавців — за 1974 р. — Н. Г. Белан (Белан 1978), за інші роки — О. П. Журавльов (табл. 1–6).

9. Незвисько, поселення (Україна, Івано-Франківська обл., Обертинський р-н), розташоване на правому березі р. Дністер. **Археологічні дослідження**. Розкопки проводив загірн Західно-Української АЕ Державного ермітажу і ЛДУ під керівництвом Г. І. Смирнової у 1953–1954, 1957 рр. Виявлено 8 культурних шарів, з яких сьомий належав райковецькій культурі (Смирнова 1957; 1960; Смирнова 1959).

Матеріали. *Природничі дані*. Визначення ссавців — К. Б. Юр'єв (табл. 1; 3–6; Юр'єв 1957).

10. Пастирське, городище¹⁵ (Україна, Черкаська обл., Смілянський р-н). **Археологічні дослідження**. Відкрив і досліджував у 1898 і 1901 рр. В. В. Хвойка. Розкопки продовжили І. В. Фабріціус і С. В. Коршенко у 1938–1939 рр., М. Ю. Брайчевський — у 1949 і 1955 рр. У 1990–1993, 1995, 1997, 1998 рр. працювала АЕ ІА НАН України під керівництвом О. М. Приходнюка. У 2017 р. розкопки відновила Пастирська АЕ ІА НАН України під керівництвом А. В. Скиби (Хвойка 1905; Брайчевський / Брайчевський 1951; 1955; 1957; Приходнюк 2005; Скиба, Баранов 2019).

13 Повноцінні дані знайти не вдалось.

14 Першоджерело знайти не вдалось. Не виключаємо можливості некоректного посилення.

15 Культурна належність Пастирського городища до культур останньої чверті I тис. н. е. не встановлена. На думку О. М. Приходнюка, в останній чверті VII — першій половині VIII ст. городище було ремісничим центром, заснованим переселенцями з Нижнього Подунав'я (Приходнюк 2003, с. 93; детально див.: 2001, с. 60–69). Тим не менше матеріали із сільського господарства не випадають із загального контексту (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008), тому наведені нами у низці інших аналогічних матеріалів.

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво – 2 ножиці (рис. 4); мисливство – стріли і списи (рис. 7; 8). *Природничі дані.* Визначення ссавців, з розкопок О. М. Приходнюка – О. П. Журавльов (табл. 6; Журавльов 1998b; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008; Приходнюк, Журавлев, Горбаненко 2005–2009).

11. Пенківка, поселення (Україна, Кіровоградська обл., Ново-Георгіївський р-н, затоплене Кременчуцьким водосховищем), розташоване на правому березі р. Тясмин. **Археологічні дослідження.** Поселення в ур. Молочарня і Луг (Луг I) відкрили члени Кременчуцької первісно-скіфської АЕ ІА АН УРСР А. В. Бодянский та Є. Т. Ірицький, в ур. Луг II і III – Д. Т. Березовець у 1955 р. Розкопки провів пенківсько-стецівський загін АЕ: під керівництвом Д. Т. Березовця у 1956 р., Н. В. Лінки і Г. М. Шовкопляс у 1957 р. Матеріали пенківської й райковецької культур (Березовець 1959; 1963).

Матеріал. *Знаряддя.* Тваринництво – ножиці (Луг I; рис. 4); мисливство – спис (Луг I; рис. 7) і стріла (Луг II; рис. 8) (Березовець 1959; 1963).

12. Пліснесько, городище, культове місце (Україна, Львівська обл., Олесківський р-н), розташоване на правому березі р. Західний Бужок. **Археологічні дослідження.** Пам'ятку відкрили і спорадично досліджували з кінця XIX ст. У 1946–1949 рр. розкопки провела АЕ Львівського відділу ІА АН УРСР під керівництвом І. Д. Старчука; АЕ ІА АН УРСР: у 1953 р. під керівництвом В. К. Гончарова, у 1954 р. – М. П. Кучери; останній підбив підсумки того етапу досліджень. У 1970–1980-х рр. розкопки продовжив Р. С. Багрій; із 1990 по 2016 рр. працювала АЕ Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, пізніше – Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка під керівництвом М. А. Филипчука; з 2015 р. долучилась АЕ Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ» під керівництвом А. М. Филипчука. Знайдено до 90 житлових і господарських будівель, 6 культових споруд, досліджено 60 курганів, 150 поховань. На пам'ятці виявлено матеріали ранніх слов'ян і періоду Давньої Русі (див., напр.: Старчук 1949; 1952; 1955; Кучера 1962; Филипчук 2010). Знаряддя праці, залучені до каталогу, на основі хронологічного поділу споруд М. П. Кучери, належать до 1–3 етапів (1 – VII–VIII, 2 – IX–X, 3 – X–XI ст.). Дослідження продовжуються (напр.: Филипчук 2020)

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво – шпора і ножиці (рис. 4); спис (рис. 7) і стріли (рис. 8).

13. Рашиків I, поселення в ур. Левада (Україна, Чернівецька обл., Хотинський р-н), розташоване на правому березі р. Дністер. **Археологічні дослідження.** Розкопки проводила Дністровська комплексна новобудовна АЕ АН УРСР під керівництвом В. Д. Барана у 1970, 1972–1977 рр. Селище розташоване в заплаві Дністра, займало смугу берега 15–30 м завширшки, понад 250 м завдовжки; досліджено 80 жител. Пам'ятка мала культурні шари ранньослов'янського і давньоруського періодів (Баран 1988, с. 5; Баран 2004).

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво – ножиці (рис. 4; Вознесенская 1981; Баран 2004); глиняна фігурка тварини (рис. 5); мисливство – 3 стріли металеві, можливо – заготовка кістяного наконечника (рис. 8). *Природничі дані.* Визначення ссавців – О. П. Журавльов (табл. 1–6; Баран 2004, с. 57–58).

14. Ревне, городища, гніздо поселень (Україна, Чернівецька обл., Кіцманський р-н), розташовані на обох берегах р. Прут. **Археологічні дослідження.** Виявила у 1972 р. АЕ під керівництвом Б. О. Тимощука; відтоді і дотепер спорадично досліджує об'єднана АЕ Чернівецького університету та обласного краєзнавчого музею під керівництвом Л. П. Михайлини (див., напр.: Тимошук 1973; Михайлина, Тимошук 1983; Михайлина 1997, с. 9–11, 22–26; 2007, с. 64–68; 2014; та багато ін.).

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво – псалій, 2 шпори (рис. 4; Михайлина, Тимошук 1983; Михайлина 2007; 2014); мисливство – стріли (рис. 8; Михайлина 2007). *Об'єкти.* Тваринництво – загорожі, легкі споруди (рис. 3) *Природничі дані.* Визначення ссавців, ур. Городище, Микулінка, Ріпа, Царина – О. П. Журавльов (табл. 1–6; Михайлина 2007, с. 122–123).

15. Рідківці, городище і посад (Україна, Чернівецька обл., Новоселицький р-н), знаходиться на правому березі р. Мошків (ліва притока р. Прут). Виявили С. В. Пивоваров і Л. П. Михайлина у 1999 р.; відтоді спорадично досліджує експедиція Чернівецької філії «Охоронної археологічної служби України» ІА НАН України під керівництвом С. В. Пивоварова, М. В. Ільківа (див.: Пивоваров 2010; 2011; Пивоваров, Ільків 2014; та багато ін.).

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво – ножиці (рис. 4); мисливство – 2 стріли (рис. 8; Пивоваров 2010; 2011; Пивоваров, Ільків 2014).

16. Ріпнів I, поселення (Україна, Львівська обл., Кам'янка-Бузький р-н), розташоване на пологому схилі мису у верхів'ях р. Західний Буг. **Археологічні дослідження.** Обстежили О. П. Черниш і О. О. Ратич; розкопки провели у 1950 р. АЕ Львівського відділу ІА АН УРСР під керівництвом Ю. М. Захарука та О. О. Ратича; у 1954–1955 рр. — Ріпненський загін Львівської АЕ Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. В. Ауліха (Захарук, Ратич 1955; Аулих 1963).

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво — 2 шпори (рис. 4); мисливство — стріла (рис. 8; Захарук, Ратич 1955; Аулих 1963). *Природничі дані.* Визначення ссавців — І. Г. Підоплічко (табл. 1; 3; 4; 6; Підоплічко 1956, с. 85).

17. Рухотин, городище і селища (Україна, Чернівецька обл., Хотинський р-н), розташоване на правому березі р. Дністер. **Археологічні дослідження.** Розкопки здійснювала АЕ ЧДУ і ЧОКМ під керівництвом Б. О. Тимощука у 1960–1970-х рр. На городищі досліджено 3 напівземлянки, на поселеннях — 1 і 15 (Тимошук 1976, с. 165, 166). У 2004–2009 рр. відбувались охоронні дослідження АЕ Чернівецька філія ОАСУ ІА НАН України (Калініченко, Пивоваров 2014).

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво — ножиці і шпора (рис. 3.20) (Михайлина 2007; Недопако 2009); мисливство — близько 15 наконечників стріл (Михайлина 2007; Недопако 2008; 2009; Калініченко, Пивоваров 2013; 2014).

18. Сахнівка, поселення (?) з 5 місцезнаходжень¹⁶ (Україна, Черкаська обл., Корсунь-Шевченківський р-н), розташоване на лівому березі р. Рось. **Археологічні дослідження.** Місцезнаходження в сідловині між горами Дівиця і Дігтярна відкрила АЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. С. Пасек у 1944 р. У 1949 р. незначні розкопки провела АЕ під керівництвом В. Й. Довженка і Н. В. Линки. У 1972–1973 рр. працював Сахнівський загін Середньодніпровської АЕ ІА АН УРСР під керівництвом О. М. Приходнюка. Досліджено площу понад 1600 м², де виявлено ранньослов'янські об'єкти: 10 жител, господарські споруди і ями. В ур. Гончариха після 1949 р. працювала АЕ під керівництвом Ю. В. Кухаренка (Довженок, Линка 1959; Кухаренко 1963; Приходнюк 1976; 1980, с. 138).

Матеріали. *Природничі дані.* Визначення ссавців: в улоговині між горами — І. Г. Підоплічко, за 1949 р., Н. Г. Белан, за 1972–1973 рр. (Підоплічко 1956, с. 162; Белан 1977). *В ур. Гончариха* — В. І. Цалкін (Петров 1963, с. 250) (табл. 1, 3–6).

19. Стецівка, поселення¹⁷ (Україна, Черкаська обл., Ново-Георгіївський р-н), розташоване на правому високому березі р. Тясмин. **Археологічні дослідження.** Відкрите розвідками Середньо-Дніпровської АЕ ІА АН УРСР під керівництвом А. І. Тереножкіна у 1952 р. Широкими площами досліджував загін Кременчуцької комплексної АЕ під керівництвом і у складі Є. Ф. Покровської, В. П. Петрова, Н. М. Кравченко у 1956–1958 рр. (Покровская, Ковпаненко 1959; Петров 1963).

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво — ножиці, у житлі 8 — одна ціла половинка і обломок леза другої (рис. 3.4; Петров 1963, с. 216; Гопак 1976, рис. 1: ан. 377, 380).

20. Ужгород, Радванка, поселення (Україна, Закарпатська обл., Ужгородський р-н). **Археологічні дослідження.** Розкопки провела АЕ Ужгородського музею під керівництвом К. В. Берняковича у 1950 р. Досліджено 90 м², на площі якого виявлено напівземлянку і кут іншої (Бернякович 1954).

Матеріали. *Знаряддя.* Мисливство — наконечники стріл (рис. 8; Бернякович 1954). *Природничі дані.* Визначення ссавців, птаха — І. І. Колошев (табл. 1, 3–6; Бернякович 1954, с. 46).

21. Ханска II, поселення (Молдова, Яловенський р-н), розташоване в долині р. Ботнішоари, у порубіжжі степу й лісостепу; займає нижню частину схилу, що переходить в заплаву. Розміри поселення 100–120 × 60–80 м. Вивчення проводила АЕ Інституту історії АН Молдавської РСР під керівництвом І. О. Рафаловича у 1960–1970-х рр. Розкопано понад два десятки жител, які дослідник поділив на дві хронологічні групи (Рафалович 1968; 1972; 1976; 1977). Л. П. Михайлина обґрунтовано доводить, що переважна більшість матеріалів з поселення репрезентує перехід від праязкої до райковецької культури (Михайлина 2007, с. 19 та ін.), що загалом підтверджується й опублікованими матеріалами.

16 До райковецької культури зараховано умовно, оскільки розглянуті матеріали, хронологія і місце розташування не мають суттєвих відмінностей щодо масиву райковецьких пам'яток.

17 До райковецької культури зараховано умовно, оскільки розглянуті матеріали, хронологія і місце розташування не мають суттєвих відмінностей щодо масиву райковецьких пам'яток.

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво — вудила (рис. 4; Рафалович 1972), фігурки тварин (рис. 5; у комплексах VIII—IX ст. виявлено численні зооморфні фігурки, ілюстрації здебільшого не опубліковані; Рафалович 1972; 1976, с. 478; 1977, с. 460); мисливство — 3 стріли (рис. 8; Рафалович 1972), кістяний гребінь із зображенням ведмедя (рис. 9; Рафалович 1977, с. 460). *Природничі дані.* Визначення ссавців — В. І. Цалкін, А. І. Давид (табл. 1; 3№ 4; 6; Рафалович 1972, с. 118).

22. Хотомель, городище (№ 3), селище і могильник (Білорусь, Брестська обл., Давид-Городський р-н), розташовані на підвищенні в заплаві р. Горинь. **Археологічні дослідження.** У 1937 р. в ході земляних робіт виявлено рештки матеріальної культури. У 1953 р. городище (№ 3) оглянули Ф. Ф. Журавський і Б. В. Мироллобов. Розкопки проводив Поліський загін Слов'янської АЕ ПМК під керівництвом Ю. В. Кухаренка у 1954—1957 рр., АЕ під керівництвом І. П. Русанової у 1964 р. (Кухаренко 1957; 1961; Русанова 1973, с. 42, 43).

Матеріали. *Знаряддя.* Тваринництво — вудила (рис. 4); мисливство — 3 накопечники списів і дротиків (рис. 7), мінімум 16 наконечників стріл (рис. 8) (Кухаренко 1957; 1961; Русанова 1973). *Природничі дані.* Визначення ссавців — В. І. Цалкін (табл. 1; 3—6; Кухаренко 1961, с. 24, 27).

Додаток 2

ОПИС ОСТЕОЛОГІЧНИХ РЕШТОК

Таблиця 1. Перелік знахідок кісток тварин з Ревного, ур. Городище, довгий будинок 2 IX—X ст.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Вівця та коза	Свиня свійська
1. Частина скелета				
Мозкові частини черепа	1	—	—	—
Зуби верхні	3	—	—	—
Нижні щелепи	1	—	2	—
Зуби нижні	2	—	3	—
Хребці	—	—	2	—
Ребра	4	—	1	—
Лопатка	—	—	1	1
Плечова	5 (1) ¹	2	—	—
Променева + ліктьова	4	—	—	—
П'ясткова	1	—	—	—
Тазова	1	—	1	—
Стегнова	1	—	—	—
Великогомілкова	—	—	1	—
Таранна	1	—	—	—
П'яткова1	1	—	—	—
Центральна	1	—	—	—
Плеснова	5	—	—	—
Метаподії	1 (1)	—	—	1
I фаланга	1	—	—	—
Разом ²	33	2	11 ³	2
2. Число особин				
Молоді	1	—	—	—
Дорослі	2	2	—	1
Разом	3	2	—	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп				
M ₃ є	2	—	—	—
Разом	2	—	—	—

¹ В дужках тут і далі наведено кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи. ² Крім того, не визначено 24 фрагменти кісток ссавців (32 % всіх кісток). ³ Імовірно, кістки належать вівці свійській.

Таблиця 2. Перелік знахідок кісток тварин з Ревного, ур. Микулинка, шари кінця IX – початку X ст.

Ознака	Бик свійський	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський
1. Частина скелета					
Мокові частини черепа	2	1	—	—	—
Лицьові частини черепа	4	—	1	—	—
Зуби верхні	18	—	2	—	—
Нижні щелепи	5	2	6	—	—
Зуби нижні	5	1	10	—	—
Хребці	1	5	3	—	—
Ребра	6	16	11	—	4
Лопатка	1	—	1	—	—
Плечова	4	—	2 (1)	—	—
Променева + ліктьова	1	—	4 (1)	—	—
П'ясткова	1	—	—	—	—
Тазова	6	—	—	—	—
Стегнова	1	—	2 (1)	—	—
Великогомілкова	2	1	2	1	—
Таранна	1	—	1	—	—
П'яткова	1	—	1 (1)	—	—
Інші суглобові	2	—	—	—	—
Плеснова	2	—	4 (2)	—	—
Метаподії	—	—	3 (2)	—	—
I фаланга	2	—	—	1	—
II фаланга	1	—	—	—	—
Разом ¹	66	26	53	2	4
2. Число особин					
Молоді	—	1	2	—	—
Напівдорослі	1	—	6	—	—
Дорослі	3	1	2	1	1
Разом	4	2	10	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп					
M ₃ ще немає	—	1	—	—	—
M ₃ прорізується	1	—	7	—	—
Всі постійні	1	—	—	—	—
Разом	2	1	7	—	—

¹ Крім того, знайдено 10 кісток птахів, не визначено 89 фрагментів кісток ссавців (біля 36 % всіх знайдених кісток).

Таблиця 3. Перелік знахідок кісток тварин з Ревного, ур. Ріпа, шари VIII ст.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Засць русак	Кабан
1. Частина скелету									
Рогові стрижні самця	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Рогові срижні самки	5	—	2	—	—	—	—	—	—
Мозкові частини черепа	25	—	—	3	4	—	—	—	1
Лицьові частини черепа	15	—	—	3	8	—	—	—	1
Зуби верхні	27	—	—	6	14	1	—	—	—
Нижні щелепи	42	—	—	9	32	1	—	—	1
Зуби нижні	26	—	—	16	26	1	—	—	—
Хребці	29	—	—	11	8	—	—	—	1
Ребра	72	—	—	18	9	3	2	—	—
Лопатка	31	2	1	16	—	—	—	—	—
Плечова	11 (1)	1	1	3 (2)	11 (1)	1	—	—	—
Променева + ліктьова	21 (1)	—	1	6 (2)	14	—	—	1	—
П'ясткова	9	1	—	1	—	1	—	—	—
Тазова	23	—	—	2	5	2	—	—	—
Стегнова	8	—	—	2 (1)	4 (3)	2	—	—	—
Великогомілкова	14 (1)	6 (3)	2	9 (2)	7 (2)	—	—	—	—
Малогомілкова	—	—	—	—	5	—	—	—	—
Таранна	3	—	1	—	3	2	—	—	—
П'яткова	6 (3)	—	—	—	4 (2)	—	—	—	—
Центральна	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Наколінок	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Грифельна	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Інші суглобові	3	—	—	—	—	1	—	—	—
Плеснова	17	—	—	1	5 (4)	1	—	—	—
Метаподії	1	—	—	1	1	—	—	—	—
I фаланга	12	—	—	1	1	1	—	—	—
II фаланга	8	—	—	—	1	—	—	—	—
III фаланга	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом ¹	412	10	9	98	178	18	2	1	4
2. Число особин									
Молоді	2	—	—	3	5	—	—	—	—
Напівдорослі	1	3	—	—	4	—	—	—	—
Дорослі	8	3	3 ²	—	8	2	1	1	1
Разом	11	6	3	3	17	2	1	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп									
M ₂ ще немає	—	—	—	—	1	—	—	—	—
M ₃ ще немає	1	—	—	4	5	—	—	—	—
M ₃ прорізується	—	—	—	—	8	—	—	—	—
M ₃ є	9	—	—	—	4	—	—	—	—
Всі постійні	7	—	—	1	7	—	—	—	—
Разом	17	—	—	5	25	—	—	—	—

¹ Крім того, знайдено: 1 фрагмент рога оленя звичайного (оскільки його могли просто підібрати в лісі, в табл. 3 його не включено), 13 кісток птахів, не визначено 268 фрагментів кісток ссавців (близько 26 % всіх знайдених кісток). ² 3 них за роговими стрижнями 1 самець і 2 самки.

Таблиця 4. Перелік знахідок кісток тварин з Ревного, ур. Царина, житло 6, VIII ст.

Ознака	Бик свійський	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський
1. Частина скелета				
Мозкові частини черепа	1	—	—	—
Лицьові частини черепа	1	—	1	—
Нижні щелепи	1	1	2	—
Хребці	1	—	—	—
Ребра	5	—	—	—
Лопатка	—	—	—	1
Плечова	—	—	1	—
Променева + ліктьова	1	—	2	—
Тазова	3	—	1	1
Стегнова	1	—	—	—
Великогомілкова	2	—	—	—
Таранна	1	—	—	—
Центральна	2	—	—	—
Інші суглобові	1	—	—	—
Плеснова	2	—	—	—
III фалангша	—	—	—	1
Разом ¹	22	1	7	3
2. Число особин				
Напівдорослі	—	—	1	—
Дорослі	2	1	1	1
Разом	2	1	2	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп				
M ₃ прорізується	—	—	1	—
Всі постійні	—	1	1	—
Разом	—	1	2	—

¹ Крім того, не визначено 6 фрагментів кісток ссавців (близько 35 % всіх кісток).

Таблиця 5. Перелік знахідок кісток тварин з Ревного, ур. Царина, шари IX–X ст.

Ознака	Бик свійсь- кий	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійсь- кий	Собака свійсь- кий	Кабан	Олень звичай- ний	Козуля звычайна
1. Частина скелета										
Рогові стрижні самця, роги	3	—	1	—	—	—	—	—	3	—
Рогові стрижні самки	6	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Мозкові частини черепа	52	—	—	2	8	1	—	—	—	—
Лицьові частини черепа	11	—	—	2	19	1	—	—	—	—
Зуби верхні	16	—	—	3	2	1	—	—	—	—
Нижні щелепи	42	—	—	20	26	—	—	—	—	—
Зуби нижні	15	—	—	3	11	5	—	—	—	—
Хребці	65	1	1	11	11	1	—	—	—	—
Ребра	61	—	—	13	16	1	—	—	—	—
Лопатка	27	—	—	8	18	1	—	—	—	1
Плечова	32 (2)	2	—	7 (2)	12 (5)	2	—	—	—	—
Променева + ліктьова	38 (6)	3	—	8 (1)	19 (4)	5	—	—	—	—
П'ясткова	19 (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Тазова	36	1	—	2	6	2	—	—	—	—
Стегнова	21 (9)	—	—	4 (4)	6 (3)	1	2 (1)	—	—	—
Великогомілкова	27 (4)	6	3 (1)	16 (2)	8 (4)	5	—	—	—	—
Малогомілкова	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Таранна	12	—	—	—	1	2	—	—	—	—
П'яткова	9 (2)	—	—	—	3 (2)	1	—	—	—	—
Центральна	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Наколінки	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Грифельна	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Інші суглобові	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Плеснова	26 (1)	—	—	1	1 (1)	2	—	—	—	—
Метаподії	2 (1)	—	—	—	—	—	—	1	—	—
I фаланга	18 (1) ¹	—	—	—	—	1	—	—	—	—
II фаланга	7	—	—	—	—	1	—	—	—	—
III фаланга	4	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Разом ²	554	13	7	100	168	37	2	1	3	1
2. Число особин										
Молоді	6	—	—	9	7	—	—	1?	—	—
Напівдорослі	4	1	1	—	6	—	—	—	—	—
Дорослі	14	4	3 ³	—	7	2 ⁴	1	1	—	1
Разом	24	5	4	9	20	2	1	1	?	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп										
M ₂ ще немає	2	—	—	4	—	—	—	—	—	—
M ₃ ще немає	4	—	—	4	6	—	—	—	—	—
M ₃ прорізується	5	—	—	1	6	—	—	—	—	—
M ₃ є	1	—	—	1	4	1	—	—	—	—
Всі постійні	10	—	—	5	6	—	—	—	—	—
Разом	22	—	—	15	22	1	—	—	—	—

¹ З них 1 з «робочою» патологією. ² Крім того, знайдено: 1 кістка щуки, 3 кістки птахів, не визначено 130 фрагментів кісток ссавців (біля 13 % від усіх знайдених кісток). ³ З них за роговими стрижнями 1 самець і 2 самки. ⁴ З них за фрагментами черепа 1 самець.

Таблиця 6. Перелік знахідок кісток тварин з першої групи жител (фаза А₂, друга половина VII – перша половина VIII ст.) поселення райковецької культури Рапшків I

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський
1. Частина скелету						
Рогові стрижні самки	—	—	1	—	—	—
Лицьові частини черепу	—	—	—	—	1	—
Зуби верхні	—	—	—	—	—	1
Нижні щелепи	2	—	—	—	2	2
Зуби нижні	2	—	—	1	—	4
Хребці	3	—	—	—	—	—
Ребра	8	—	—	3	—	—
Лопатка	2	—	—	1	—	—
Плечова	2	—	—	—	—	—
Променева + ліктюва	6	—	—	—	1	—
П'ясткова	1	—	—	—	—	—
Тазова	5	—	—	1	—	—
Стегнова	3	—	—	—	—	—
Великогомілкова	2	1	—	2	—	2
Таранна	2	—	—	—	—	—
П'яткова	2	—	—	—	—	—
Плеснова	3	1	—	—	—	—
I фаланга	2	—	—	—	—	1
Разом	45	2	1	8	4	10
2. Число особин						
Молоді	—	—	—	2	1	—
Напівдорослі	—	—	—	—	—	2
Дорослі	2	1	1 ¹	—	1	1
Разом	2	1	1	2	2	3
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп						
M ₃ ще немає	1	—	—	—	1	—
M ₃ прорізується	—	—	—	—	—	2
M ₃ є	2	—	—	1	1	—
Разом	3	—	—	1	2	2

¹ За роговим стрижнем самка.

Таблиця 7. Перелік знахідок кісток тварин з другої групи жител (фаза В₁, перші дві третини VIII ст.) поселення райковецької культури Рашків I

Ознака	Бик свійсь- кий	Вівця свійсь- ка	Вівця та коза	Свиня свійсь- ка	Кінь свійсь- кий	Собака свійсь- кий	Засць русак	Бобер річко- вий	Лиси- ця зви- чайна	Кабан	Олень звичай- ний	Козуля звичай- на
1. Частина скелету												
Рогові стрижні, роги самця	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Мозкові частини черепу	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Лицьові частини черепу	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—
Зуби верхні	2	—	4	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Нижні щелепи	12	—	2	10	1	—	—	—	1	1	1	1
Зуби нижні	4	—	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Хребці	12	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Ребра	9	—	6	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Лопатка	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Плечова	7	2	2 (1)	3 (1)	—	—	—	1 (1)	—	—	—	—
Променева + лік- тьова	12 (2)	—	2 (1)	5 (1)	—	1	—	—	—	—	—	—
П'яткова	6 (2)	—	1	1 (1)	11	—	—	—	—	—	1	—
Тазова	8	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Стегнова	5 (1)	1	—	1 (1)	—	1	—	—	—	—	—	—
Великогомілкова	3	3	6 (3)	4 (1)	—	1	1	—	—	1	—	—
Малогомілкова	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Таранна	3	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
П'яткова	4 (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Інші суглобові	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Плеснова	7 (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Метаподії	2	—	—	1 (1)	—	—	1	—	—	—	—	—
I фаланга	9	—	—	1 (1)	1	—	—	—	—	—	—	—
Разом ¹	113	8	27	45	3	3	2	1	1	2	6	1
2. Число особин												
Молоді	3	—	2	3	—	—	—	1	—	1	—	—
Напівдорослі	4	1	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Дорослі	5	1	—	3	1	1	1	—	1	1	1	1
Разом	12	2	5	7	1	1	1	1	1	2	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп												
M ₂ ще немає	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
M ₃ ще немає	2	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
M ₃ прорізується	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
M ₃ є	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Всі постійні	2	—	3	—	—	—	—	—	1	—	1	1
Разом	10	—	3	—	—	—	—	—	1	1	1	1

¹ Крім того, знайдено: 2 кістки птахів, не визначено 4 фрагменти кісток ссавців (2 % від всіх кісток).

Таблиця 8. Перелік знахідок кісток тварин з третьої групи жител (фаза В₂, кінець VIII – початок IX ст.) поселення райковецької культури Рашків I

Ознака	Бик свійсь- кий	Вівця свійсь- ка	Коза свійсь- ка	Вівця та коза	Свиня свійсь- ка	Кінь свійсь- кий	Собака свійсь- кий	Вовк сірий	Кабан	Олень звичай- ний	Козуля звичай- на
1. Частина скелету											
Рогові стрижні, роги самця	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Рогові стрижні самки	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мозкові частини черепу	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Лицьові частини черепу	2	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—
Зуби верхні	7	—	—	5	—	—	—	—	2	—	—
Нижні щелепи	16	—	—	5	19	1	—	1	—	—	—
Зуби нижні	7	—	—	5	4	2	—	—	1	—	—
Хребці	12	—	—	3	1	3	—	—	—	—	—
Ребра	25	—	—	22	9	8	—	—	—	—	—
Лопатка	7	1	—	2	8	3	—	—	—	—	—
Плечова	8 (2)	1	—	1 (1)	6 (2)	—	—	—	—	—	—
Променева + ліктьова	16 (2)	—	1	2	12 (2)	4	2	1	1	1	2
П'ясткова	11	—	1	2 (1)	3 (3)	—	—	—	—	—	—
Тазова	5	—	—	1	3	1	—	—	—	—	—
Стегнова	3 (2)	—	—	2 (2)	1 (1)	2	—	—	—	—	—
Великогомілкова	13 (3)	—	—	4	6 (2)	4	—	—	—	—	—
Малогомілкова	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—
Таранна	4	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
П'яткова	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Центральна	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Грифельна	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Інші суглобові	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Плеснова	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Метаподії	4 (1)	—	—	—	1 (1)	—	—	—	—	—	—
I фаланга	4	—	—	—	1 (1)	—	—	—	—	3	—
II фаланга, 1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
III фаланга	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Разом ¹	178	3	2	54	89	33	2	2	4	3	2
2. Число особин											
Молоді	2	—	—	2	3	—	—	—	—	—	—
Напівдорослі	2	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Дорослі	3 ²	1	1	—	4	2	1	1	1	1	1
Разом	7	1	1	3	8 ³	2	1	1	1	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп											
M ₁ ще немає	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
M ₃ ще немає	1	—	—	3	4	—	—	—	—	—	—
M ₃ прорізується	2	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
M ₃ є	—	—	—	2	4	—	—	—	—	—	—
Всі постійні	3	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—
Разом	6	—	—	6	13	—	—	—	—	—	—

¹ Крім того, знайдено: 2 кістки птахів, не визначено 30 фрагментів кісток ссавців (7 % від всіх кісток). ² За рогови-ми стрижнями з них 2 самки. ³ Знайдено кістки від 1 утробної особини, в цю таблицю не включались.

Таблиця 9. Перелік знахідок кісток тварин з культурного шару VII–IX ст. поселення Рашків I

Ознака	Бик свій- ський	Вівця свій- ська	Коза свій- ська	Вівця та коза	Сви- ня свій- ська	Кінь свій- ський	Со- бака свій- ський	Засць русак	Бобер річко- вий	Ли- сиця зві- чайна	Бор- сук	Ка- бан	Олень зві- чай- ний	Ко- зуля зві- чайна	Лось	Тур
1. Частина скелету																
Рогові стрижні самця, роги	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	—	—	—
Рогові стрижні самки	6	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мозкові частини черепу	11	—	—	3	5	2	2	—	1	—	—	—	1	1	—	—
Лицьові частини черепу	112	—	—	2	40	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Зуби верхні	40	—	—	21	15	4	10	—	—	—	—	1	1	—	—	—
Нижні щелепи	82	1	1	19	76	1	4	—	—	3	2	3	1	2	—	—
Зуби нижні	43	—	—	10	17	4	10	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Хребці	51	1	—	10	15	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ребра	104	—	—	33	23	12	—	—	17	—	1	—	—	—	—	—
Лопатка	48	1	—	1	24	3	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
Ключиця	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Плечова	34	2	—	14 (1)	16 (1)	4	—	—	—	—	—	1	3	2	—	—
Променева + ліктьова	77 (4)	1	3	12 (1)	33 (6)	6	3 (1)	2	3 (2)	—	—	1	4	4 (1)	1	—
П'ясткова	21 (2)	—	—	2	1 (1)	1	—	—	—	—	—	—	6	1	—	—
Тазова	45	1	2	2	15	4	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—
Стегнова	45	2	—	4	4	6 (1)	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Великогомілкова	61 (1)	4	2	20 (2)	24 (2)	9	1	3	2 (1)	—	—	2	4	2	—	—
Малогомілкова	—	—	—	—	4 (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Таранна	14	1	—	1	8	1	—	—	—	—	—	—	5	1	—	—
П'яткова	20 (2)	—	—	—	1 (1)	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Центральна	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Грифельна	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Інші суглобові	14	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—
Плеснова	25	3	—	6	2 (2)	1	—	—	—	—	—	—	7	—	—	—
Метаподії	40	—	—	6	4	1	4 (4)	1	1	—	—	1	1	—	—	—
I фаланга	28	—	—	—	4 (2)	5	3 (2)	—	—	—	—	—	4	1	—	—
II фаланга	10	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	2 (1)	2	—	—	—
III фаланга	6	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
Разом ¹	846	22	12	175	337	77	38	7	27	3	3	13	52	19	1	1
2. Число особин																
Молоді	6	—	—	7	21	—	2	1	2	—	—	—	—	1	—	—
Напівдорослі	8	—	—	4	7	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Дорослі	16 ²	4 ³	5 ⁴	3	17	5	4	3	1	2	1	3	8	3	1	1
Разом	30	4	5	14	45	6	7	4	3	2	1	3	8	4	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп																
M ₁ ще немає	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
M ₂ ще немає	2	—	—	1	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
M ₃ ще немає	3	—	—	3	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
M ₃ прорізується	11	—	—	2	4	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—
M ₃ є	14	—	—	6	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Всі постійні	10	1	1	1	9	—	—	—	—	3	1	2	—	1	—	—
Разом	41	1	1	13	49	—	1	—	—	3	1	3	—	1	—	1

¹ Крім того, знайдено: 2 кістки риб, 1 кістка балабана, 5 кісток курки свійської (визначення А.С. Уманської), 13 кісток інших птахів, 1 кістка людини, не визначено 121 фрагмент кісток ссавців (7 % від всіх кісток).

² За роговими стрижнями з них 6 самок. ³ За роговими стрижнями всі самці. ⁴ За роговими стрижнями з них 4 самки.

Таблиця 10. Перелік знахідок кісток тварин з поселення райковецької культури Рашків I в цілому

Ознака	Бик свійсь- кий	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійсь- кий	Собака свійсь- кий	Засп русак	Бобер річко- вий	Вовк сірий
1. Частина скелету										
Рогові стрижні самця, роги	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—
Рогові стрижні самки	8	—	5	—	—	—	—	—	—	—
Мозкові частини черепа	12	—	—	3	9	2	2	—	1	—
Лицьові частини черепа	14	—	—	2	54	—	—	—	1	—
Зуби верхні	49	—	—	30	18	5	10	—	—	—
Нижні щелепи	112	1	1	26	102	5	4	—	—	1
Зуби нижні	56	—	—	30	22	10	—	—	—	—
Хребці	78	2	—	12	17	5	10	—	—	—
Ребра	146	—	—	64	35	20	2	—	17	—
Лопатка	62	2	—	3	32	6	—	—	—	—
Ключиця	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
Плечова	32 (1)	5	—	16 (2)	25 (3)	4	—	—	1 (1)	—
Променева + ліктьова	103 (8)	1	4	16 (2)	51 (9)	10	4	3 (1)	3 (2)	1
П'ясткова	39 (4)	—	1	5 (1)	5 (5)	1	—	—	—	—
Тазова	65	2	2	4	20	6	—	—	—	—
Стегнова	61 (3)	3	—	6 (2)	6 (1)	8 (1)	2	4	2 (1)	—
Великогомілкова	81 (4)	8	2	33 (6)	34 (5)	16	2	—	—	—
Малогомілкова	—	—	—	—	8 (1)	—	—	—	—	—
Таранна	23	1	—	1 (1)	10	2	—	—	—	—
П'яткова	37 (3)	1	—	—	1 (1)	2	—	—	—	—
Центральна	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Грифельна	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—
Інші суглобові	17	—	—	—	1	4	—	—	—	—
Плеснова	38 (1)	5	—	7	2 (2)	1	—	—	—	—
Метаподії	46 (1)	—	—	6	6 (2)	1	4 (4)	2	1	—
I фаланга	43	—	—	6 (4)	7	2 (2)	—	—	—	—
II фаланга	11	—	—	—	5	—	—	—	—	—
III фаланга	8	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Разом ¹	1166	35	15	264	469	124	43	9	28	2
2. Число особин										
Молоді	11	—	—	13	28 ²	—	—	1	3	—
Напівдорослі	14	—	8	8	9	—	—	—	—	—
Дорослі	26	7	7	3	25	12	6	4	1	1
Разом	51	8	7	24	62	15	6	5	4	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп										
M ₁ ще немає	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—
M ₂ ще немає	4	—	—	1	10	—	—	—	—	—
M ₃ ще немає	7	—	—	6	25	—	—	—	—	—
M ₃ прорізується	14	—	—	2	7	2	—	—	—	—
M ₃ є	19	—	—	9	17	—	—	—	—	—
Всі постійні	15	1	1	5	13	—	—	—	—	1
Разом	60	1	1	23	73	2	—	—	—	1

Ознака	Лисиця звичайна	Борсук	Кабан	Олень зви- чайний	Козуля звичайна	Лось	Тур
1. Частина скелету							
Рогові стрижні самця, роги	—	—	—	14	—	—	—
Мозкові частини черепа	—	—	—	1	1	—	—
Зуби верхні	—	—	3	1	—	—	—
Нижні щелепи	4	2	4	2	3	—	—
Зуби нижні	—	—	1	—	—	—	1
Лопатка	—	1	2	—	—	—	—
Плечова	—	—	1	3	2	—	—
Променева + ліктьова	—	—	2	5	6 (1)	1	—
П'ясткова	—	—	—	7	1	—	—
Тазова	—	—	—	3	—	—	—
Великогомілкова	—	—	3	4	2	—	—
Таранна	—	—	—	5	1	—	—
Інші суглобові	—	—	—	—	3	—	—
Плеснова	—	—	—	7	—	—	—
Метаподії	—	—	1	1	—	—	—
I фаланга	—	—	—	7	1	—	—
II фаланга	—	—	2 (1)	2	—	—	—
III фаланга	—	—	—	—	2	—	—
Разом	4	3	19	62	22	1	1
2. Число особин							
Молоді	—	—	1	—	1	—	—
Дорослі	3	1	5	10	5	1	1
Разом	3	1	6	10	6	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп							
M ₃ ще немає	—	—	1	—	—	—	—
M ₃ прорізується	—	—	1	—	—	—	—
M ₃ є	—	—	—	—	—	—	1
Всі постійні	4	2	2	1	2	—	—
Разом	4	2	4	1	2	—	1

¹ Крім того, знайдено: 2 кістки риб, 1 кістка балабана, 5 кісток курки свійської (визначення А.С. Уманської), 17 кісток інших птахів, 1 кістка людини, не визначено 155 фрагментів кісток ссавців (3 % від всіх кісток).

² Крім того, 1 утробну до таблиці не включено.

Таблиця 11. Перелік знахідок кісток тварин з поселення райковецької культури VIII–X ст. Монастирок (дані О. П. Журавльова)

Ознака	Бик свій- ський	Вівця свій- ська	Коза свій- ська	Вівця та коза	Сви- ня свій- ська	Кінь свій- ський	Со- бака свій- ський	Засць русак	Бобер річко- вий	Кіт лісо- вий	Кабан	Олень звичай- ний	Козуля звичайна	Лось
1. Частина скелету														
Роги самця	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Рогові стрижні самки	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Мозкові частини черегу	8	–	–	–	7	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Лицьові частини його	2	–	–	–	8	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Зуби верхні	7	–	–	–	3	1	–	–	–	–	–	–	–	1
Нижні щелепи	7	–	–	–	11	1	–	1	–	–	1	–	–	–
Зуби нижні	2	–	–	3	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–
Хребці	24	–	–	9	3	–	1	1	–	–	2	–	–	–
Ребра	29	–	–	11	7	4	3	–	–	–	–	–	–	–
Лопатка	10	–	1	2	6 (3)	–	1	–	–	–	3	–	–	–
Плечова	7	–	–	–	6 (2)	1	–	–	1 (1)	–	–	–	–	1
Променева + ліктьова	7	–	–	1	2 (2)	2	–	1	1	–	3 (1)	1	–	–
П'ясткова	1	–	–	–	1 (1)	–	–	–	–	–	1 (1)	–	–	–
Тазова	4	1	–	2	2	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Стегнова	6 (2)	–	–	1	1 (1)	1 (1)	–	–	1 (1)	1 (1)	1	–	–	–
Великогомілкова	6	–	–	–	5 (3)	–	–	1	3 (2)	–	–	–	3	–
Малогомілкова	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–	–	–
Таранна	2	–	2	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–
П'яткова	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Плеснова	4 (1)	–	–	–	1 (1)	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Метаподії	–	–	–	–	1 (1)	2	–	–	–	–	–	–	–	–
I фаланга	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1 (1)	1	1	–
II фаланга	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
III фаланга	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Разом ¹	132	3	1	29	65	20	7	4	4	1	14	4	5	4
2. Число особин														
Молоді	–	–	–	–	5	1	–	–	1	–	–	–	–	–
Напівдорослі	2	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–
Дорослі	6	1	1	–	2	1	1	1	1	–	3	1	2	1
Разом	8 ²	1	1	–	7	2	1	1	2	1	4	1	2	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп														
M ₂ ще немає	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–
M ₃ ще немає	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–
M ₃ є	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Разом	2	–	–	–	7	–	–	–	–	–	–	–	–	–

¹ Крім того, знайдено: 6 кісток щуки, 10 кісток інших риб, 4 кістки птахів, 1 кістка людини, не визначено 57 фрагментів кісток ссавців (15 % від всіх кісток). ² За роговим стрижнем з них 1 самка.

Таблиця 12. Перелік знахідок кісток тварин з поселення райковецької культури VIII–X ст. Монастирок (дані: Белан, 1978, с. 100, табл. III) і О. П. Журавльова (табл. 11)

Ознака	Бик свій- ський	Вівця свій- ська	Коза свій- ська	Вівця та коза	Сви- ня свій- ська	Кінь свій- ський	Со- бака свій- ський	Заєць русак	Бобер річко- вий	Кіт лісо- вий	Кабан	Олень зви- чай- ний	Ко- зуля зви- чайна	Лось
1. Частина скелету														
Рогові стрижні вола	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Роги самця	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	2	—
Рогові стрижні самки	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мозкові частини черепа	14	—	—	3	5	—	1	—	—	—	—	2	2	—
Лицьові частини його	25	—	—	3	24	—	—	—	—	—	—	2	4	1
Зуби верхні	27	—	—	3	4	7	—	—	—	—	—	1	3	2
Нижні щелепи	45	1	—	18	10	2	7	1	4	—	4	3	15	1
Зуби нижні	22	—	—	5	1	12	—	—	—	—	—	1	3	—
Хребці	76	—	—	13	6	7	20	1	—	—	2	1	3	—
Ребра	39	—	—	18	9	9	13	—	—	—	—	—	—	—
Лопатка	37	1	1	5	9	1	2	—	—	—	5	2	1	—
Плечова	21	—	—	6	10	2	4	—	1	—	—	3	—	2
Променева + ліктьова	39	1	—	6	10	4	3	1	3	—	—	8	2	1
П'яткова	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Тазова	20	1	1	4	6	6	2	—	1	—	—	2	—	—
Стегнова	23	—	—	3	3	2	2	1	1	1	1	2	—	1
Великогомілкова	29	—	—	6	7	3	3	2	1	—	1	3	4	1
Малогомілкова	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Таранна	14	2	2	5	1	3	1	1	2	—	3	1	1	—
П'яткова	14	1	1	5	—	1	—	1	—	—	—	5	2	—
Інші суглобові	15	—	—	1	—	3	—	—	—	—	—	—	3	4
Плеснова	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Метаподії	49	—	—	10	4	6	1	—	—	—	1	7	8	2
I фаланга	16	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	5	3	—
II фаланга	12	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	4	2	2
III фаланга	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3
Разом	547	7	6	116	111	71	59	8	13	1	19	59	59	26
2. Число особин ¹	26	1	1	12	20	6	4	2	4	1	4	3	11	4

¹ Оскільки Н. Г. Белан не приводить віковий склад особин, кількість особин тут дається в цілому. Вона також не привела стан зубного ряду нижніх щелеп. Тому всіх бажаючих хоч щось про це знати, відсилаємо до попередньої табл. 12.

Таблиця 13. Перелік знахідок кісток тварин з городища VII–VIII ст. Пастирське

Ознака	Бик свійсь- кий	Вівця свійсь- ка	Коза свійсь- ка	Вівця та коза	Свиня свійсь- ка	Кінь свійсь- кий	Собака свійсь- кий	Кабан	Козуля зви- чайна	Тур
1. Частина скелету										
Рогові стрижні, роги самця	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Рогові стрижні самки	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Мозкові частини черепу	15	—	—	11	9	—	—	—	—	—
Лицьові частини черепу	4	—	—	10	7	—	—	—	—	—
Зуби верхні	8	—	—	20	11	6	—	—	—	—
Нижні щелепи	14	—	—	16	21	—	3	—	—	—
Зуби нижні	9	—	—	14	7	5	1	2	—	—
Хребці	58	—	—	19	16	—	8	—	—	—
Ребра	41	—	—	15	18	—	1	—	—	—
Лопатка	22	1	—	2	9	—	—	—	—	—
Плечова	12 (2)	5	2	13 (2)	15 (2)	1	5	—	—	—
Променева + ліктюва	22 (4)	3	1	4	14 (1)	—	2	—	—	4
П'ясткова	7 (1)	1	—	1	3 (1)	—	—	—	—	—
Газова	15	—	—	4	15	2	—	—	—	—
Стегнова	14 (3)	1	—	4 (3)	8 (6)	—	3 (1)	—	—	—
Великогомілкова	7 (2)	1	—	3 (1)	10 (4)	3	3	1	—	—
Таранна	8	—	—	1	3	1	—	—	1	—
П'ясткова	4 (2)	1 (1)	—	—	5 (1)	—	1	—	—	—
Центральна	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Наколінок	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Грифельна	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
Інші суглобові	11	—	—	—	—	2	—	—	—	3
Плеснова	11 (1)	3 (1)	—	4	2	1	—	—	—	—
Метаподії	3 (3)	—	—	1 (1)	—	1	8	—	—	—
I фаланга	11 (4)	—	—	4 (1)	2	2	—	—	—	—
II фаланга	5 (2)	—	—	—	—	3	—	—	—	1
III фаланга	6	—	—	2	—	—	—	—	—	1
Разом ¹	311	19	4	148	175	29	35	3	1	9
2. Число особин										
Молоді	8	—	—	5	8	1	2	—	—	—
Напівдорослі	2	2	—	1	5	—	—	—	—	—
Дорослі	9	6	3	1	8	5	2	2	1	1
Разом	19	8	3	7	21	6	4	2	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп										
M ₁ ще немає	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—
M ₂ ще немає	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—
M ₃ ще немає	—	—	—	2	6	—	—	—	—	—
M ₃ прорізується	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—
M ₃ є	2	—	—	6	2	—	—	—	—	—
Всі постійні	2	—	—	—	1	—	2	—	—	—
Разом	6	—	—	11	13	—	2	—	—	—

¹ Крім того, знайдено: 1 кістку курки свійської, 8 кісток інших птахів, не визначено 284 фрагменти кісток ссавців (27 % від всіх кісток).

Таблиця 14. Мінливість кісток бика свійського з пам'яток VII – XI ст. Лісостепу сучасної України

Ознака (мм, %)	Ревне				
	ур. Гордилице	ур. Микулінка	ур. Ріпа	VIII ст.	ур. Царина IX – X ст.
1. Обхват біля основи (далі – ОБОС) рогового стрижня (далі – РС) самця	–	–	–	–	1 (–) 187,00 ¹
2. Великий діаметр (далі – ВД) там же його	–	–	–	–	1 (–) 70,00
3. Малий діаметр (далі – МД) там же його	–	–	–	–	1 (–) 44,50
4. Відношення 3 до 2	–	–	–	–	1 (–) 63,50
5. ОБОС РС самки	–	–	–	–	1 (–) 135,00
6. ВД там же його	–	–	–	–	1 (–) 47,00
7. МД там же його	–	–	–	–	1 (–) 38,00
8. Відношення 7 до 6	–	–	–	–	1 (–) 81,00
9. Альвелярна довжина (далі – АД) М ¹ –М ³	–	2 (70–75,5) 72,75	–	1 (–) 64,00	–
10. Довжина М ³	–	3 (26,5–27,5) 27,00	2 (27,5–28) 27,75	1 (–) 35,00	4 (25–32) 27,625 ± 2,06
11. Ширина М ³	–	3 (18–20) 19,00	2 (20,5–21,5) 21,00	1 (–) 18,50	4 (20–22) 20,75 ± 0,53
12. АД Р ₂ –М ₃ нижньої щелепи	–	–	–	–	2 (129–135) 132,00
13. АД Р ₂ і	–	–	6 (48–53,5) 51,75 ± 1,10	–	5 (47–50) 49,30 ± 0,67
14. АД М ₁ –М ₃ і	–	–	1 (–) 85,00	–	3 (80–86,5) 83,17
15. Довжина М ₃	2 (34–35) 34,50	–	8 (33–38,5) 35,06 ± 1,03	–	4 (31,5–40) 35,50 ± 1,89
16. Ширина М ₃	2 (13–13) 13,00	–	9 (13–15) 17,17 ± 0,61	–	4 (12,5–15) 13,375 ± 0,69
17. Повна довжина (далі – ПДВ) атланта	–	–	–	–	1 (–) 90,00
18. Повна ширина його	–	–	–	–	1 (–) 128,00
19. Довжина вентральної дуги (далі – ВДГ) його	–	–	–	–	1 (–) 39,00
20. Ширина ВДГ його	–	–	–	–	1 (–) 34,00
21. Відношення 16 до 20	–	–	–	–	1 (–) 114,50
22. Ширина нижнього кінця (далі – ШНК) лопатки	–	–	2 (64–66,5) 65,25	–	5 (62–80) 69,30 ± 3,25
23. ВД суглобової зарядини (далі – СЗ) і	–	–	2 (54–58) 56,00	–	5 (55–66) 59,30 ± 10,90
24. МД СЗ і	–	–	1 (–) 43,00	–	6 (42–54,5) 45,58 ± 20,70
25. Ширина шийки (далі – ШШ) і	–	–	2 (50,5–51,5) 51,00	–	4 (49–55) 51,50 ± 2,24
26. Відношення 24 до 22	–	–	1 (–) 67,00	–	5 (63–70) 66,80 ± 2,62
27. Відношення 24 д 23	–	–	1 (–) 79,00	–	5 (73–82,5) 77,90 ± 3,00

28. Фізіологічна довжина (далі — ФДВ) плечової	—	—	—	1 (-) 226,00
29. ШНК іі	—	1 (-) 83,00	—	11 (61—89) 71,09 ± 2,25
30. Ширина нижнього суглобового блоку (далі — ШБЛ) іі	—	1 (-) 76,00	—	12 (57,5—77,5) 65,21 ± 2,23
31. Медальна висота цього блоку (далі — МВБЛ) іі	2 (38—41,5) 39,75	2 (36,5—41) 39,75	—	15 (33,5—46) 39,83 ± 1,41
32. Найменша висота цього блоку посередні (далі — НВБЛ) іі	1 (-) 27,00	1 (-) 31,50	—	13 (24—32,5) 28,35 ± 0,22
33. Відношення 31 до 20	—	1 (-) 54,00	—	11 (55,5—60,5) 58,00 ± 0,99
34. Відношення 32 до 30	—	1 (-) 41,50	—	11 (40—45,5) 42,64 ± 0,77
35. Ширина верхнього кінця (далі — ШВК) променевої	—	3 (68—88) 77,67	1 (-) 73,50	7 (65—85) 74,79 ± 5,03
36. Ширина верхньої суглобової поверхні (далі — ВСП) іі	—	3 (63—79) 71,67	1 (-) 69,50	8 (61—76) 69,75 ± 2,48
37. Медальний поперечник (далі — МП) ВСП іі	1 (-) 35,00	3 (35—44) 39,67	1 (-) 36,00	12 (33—43) 37,75 ± 0,99
38. Лапсальний поперечник (далі — ЛП) ВСП іі	—	3 (21—29) 25,50	1 (-) 21,50	6 (21,5—28,5) 25,00 ± 1,47
39. Ширина діафізу (далі — ШД) іі	—	1 (-) 37,00	—	3 (31—33) 32,33
40. ШНК іі	—	2 (63—81) 72,00	—	3 (61,5—78,5) 71,67
41. Відношення 37 до 36	—	3 (55—55,5) 55,33	1 (-) 52,00	7 (54—57) 55,57 ± 0,46
42. Відношення 38 до 37	—	3 (60—66,5) 64,17	1 (-) 59,00	6 (59—67) 63,42 ± 2,25
43. Віддал від вінцевого відростку (далі — ВВ) до верхнього кінця (далі — ВК) горбистості ліктьової	—	1 (-) 82,00	—	—
44. Довжина горбистості іі	—	1 (-) 51,00	—	—
45. Ширина горбистості іі	—	1 (-) 22,50	—	—
46. Поперечник на рівні (далі — ПНР) ВВ іі	—	3 (53—61) 57,17	—	—
47. Відношення 45 до 44	—	1 (-) 44,00	—	—
48. ПДВ п'ясткової	—	1 (-) 188,50	—	3 (172—176,5) 174,00
49. ШВК іі	—	2 (55—61) 58,00	—	5 (48—58) 52,50 ± 3,23
50. Поперечник верхнього кінця (далі — ПВК) іі	—	3 (33,5—38,5) 36,17	—	7 (28—38,5) ± 1,71
51. ШД іі	—	1 (-) 29,50	—	5 (27—31) 28,22 ± 1,44
52. Поперечник діафізу (далі — ПД) іі	—	1 (-) 20,50	—	6 (18—22) 20,08 ± 0,83
53. ШНК іі	—	1 (-) 66,00	—	3 (57—63) 60,67
54. Поперечник нижнього кінця (далі — ПНК) іі	—	1 (-) 30,00	—	3 (30—32) 30,67
55. Відношення 49 до 48	—	1 (-) 9,00	—	2 (28—33,5) 30,75

Продовження табл. 14.

Ознака (млн, %)	Ревне				
	ур. Гордище	ур. Микулінка	ур. Ріпа	ур. Царина	
				VIII ст.	IX – X ст.
56. Відношення 51 до 48	–	–	1 (–) 15,50	–	3 (15,5–18) 16,50
57. Відношення 53 до 48	–	–	1 (–) 32,00	–	1 (–) 33,00
58. Відношення 50 до 49	–	–	2 (61–63) 62,00	–	5 (58,5–66,5) 62,30 ± 1,40
59. Відношення 52 до 51	–	–	1 (–) 69,50	–	3 (64–71) 67–17
60. Відношення 54 до 53	–	–	1 (–) 50,00	–	3 (47,5–52,5) 50,50
61. Індекс медальних валиків (далі – ІНДМВ) її	–	–	1 (–) 81,50	–	3 (75–80) 78,17
62. Індекс латеральних валиків (далі – ІНДЛВ) її	–	–	1 (–) 78,52	–	4 (72–79,5) 75,78 ± 2,40
63. Довжина кульшової западини (далі – КЗ) тазу	–	1 (–) 63,00	–	1 (–) 65,00	3 (61–69) 64,33
64. Ширина КЗ цього	–	–	–	1 (–) 60,00	2 (61–63) 62,00
65. ШНК стгнової	–	–	–	1 (–) 75,00	–
66. ШД великогомілкової	–	–	2 (35–35,5) 35,25	–	5 (33,5–40) 37,10 ± 2,21
67. ШНК її	–	–	4 (54,5–61) 57,625 ± 1,41	1 (–) 58,50	8 (52,5–69) 59,50 ± 2,16
68. ПНК її	–	–	4 (41–45) 43,125 ± 1,41	1 (–) 44,00	8 (40–55) 44,44 ± 2,40
69. Відношення 68 до 67	–	–	4 (71,5–77,5) 74,875 ± 1,49	1 (–) 75,00	8 (69–77) 74,56 ± 1,24
70. Зовнішня довжина (далі – ЗДВ) таранної	1 (–) 59,00	–	1 (–) 61,00	1 (–) 55,00	8 (59–62) 61,06 ± 0,36
71. Внутрішня довжина (далі – ВНД) її	–	–	2 (53,5–55) 54,25	1 (–) 51,50	8 (54–57) 55,44 ± 0,61
72. ШВК її	–	–	1 (–) 40,50	1 (–) 35,00	7 (38,5–41,5) 40,57 ± 0,61
73. ШНК її	–	–	1 (–) 40,50	1 (–) 35,00	8 (37–41,5) 39,69 ± 0,78
74. Відношення 73 до 70	–	–	1 (–) 66,00	1 (–) 63,50	7 (61,5–67) 65,21 ± 1,00
75. ПДВ п'яtkової	–	–	1 (–) 118,50	–	2 (120–137) 128,50
76. Ширина на рівні (далі ШНР) ВВ її	–	–	2 (36,5–38) 37,25	–	5 (34–43,5) 36,40 ± 2,28
77. ПНР ВВ її	–	–	2 (40–41) 40,50	–	5 (37–46,5) 40,10 ± 1,95
78. Ширина центральної	1 (–) 43,50	–	3 (50,5–53) 51,50	2 (53–55,5) 54,25	2 (45–51) 48,00
79. Поперечник її	1 (–) 40,50	–	3 (46–55) 49,83	1 (–) 50,50	2 (43,5–51) 47,25
80. ПДВ плеснової	–	–	2 (218–222) 220,00	–	2 (193–199) 196,00
81. ШВК її	–	1 (–) 44,00	5 (42–51) 45,10 ± 2,08	–	8 (39–50) 44,19 ± 1,32
82. ПВК її	–	–	4 (40–44,5) 42,125 ± 1,07	–	6 (38–46,5) 42,42 ± 1,34
83. ШД її	–	1 (–) 29,00	3 (24,5–26,5) 24,17	1 (–) 24,00	8 (20–30) 24–31 ± 1,41
84. ПД її	–	–	5 (21–26) 23,90 ± 1,04	–	8 (19–26) 22,875 ± 1,34
85. ШНК її	1 (–) 43,50	–	5 (54–64) 57,90 ± 2,21	–	7 (45–59,5) 54,86 ± 2,24

86. ПНК іі	—	—	3 (27,5—32) 30,00	—	6 (27—31,5) 29,25 ± 0,80
87. Відношення 81 до 80	—	—	2 (20—23) 21,50	—	2 (22,5—23) 22,75
88. Відношення 83 до 80	—	—	2 (11—12) 11,50	—	2 (13—13,5) 13,25
89. Відношення 85 до 80	—	—	2 (25—27) 26,00	—	2 (28—28,5) 25,25
90. Відношення 82 до 81	—	—	4 (95—98) 96,50 ± 0,71	—	6 (93—97,5) 96,50 ± 0,82
91. Відношення 84 до 83	—	—	2 (90,5—100) 95,25	—	5 (84,5—95) 91,20 ± 2,54
92. Відношення 86 до 85	—	—	3 (50—53) 51,00	—	5 (49—60) 53,75 ± 0,72
93. ІНДМВ іі	—	—	3 (75,5—78) 76,17	—	6 (72—79,5) 76,25 ± 2,02
94. ІНДЛВ іі	—	—	4 (71—77) 74,125 ± 2,83	—	2 (75,5—77) 76,25
95. ПДВ I фаланги	—	2 (52—57) 54,50	8 (52—63,5) 56,875 ± 1,29	—	8 (55—65) 59,50 ± 0,93
96. Довжина по середній лінії (далі ДСРЛ) іі	—	2 (47—48,5) 47,75	8 (46—54) 48,75 ± 0,86	—	9 (48—55) 52,11 ± 1,48
97. ШВК іі	—	2 (27—31,5) 29,25	8 (22,5—33) 27,81 ± 1,45	—	11 (25—32) 29,00 ± 0,69
98. ПБК іі	—	2 (31—33,5) 32,25	7 (27—37) 31,14 ± 2,12	—	9 (28,5—35,5) 33,33 ± 0,77
99. ШД іі	—	2 (22—27) 24,50	8 (18—28) 22,94 ± 2,01	—	11 (19—26) 23,59 ± 0,94
100. ПД іі	1 (—) 17,00	2 (17—19) 18,00	8 (14,5—19) 16,44 ± 0,96	—	13 (14—19) 16,96 ± 0,46
101. ШНК іі	1 (—) 29,50	2 (24—28,5) 26,25	8 (31,5—31) 26,375 ± 1,99	—	13 (22—31,5) 27,19 ± 0,97
102. ПНК іі	1 (—) 22,00	2 (19,5—20,5) 20,00	6 (17—21,5) 18,92 ± 1,01	—	11 (16,5—22,5) 19,73 ± 0,65
103. Відношення 97 до 95	—	2 (52—55,5) 53,75	8 (42—57) 49,31 ± 2,08	—	8 (44—54,5) 49,25 ± 1,41
104. Відношення 99 до 95	—	2 (43,5—47,5) 45,50	8 (33,5—46,5) 40,25 ± 3,21	—	7 (35—45,5) 40,71 ± 1,26
105. Відношення 101 до 95	—	2 (46—50) 48,00	8 (38,5—52,5) 46,31 ± 3,56	—	7 (40,5—49) 45,50 ± 1,93
106. Відношення 98 до 97	—	2 (106,5—112) 109,25	7 (105—120) 112,64 ± 2,00	—	9 (108—121) 115,56 ± 1,66
107. Відношення 100 до 99	—	2 (70,5—77,5) 74,00	7 (65,5—80,5) 73,21 ± 2,08	—	11 (68—75,5) 71,32 ± 0,75
108. Відношення 102 до 101	1 (—) 74,50	2 (72—81,5) 76,75	6 (67,5—82,5) 76,08 ± 3,17	—	11 (68—80,5) 73,64 ± 1,31
109. ПДВ II фаланги	—	1 (—) 36,00	7 (35—45,5) 40,14 ± 1,44	—	6 (36—41) 39,08 ± 0,95
110. ДСРЛ іі	—	1 (—) 32,00	6 (32—41,5) 35,33 ± 1,59	—	6 (32—37) 34,25 ± 1,57
111. ШВК іі	—	1 (—) 26,00	7 (26—33) 29,64 ± 1,13	—	6 (26—30) 27,75 ± 0,72
112. ШНК іі	—	1 (—) 21,50	7 (21—30) 26,14 ± 1,83	—	5 (22—24,5) 23,20 ± 0,75
113. Відношення 111 до 109	—	1 (—) 72,00	7 (69—78,5) 74,00 ± 1,43	—	6 (63—73,5) 71,00 ± 1,92
114. Відношення 112 до 109	—	1 (—) 59,50	7 (57,5—73) 65,07 ± 2,49	—	5 (53,5—61) 58,30 ± 1,92
115. Довжина по передньому краю (далі — ДПКР) III фаланги	—	—	—	—	2 (48—52) 50,00
116. Підшвенна давжина (далі — ПДДВ) іі	—	—	—	—	1 (—) 70,00
117. Висота іі	—	—	—	—	2 (31—32) 31,50
118. Відношення 117 до 115	—	—	—	—	2 (61,5—64,5) 63,00
119. Висота в холці самок ²	—	—	3 (112,5—118,5) 115,83	—	5 (103—106,5) 104,40 ± 1,10

¹ Тут і далі: наведено кількість вимірів (межі мінімальності) середнє арифметичне ± його помилка. ² Тут і далі: висота в холці дано в сантиметрах.

Продовження табл. 14.

Ознака (мм, %)	Гульськ	Коростень	Рапків 1	Ходосівка	Суботів
1. ОБОС РС вола	—	—	—	—	1 (-) 201,00
2. ВД там же його	—	—	—	—	1 (-) 66,00
3. МД там же його	—	—	—	—	1 (-) 56,00
4. Відношення 3 до 2	—	—	—	—	1 (-) 84,50
5. ОБОС РС самця	—	4 (177–215) 181,75 ± 15,91	—	—	—
6. ВД там же його	—	4 (52–80) 62,50 ± 7,06	—	—	—
7. МД там же його	—	4 (39,5–64) 49,50 ± 5,98	—	—	—
8. Відношення 7 до 6	—	4 (74–81,5) 77,875 ± 2,01	—	—	—
9. Довжина великої кривизни (далі – ВКР) РС самки	—	—	—	—	1 (-) 185,00
10. Довжини малої кривизни (далі – МКР) його	—	—	—	—	1 (-) 158,00
11. Довжина хорди його	—	—	—	—	1 (-) 158,00
12. ОБОС його	1 (-) 140,00	4 (100–148) 128,75 ± 13,36	2 (117–119) 118,00	4 (127–172) 143,50 ± 12,37	1 (-) 148,00
13. ВД там же його	1 (-) 44,00	4 (33–53,5) 45,00 ± 5,34	2 (39,5–41) 40,25	4 (44,5–59) 50,125 ± 3,25	1 (-) 48,50
14. МД там же його	1 (-) 38,00	5 (28–38) 33,90 ± 2,11	2 (31,5–33) 32,25	4 (34–41) 37,375 ± 2,10	1 (-) 40,00
15. Відношення 12 до 9	—	—	—	—	1 (-) 80,00
16. Відношення 12 до 10	—	—	—	—	1 (-) 95,50
17. Відношення 14 до 13	1 (-) 80,00	4 (68–85) 75,125 ± 4,13	2 (77–83,5) 80,25	4 (68–79,5) 74,875 ± 2,90	1 (-) 82,50
18. АД Р ² – М ³	—	—	—	1 (-) 129,50	—
19. АД Р ² – Р ⁴	—	—	—	1 (-) 53,50	—
20. АД М ¹ – М ³	—	1 (-) 78,50	—	3 (71–80) 76,17	—
21. Довжина М ³	2 (28–32) 30,00	10 (26–30,5) 27,95 ± 0,45	5 (26–30) 28,20 ± 0,88	12 (24–31) 28,33 ± 0,54	2 (27,5–31) 29,25
22. Ширина М ³	2 (19,5–23) 21,25	10 (18–22,5) 20,80 ± 0,47	5 (19–23,5) 21,10 ± 1,03	12 (17–24) 20,33 ± 0,69	2 (22–26,5) 24,25
23. Висота діастеми нижньої щелепи	—	1 (-) 25,00	—	—	—
24. Товщина діастеми її	—	1 (-) 15,50	—	—	—
25. Висота перед Р ₂ її	—	1 (-) 36,50	—	—	—
26. АД Р ₂ – М ₃ її	—	2 (138–157) 147,75	—	—	—
27. АД Р ₂ Р ₄ її	2 (45–48,5) 46,75	12 (45–58) 50,125 ± 1,01	6 (46–59) 50,75 ± 4,77	4 (133–139) 133,75 ± 0,69	—
28. АД М ₁ – М ₃ її	—	2 (85–97) 91,00	4 (78–83) 81,00 ± 6,41	6 (83,5–91) 86,08 ± 1,25	—
29. Довжина М ₃	—	13 (32–40) 36,31 ± 0,66	13 (29,5–37,5) 34,75 ± 0,92	13 (32–39) 36,27 ± 0,61	—
30. Ширина М ₃	1 (-) 14,00	13 (13–16) 15,08 ± 0,66	12 (13–16,5) 14,58 ± 0,32	15 (12,5–17) 14,80 ± 0,39	—
31. ПДВ алганта	—	1 (-) 81,50	—	—	—
32. Довжина ВДД його	—	2 (39–47,5) 43,25	—	1 (-) 64,50	—
33. Ширина ВДД його	—	1 (-) 49,00	—	1 (-) 46,50	—

34. Відношення 32 до 33	—	1 (-) 79,50	—	1 (-) 95,50	—
35. Ширина передньої сублобової поверхні (длі) — ШПС(П) епістрофея	—	1 (-) 85,00	3 (79,5—86,5) 83,67	—	—
36. ШНК-лопатки	—	15 (53—67) 60,19 ± 1,44	4 (56—75) 61,75 ± 5,18	2 (62,5—66,5) 64,50	—
37. ВД СЗ іі	—	15 (46—57) 51,63 ± 1,00	4 (46—65) 54,75 ± 4,44	2 (52—56) 54,00	—
38. МД СЗ іі	—	15 (36—47) 42,33 ± 0,88	4 (38—50) 41,875 ± 3,18	8 (45—53,5) 49,81 ± 1,07	1 (-) 46,50
39. ШШ іі	—	12 (36,5—56,5) 43,54 ± 1,22	—	—	—
40. Відношення 38 до 36	—	11 (65—77,5) 70,00 ± 1,31	4 (65,5—71,5) 67,875 ± 1,52	1 (-) 72,50	—
41. Відношення 38 до 37	—	13 (75—89,5) 80,69 ± 0,91	4 (77—85,5) 80,625 ± 2,36	1 (-) 80,50	—
42. ШНК плечової	1 (-) 72,00	6 (65—83,5) 72,16 ± 2,99	9 (66—85) 74,22 ± 2,35	2 (75,5—86) 80,75	—
43. ШБЛ іі	1 (-) 70,00	8 (61—76) 67,44 ± 1,86	13 (61—80) 69,25 ± 1,72	4 (69,5—75) 72,50 ± 1,55	—
44. МВБЛ іі	2 (39—41) 40,00	11 (36—45,5) 40,73 ± 1,00	11 (37,5—44) 41,09 ± 0,93	5 (40—47,5) 43,80 ± 1,44	—
45. НВБЛ іі	2 (27—29) 28,00	9 (26,5—35) 30,28 ± 1,01	12 (27,5—33) 30,625 ± 0,55	6 (26,5—35) 31,17 ± 1,59	—
46. Відношення 44 до 43	1 (-) 58,50	8 (56,5—61,5) 59,50 ± 0,62	11 (54,5—64,5) 59,14 ± 0,95	3 (59,5—64) 61,33	—
47. Відношення 45 до 43	1 (-) 41,50	8 (42,5—46) 44,00 ± 0,43	11 (40—46) 43,26 ± 0,54	4 (37,5—47) 46,625 ± 2,27	—
48. ПДВ променевої	—	1 (-) 278,50	—	—	—
49. ШВК променевої	1 (-) 76,00	13 (61—84) 71,35 ± 2,01	15 (68,5—86) 73,20 ± 1,48	1 (-) 76,00	—
50. Ширина ВСП іі	1 (-) 72,00	14 (58—78) 65,889 ± 1,57	13 (63,5—77,5) 67,65 ± 1,30	1 (-) 70,00	—
51. МП ВСП іі	2 (41,5—52) 46,25	15 (32—43,5) 36,93 ± 0,93	17 (34—42,5) 37,88 ± 0,75	2 (40—44) 42,00	—
52. ЛП ВСП іі	1 (-) 27,00	16 (19—30) 22,97 ± 0,86	14 (20—29,5) 22,89 ± 0,87	3 (22—27) 24,67	—
53. ШД іі	2 (40—53) 46,25	15 (32,5—45,5) 38,77 ± 0,92	7 (32—43) 36,00 ± 1,04	1 (-) 38,00	—
54. ШНК іі	—	13 (55—81,5) 69,81 ± 1,93	4 (62—75,5) 69,00 ± 4,34	—	—
55. Відношення 49 до 48	—	1 (-) 28,00	—	—	—
56. Відношення 53 до 48	—	1 (-) 14,50	—	—	—
57. Відношення 54 до 48	—	1 (-) 24,00	—	—	—
58. Відношення 51 до 50	1 (-) 57,50	13 (52,5—57,5) 54,65 ± 0,49	13 (51—58,5) 54,77 ± 0,66	1 (-) 57,00	—
59. Відношення 52 до 51	1 (-) 65,00	13 (57—72) 63,19 ± 1,39	12 (54—70) 60,21 ± 1,47	1 (-) 62,50	—
60. ПНР ВВ ліктової	—	5 (49—68) 58,50 ± 3,95	2 (50—50) 50,00	3 (53—63) 58,17	—
61. ПДВ п'ясткової	1 (-) 175,00	4 (170,5—204) 183,00 ± 8,41	3 (176—194,5) 184,83	1 (-) 174,50	—
62. ШВК іі	—	11 (47—62,5) 54,48 ± 1,81	8 (48—62) 57,00 ± 1,84	5 (47,5—62,5) 54,60 ± 3,02	—
63. ПВК іі	—	11 (28—39) 33,50 ± 1,29	11 (30—39) 34,45 ± 0,85	7 (28,5—36) 33,00 ± 1,26	—
64. ШД іі	4 (28—33) 30,75 ± 1,52	15 (26—39) 32,10 ± 1,31	8 (27—35,5) 31,81 ± 1,22	6 (26—36,5) 32,00 ± 1,84	—
65. ПД іі	4 (18—23,5) 20,125 ± 1,38	9 (18,5—24) 20,94 ± 0,66	—	4 (18,5—23) 21,25 ± 1,38	—
66. ШНК іі	5 (47—60) 53,80 ± 2,48	10 (52—68) 59,30 ± 2,37	11 (47,5—65,5) 56,45 ± 2,21	2 (50,5—65,5) 58,00	—
67. ПНК іі	1 (-) 27,50	8 (27—35) 30,94 ± 0,93	7 (26,5—34,5) 29,57 ± 1,91	1 (-) 29,50	—
68. Відношення 62 до 61	—	3 (29,5—33,5) 31,50	3 (30—34) 31,67	1 (-) 31,50	—
69. Відношення 64 до 61	1 (-) 16,00	3 (17—18,5) 17,83	3 (16—19,5) 17,83	1 (-) 21,00	—
70. Відношення 66 до 61	1 (-) 29,00	3 (30—37) 33,50	3 (32,5—36) 3,83	—	—
71. Відношення 63 до 62	—	10 (57,5—65) 61,45 ± 0,76	8 (57—65) 61,06 ± 1,03	4 (58—63,5) 60,50 ± 1,31	—

Продовження табл. 14.

Ознака (мм, %)	Гульськ	Коростень	Рапків 1	Ходосівка	Суботів
72. Відношення 65 до 64	4 (60,5–71) 65,375 ± 2,50	8 (59,5–74) 65,50 ± 1,80	–	3 (63–71) 66,67	–
73. Відношення 67 до 66	1 (–) 54,00	7 (46,5–58) 52,43 ± 1,54	7 (51–56) 53,93 ± 0,79	1 (–) 58,50	–
74. ІНДМВ її	1 (–) 76,50	8 (76,5–84) 78,81 ± 0,92	6 (75,5–79) 77,67 ± 0,52	1 (–) 79,50	–
75. ІНДЛВ її	3 (71,5–76) 73,00	7 (71–84) 74,93 ± 1,88	6 (71–75,5) 73,83 ± 0,69	1 (–) 73,50	–
76. Довжина КЗ тау	–	8 (57,5–71) 64,19 ± 1,98	7 (55–71) 65,43 ± 2,06	2 (57,5–73,5) 65,50	–
77. Ширина КЗ цого	–	6 (53–62) 56,83 ± 1,68	3 (48–59) 53,33	1 (–) 52,50	1 (–) 56,50
78. ПДВ великогомліткової	–	1 (–) 308,50	–	–	–
79. ШВК її	–	2 (74,5–90) 82,25	–	–	–
80. ШД її	–	21 (31–46) 36,57 ± 0,90	1 (–) 31,00	4 (32–40,5) 37,50 ± 2,20	1 (–) 38,50
81. ШНК її	1 (–) 52,00	25 (50–66) 58,16 ± 0,92	12 (51–60,5) 55,875 ± 1,18	14 (53,5–66,5) 61,68 ± 1,04	1 (–) 61,50
82. ПНК її	–	23 (36–50,5) 43,57 ± 0,80	7 (36,5–46,5) 42,43 ± 1,42	13 (38,5–49) 46,00 ± 0,98	1 (–) 48,00
83. Відношення 80 до 78	–	1 (–) 11,50	–	–	–
84. Відношення 81 до 78	–	1 (–) 18,00	–	–	–
85. Відношення 82 до 81	–	23 (67,5–82) 74,96 ± 0,68	7 (71,5–82,5) 76,71 ± 1,36	13 (69,5–79) 74,23 ± 0,76	1 (–) 78,00
86. ЗДВ гаранної	2 (63,5–65) 64,75	23 (56–69) 60,52 ± 0,67	12 (56–67) 60,375 ± 1,00	14 (55–73) 66,54 ± 1,36	3 (63–70,5) 66,50
87. ВНД її	2 (58–58) 58,00	22 (51–64,5) 55,41 ± 0,72	13 (51–61) 55,02 ± 0,94	14 (53,5–65) 61,32 ± 1,10	3 (56,5–63,5) 60,83
88. ШВК її	2 (42,5–43) 42,75	22 (35,5–46,5) 39,80 ± 0,61	7 (37–42) 39,64 ± 0,70	16 (38–48,5) 44,06 ± 0,75	3 (40–43,5) 41,83
89. ШНК її	2 (40–44) 42,00	22 (35–48,5) 39,20 ± 0,71	14 (33,5–44,5) 38,43 ± 0,77	14 (36,5–46,5) 43,29 ± 0,85	3 (38,5–44,5) 40,67
90. Відношення 89 до 86	2 (63–67,5) 65,25	19 (58–70) 63,71 ± 0,69	12 (60–67) 63,625 ± 0,64	14 (63–68) 65,18 ± 0,93	3 (59,5–63) 61,00
91. ПДВ її яткової	–	9 (120–132,5) 125,78 ± 1,44	8 (115–144,5) 124,31 ± 4,13	2 (114,5–136,5) 125,50	–
92. ШНР ВВ її	1 (–) 38,50	22 (28,5–43) 36,16 ± 0,42	12 (32,5–44,5) 36,29 ± 1,11	7 (34–48) 40,57 ± 1,86	–
93. ПНР ВВ її	1 (–) 41,00	26 (33–53) 40,75 ± 0,81	13 (37–49,5) 41,19 ± 0,83	11 (39–57) 47,64 ± 1,28	–
94. Ширина центральної	1 (–) 55,00	3 (50–57,5) 54,83	2 (50–50) 50,00	7 (46–56) 52,43 ± 1,60	1 (–) 49,00
95. Поперечник її	–	2 (52,5–53,5) 53,00	2 (50–50) 50,00	7 (43,5–54) 49,21 ± 4,97	1 (–) 47,50
96. ПДВ плеснової	1 (–) 218,00	4 (214,5–237) 222,675 ± 5,72	2 (195,5–208) 201,75	1 (–) 207,00	1 (–) 200,00
97. ШВК її	1 (–) 50,00	15 (38–51) 44,67 ± 1,30	10 (38,5–53,5) 43,45 ± 1,48	12 (39–52) 46,29 ± 1,16	2 (43,5–47,5) 45,50
98. ПНК її	2 (44,5–49,5) 47,00	15 (36–49,5) 42,93 ± 1,10	7 (37,5–43,5) 40,50 ± 1,00	8 (38,5–47,5) 42,875 ± 1,16	2 (41–46,5) 43,75
99. ШД її	1 (–) 26,00	23 (21–30) 25,61 ± 0,49	8 (21,5–26) 23,19 ± 0,60	12 (23–29,5) 25,42 ± 0,71	3 (24–28) 26,50
100. ПД її	1 (–) 25,00	14 (21–26,5) 24,50 ± 0,83	–	7 (22–26) 24,14 ± 0,64	2 (23,5–26,5) 25,00
101. ШНК її	3 (48–60,5) 55,17	15 (47–62) 54,77 ± 1,22	10 (43,5–54) 50,30 ± 1,39	7 (49,5–63) 57,43 ± 2,17	2 (52–55,5) 53,75
102. ПНК її	1 (–) 32,00	131 (26,5–32,5) 30,27 ± 0,55	4 (26–30) 28,50 ± 1,03	4 (28,5–33,5) 30,625 ± 1,26	1 (–) 29,00
103. Відношення 97 до 96	–	4 (20,5–23,5) 21,875 ± 0,72	1 (–) 19,50	1 (–) 22,00	1 (–) 22,00
104. Відношення 99 до 96	1 (–) 10,00	4 (11,5–13,5) 12,625 ± 0,49	2 (11,5–12,5) 12,00	1 (–) 12,00	1 (–) 12,00
105. Відношення 101 до 96	1 (–) 28,00	3 (25,5–27) 26,00	2 (22,5–25) 23,75	1 (–) 24,00	1 (–) 26,00
106. Відношення 98 до 97	1 (–) 99,00	13 (88–99) 95,35 ± 0,85	7 (92–97,5) 94,57 ± 0,78	8 (91,5–98,5) 94,94 ± 0,73	2 (94,5–98) 96,25
107. Відношення 100 до 99	1 (–) 96,00	12 (83–100) 91,29 ± 1,57	–	5 (87,5–96) 90,20 ± 1,70	–

108. Відношення 102 до 101	1 (-) 53,00	12 (50,5 - 58,5) 55,04 ± 0,65	4 (54 - 60) 56,125 ± 1,57	4 (54 - 57) 56,00 ± 1,62	1 (-) 56,00
109. ІНДМВ II	1 (-) 75,00	13 (73 - 80) 75,92 ± 0,67	3 (73,5 - 77) 75,61	4 (70 - 74,5) 72,25 ± 1,07	1 (-) 74,00
110. ІНДУВ II	2 (67,5 - 73,5) 70,50	12 (70,5 - 78,5) 74,04 ± 0,81	3 (70 - 72,5) 71,50	3 (68,5 - 73,5) 71,33	1 (-) 74,00
111. ПДВ I фаланги	2 (56 - 60) 58,00	38 (49 - 70) 57,41 ± 0,78	22 (51,5 - 67) 56,70 ± 0,88	14 (53 - 69) 60,50 ± 1,36	1 (-) 59,50
112. ДСРП II	251 - 51) 51,00	39 (41 - 58,5) 48,59 ± 0,79	-	17 (45 - 61) 52,26 ± 1,02	1 (-) 54,00
113. ШВК II	2 (27 - 30) 28,50	43 (22,5 - 33,5) 28,62 ± 0,45	22 (23,5 - 32) 28,18 ± 0,53	17 (24 - 37) 29,71 ± 0,81	1 (-) 24,00
114. ПВК II	1 (-) 31,50	36 (26,5 - 39) 32,58 ± 0,59	14 (28 - 35,5) 31,39 ± 0,71	14 (29,5 - 38,5) 32,04 ± 0,82	1 (-) 29,00
115. ШД II	2 (21 - 26,5) 23,75	42 (19 - 30) 24,04 ± 0,40	19 (20 - 27,5) 24,26 ± 0,47	20 (19,5 - 31) 24,90 ± 0,66	1 (-) 21,00
116. ПД II	2 (17,5 - 17,5) 17,50	43 (14 - 22) 17,66 ± 0,29	-	20 (16 - 29,5) 18,825 ± 0,43	1 (-) 15,50
117. ШНК II	2 (27,5 - 29) 28,25	39 (21,5 - 34) 27,31 ± 0,47	21 (23 - 30) 26,95 ± 0,43	21 (24,5 - 35) 28,90 ± 0,63	1 (-) 24,50
118. ПНК II	1 (-) 21,00	35 (16 - 23,5) 20,04 ± 0,30	10 (17 - 22) 20,30 ± 0,50	19 (18,5 - 26) 21,71 ± 0,56	1 (-) 16,50
119. Відношення 113 до 111	2 (48 - 50) 49,00	38 (41,5 - 60) 49,21 ± 0,74	21 (44 - 59) 50,33 ± 0,91	13 (41,5 - 55,5) 49,15 ± 1,07	1 (-) 40,50
120. Відношення 115 до 111	2 (37,5 - 44) 40,75	38 (35 - 50) 41,67 ± 0,57	18 (36,5 - 51) 42,81 ± 0,90	14 (34 - 48) 40,93 ± 0,99	1 (-) 35,50
121. Відношення 117 до 111	2 (48,5 - 49) 48,75	37 (40 - 57) 47,34 ± 0,66	20 (41 - 55,5) 47,57 ± 0,94	14 (42,5 - 54) 47,50 ± 0,78	1 (-) 41,00
122. Відношення 114 до 112	1 (-) 116,50	36 (104 - 123,5) 114,71 ± 0,85	13 (103,5 - 121) 112,19 ± 1,69	13 (107 - 123) 115,62 ± 1,34	1 (-) 121,00
123. Відношення 116 до 115	2 (66 - 83,5) 74,75	42 (65 - 81) 73,34 ± 0,79	-	20 (71 - 85,5) 75,85 ± 0,91	1 (-) 74,00
124. Відношення 118 до 117	1 (-) 72,50	35 (66 - 88) 74,96 ± 0,66	10 (70 - 81) 75,65 ± 1,09	19 (71 - 82,5) 75,50 ± 0,74	1 (-) 67,50
125. ПДВ II фаланги	1 (-) 33,00	18 (34,5 - 44) 39,86 ± 0,65	6 (37,5 - 41,5) 30,17 ± 0,63	11 (35,5 - 43) 39,50 ± 0,73	4 (40 - 45) 42,625 ± 1,23
126. ДСРП II	1 (-) 30,00	19 (31,5 - 38,5) 35,47 ± 0,50	-	10 (30 - 37,5) 34,85 ± 0,75	4 (36,5 - 40) 38,125 ± 0,83
127. ШВК II	1 (-) 25,00	20 (24 - 33) 29,05 ± 0,55	6 (27,5 - 30) 28,92 ± 0,59	10 (25 - 32) 29,10 ± 0,72	4 (28 - 36) 32,25 ± 1,91
128. ПВК II	-	9 (24,5 - 33,5) 30,91 ± 1,00	-	-	4 (29,5 - 36,5) 33,375 ± 1,71
129. ШД II	-	11 (18,5 - 29) 22,95 ± 0,80	-	-	4 (21 - 28,5) 24,75 ± 1,91
130. ПД II	-	10 (18,5 - 27) 22,05 ± 0,73	-	-	4 (19,5 - 24,5) 22,50 ± 1,41
131. ШНК II	-	17 (21,5 - 33) 24,82 ± 0,67	6 (23,5 - 27) 25,42 ± 0,57	9 (21,5 - 28) 24,39 ± 0,81	4 (23,5 - 30) 26,875 ± 1,80
132. ПНК II	-	8 (25 - 29,5) 27,06 ± 0,61	-	-	4 (24,5 - 31,5) 28,375 ± 1,86
133. Відношення 127 до 125	1 (-) 76,00	17 (62 - 79) 72,71 ± 1,18	6 (72,5 - 76) 73,92 ± 0,75	10 (67,5 - 80,5) 73,50 ± 1,39	4 (70 - 83) 75,625 ± 3,17
134. Відношення 129 до 125	-	9 (52 - 71,5) 58,22 ± 2,07	-	-	4 (53,5 - 65,5) 58,00 ± 3,22
135. Відношення 131 до 125	-	16 (56 - 73,5) 61,41 ± 1,57	6 (62,5 - 67) 64,75 ± 0,64	9 (56,5 - 66) 61,44 ± 1,22	4 (59 - 66,5) 61,875 ± 2,42
136. Відношення 128 до 127	-	9 (102 - 111,5) 107,44 ± 1,39	-	-	4 (102 - 106) 103,875 ± 1,01
137. Відношення 130 до 129	-	10 (89 - 100) 96,70 ± 1,32	-	-	4 (86 - 95,5) 90,625 ± 2,43
138. Відношення 132 до 131	-	8 (104 - 119,5) 110,94 ± 2,08	-	-	4 (105 - 108) 105,75 ± 0,87
139. ДПКР III фаланги	-	8 (48,5 - 58) 53,375 ± 1,37	4 (53 - 58,5) 54,375 ± 1,59	5 (45,5 - 63) 54,50 ± 4,09	1 (-) 50,50
140. ПДВ II	-	7 (63 - 80) 70,71 ± 2,98	5 (71,5 - 83) 74,20 ± 2,48	5 (55 - 86) 71,30 ± 6,29	1 (-) 66,50
141. Висота II	1 (-) 35,50	9 (29 - 37,5) 33,56 ± 0,93	5 (32,5 - 40,5) 36,00 ± 1,48	5 (28,5 - 40,5) 34,80 ± 2,98	1 (-) 33,00
142. Відношення 141 до 139	-	8 (60 - 70) 64,875 ± 1,49	4 (65 - 69) 67,75 ± 1,09	5 (58 - 69) 63,80 ± 2,23	1 (-) 65,50
143. Висота в холці вола	1 (-) 119,50	2 (124 - 130) 127,00	-	-	-
144. Висота в холці самця	-	2 (112,5 - 122) 117,25	1 (-) 110,00	-	-
145. Висота в холці самок	1 (-) 104,50	3 (106 - 117,5) 112,67	4 (104,5 - 116,5) 110,5 ± 2,84	2 (104 - 114,5) 107,25	1 (-) 107,00

Продовження табл. 14.

Ознака (мм, %)	Монастирок	Битиця	Гіпаха	Шумське	Полтава
1. ОБОС РС самця	—	—	—	—	1 (-) 123,00
2. ВД там же його	—	—	—	—	2 (69–72) 70,50
3. МД там же його	—	—	—	—	1 (-) 49,00
4. Відношення 3 до 2	—	—	—	—	1 (-) 71,00
5. ОБОС РС самки	1 (-) 166,00	—	—	—	5 (127–143) 140,00 ± 7,57
6. ВД там же його	1 (-) 52,50	—	—	—	5 (40,5–56,5) 47,70 ± 2,86
7. МД там же його	1 (40,50)	—	—	—	5 (63–42) 38,30 ± 1,78
8. Відношення 7 до 6	1 (-) 77,00	—	—	—	5 (78–85) 84,60 ± 1,56
9. Висота орбіти черепу	—	—	—	—	1 (-) 55,00
10. Ширина орбіти його	—	—	—	—	1 (-) 51,00
11. Від орбіти до нижньоочного отвору його	—	—	—	—	1 (-) 127,00
12. Висота потиличної кістки його	—	—	—	—	1 (-) 92,00
13. АД R ² – M ³	—	—	—	—	3 (125–142) 138,00
14. АД R ² – R ⁴	—	—	—	—	4 (49–57) 52,25 ± 2,28
15. АД M ¹ – M ³	—	—	—	—	4 (69–88) 76,875 ± 5,11
16. Довжина M ³	4 (25–32,5) 29,50 ± 1,87	7 (27–34,5) 29,64 ± 0,96	—	1 (-) 26,50	7 (25–32) 28,00 ± 0,92
17. Ширина M ³	4 (17,5–22,5) 20,00 ± 1,20	6 (18–22) 19,92 ± 0,52	—	1 (-) 16,50	7 (20–27) 23,29 ± 1,09
18. Довжина діастеми нижньої щелепи	—	—	—	—	1 (-) 91,50
19. Товщина діастеми її	—	—	—	—	3 (14–15,5) 14,83
20. Висота діастеми її	—	—	—	—	3 (26–30,5) 31,17
21. Висота перед R ₂ її	—	—	—	—	3 (36–45) 39,67
22. Висота позаду M _{3,II}	—	—	—	—	1 (-) 66,50
23. Висота по суглобовій поверхні її	—	—	—	—	1 (-) 153,00
24. Висота по вігцевому відростку її	—	—	—	—	1 (-) 199,00
25. АД R ₂ – M ₃ її	—	1 (-) 57,00	—	—	1 (-) 141,00
26. АД R ₂ R ₄ її	—	—	—	—	5 (49–55,5) 54,50 ± 1,66
27. АД M ₁ – M ₃ її	—	—	—	—	1 (-) 84,00
28. Довжина M ₃	—	1 (-) 13,50	1 (-) 34,50	—	2 (32,5–34) 33,25
29. Ширина M ₃	—	—	1 (-) 17,50	—	2 (12,5–14,5) 13,50
30. Довжина ВД його	—	—	—	—	2 (38,5–39) 38,75
31. Ширина ВД його	—	—	—	—	2 (42–49,5) 45,75
32. Відношення 30 до 31	—	—	—	—	2 (78–93) 85,50
33. ШПСП епістрофея	—	—	—	—	3 (86,5–90) 87,83
34. ШНК-лопатки	1 (-) 59,00	—	—	—	3 (62–71) 65,00

35. ВД СЗ іі	1 (-) 55,00	-	-	3 (52-61,5) 56,00
36. МД СЗ іі	2 (51,5-59,5) 55,50	-	-	4 (40,5-58) 45,75 ± 4,78
37. ШШ іі	-	-	-	5 (41-60) 50,20 ± 3,85
38. Відношення 36 до 34	1 (-) 87,50	-	-	3 (65,5-81,5) 71,83
39. Відношення 36 до 35	1 (-) 93,50	-	-	3 (71,5-94,5) 84,17
40. ШНК плечової	1 (-) 75,00	-	-	5 (75-89) 80,20 ± 3,19
41. ШБЛ іі	2 (68,5-69) 68,75	2 (72-77) 74,50	-	7 (68-80) 71,86 ± 1,68
42. МВБЛ іі	1 (-) 42,50	3 (69-77,5) 71,83	-	9 (40-49,5) 43,50 ± 1,07
43. НВБЛ іі	1 (-) 29,50	2 (40-40) 40,00	-	7 (28,5-34,5) 30,43 ± 0,86
44. Відношення 44 до 43	1 (-) 58,00	5 (29-35) 32,20 ± 1,38	-	7 (57-62) 59,86 ± 0,65
45. Відношення 45 до 43	1 (-) 43,00	2 (58-58) 58,00	-	7 (40,5-44) 42,29 ± 0,53
46. ШВК променевої	1 (-) 82,50	3 (42-45) 43,33	-	5 (72-90) 80,90 ± 3,46
47. Ширина ВСП іі	1 (-) 73,00	1 (-) 75,00	-	5 (64,5-81) 72,60 ± 3,17
48. МП ВСП іі	2 (37-40) 38,50	1 (-) 70,00	-	9 (34,5-47) 41,11 ± 1,50
49. ЛП ВСП іі	1 (-) 29,50	1 (-) 37,00	-	6 (22-32) 26,17 ± 1,83
50. ШД іі	-	1 (-) 28,00	-	2 (40-42) 41,00
51. ШНК іі	-	1 (-) 78,00	-	2 (78-83) 80,50
52. Відношення 48 до 47	1 (-) 55,00	1 (-) 53,00	-	5 (50,5-58) 55,50 ± 1,46
53. Відношення 49 до 48	1 (-) 74,00	1 (-) 75,00	-	5 (57-70) 65,08 ± 2,51
54. Від ВВ до ВК горбистості ліктьової	-	-	-	1 (-) 79,00
55. Довжина горбистості іі	-	-	-	1 (-) 54,50
56. Ширина горбистості іі	-	-	-	2 (26-31) 28,50
57. ПНР ВВ ліктьової	-	1 (-) 64,50	-	4 (52-70) 59,50 ± 4,36
58. Відношення 56 до 55	-	-	-	1 (-) 47,50
59. ПДВ п'ясткової	-	-	-	1 (-) 218,50
60. ШВК іі	-	3 (56,5-59) 57,50	-	6 (52,5-64) 58,08 ± 2,03
61. ПВК іі	-	3 (35,5-36) 35,83	-	6 (32,5-39) 35,33 ± 1,27
62. ШД іі	-	3 (30-39) 35,17	-	6 (31,5-37,5) 35,75 ± 0,99
63. ПД іі	-	1 (-) 21,00	-	3 (21,5-23,5) 22,50
64. ШНК іі	-	2 (51,5-61) 56,25	-	1 (-) 61,00
65. ПНК іі	-	-	-	1 (-) 31,00
66. Відношення 60 до 59	-	-	-	1 (-) 26,50
67. Відношення 62 до 59	-	-	-	1 (-) 14,50
58. Відношення 61 до 60	-	-	-	6 (59-62) 60,83 ± 0,44
69. Відношення 63 до 62	-	3 (60-63,5) 62,17	-	3 (61,5-74,5) 68,00
70. Відношення 65 до 64	-	1 (-) 70,00	-	1 (-) 57,00
71. ПДМВ іі	-	-	-	1 (-) 77,50

Продовження табл. 14.

Ознака (мм, %)	Монастирок	Битиця	Гіраха	Шумське	Полтава
72. ПНДЛВ її	—	—	—	—	1 (—) 75,00
73. Довжина КЗ газу	1 (—) 59,00	—	—	—	3 (69,5—70) 69,83
74. Ширина КЗ цого	1 (—) 53,00	—	—	—	3 (63—67) 65,00
75. ШНК стегнової	—	—	—	—	1 (—) 81,00
76. ШВК великогомілкової	—	—	—	—	2 (88—92) 90,00
77. ШД її	2 (29—38) 33,50	1 (—) 40,00	—	—	6 (34—46) 37,17 ± 1,97
78. ШНК її	3 (51,5—63) 56,17	4 (55—66) 60,375 ± 2,90	—	—	10 (55—70) 61,35 ± 1,58
79. ПНК її	2 (39—44) 42,50	4 (40—51) 45,25 ± 2,69	—	—	9 (41—52) 46,78 ± 1,19
80. Відношення 79 до 78	2 (75,5—82) 77,25	4 (69,5—79) 75,00 ± 2,44	—	—	8 (70,5—82,5) 75,125 ± 1,37
81. ЗДВ-таранної	2 (61—63,5) 62,25	8 (53—68) 62,56 ± 1,90	—	—	12 (57—68) 62,625 ± 1,17
82. ВГД її	2 (57—58,5) 57,75	9 (50,5—61) 58,05 ± 1,20	—	—	12 (52,5—62,5) 57,21 ± 1,16
83. ШВК її	2 (41,5—42,5) 42,00	7 (36,5—44) 41,64 ± 1,02	—	—	12 (37—47) 41,42 ± 0,82
84. ШНК її	2 (39—40,5) 39,75	12 (35—45) 41,04 ± 0,99	—	—	13 (36,5—45,5) 40,92 ± 0,76
85. Відношення 84 до 81	2 (64—64) 64,00	7 (58,5—67) 64,43 ± 1,15	—	—	12 (57,5—68,5) 64,25 ± 1,01
86. ПДВ її яткової	—	2 (120—133) 126,50	—	—	2 (125—127) 126,00
87. ШНР ВВ її	—	2 (40—42) 41,00	—	—	8 (36—45) 39,375 ± 1,41
88. ПНР ВВ її	—	3 (40,5—46,5) 43,33	—	—	13 (37—50) 42,46 ± 1,11
89. Ширина центральної	—	2 (56—58) 57,00	—	—	5 (51—58) 54,20 ± 1,49
90. Поперечник її	—	1 (—) 55,50	—	—	4 (48—54) 51,00 ± 1,70
91. ПДВ плеснової	2 (209—215,5) 121,25	1 (—) 218,00	—	—	3 (197—116,5) 103,17
92. ШВК її	2 (41—45) 43,00	—	—	1 (—) 61,00	9 (42—53) 47,06 ± 1,49
93. ПВК її	2 (40,5—43,5) 42,00	—	—	—	7 (41—49,5) 46,07 ± 1,15
94. ШД її	2 (22,5—23,5) 23,00	3 (23—33) 26,67	—	—	11 (23—29) 26,09 ± 0,65
95. ПД її	2 (21—21) 21,00	2 (22,5—25) 23,75	—	—	5 (20—26) 23,30 ± 1,19
96. ШНК її	2 (47—50) 48,50	2 (50—54) 52,00	—	—	4 (50,5—57) 52,875 ± 1,66
97. ПНК її	2 (28,5—30) 29,25	—	—	—	5 (25—33) 29,00 ± 1,43
98. Відношення 92 до 91	2 (19,5—21) 20,25	—	—	—	3 (19—27) 22,17
99. Відношення 94 до 91	2 (11—11) 11,00	1 (—) 10,50	—	—	3 (10,5—13) 12,17
100. Відношення 96 до 91	2 (2,5—2,3) 22,75	1 (—) 23,00	—	—	3 (23—26,5) 24,67
101. Відношення 93 до 92	2 (—) 96,5—99) 97,75	—	—	—	6 (92—100) 94,92 ± 1,53
102. Відношення 95 до 94	2 (93,5—98) 95,75	—	—	—	5 (85,5—98) 90,70 ± 2,54
103. Відношення 97 до 96	2 (60—60,5) 60,25	—	—	—	4 (56—58) 56,75 ± 0,50
104. ПНДМВ її	2 (73,5—76,5) 75,00	—	—	—	5 (74—76,5) 75,20 ± 0,58
105. ПНДЛВ її	2 (69—74) 71,50	—	—	—	3 (72,5—74,5) 73,17

106. ПДВ І фаланги	—	2 (57—57) 57,00	—	—	20 (49,5—72) 60,625 ± 1,41
107. ДСРП II	1 (-) 57,50	3 (47—51,5) 49,17	—	—	19 (42—59,5) 51,00 ± 1,23
108. ШВК II	1 (-) 30,50	3 (25—28,5) 27,17	—	—	25 (23—36,5) 29,62 ± 0,72
109. ПВК II	1 (-) 35,00	2 (30—31,5) 30,75	—	—	25 (26,5—38,5) 33,50 ± 0,71
110. ШД II	1 (-) 25,00	3 (22—25) 23,67	—	—	26 (20—30) 25,38 ± 0,59
111. ПД II	1 (-) 19,50	3 (17—17,5) 17,17	—	—	26 (15—21,5) 17,98 ± 0,39
112. ШНК II	—	3 (25—26,5) 25,83	—	—	22 (22,5—33,5) 28,27 ± 0,66
113. ПНК II	—	3 (18,5—20) 19,00	—	—	19 (16,5—24,5) 20,95 ± 0,60
114. Відношення 108 до 106	—	2 (44—50) 47,00	—	—	20 (42,5—60) 49,70 ± 1,11
115. Відношення 111 до 106	—	2 (38,5—44) 41,25	—	—	20 (36—50) 42,175 ± 0,98
116. Відношення 113 до 106	—	2 (44—46,5) 45,25	—	—	19 (41—53,5) 47—21 ± 0,80
117. Відношення 109 до 108	1 (-) 116,50	2 (105,5—112,5) 109,00	—	—	25 (105,5—123) 113,54 ± 1,06
118. Відношення 111 до 110	1 (-) 78,00	3 (68—79,5) 72,83	—	—	26 (68—80) 71,67 ± 0,80
119. Відношення 113 до 112	—	3 (71—75,5) 73,50	—	—	19 (65,5—79) 73,61 ± 0,77
120. ПДВ II фаланги	1 (-) 43,00	1 (-) 43,50	—	—	18 (36—46) 40,28 ± 0,69
121. ДСРП II	2 (33,5—37) 35,25	1 (-) 38,00	—	—	18 (30—40) 35,92 ± 0,60
122. ШВК II	1 (-) 34,00	1 (-) 33,50	—	—	19 (25—34) 29,24 ± 0,52
123. ПВК II	—	—	—	—	8 (27,5—35) 31,06 ± 0,85
124. ШД II	—	—	—	—	9 (20—25) 23,25 ± 0,71
125. ПД II	—	—	—	—	9 (20—26) 21,44 ± 0,60
126. ШНК II	2 (21—29,5) 25,25	1 (-) 27,00	—	—	19 (21—29,5) 24,92 ± 0,55
127. ПНК II	—	—	—	—	9 (23—30,5) 27,11 ± 0,90
128. Відношення 122 до 120	—	1 (-) 77,00	—	—	18 (66,5—79) 72,33 ± 1,05
129. Відношення 125 до 120	—	—	—	—	8 (52,5—63) 56,69 ± 1,25
130. Відношення 127 до 120	—	1 (-) 62,00	—	—	18 (55—69) 62,08 ± 1,12
131. Відношення 123 до 122	—	—	—	—	8 (100—118,5) 107,875 ± 2,30
132. Відношення 125 до 124	—	—	—	—	9 (88,5—96) 91,78 ± 0,93
133. Відношення 127 до 126	—	—	—	—	9 (102—114,5) 108,00 ± 1,05
134. ДПКР III фаланги	—	—	—	—	7 (45—67) 51,00 ± 3,03
135. ПДДВ II	—	—	—	—	7 (55—84,5) 66,93 ± 4,14
136. Висота II	—	—	—	—	8 (28,5—43) 34,00 ± 1,67
137. Відношення 136 до 134	—	—	—	—	7 (59,5—71) 66,71 ± 2,13
138. Висота в холці вола	—	—	—	—	1 (-) 133,50
139. Висота в холці самця	—	—	—	—	1 (-) 10,00
140. Висота в холці самок	2 (111,5—115,5) 113,00	1 (-) 116,50	—	—	2 (116—117,5) 116,75

Ознака (мм, %)	Полтава	Глиньск	Глиньск	Пастирське
1. ОБОС РС самця	—	1 (-) 215,00	—	—
2. ВД там же його	—	1 (-) 78,00	—	—
3. МД там же його	—	1 (-) 60,00	—	2 (30—39,5) 34,75
4. Відношення 3 до 2	—	1 (-) 77,00	—	—
5. ОБОС РС самки	1 (-) 152,00	—	—	—
6. ВД там же його	1 (-) 55,00	—	—	—
7. МД там же його	1 (-) 42,00	—	—	—
8. Відношення 5 до 6	1 (-) 76,50	—	—	—
9. Висота орбіти черепу	—	2 (58—66) 62,00	—	—
10. Ширина орбіти його	—	2 (63—63,5) 63,25	—	—
11. АД R ² —R ⁴	—	—	1 (-) 48,00	—
12. АД M ¹ —M ³	—	3 (81,5—84) 82,83	—	—
13. Довжина M ³	—	2 (31—31) 31,00	2 (27—31) 29,00	1 (-) 29,00
14. Ширина M ³	—	2 (22,5—22,5) 22,50	2 (21—25) 23,00	1 (-) 17,50
15. Висота перед R ₂ її	—	1 (-) 43,00	—	—
16. Висота позаду M ₃ її	—	(-) 73,00	—	—
17. АД R ₂ —M ₃ її	—	2 (129—131) 130,00	—	—
18. АД R ₂ R ₄ її	—	2 (46—47) 46,50	1 (-) 48,00	2 (47—47) 47,00
19. АД M ₁ —M ₃ її	—	2 (80,5—83) 81,75	1 (-) 90,00	1 (-) 88,50
20. Довжина M ₃	—	2 (34—34) 34,00	2 (36—38) 37,00	2 (36,5—37,5) 37,00
21. Ширина M ₃	—	2 (14,5—15) 14,75	3 (14—17) 15,17	2 (14,5—14,5) 14,50
22. ПДВ атланта	—	—	—	1 (-) 71,50
23. Довжина ВДГ його	—	—	—	1 (-) 30,00
24. ШПСП епістрофея	—	—	—	1 (-) 80,00
25. ШНК лопатки	—	—	—	1 (-) 63,50
26. ВД СЗ її	—	—	—	1 (-) 53,50
27. МД СЗ її	—	—	—	—
28. ШШ її	—	1 (-) 38,00	1 (-) 42,00	4 (37—42,5) 39,75 ± 2,36
29. Відношення 27 до 25	—	—	1 (-) 44,00	—
30. Відношення 27 до 26	—	—	—	1 (1) 66,00
31. ШНК плечової	—	—	—	1 (-) 78,50
32. ШБЛ її	—	—	1 (-) 90,00	3 (65—74) 68,83
33. МВБЛ її	—	—	1 (-) 81,00	3 (60—66) 63,17
34. НВБЛ її	—	—	1 (-) 53,00	2 (34—39,5) 37,00
35. Відношення 33 до 32	—	—	1 (-) 36,00	3 (25,5—28,5) 27,17
36. Відношення 34 до 32	—	—	1 (-) 65,50	2 (57,5—62) 59,75
	—	—	1 (-) 44,50	3 (41,5—45) 43,00

37. ШВК променевої	—	—	—	4 (71—92) 78,375 ± 6,08
38. Ширина ВСП ії	—	—	—	4 (65—84,5) 72,125 ± 5,50
39. МП ВСП ії	—	—	—	4 (34,5—45) 39,125 ± 2,76
40. ЛП ВСП ії	—	—	—	4 (22,5—32) 25,70 ± 2,51
41. ШД ії	—	—	1 (—) 68,50	2 (41,5—50) 45,75
42. ШНК променевої	—	—	—	—
43. Відношення 39 до 38	—	—	—	3 (43—57,5) 55,83
44. Відношення 40 до 39	—	—	—	3 (60—71) 64,33
45. ПНР ВВ ліктьової	—	—	—	2 (52,5—53,5) 53,00
46. ПДВ п'яткової	—	—	1 (—) 188,00	—
47. ШВК ії	1 (—) 60,00	—	—	2 (54—55) 54,50
48. ПВК ії	1 (—) 36,00	1 (—) 33,00	1 (—) 37,50	2 (33,5—34) 33,75
48. ШД ії	—	—	—	1 (—) 28,50
48. ПД ії	—	—	—	1 (—) 21,00
49. ШНК ії	1 (—) 66,00	—	—	—
50. ПНК ії	1 (—) 34,50	—	1 (—) 33,00	—
51. Відношення 48 до 47	—	—	—	2 (62—62) 62,00
52. Відношення 50 до 49	—	—	—	1 (—) 73,50
53. ІНДМВ ії	1 (—) 81,00	—	—	—
54. Довжина КЗ тазу	—	—	1 (—) 74,00	—
55. Ширина КЗ цого	—	—	1 (—) 66,50	—
56. ШД великогомілкової	—	—	1 (—) 63,00	—
57. ШНК ії	—	—	4 (33,5—40) 36,875 ± 1,53	1 (—) 35,00
58. ПНК ії	—	—	4 (56—62,5) 59,50 ± 1,65	2 (55—59) 57,00
59. Відношення 58 до 57	—	—	4 (43—50) 45,875 ± 1,80	1 (—) 42,00
60. ЗДВ-таранної	4 (57,5—69,5) 61,875 ± 3,05	—	4 (72—80) 77,125 ± 2,11	1 (—) 71,00
61. ВНД ії	4 (53,5—63,5) 57,00 ± 2,66	—	—	4 (55—64,5) 60,125 ± 3,61
62. ШВК ії	3 (37,5—47,5) 41,83	—	—	3 (51,5—58,5) 55,67
63. ШНК ії	3 (37—48) 41,50	—	—	4 (36—43) 40,75 ± 2,07
64. Відношення 63 до 60	3 (64,5—69) 66,67	—	—	3 (35—40) 38,17
65. ПДВ п'яткової	1 (—) 140,50	—	—	3 (62—63,5) 62,75
66. ШНР ВВ ії	1 (—) 38,00	—	—	1 (—) 129,50
67. ПНР ВВ ії	1 (—) 44,50	—	—	1 (—) 41,50
68. Ширина центральної	—	—	—	1 (—) 42,50
69. Поперечник ії	—	1 (—) 58,50	1 (—) 58,00	1 (—) 53,00
70. ШВК плеснової	—	1 (—) 54,00	—	1 (—) 51,00
71. ПВК ії	—	—	—	2 (46,5—48) 47,25
72. ШД ії	1 (—) 29,50	—	—	1 (—) 45,00
73. ПД ії	1 (—) 25,00	—	—	2 (27—28) 27,50
74. ШНК ії	1 (—) 57,00	—	—	1 (—) 24,00
				1 (—) 51,50

Ознака (млн, %)	Полтава	Глиньск	Глиньск	Пастирське
75. ПНК іі	1 (-) 33,00	-	-	1 (-) 29,50
76. Відношення 71 до 70	-	-	-	1 (-) 97,00
77. Відношення 73 до 72	1 (-) 84,50	-	-	1 (-) 85,50
78. Відношення 75 до 74	1 (-) 58,00	-	-	1 (-) 57,50
79. ПДМВ іі	1 (-) 74,00	-	-	1 (-) 76,5
80. ПДЛВ іі	1 (-) 73,50	-	-	1 (-) 75,00
81. ПДВ І фаланги	1 (-) 54,50	1 (-) 59,00	2 (59-65) 62,00	1 (-) 58,50
82. ДСРЛ іі	1 (-) 48,50	1 (-) 51,50	2 (52-54) 53,00	1 (-) 51,00
83. ШВК іі	1 (-) 29,50	1 (-) 30,00	2 (29-30,5) 29,75	3 (26-28) 27,17
84. ПВК іі	1 (-) 32,00	1 (-) 32,00	2 (33,5-36) 34,75	2 (30-30) 30,00
85. ШД іі	1 (-) 24,00	1 (-) 24,50	2 (24,5-26) 25,25	3 (21-25,5) 23,83
86. ПД іі	1 (-) 17,50	1 (-) 18,50	3 (18-20,5) 19,33	1 (-) 16,50
87. ШНК іі	1 (-) 27,50	1 (-) 27,50	3 (28,5-30) 29,00	1 (-) 26,50
88. ПНК іі	1 (-) 20,00	1 (-) 20,00	3 (21,5-22,5) 22,00	1 (-) 19,50
89. Відношення 83 до 81	1 (-) 54,00	1 (-) 51,00	2 (44,5-51,5) 48,00	1 (-) 44,50
90. Відношення 85 до 81	1 (-) 47,50	1 (-) 41,50	2 (37,5-47,5) 42,50	1 (-) 36,00
91. Відношення 87 до 81	1 (-) 50,50	1 (-) 46,50	2 (44-51) 47,50	1 (-) 45,50
92. Відношення 84 до 83	1 (-) 108,50	1 (-) 106,50	2 (110-124) 117,00	2 (109-115,5) 112,25
93. Відношення 86 до 85	1 (-) 67,50	1 (-) 75,50	2 (69-85,5) 77,25	1 (-) 48,50
94. Відношення 88 до 87	1 (-) 72,50	1 (-) 72,50	3 (71,5-79) 75,83	1 (-) 73,50
95. ПДВ ІІ фаланги	-	2 (50-50) 50,00	2 (41-45) 43,00	2 (32-32,5) 32,25
96. ДСРЛ іі	-	2 (38,5-39) 38,75	1 (-) 38,00	2 (30-30) 30,00
97. ШВК іі	1 (-) 31,00	-	2 (30-32) 31,00	2 (25,5-29) 27,25
98. ПВК іі	1 (-) 30,00	-	-	-
99. ШД іі	-	1 (-) 30,00	-	-
100. ПД іі	-	1 (-) 30,00	-	-
101. ШНК іі	1 (-) 25,00	2 (33,5-33,5) 33,50	3 (25-31) 27,83	2 (22,5-23) 22,75
102. Відношення 97 до 95	-	-	1 (-) 73,00	2 (72-90,5) 81,25
103. Відношення 82 до 95	-	-	2 (61-61) 61,00	2 (63-72) 67,75
104. Відношення 98 до 97	-	-	-	-
105. Відношення 100 до 99	1 (-) 97,00	1 (-) 100,00	-	-
106. ДПКР ІІІ фаланги	-	1 (-) 50,00	-	1 (-) 48,00
107. ПДДВ іі	-	1 (-) 63,50	-	1 (-) 58,00
108. Висота іі	-	1 (-) 33,50	-	1 (-) 32,00
109. Відношення 108 до 107	-	1 (-) 67,00	-	1 (-) 72,00

ЛІТЕРАТУРА

- Абашина, Н. С., Козак, Д. Н., Синиця, Є. В., Терпиловський, Р. В. 2012. *Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник*. Київ: Стародавній світ.
- Антипина, Е. Е. 1997. Методы реконструкции особенностей скотоводства на юге Восточной Европы в эпоху бронзы. *Российская археология*, 3, с. 20-32.
- Антипина, Е. Е. 2004. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты. В: Антипина, Е. Е., Черных, Е. Н. (ред.). *Новейшие археозоологические исследования в России: к столетию со дня рождения В. И. Цалкина*. Москва: Языки славянской культуры, с. 7-33.
- Антипина, Е. Е. 2005. Мясные продукты в средневековом городе — производство или потребление? В: Черных, Е. Н., Завьялов, В. И. (ред.). *Археология и естественнонаучные методы*. Москва: Языки славянской культуры, с. 159-180.
- Антипина, Е. Е. 2007. Методы моделирования относительной численности домашних животных в хозяйстве древних поселений: от остеологического спектра к составу стада. *Материали та дослідження з археології Східної Європи*, 7: Від неоліту до кімерійців, с. 297-303.
- Антипина, Е. Е. 2008. Состав древнего стада домашних животных: логические аппроксимации. *Орус: междисциплинарные исследования в археологии*, 6, с. 67-85.
- Антипина, Е. Е., Лебедева, Е. Ю. 2005. Опыт комплексного археобиологического исследования земледелия и скотоводства: модели взаимодействия. *Российская археология*, 4, с. 70-78.
- Арсеньев, В. К. 1987. *В дебрях Уссурийского края*. Москва: Мысль.
- Аулих, В. В. 1963. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской области. *Материали и исследования по археологии СССР*, 108, с. 366-381.
- Баран, В. Д. 1988. *Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков)*. Киев: Наукова думка.
- Баран, Я. В. 2004. *Слов'янська община*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Белан, Н. Г. 1977. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н. е. *Археологія*, 24, с. 29-37.
- Белан, Н. Г. 1978. Фауна городища Монастырек на Среднем Днестре. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 96-109.
- Белан, Н. Г., Журавлев, О. П. 1992. Фауна городища Башмачка. В: Смиленко, А. Т. *Городище Башмачка III—IV вв.* Киев: Наукова думка, с. 123-130.
- Березовец, Д. Т. 1959. Славянские поселения в устье Тясмина. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 8, с. 37-45.
- Березовец, Д. Т. 1963. Поселение улочей на р. Тясмин. *Материали и исследования по археологии СССР*, 108, с. 146-208.
- Бернякович, К. В. 1954. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 3, с. 39-48.
- Бідзіля, В. І. 1964. Поселення Галіш-Ловачка (за матеріалами розкопок Т. Легоцького). *Археологія*, 17, с. 92-143.
- Бідзіля, В. І. 1971. *Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери*. Київ: Наукова думка.
- Богусевич, В. А. 1952. Канівська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 141-153.
- Бондарчик, В. К. (ред.). 1979. *Памятники народной архитектуры и быта Белоруссии*. Минск: Полымя.
- Брайчевский, М. Ю. 1951. Работы на Пастырском городище в 1949 г. *Краткие сообщения ИИМК*, 36, с. 155-164.
- Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастирському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 5, с. 67-76.
- Брайчевский, М. Ю. 1957. Исследования Пастырского городища в 1955 г. *Краткие сообщения ИА УССР*, 7, с. 94-96.
- Винников, А. З., Горбаненко, С. А. 2013. Сельское хозяйство жителей Животинного городища. *Stratum plus*, 5, с. 347-357.
- Вознесенская, Г. А. 1981. Кузнечное производство на славянских памятниках Среднего Поднестровья. В: Бидзіля, В. І. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 20-35.
- Гайдуков, П. Г., Макаров, Н. А. 1993. Новые археологические материалы о пушном промысле в Древней Руси. *Новгород и Новгородская земля*, 7, с. 179-188.

- Гольцева, Н. В. 1979. Раскопки славянского поселения VIII—X вв. Глинжены V. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 485.
- Гольцева, Н. В. 1980. Исследования славянского поселения VIII—X вв. Глинжены V. *Археологические открытия 1979 г.*, с. 402.
- Гопак, В. Д. 1976. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э. (Днепровско-Днестровское междуречье). *Советская археология*, 2, с. 46-56.
- Гопак, В. Д. 1988. Металлографический анализ кузнечных изделий. Приложение 2. В: Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. *Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре*. Киев: Наукова думка, с. 118-130.
- Горбаненко, С. А. 2003. До історії тваринництва у слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. *Археологія*, 2, с. 113-122.
- Горбаненко, С. А. 2007. *Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е.* Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А. 2018. Порівняльний аналіз сільського господарства передодня утворення Давньої Русі. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 301-320.
- Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П., Пашкевич, Г. О. 2008. *Сільське господарство жителів Пастирського городища*. Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2011. Обобщающий анализ сельского хозяйства носителей салтовской культуры. *Материалы и исследования по археологии Східної України*, 11, с. 228-239.
- Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: ІА НАН України.
- Горбаненко, С. А., Шерстюк, В. В., Сидоренко, О. В. 2015. Скарб господарських знарядь давньоруського часу з околиць с. Городище на Полтавщині. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015*, с. 77-96.
- Готун, І. А. 1993. Реконструкції ремісничих та господарчих будівель давньоруського поселення Автуничі. *Археологія*, 4, с. 59-71.
- Готун, І. А. 2003. Типи будівель. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 156-182.
- Громова, В. И. 1950. *Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Определитель по крупным трубчатым костям (с альбомом рисунков)*. Москва: АН СССР. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, IX, 1.
- Громова, В. И. 1953. *Остеологические отличия родов Capra(козлы) и Ovis (бараны). Руководство для определения ископаемых остатков*. Москва: АН СССР. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, X, 1.
- Громова, В. И. 1960. *Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Определитель по крупным костям заплюсны*. Москва: АН СССР. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XVI, 2.
- Дмитриев, Н. Г. 1978. *Породы скота по странам мира*. Ленинград: Колос.
- Довженко, В. И., Линка, Н. В. 1959. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 102-113.
- Дубицький, О. С., Філок, О. В. 1995. Охоронні дослідження багатощарового поселення біля с. Мала Снітинка на Київщині. В: *Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. Материалы второй международной археологической конференции студентов и молодых ученых. Одесса, февраль 1995 г.* Одесса, с. 75-76.
- Журавлев, О. П. 1982. О методике полевых определений костей скелета домашних овец и коз из археологических памятников. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Новые методы археологических исследований*. Киев: Наукова думка, с. 205-216.
- Журавлев, О. П. 1989. Животноводство и охота в украинской лесостепи (I тысячелетие нашей эры). В: *Комплексные методы исследования археологических источников. Материалы к конференции 21 – 23 ноября 1989 г.* Москва, с. 11.
- Журавлев, О. П. 1990. *Развитие животноводства в украинской лесостепи в I тыс. н. э.* НА ІА НАН України, ф. 63, планова тема 195.
- Журавлев, О. П. 1991. Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья: Материалы международной конференции (Кишинев, 10 – 14 декабря 1990 г.)*. Киев, с. 137-138.
- Журавльов, О. П. 1995. Остеологічні визначення. В: Філок, О. В., Дубицький, О. С., Ступак, Д. В. 1995. *Звіт охоронні розкопки багатощарової пам'ятки в урочищі Сороче біля ст. Снітинка на Фастівщині у 1995 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/72.

- Журавльов, О. П. 1998. Свійські та дикі ссавці з давньоруського Пастирського городища. *Археологія*, 3, с. 31-40.
- Журавлев, О. П. 2001. *Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья*. Киев: ИА НАН Украины.
- Журавлев, О. П. 2003–2004. Животноводство и охота поселений Сокол и Лука-Каветчинская на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 4, с. 397-413.
- Журавлев, О. П. 2005. Результаты исследований остатков фауны. В: Петрашенко, В. А. *Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка*. Киев: Академперіодика, с. 223-225.
- Журавльов, О. П. 2008. Остеологічні матеріали з давньоруського Звягеля. В: Моця, О. П. (ред.). *Літописний Возв'язь (дослідження 1988 – 2007 рр)*. Київ: ІА НАН України, с. 79-109.
- Журавльов, О. П. 2016. Остеологічні матеріали з ранньослов'янського поселення Обухів 2. *In Sclavenia terra*, 1, с. 164-197.
- Захарук, Ю. М., Ратич, О. О. 1955. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів, Львівської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 5, с. 40-46.
- Калініченко, В. А., Пивоваров, С. В. 2013. Ланцетоподібні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії*, 1 (35), с. 23-43.
- Калініченко, В. А., Пивоваров, С. В. 2014. Середньовічні предмети озброєння дальнього бою з Рухотинського городища (уроч. Корнешти). *Археологічні студії*, 5, с. 254-277.
- Калініченко, В., Михайлина, Л., Пивоваров, С. 2020. Нові знахідки предметів озброєння і спорядження бойового коня з Ревнянського городища. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IV міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 82-84.
- Каравайко, Д. В., Горбаненко, С. А. 2012. *Господарство носіїв юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2010а. Осіле тваринництво у носіїв салтівської культури на Доні. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 490-501.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2010b. *Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне*. Киев: ИА НАН Украины.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.
- Краснов, Ю. А. 1971. *Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 174.
- Кухаренко, Ю. В. 1957. Раскопки на городище и селище Хотомель (предварительное сообщение). *Краткие сообщения ИИМК*, 68, с. 90-93.
- Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Москва: АН СССР. Свод археологических источников, Е 1-57.
- Кухаренко, Ю. В. 1963. Раскопки у с. Сахновки. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 243-250.
- Кучера, М. П. 1962. Древній Пліснеськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 12, с. 3-56.
- Ляпушкин, И. И. 1958. Карнауховское поселение. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62, с. 263-314.
- Максимов, Є. В., Петрашенко, В. О. 1980. Городище Монастирьок VIII–XIII ст. на Середньому Дніпрі. *Археологія*, 33, с. 3-20.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.
- Медведев, А. Ф. 1959. *Оружие Новгорода Великого*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 65.
- Медведев, А. Ф. 1966. *Ручное метательное оружие (луки и стрелы, самострел) VIII–XIV вв.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Е 1-36.
- Мезенцева, Г. Г. 1965. *Канівське поселення полян*. Київ: КГУ.
- Мельниковская, О. Н. 1967. *Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/43.
- Михайлина, Л. П. 1993. Формування слов'янського ранньофеодального міста на р. Прут. В: *Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. Матеріали історико-археологічного семінару*. Суми, с. 37-39.
- Михайлина, Л. П. 1997. *Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.* Чернівці: Рута.

- Михайлина, Л. П. 1999. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 3, с. 133-139.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.
- Михайлина, Л. П. 2014. Нові матеріали з Ревнянського гнізда поселень райковецької культури. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі: збірник наукових праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ: ІА НАН України; Харків: Майдан, с. 357-364.
- Михайлина, Л. П., Тимошук, Б. А. 1983. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII – X вв. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне на Днестре и Дунае*. Киев: Наукова думка, с. 205-219.
- Москаленко, А. Н. 1965. *Городище Титчиха. Из истории древнерусского поселения на Дону*. Воронеж: ВГУ.
- Недопако, Д. П. 2008. Залізні наконечники стріл (технологічний аспект). *Археологія*, 4, с. 70-76.
- Недопако, Д. П. 2009. Залізні вироби з Рухотина. *Археологія*, 4, с. 68-75.
- Ольговський, С. Я., Філюк, О. В., Дубицький, О. С., Лисенко, С. Д. *Звіт про охоронно-рятувальні дослідження біля с. Мала Снітинка Фастівського району Київської області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1994/102.
- Панікарський, А. В. 2014. Списи і дротики слов'ян раннього середньовіччя з пам'яток півдня Східної Європи. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі. Збірник наукових праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ: Харків: ІА НАН України; Майдан, с. 253-266.
- Пашкевич, Г. О., Петрашенко, В. А. 1982. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII – X ст. *Археологія*, 41, с. 46-62.
- Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка*. Киев: Академперіодика.
- Петров, В. П. 1963. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 209-233.
- Пивоваров, С. В. 2010. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (29), с. 41-54.
- Пивоваров, С. В. 2011. Дослідження слов'янського поселення VI – IX ст. поблизу с. Рідківці 2010 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2 (32), с. 22-37.
- Пивоваров, С. В., Ільків, М. В. 2014. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі: збірник наукових праць на пошану докт. іст. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ: ІА НАН України; Харків: Майдан, с. 345-356.
- Підоплічко, І. Г. 1937. До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове. *Наукові записки ПМК*, 2, с. 111-120.
- Підоплічко, І. Г. 1956. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*. Київ: АН УРСР, 2.
- Покровская, Е. Ф., Ковпаненко, Г. Т. 1959. Раскопки около сел Калантаевка и Стецовки на Тясмине в 1956 году. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 8, с. 30-36.
- Приходнюк, О. М. 1975. *Слов'яни на Поділлі (VI – VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. 1976. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось. В: Довженко, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яноноруської археології*. Київ: Наукова думка, с. 101-119.
- Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI – IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Київ; Чернівці: Прут.
- Приходнюк, О. М. 2003. Залізний реманент Пастирського городища. *Археологічні студії*, 2, с. 93-103.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Приходнюк, О. М., Журавлев, О. П., Горбаненко, С. А. 2005 – 2009. Животноводство и охота у жителей Пастырского городища. *Stratum plus*, 5, с. 640-676.
- Равдоникас, В. И. 1949. Старая Ладога (из итогов археологических исследований 1938 – 1947 гг.). *Советская археология*, 11, с. 5-54.
- Рафалович, И. А. 1968. Поселение VI – VII вв. у с. Ханска. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 113, с. 94-102.

- Рафалович, И. А. 1972. *Славяне VI – IX веков в Молдавии*. Кишинев: Штиинца.
- Рафалович, И. А. 1976. Раскопки средневекового селища Ханска. *Археологические открытия 1975 г.*, с. 460-461.
- Рафалович, И. А. 1977. Раскопки на поселении Ханска. *Археологические открытия 1976 г.*, с. 477-478.
- Русанова, И. П. 1973. *Славянские древности VI – VII вв. между Днепром и Западным Бугом*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Е I-25.
- Сергеева, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: ІА НАН України.
- Сергеева, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ, Харків: ІА НАН України, Майдан.
- Сергеева, М. С. 2019. *Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі*. Дисертація докт. іст.наук. ІА НАН України.
- Синиця, Є. В. 2009. Комплекс будівлі 6 з Канівського поселення (розкопки 2006 року). *Vita antiqua*, 7 – 8, с. 250-260.
- Скиба, А. В., Баранов, В. І., 2019. Нові дослідження на Пастирському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 317-319.
- Смирнова, Г. И. 1957. Работы западноукраинской экспедиции в 1954 году. *Краткие сообщения ИИМК*, 67, с. 101-107.
- Смирнова, Г. И. 1959. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2, с. 98-101.
- Смирнова, Г. И. 1960. Раннеславянское поселение у с. Незвисько на Днестре. *Památky archeologické*, LI, 1, с. 222-239.
- Смирнова, Л. И. 1994. Еще раз о тупых стрелах (к вопросу об охотничьем промысле в средневековом Новгороде). *Новгород и Новгородская земля*, 8: История и археология, с. 143-156.
- Старчук, І. Д. 1949. Розкопки на городищі Пліснесько. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1, с. 76-85.
- Старчук, І. Д. 1952. Розкопки городища Пліснеська в 1947 – 1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 379-85.
- Старчук, І. Д. 1955. Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 5, с. 32-35.
- Тельнов, Н. П., Рабинович, Р. А. 1990. Результаты работ на поселении Скок. *Археологические исследования в Молдавии в 1985 г.*, с. 194-212.
- Тельнов, Н. П., Рабинович, Р. А. 1992. Археологические раскопки на поселении Скок. *Археологические исследования в Молдавии в 1986 г.*, с. 208-223.
- Тельнов, Н. П., Рабинович, Р. А. 1999. Поселение Скок. Результаты исследований в 1988 г. *Stratum plus*, 5, с. 274-286.
- Тимошук, Б. А. 1973. Руины славянского города на р. Прут. *Археологические открытия 1972 г.*, с. 337-338.
- Тимошук, Б. О. 1976. *Слов'яни Північної Буковини V – IX ст.* Київ: Наукова думка.
- Тимошук, Б. А. 1990. *Восточнославянская община VI – X вв. н. э.* Москва: Наука.
- Тимченко, Н. Г. 1968. Фауна поселения Лепесовка. *Природная обстановка и фауна прошлого*, 4, с. 123-134.
- Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Киев: Наукова думка.
- Томенчук, Б. П. 2014. Исторична топографія і фортифікація ревнянського торгово-стратегічного центру на прутському перехресті транс'європейських шляхів. *Археологічні студії*, 5, с. 278-288.
- Топачевский, В. А. (ред.). 1985. *Природа Украинской ССР. Животный мир*. Киев: Наукова думка.
- Федоров, Г. Б. 1952. Работа Славяно-днестровской экспедиции. *Краткие сообщения ИИМК*, 44, с. 104-126.
- Федоров, Г. Б. 1953а. Городище Екимазуцы (работы Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г.). *Краткие сообщения ИИМК*, 50, с. 104-126.
- Федоров, Г. Б. 1953б. Славяне Поднепровья. В: Федоров, Г. Б. (ред.). *По следам древних культур. Древняя Русь*. Москва: Госкультпросветиздат, с. 121-154.
- Федоров, Г. Б. 1954. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии. *Краткие сообщения ИИМК*, 56, с. 8-23.
- Федоров, Г. Б. 1960. *Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э.* Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 89.
- Филипчук, М. А. 2010. Плісненський археологічний комплекс. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 345-357.

- Филипчук, М. А. 2012. *Слов'янські поселення VIII – X ст. в українському Прикарпатті*. Львів: Астролябія.
- Филипчук, А. М. 2020. Підсумки вивчення давнього Пліснеська. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 118.
- Філок, О. В. 1996. Слов'янські старожитності біля с. Мала Снітинка. *Фастівський державний краєзнавчий музей. Фастів, прес-музей: Науково-інформаційний бюлетень*, 6, с. 31-32.
- Філок, О. В., Дубицький, О. С., Ступак, Д. В. 1995. *Звіт охоронні розкопки багатощарової пам'ятки в урочищі Сороче біля ст. Снітинка на Фастівщині у 1995 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/72.
- Флерова, В. Е. 2001. *Резная кость Юго-Востока Европы IX – XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела – Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа)*. Москва: Алетейя.
- Флинт, В. И., Чугунов, Ю. Д., Смирин, В. М. 1970. *Млекопитающие СССР*. Москва: Мысль.
- Хавлюк, П. І. 1972. *Науковий звіт про розкопки археологічних пам'яток на території Південного Побужжя 1972 рік*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/78.
- Хвойка, В. В. 1905. *Городища Среднего Поднепровья. Труды XII Археологического съезда*, 1, с. 93-104.
- Цалкин, В. И. 1956. *Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 51.
- Цалкин, В. И. 1962. *К истории животноводства и охоты в Восточной Европе*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 107.
- Цалкин, В. И. 1966. *Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 135.
- Цалкин, В. И. 1969. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ. *Советская археология*, 4, с. 91-101.
- Шовкопляс, Г. М. 1957. Слов'янські пам'ятки в районі Канева (за матеріалами Київського історичного музею). *Археологія*, 10, с. 136-140.
- Юрьев, К. Б. 1957. Приложение к отчету. В: Смирнова, Г. И. *Экспедиционный отчет о раскопках поселения возле с. Мачала, Черновицкой области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/22, с. 21-22.
- Boessneck, J., Müller, H.-H., Teichert, M. 1964. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovisaries* Linne) und Zige (*Caprahircus* Linne). *Kühn-Archiv*, 78, Hefte 1 – 2, S. 1-125.
- Duerst, U. 1930. *Vergleichende Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säugern*, VII, 1: Methoden der vergleichenden morphologischen Forschung. Berlin; Wien.
- Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450 – 1450*, 66. Leiden; Boston: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004429574>
- Kratohvil, Z. 1969. Species criteria on the distal section of the Tibia in *Ovis ammon* F. *aries* L. and *Capra aegagrus* F. *hircus* L. *Acta veterinaria*, 38, p. 483-490.
- Schramm, Z. 1967. Rocznicze morfologiczne niektórych kości kozy i owczy. *Roczniki Wyzszej Szkoły w Poznaniu*, XXXVI, s. 107-133.

REFERENCES

- Abashyna, N. S., Kozak, D. N., Synytsia, Ye. V., Terpylovskiy, R. V. 2012. *Davni slov'iany. Arkheolohiia ta istoriia: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Starodavni svit.
- Antipina, E. E. 1997. *Metody rekonstruktsii osobennostei skotovodstva na iuge Vostochnoi Evropy v epokhu bronzy. Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 20-32.
- Antipina, E. E. 2004. *Arkheozoologicheskie issledovaniia: zadachi, potentsialnye vozmozhnosti i realnye rezultaty*. In: Antipina, E. E., Chernykh, E. N. (eds.). *Noveishie arkheozoologicheskie issledovaniia v Rossii: k stoletiiu so dnia rozhdeniia V. I. Tsalkina*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury, s. 7-33.
- Antipina, E. E. 2005. *Miasnye produkty v srednevekovom gorode – proizvodstvo ili potreblenie?* In: Chernykh, E. N., Zavialov, V. I. (eds.). *Arkheologiia i estestvenno-nauchnye metody*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury, s. 159-180.
- Antipina, E. E. 2007. *Metody modelirovaniia otноситelnoi chislennosti domashnikh zhivotnykh v khoziaistve drevnikh poselenii: ot osteologicheskogo spektra k sostavu stada. Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Yevropy*, 7: Vid neolitu do kimeriitsiv, s. 297-303.
- Antipina, E. E. 2008. *Sostav drevnego stada domashnikh zhivotnykh: logicheskie approksimatsii. Opus: mezhdistsiplinarnye issledovaniia v arkheologii*, 6, s. 67-85.

- Antipina, E. E., Lebedeva, E. Iu. 2005. Opyt kompleksnogo arkhеobiologicheskogo issledovaniia zemledeliia i skotovodstva: modeli vzaimodeistviia. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 70-78.
- Arsenev, V. K. 1987. *V debriakh Ussuriiskogo kraia*. Moskva: Mysl.
- Aulikh, V. V. 1963. Slavianskoe poselenie u s. Ripneva (Ripnev I) Lvovskoi oblasti. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, s. 366-381.
- Baran, V. D. 1988. *Prazhskaia kultura Podnestrovia (po materialam poselenii u s. Rashkov)*. Kiev: Naukova dumka.
- Baran, Ya. V. 2004. *Slov'ianska obshchyna*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Bielan, N. H. 1977. Do istorii myslyvstva i tvarynnytstva u plemen Pravoberezhnoi Ukrainy u I tysiacholitti n. e. *Arkheolohiia*, 24, s. 29-37.
- Belan, N. G. 1978. Fauna gorodishcha Monastyrek na Srednem Dnepre. In: Gening, V. F. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-109.
- Belan, N. G., Zhuravlev, O. P. 1992. Fauna gorodishcha Bashmachka. In: Smilenko, A. T. *Gorodishche Bashmachka III – IV vv*. Kiev: Naukova dumka, s. 123-130.
- Berezovets, D. T. 1959. Slavianskie poseleniia v uste Tiasmina. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 8, s. 37-45.
- Berezovets, D. T. 1963. Poselenie ulichei na r. Tiasmin. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, s. 146-208.
- Berniakovich, K. V. 1954. Issledovaniia drevneslavianskogo poseleniia VIII–IX vv. v g. Uzhgorode. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 3, s. 39-48.
- Bidzilia, V. I. 1964. Poseleniia Haliish-Lovachka (za materialamy rozkopok T. Lehotskoho). *Arkheolohiia*, 17, s. 92-143.
- Bidzilia, V. I. 1971. *Istoriia kultury Zakarpattia na rubezhi nashoi ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bohusevych, V. A. 1952. Kanivska arkheolohichna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 3, s. 141-153.
- Bondarchik, V. K. (ed.). 1979. *Pamiatniki narodnoi arkhitektury i byta Belorussii*. Minsk: Polymia.
- Braichevskii, M. Iu. 1951. Raboty na Pastyrskom gorodishche v 1949 g. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 6, s. 155-164.
- Braichevskii, M. Iu. 1955. Novi rozkopky na Pastyrskomu horodyshchi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 5, s. 67-76.
- Braichevskii, M. Iu. 1957. Issledovaniia Pastyrskogo gorodishcha v 1955 g. *Kratkie soobshcheniia IA USSR*, 7, s. 94-96.
- Vinnikov, A. Z., Gorbanenko, S. A. 2013. Selskoe khoziaistvo zhiteliv Zhivotinnogo gorodishcha. *Stratum plus*, 5, s. 347-357.
- Voznesenskaia, G. A. 1981. Kuznechnoe proizvodstvo na slavianskikh pamiatnikakh Srednego Podnestrovia. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 20-35.
- Gaidukov, P. G., Makarov, N. A. 1993. Novye arkheologicheskie materialy o pushnom promysle v Drevnei Rusi. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia*, 7, s. 179-188.
- Goltseva, N. V. 1979. Raskopki slavianskogo poseleniia VIII–X vv. Glinzheny V. *Arkheologicheskie otkrytiia 1978 g.*, s. 485.
- Goltseva, N. V. 1980. Issledovaniia slavianskogo poseleniia VIII–X vv. Glinzheny V. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 g.*, s. 402.
- Gopak, V. D. 1976. Tekhnika kuznechnogo remesla u vostochnykh slavian vo vtoroi polovine I tysiacheletiia n. e. (Dneprovsko-Dnestrovskoe mezhdureche). *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 46-56.
- Gopak, V. D. 1988. Metallograficheskii analiz kuznechnykh izdelii. Prilozhenie 2. In: Maksimov, E. V., Petrashenko, V. A. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na srednem Dnepre*. Kiev: Naukova dumka, s. 118-130.
- Horbanenko, S. A. 2003. Do istorii tvarynnytstva u slov'ian Livoberezhzhia Dnipro ostannoii chverti I tys. n. e. *Arkheolohiia*, 2, s. 113-122.
- Horbanenko, S. A. 2007. *Zemlerobstvo i tvarynnytstvo slov'ian Livoberezhzhia Dnipro druhoi polovyny I tys. n. e.* Kyiv: Akadempriodyka.
- Horbanenko, S. A. 2018. Porivnialnyi analiz silskoho hospodarstva peredodnia utvorennia Davnoi Rusi. *Arkheolohiia i daunia istoriia Ukrainy*, 1 (26), s. 301-320.
- Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P., Pashkevych, H. O. 2008. *Silske hospodarstvo zhyteliv Pastyrskoho horodyshcha*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo daonikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. – I tys. n. e.)*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Gorbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2011. Obobshchaiushchii analiz selskogo khoziaistva nositelei saltovskoi kultury. *Materialy i doslidzhennia po arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 11, s. 228-239.
- Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

- Horbanenko, S. A., Sherstiuk, V. V., Sydorenko, O. V. 2015. Skarb hospodarskykh znariad davnoruskoho chasu z okolyts s. Horodyshe na Poltavshchyni. *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprov'ia* – 2015, s. 77-96.
- Hotun, I. A. 1993. Rekonstruktsii remisnychkh ta hospodarchykh budivel davnoruskoho poselennia Avtunychi. *Arkheolohiia*, 4, s. 59-71.
- Hotun, I. A. 2003. Typy budivel. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 156-182.
- Gromova, V. I. 1950. *Opredelitel mlekopitaiushchikh SSSR po kostiam skeleta. Opredelitel po krupnym trubchatym kostiam (s albomom risunkov)*. Moskva: AN SSSR. Trudy Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda, IX, 1.
- Gromova, V. I. 1953. *Osteologicheskie otlichiiia rodov Capra (kozly) i Ovis (barany). Rukovodstvo dlia opredeleniia iskopaemykh ostatkov*. Moskva: AN SSSR. Trudy Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda, X, 1.
- Gromova, V. I. 1960. *Opredelitel mlekopitaiushchikh SSSR po kostiam skeleta. Opredelitel po krupnym kostiam zapliusny*. Moskva: AN SSSR. Trudy Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda, XIV, 2.
- Dmitriev, N. G. 1978. *Porody skota po stranam mira*. Leningrad: Kolos.
- Dovzhenok, V. I., Linka, N. V. 1959. Raskopki rannoslavianskikh poselenii v nizhnem techenii r. Ros. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, s. 102-113.
- Dubytskyi, O. S., Filiuk, O. V. 1995. Okhoronni doslidzhennia bahatosharovoho poselennia bilia s. Mala Snitynka na Kyivshchyni. In: *Drevnie kultury i tsivilizatsii Vostochnoi Evropy. Materialy vtoroi mezhdunarodnoi arkheologicheskoi konferentsii studentov i molodykh uchenykh. Odessa, fevral 1995 g.* Odessa, s. 75-76.
- Zhuravlev, O. P. 1982. O metodike polevykh opredelenii kostei skeleta domashnikh ovets i koz iz arkheologicheskikh pamiatnikov. In: Gening, V. F. (ed.). *Novye metody arkheologicheskikh issledovaniia*. Kiev: Naukova dumka, s. 205-216.
- Zhuravlev, O. P. 1989. Zhivotnovodstvo i okhota v ukrainskoi lesostepi (I tysiacheletie nashei ery). In: *Kompleksnye metody issledovaniia arkheologicheskikh istochnikov. Materialy k konferentsii 21 – 23 noiabria 1989 g.* Moskva, s. 11.
- Zhuravlev, O. P. 1990. *Razvitie zhivotnovodstva v ukrainskoi lesostepi v I tys. n. e.* NA IA NAN Ukrainy, f. 63, planova tema 195.
- Zhuravlev, O. P. 1991. Zhivotnovodstvo i okhota u plemen epokhi bronzy na territorii Severnogo Prichernomoria i Priazovia. In: *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria: Materialy mezhdunarodnoi konferentsii (Kishinev, 10 – 14 dekabria 1990 g.)*. Kiev, s. 137-138.
- Zhuravlov, O. P. 1995. Osteolohichni vyznachennia. In: Filiuk, O. V., Dubytskyi, O. S., Stupak, D. V. *Zvit okhoronni rozkopky bahatosharovoi pam'iatky v urochyshe Soroche bilia st. Snitynka na Fastivshchyni u 1995 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/72.
- Zhuravlov, O. P. 1998. Sviiski ta dyki ssavtsi z davnoruskoho Pastyrs'koho horodyshe. *Arkheolohiia*, 3, s. 31-40.
- Zhuravlev, O. P. 2001. *Osteologicheskie materialy iz pamiatnikov epokhi bronzy lesostepnoi zony Dneprodonskogo mezhdurech'ia*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Zhuravlev, O. P. 2003–2004. *Zhivotnovodstvo i okhota poselenii Sokol i Luka-Kavetchinskaia na Srednem Dnestre*. *Stratum plus*, 4, s. 397-413.
- Zhuravlev, O. P. 2005. Rezultaty issledovaniia ostatkov fauny. In: Petrashenko, V. A. *Drevnerusskoe selo. Po materialam poseleniia u s. Grigorovka*. Kiev: Akademperiodika, s. 223-225.
- Zhuravlov, O. P. 2008. Osteolohichni materialy z davnoruskoho Zviahelia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Litopysnyi Vozviah (doslidzhennia 1988 – 2007 rr)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 79-109.
- Zhuravlov, O. P. 2016. Osteolohichni materialy z rannoslav'ianskoho poselennia Obukhiv 2. In *Slave- nia terra*, 1, s. 164-197.
- Zakharuk, Yu. M., Ratych, O. O. 1955. Slov'ianske poselennia bilia s. Ripniv, Lvivskoi oblasti. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 5, s. 40-46.
- Kalinichenko, V. A., Pyvovarov, S. V. 2013. Lantsetopodibni nakonechnyky stril z Rukhotyna (uroch. Korneshty). *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii ta etnohrafii*, 1 (35), s. 23-43.
- Kalinichenko, V. A., Pyvovarov, S. V. 2014. Serednovichni predmety ozbroiennia dalnogo boiu z Rukhotynskoho horodyshe (uroch. Korneshty). *Arkheolohichni studii*, 5, s. 254-277.
- Kalinichenko, V., Mykhailyna, L., Pyvovarov, S. 2020. Novi znakhidky predmetiv ozbroiennia i sporiadzhennia boiovoho konia z Revnianskoho horodyshe. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei IV mizhnarodnogo naukovo seminaru (m. Chernivtsi, 11 hrudnia 2020 r.)*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 82-84.
- Karavaiko, D. V., Horbanenko, S. A. 2012. *Hospodarstvo nosiiv yukhnivskoi kultury*. Kyiv: Naukova dumka.

- Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2010a. Osile tvarynnytstvo u nosiiv saltivskoi kultury na Donu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoj ta serednovichnoi arkheolohii, s. 490-501.
- Koloda, V. V., Gorbanenko, S. A. 2010b. *Selskoe khoziaistvo nositelei saltovskoi kultury v lesostepnoi zone*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Sil'ske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Krasnov, Iu. A. 1971. *Ranne zemledelie i zhivotnovodstvo v lesnoi polose Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 174.
- Kukhareno, Iu. V. 1957. Raskopki na gorodishche i selishche Khotomel (predvaritelnoe soobshchenie). *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 68, s. 90-93.
- Kukhareno, Iu. V. 1961. *Srednevekovye pamiatniki Polesia*. Moskva: AN SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-57.
- Kukhareno, Iu. V. 1963. Raskopki u s. Sakhnovki. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, s. 243-250.
- Kuchera, M. P. 1962. Drevnii Plisnesk. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 12, s. 3-56.
- Liapushkin, I. I. 1958. Karnaukhovskoe poselenie. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 62, s. 263-314.
- Maksymov, Ye. V., Petrashenko, V. O. 1980. Horodyshe Monastyrok VIII—XIII st. na Serednomu Dnipro. *Arkheolohiia*, 33, s. 3-20.
- Maksimov, E. V., Petrashenko, V. A. 1988. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na srednem Dnepre*. Kiev: Naukova dumka.
- Medvedev, A. F. 1959. *Oruzhie Novgoroda Velikogo*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 65.
- Medvedev, A. F. 1966. *Ruchnoe metatelnoe oruzhie (luki i strely, samostrel) VIII – XIV vv.* Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-36.
- Mezentseva, H. H. 1965. *Kanivske poselennia polian*. Kyiv: KHU.
- Melnikovskaia, O. N. 1967. *Otchet o robotakh Iukhnovskogo otriada Pridneprovskoi ekspeditsii za 1967 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/43.
- Mykhailyna, L. P. 1993. Formuvannia slov'ianskoho rannofeodalnoho mista na r. Prut. In: *Rol rannikh miskykh tsestriv v stanovleni Kyivskoi Rusi. Materialy istoryko-arkheolohichnoho seminaru*. Sumy, s. 37-39.
- Mykhailyna, L. P. 1997. *Naselennia Verkhnoho Popruttia VIII – X st.* Chernivtsi: Ruta.
- Mykhailyna, L. P. 1999. Skotarstvo u hospodarskii diialnosti skhidnykh slov'ian mizh Dniprom i Karpatamy. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 3, s. 133-139.
- Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII – X st. mizh Dniprom i Karpatamy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Mykhailyna, L. P. 2014. Novi materialy z Revnianskoho hnyzda poselen raikovetskoj kultury. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi: zbirnyk naukovykh prats na poshanu dokt. ist. nauk, prof. D. N. Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv: IA NAN Ukrainy; Kharkiv: Maidan, s. 357-364.
- Mikhailina, L. P., Timoshchuk, B. A. 1983. Slavianskie pamiatniki basseina Verkhnego Pruta VIII—X vv. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane na Dnestre i Dunae*. Kiev: Naukova dumka, s. 205-219.
- Moskalenko, A. N. 1965. *Gorodishche Titchikha. Iz istorii drevnerusskogo poseleniia na Donu*. Voronezh: VGU.
- Nedopako, D. P. 2008. Zalizni nakonechnyky stril (tehnolohichniy aspekt). *Arkheolohiia*, 4, s. 70-76.
- Nedopako, D. P. 2009. Zalizni vyroby z Rukhotyna. *Arkheolohiia*, 4, s. 68-75.
- Olhovskiy, S. Ya., Filiuk, O. V., Dubytskyi, O. S., Lysenko, S. D. *Zvit pro okhoronno-riatuvalni doslidzhennia bilia s. Mala Snitynka Fastivskoho raionu Kyivskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1994/102.
- Panikarskyi, A. V. 2014. Spysy i drotyky slov'ian rannoho serednovichchia z pam'iatok pivdnia Skhidnoi Yevropy. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu dokt. ist. nauk, prof. D. N. Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv: IA NAN Ukrainy; Maidan, s. 253-266.
- Pashkevych, H. O., Petrashenko, V. A. 1982. Zemlerobstvo i skotarstvo v Serednomu Podniprovi v VIII—X st. *Arkheolohiia*, 41, s. 46-62.
- Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo. Po materialam poseleniia u s. Grigorovka*. Kiev: Akadempriodyka.
- Petrov, V. P. 1963. Stetsovka, poselenie tretei chetverti I tysiacheletia n. e. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, s. 209-233.
- Pyvovarov, S. V. 2010. Okhoronni arkheolohichni doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok na Bukovyni u 2009 r. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1 (29), s. 41-54.
- Pyvovarov, S. V. 2011. Doslidzhennia slov'ianskoho poselennia VI—IX st. poblyzu s. Ridkivtsi 2010 r. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2 (32), s. 22-37.

- Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V. 2014. Ridkivske poselennia raikovetskoj kultury u Verkhnomu Poprutti. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venedio do Rusi: zbirnyk naukovykh prats na poshanu dokt. ist. nauk, prof. D. N. Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv: IA NAN Ukrainy; Kharkiv: Maidan, s. 345-356.
- Pidoplichko, I. H. 1937. Do pytannia pro sviiski tvaryny trypils'kykh poselen Khalep'ia, Andriivka, Usatove. *Naukovi zapysky IIMK*, 2, s. 111-120.
- Pidoplichko, I. H. 1956. *Materialy do vyvchennia mynulykh faun URSR*. Kyiv: AN URSR, 2.
- Pokrovskaja, E. F., Kovpanenko, G. T. 1959. Raskopki okolo sel Kalantaevka i Stetsovki na Tiasmene v 1956 godu. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 8, s. 30-36.
- Prykhodniuk, O. M. 1975. *Slov'iany na Podilli (VI – VII st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1976. Rannoserednovichne slov'ianske poselennia na r. Ros. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z slov'ianoruskoi arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 101-119.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Prydniprova VI – IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 2001. *Stepove naseleння Ukrainy ta skhidni slov'iany (druha polovyna I tys. n. e.)*. Kyiv; Chernivtsi: Prut.
- Prykhodniuk, O. M. 2003. Zaliznyi remanent Pastyrskoho horodyshcha. *Arkheolohichni studii*, 2, s. 93-103.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskoe horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prikhodniuk, O. M., Zhuravlev, O. P., Gorbanenko, S. A. 2005–2009. Zhivotnovodstvo i okhota u zhitelei Pastyrskogo gorodishcha. *Stratum plus*, 5, s. 640-676.
- Ravdonikas, V. I. 1949. Staraiia Ladoga (iz itogov arkheologicheskikh issledovaniia 1938–1947 gg.). *Sovetskaia arkheologiia*, 11, s. 5-54.
- Rafalovich, I. A. 1968. Poselenie VI–VII vv. u s. Khanska. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 113, s. 94-102.
- Rafalovich, I. A. 1972. *Slaviane VI – IX vekov v Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa.
- Rafalovich, I. A. 1976. Raskopki srednevekovogo selishcha Khanska. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 g.*, s. 460-461.
- Rafalovich, I. A. 1977. Raskopki na poselenii Khanska. *Arkheologicheskie otkrytiia 1976 g.*, s. 477-478.
- Rusanova, I. P. 1973. *Slavianskie drevnosti VI – VII vv. mezhdū Dneprom i Zapadnym Bugom*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E I-25.
- Serhieieva, M. S. 2011. *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyievi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Serhieieva, M. S. 2015. *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv, Kharkiv: IA NAN Ukrainy, Maidan.
- Serhieieva, M. S. 2019. *Kostorizne ta derevoobrobni remesla na terytorii Pivdennoi Rusi*. Dysertatsiia dokt. ist.nauk. IA NAN Ukrainy.
- Synytsia, Ye. V. 2009. Kompleks budivli 6 z Kanivskoho poselennia (rozkopky 2006 roku). *Vita antiqua*, 7–8, s. 250-260.
- Skyba, A. V., Baranov, V. I., 2019. Novi doslidzhennia na Pastyrskom horodyshchi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukrainy 2017 r.*, s. 317-319.
- Smirnova, G. I. 1957. Raboty zapadnoukrainskoi ekspeditsii v 1954 godu. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 67, s. 101-107.
- Smirnova, H. I. 1959. Pidsumky doslidzhen verkhnikh shariv Nezviskoho poselennia. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 2, s. 98-101.
- Smirnova, G. I. 1960. Rannelslavianskoe poselenie u s. Nezvisko na Dnestre. *Pamiatky archeologické*, LI, 1, s. 222-239.
- Smirnova, L. I. 1994. Eshche raz o tupykh strelakh (k voprosu ob okhotnichem promysle v srednevekovom Novgorode). *Novgorod i Novgorodskaia zemlia*, 8: Istoriiia i arkheologiia, s. 143-156.
- Starchuk, I. D. 1949. Rozkopky na horodyshchi Plisnesko. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 1, s. 76-85.
- Starchuk, I. D. 1952. Rozkopky horodyshcha Plisneska v 1947–1948 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 3, s. 379-85.
- Starchuk, I. D. 1955. Rozkopky na horodyshchi Plisnesko v 1949 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 5, s. 32-35.
- Telnov, N. P., Rabinovich, R. A. 1990. Rezultaty rabot na poselenii Skok. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1985 g.*, s. 194-212.
- Telnov, N. P., Rabinovich, R. A. 1992. Arkheologicheskie raskopki na poselenii Skok. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1986 g.*, s. 208-223.
- Telnov, N. P., Rabinovich, R. A. 1999. Poselenie Skok. Rezultaty issledovaniia v 1988 g. *Stratum plus*, 5, s. 274-286.
- Timoshchuk, B. A. 1973. Ruiny slavianskogo goroda na r. Prut. *Arkheologicheskie otkrytiia 1972 g.*, s. 337-338.
- Tymoshchuk, B. O. 1976. *Slov'iany Pivnichnoi Bukovyny V – IX st.* Kyiv: Naukova dumka.
- Timoshchuk, B. A. 1990. *Vostochnoslavianskaia obshchina VI – X vv. n. e.* Moskva: Nauka.

- Timchenko, N. G. 1968. Fauna poseleniia Lepesovka. *Prirodnaia obstanovka i fauna proshlogo*, 4, s. 123-134.
- Timchenko, N. G. 1972. *K istorii okhoty i zhyvotnovodstva v Kievskoi Rusi (Srednee Podneprove)*. Kiev: Naukova dumka.
- Tomenchuk, B. P. 2014. Istorychna topohrafiia i fortyfikatsiia revnianskoho torhovo-stratehichnoho tsentru na prutskomu perekhresti trans'ievropeyskykh shliakhiv. *Arkheolohichni studii*, 5, s. 278-288.
- Topachevskii, V. A. (ed.). 1985. *Priroda Ukrainiskoi SSR. Zhyvotnyi mir*. Kiev: Naukova dumka.
- Fedorov, G. B. 1952. Rabota Slaviano-dnestrovskoi ekspeditsii. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 44, s. 104-126.
- Fedorov, G. B. 1953a. Gorodishche Ekimausy (raboty Slaviano-Dnestrovskoi ekspeditsii v 1951 g.). *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 50, s. 104-126.
- Fedorov, G. B. 1953b. Slaviane Podnestrovia. In: Fedorov, G. B. (ed.). *Po sledam drevnikh kultur. Drevniia Rus*. Moskva: Goskultprosvetizdat, s. 121-154.
- Fedorov, G. B. 1954. Itogi trekhletnikh rabot v Moldavii v oblasti slaviano-russkoi arkheologii. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 56, s. 8-23.
- Fedorov, G. B. 1960. *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia v I tys. n. e.* Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 89.
- Fylypchuk, M. A. 2010. Plisnenskyi arkheolohichnyi kompleks. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnorusskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 345-357.
- Fylypchuk, M. A. 2012. *Slov'ianski poseleniia VIII – X st. v ukrainskomu Prykarpatti*. Lviv: Astroliabiia.
- Fylypchuk, A. M. 2020. Pidsumky vyvchennia davnoho Plisneska. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukrainy 2018 r.*, s. 118.
- Filiuk, O. V. 1996. Slovi'ianski starozhytnosti bilia s. Mala Snitynka. *Fastivskiy derzhavnyi kraieznavchyi muzei. Fastiv, pres-muzei: Naukovo-informatsiinyi biuleten*, 6, s. 31-32.
- Filiuk, O. V., Dubytskyi, O. S., Stupak, D. V. 1995. *Zvit okhoronni rozkopky bahatosharovoi pam'iatky v urochyshtsi Soroche bilia st. Snitynka na Fastivshchyni u 1995 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/72.
- Flerova, V. E. 2001. *Reznaia kost Iugo-Vostoka Evropy IX – XII vekov: iskusstvo i remeslo (po materialam Sarkela – Beloi Vezhi iz kolektsii Gosudarstvennogo Ermitazha)*. Moskva: Aleteiia.
- Flint, V. I., Chugunov, Iu. D., Smirin, V. M. 1970. *Mlekopitaiushchie SSSR*. Moskva: Mysl.
- Khavliuk, P. I. 1972. *Naukovyi zvit pro rozkopky arkheolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia 1972 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/78.
- Khvoika, V. V. 1905. Gorodishcha Srednego Podneprovia. *Trudy XII Arkheologicheskogo sieezda*, 1, s. 93-104.
- Tsalkin, V. I. 1956. *Materialy dlia istorii skotovodstva i okhoty v Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 51.
- Tsalkin, V. I. 1962. *K istorii zhyvotnovodstva i okhoty v Vostochnoi Evrope*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 107.
- Tsalkin, V. I. 1966. *Drevnee zhyvotnovodstvo plemen Vostochnoi Evropy i Srednei Azii*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 135.
- Tsalkin, V. I. 1969. Fauna iz raskopok borshevskikh i romenskikh gorodishch. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 91-101.
- Shovkoplaias, H. M. 1957. Slovi'ianski pam'iatky v raioni Kaneva (za materialamy Kyivskoho istorychnoho muzeiu). *Arkheolohiia*, 10, s. 136-140.
- Iurev, K. B. 1957. Prilozhenie k otchetu. In: Smirnova, G. I. *Ekspeditsionnyi otchet o raskopkakh poseleniia vozle s. Machala, Chernovitskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/22, s. 21-22.
- Boessneck, J., Müller, H.-H., Teichert, M. 1964. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovisaries* Linne) und Zige (*Caprahircus* Linne). *Kühn-Archiv*, 78, Hefte 1–2, S. 1-125.
- Duerst, U. 1930. *Vergleichende Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säugern*, VII, 1: Methoden der vergleichenden morphologischen Forschung. Berlin; Wien.
- Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450 – 1450*, 66. Leiden; Boston: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004429574>.
- Kratochvil, Z. 1969. Species criteria on the distal section of the Tibia in *Ovis ammon* F. *aries* L. and *Capra aegagrus* F. *hircus* L. *Acta veterinaria*, 38, p. 483-490.
- Schramm, Z. 1967. Rocznicze morfologiczne niektorych kości kozy i owzy. *Roczniki Wyzszej Szkoły w Poznaniu*, XXXVI, s. 107-133.

O. P. Zhuravlyov, S. A. Gorbanienko

RAIKY CULTURE: ANIMAL HUSBANDRY vs HUNTING

The article refers to two important branches of providing the early Slavs with meat products that are animal husbandry and hunting. The analysis was performed on mammalian osteological materials. Relevant tools and objects are additional data for evaluation. First of all, they are implements of animal husbandry and hunting, as well as data on objects characterizing animal husbandry.

The source database now consists of materials from 22 sites (appendix 1; fig. 1). Archaeozoological determinations were carried out in 18 settlements (tables 1–6). One of the co-authors of the article conducted nine of them (O. P. Zhuravlyov; appendix 2). All the archaeozoological identifications form a database for general statistical analysis of animal husbandry and hunting and for determining their role in life support (fig. 2; 6; 10). The definitions made by O. P. Zhuravlev also add to the understanding of age gradation of domestic animals (table 2) and of the evaluation of domestic animal breeds.

Separate studies of objects (from settlements to homesteads and specific barns) supplement a knowledge about keeping domestic animals (fig. 3). According to archeological data, the relevant hunting objects of the early Slavs are currently unavailable for analysis.

Implements of animal husbandry (fig. 4) and hunting (fig. 7; 8) complement the understanding of the essence of these industries, although they do not add significant information. It is possible to characterize small plastics (figures of animals from clay (fig. 5) and small plastics (fig. 9), made as amulets of hunters and / or «in honor» of cult of a certain wild animal) in a similar way.

According to the correlation between animal husbandry (reproductive industry) and hunting (appropriative industry), we can highlight two management options:

- 1) due to animal husbandry (due to anthropogenic load, or social stratification of society and specialization);
- 2) due to the optimal use of wildlife resources and agricultural work, with the predominance of the latter.

The first variant is closer to indicators of the Saltiv culture. It is mainly characteristic of «internal» monuments. The second variant is closer to indicators of the Romny culture. It is located geographically on the periphery of the Raiky culture area.

Keywords: the Slavs, the last quarter of the 1st millennium AD, Raiky culture, archaeozoology, mammals, animal husbandry, hunting, reproductive economy, appropriative economy.

Одержано 12.06.2020

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України.

GORBANENKO Serhiy, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України.

ZHURAVLYOV Oleh, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine.

Stamati, I. 2019. *The Slavic Dossier. Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova: Between State Propaganda and Scholarly Endeavor. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, 53. Leiden; Boston: Brill, 328 p.

В роботі «The Slavic Dossier» Юрій Стаматі намагається зрозуміти причини появи двох різних дискурсів про місце слов'ян на території Молдови та їх роль у генезі молдаван та їх культури в середньовічний період в радянській археології. Його аналіз виходить за межі утилітарного сприйняття радянської археології. Щоб досягти цього, Стаматі не лише ставить під сумнів політичний контекст, у якому виникли ці дискурси, але також розглядає історію молдавського археологічного поля, особисті профілі археологів, їх теоретичну та ідеологічну прихильність, взаємозв'язки та взаємодію між собою всередині та поза археологічне поле.

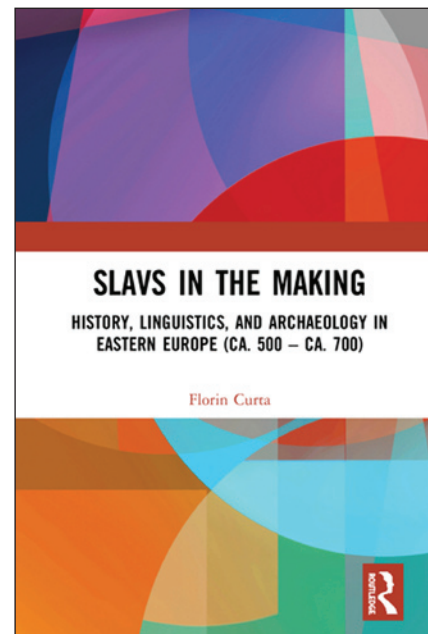
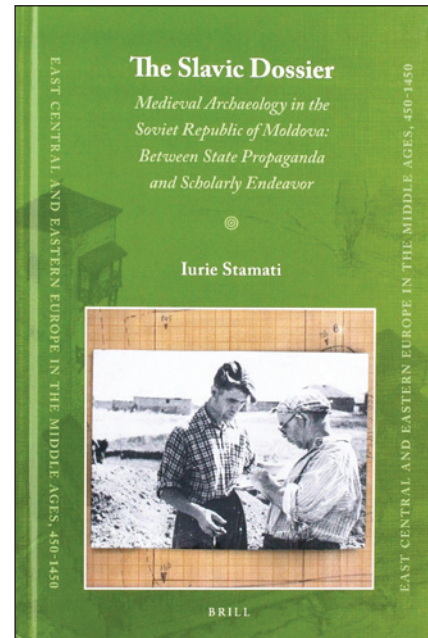
*На основі
анотації з видання*

Curta, F. 2021. *Slavs in the Making History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500 – ca. 700)*. 1st edition. London; New York: Routledge, 366 p. (Published September 29, 2020 by Routledge).

Автор «Slavs in the Making» по-новому робить огляд археологічних даних із частин слов'яномовної Європи на північ від Нижнього Дунаю, включаючи сучасні території Чехії, Словаччини, Польщі, Білорусі, України та Росії.

Нічого не відомо про те, як мешканці цих віддалених земель називали себе протягом VI ст., чи вони говорили слов'янською мовою. У книзі зроблено критичний огляд археологічних даних із цих регіонів і поставлено під сумнів їхній зв'язок зі «слов'янами», що часто сприймалося як само собою зрозуміле. У ній також йдеться про лінгвістичні дані — насамперед про назви річок та інших водойм, — які використовували для ідентифікації споконвічної батьківщини слов'ян і з яких, як вважають, почалася їх міграція до Нижнього Дунаю. Саме в цій галузі соціолінгвістика може запропонувати серйозну альтернативу моделі мовного дерева, яка сьогодні є улюбленою в лінгвістичній палеонтології. Питання про те, як найкраще пояснити поширення слов'ян, досі є відкритим.

У цій книзі зроблено спробу дати відповідь на питання, а не тільки критика методу лінгвістичної палеонто-

логії, на якому заснована теорія слов'янської міграції і батьківщини. У книзі запропоновано модель інтерпретації, засновану на ідеї, що (загальна) слов'янська мова не може бути результатом слов'янської міграції. Вона звертається до питання міграції в археології ранньосередньовічної Східної Європи і приводить вагомий аргумент на користь детальнішої інтерпретації археологічних свідчень мобільності. Вона адресована вченим і студентам, які цікавляться середньовічною історією, міграцією та історією Східної і Центральної Європи.

На основі
анотації з видання

Горбаненко, С. А. (ред.). 2020. *Побутова магія східних слов'ян за археологічними даними: нариси*. С. А. Горбаненко, І. А. Готун, Ю. О. Пуголовок. Київ: Наукова думка, 176 с.

Пропонуємо увазі шановного читача добірку нарисів з приводу умовної категорії зафіксованих археологічно процесів і явищ, що репрезентують деякі аспекти духовного життя східних слов'ян. До збірки ввійшли огляди матеріалів щодо домобудування і «закладної жертви», печі як вівтаря (розглянуто два аспекти: жито як підсилювач магії печі; піч як прихисток домовика), першого археологічно зафіксованого дідуха, а також «магічного» посуду. Переважно есе засвідчують хліборобський характер наших предків.

Вступ (С. Горбаненко). Вірування наших предків не раз ставали предметом різноманітних досліджень археологів, істориків, етнографів. Майже завжди у поле зору вчених потрапляли питання «глобального» світосприйняття, його відображення в матеріальній культурі тощо. Основою цієї збірки є переважно речі та явища, що досі не ставали предметом спеціального дослідження, або й узагалі нещодавно

виявлені завдяки ретельній фіксації й зіставленню даних. Ми уникаємо крайнощів: від очевидних нічим не підкріплених спекуляцій, до не менш очевидних давно доведених фактів.

Ми не ставили за мету обмежуватися певними територіальними та хронологічними рамками: в основу самої ідеї створення збірки переважно покладено матеріали та явища, з якими автор зіткнувся безпосередньо у результаті опрацювання матеріалів із досліджених пам'яток. У підсумку виявилось, що в основу добірки покладено головним чином матеріали слов'яно-руського часу території проживання східних слов'ян: I – початок II тис. н. е. ареалів поширення слов'янських археологічних культур та їхнього спадкоємця – давньоруської культури.

Нарис перший. Домобудування і закладна жертва (С. Горбаненко). Зафіксовано кілька видів «закладної жертви»: збіжжя, рештки тварин, конструкцій опалювального пристрою і певні предмети (астралаги, ключ, прикраси – що мали матеріальну чи сакральну цінність). Усі ці випадки достатньо зрозумілі та легко можуть бути пояснені з позицій екстраполяції їхнього значення на добробут і захист житла та його господаря. Вочевидь, кожен господар добирав «закладну жертву» за власним уподобанням і відповідно до своєї «сфери діяльності».

Жертви можна умовно поділити на два варіанти: 1) безпосередньої екстраполяції значення на символ (зерно і горщики – їжа, рештки ди-

ких тварин, прикраси); 2) двоступеневої екстраполяції: символіка предмета — його символ для житла (астрагали, ключі).

Турячі роги варто зарахувати до обох варіантів.

Випадки «поховання» старих печей у ході перебудови жител вважаємо винятком, який, однак, за змістом також доволі подібний до наведених «класичних закладних жертв». Різниця ж полягає в тому, що відрізняються не лише жертви, а й момент їхнього закладання: на початку будівництва житла, коли воно ще не має власного «характеру», чи в ході перебудови вже наявної споруди, яка вже набула власного сакрального значення.

Нариси другий і третій. Піч як вітвар (вступне слово) (Ю. Пуголовок, С. Горбаненко). Організація життєвого простору відіграла у слов'ян важливу роль. Будинки розглядають як точку відліку у просторі, яка сприяє формуванню зв'язків у системі «навколишній світ — людина». Найважливішим елементом цього простору, доступним для вивчення за археологічними джерелами, є житло. На одному з елементів облаштування печі зупинимось детальніше. Предметом цього дослідження є аналіз «ірраціональної» деталі, яка не впливала на функціонування приладу з прагматичного погляду.

Жито як підсилювач магії печі (нарис другий) (С. Горбаненко). У нарисі описано випадки виявлення зернівок жита та їхніх відбитків у формувальній масі печей. Із наведених матеріалів, спираючись на етнокультурну знаковість жита, доходимо висновку, що воно могло бути використано у такий спосіб винятково в обрядових / магічних цілях, так би мовити, в усіх приведених варіаціях: 1) жито саме по собі є символом родючості й багатства, тож і вибір цього злаку навряд чи випадковий; 2) якщо при будівництві житла закладання зернівок злакових і не простежено, то їх використано принаймні в одному з надзвичайно важливих елементів житла — печі; 3) додавання жита до глиняної формувальної маси може бути визначене як акт землеробської символіки; 4) символічне поєднання жита й вогню цілком могло бути «оберегом» здоров'я мешканців описаного житла.

Піч як прихисток домовика (нарис третій) (Ю. Пуголовок, С. Горбаненко). Розглянуто знахідки мініатюрних посудин на території літописних сіверян, структурно пов'язані з піччю. Традиція існувала протягом усього часу літописних сіверян, а явище пов'язане з культом поклоніння покровителю домашніх осель та побутового благополуччя. Важливість опалювального пристрою в житлі у світогляді, зокрема слов'ян, не раз відзначено в літературі, адже вогонь давно ототожнюється з чимось надприродним. Тому видається цілком природним, що місце цього пристрою (у нашому випадку це піч) мало певний культовий сакральний характер. Вмуровування відбулося в стіні печі. Усі зафіксовані випадки збігаються з територією повного панування глиняних печей, що збігається з поширенням пам'яток волинцевсько-роменської культури і хронологічно мають межі VII—VIII ст. і першої половини XI ст. включно. Встановлено два незаперечні випадки фіксації решток супутньої їжі в горщиках. Враховуючи важливу роль печі в релігійно-міфологічній сфері життя слов'ян, горщик, знайдений вмонтованим у масив печі, мав бути пов'язаним із певними культовими чи обрядовими діями. Піч слугувала вітварем, горщик і їжа в ньому — своєрідним жертвоприношенням для домашніх богів. Головною метою цих дій було отримати захист домашнього божества.

Нарис четвертий. Дідух: витоки (С. Горбаненко, І. Готун). Особливості об'єктів масової забудови можуть відображати як специфіку матеріальної культури, так і деякі особливості духовної культури населення. Деякі прояви цих явищ можна простежити в неукріплених поселеннях Південної Русі, передусім — на матеріалах вивчення печі. Нещодавні роботи на поселенні Софіївська Борщагівка дозволяють припустити наявність інших проявів давніх обрядів слов'ян. Одна з будівель складалася з двох приміщень, одне з яких було житловим, друге — неопалюваним, нежитловим. Вона була знищена в пожежі. У куті споруди, розташованому по діагоналі від печі, виявлено залишки злаків, переважно зерен ячменю півчастого, з домішками інших злаків. Виявлені також солома, дуб і соснове вугілля. При цьому зразок із дальнього кута складався лише з обуглених зерен ячменю півчастого у поєднанні з соломою і сосновим вугіллям, з якого три фрагменти — від гілочок. Другий зразок виявлено неподалік від печі ближче до північної й східної стінок. Він містив винятково добірні зерна ячменю півчастого, з-поміж якого виявлено вуглики переважно дуба зі слідами обробки. Третій зразок, взятий біля устя печі, не містив палеоботанічних матеріалів. Таке розміщення палеоботанічного матеріалу дозволяє проводити паралелі з відомим етнологічним обрядом, поклонінням останньому снопу, що залишився після збирання врожаю і розміщеному в обрядовому куті оселі. Це також можна зіставити з різдвяною традицією, за якої в той самий кут ставили сніп, так званий Дідух (або Коляда, дід).

Нарис п'ятий. «Магічний» посуд (С. Горбаненко). Посуд, дослідження якого було покладене в основу цього нарису, має розміри, більші за звичайну тару, і відомий з поселень різного часу, археологічних культур і регіонів, але всі вони пов'язані зі слов'янами. Їх виготовили з досить гарної формувальної маси (без суттєвих органічних домішок), але з масовими відбитками зернівок культурних рослин. У такому випадку очевидно, що рослинну домішку обрано не випадково, а її додавання до глини не було зумовлене технологічним прийомом для поліпшення в'язкості посудини. Такий акт додавання зерна пов'язаний із хліборобським світоглядом людей, які виготовляли та використовували цей посуд. Зазвичай такий світогляд пов'язаний з культом родючості. Отже, за ретельного обстеження з палеоетноботанічного погляду слов'янської ліпної кераміки I тис. н. е. з поселенських пам'яток півдня Східної Європи виділяється певна хліборобська традиція гармонізації виробів із глини, призначених для маніпуляцій зі збіжжям (зберігання, підсушування, приготування) з безпосереднім продуктом хліборобства — зерном. Очевидно, що такий феномен належить визнати побутовою магією.

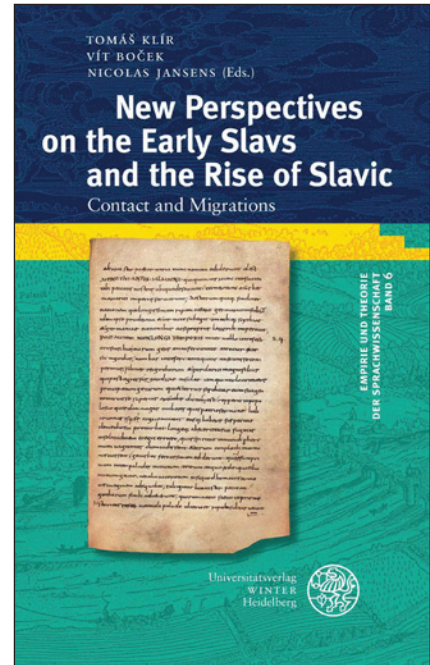
Післямова (С. Горбаненко). Ми не ставили за мету створювати саме таку добірку нарисів, це сталося в результаті палеоетноботанічних визначень матеріалів. Проте ми вважаємо, що ця доволі випадкова добірка може бути достатньо показовою. Адже люди споконвіку прагнуть кращого життя. Всі описані нами дії, явища і предмети спрямовані давніми людьми на добробут. Цілком імовірно, що для давніх людей усі ці явища не видавались сакральними, а були абсолютно «раціональними», органічно входили до комплексу дій, спрямованих на досягнення того чи іншого результату.

На основі
резюме з видання

Klír, T., Boček, V., Jansens, N. (eds.). 2020. *New Perspectives on the Early Slavs and the Rise of Slavic. Contact and Migrations. Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft*, 6. Heidelberg: Winter, 353 p.

Том адресований одній із найбільш захоплюючих проблем сучасної історичної лінгвістики та середньовічних студій, а саме надзвичайно швидкому поширенню слов'янської мови на великі куточки Європи в ранньому середньовіччі. Традиціоналісти пояснюють поширення праслов'янської мови в результаті міграцій у VI–VII ст. та пов'язують це зі специфічною матеріальною культурою та ранніми згадуваннями етнічних слов'ян у письмових джерелах. Альтернативні гіпотези приписують ті самі докази лінгвістично та генетично досить різноманітним спільнотам і пов'язують пізніше поширення праслов'янської мови зі статусом «lingua franca» або «koiné».

Статті в цьому томі інтерпретують нові методологічні та емпіричні висновки з кількох галузей дослідження не тільки з традиційної тріади мовознавства, археології та історіографії, але також із суміжних дисциплін, таких як релігієзнавство, культурна антропологія, археогенетика та інші. Об'єднуючою ниткою є те, що питання про співвідношення слов'янської мови, етнічної приналежності та матеріальної культури має різні відповіді в різних географічних та політичних контекстах.

На основі
анотації з видання

Обломский, А. М. (ред.). 2020. *История вещей – история и вещи. К 60-летию юбилею И. О. Гавритухина. Раннеславянский мир*, 20. Москва: ИА РАН, 320 с.

Двадцятый выпуск «Раннеславянского мира» (серии публикаций Института археологии РАН) «История вещей – история и вещи. К 60-летию юбилею И. О. Гавритухина», посвящено признаному фахівцю з хронології Східної Європи римського часу і раннього середньовіччя. До випуску увійшли 27 статей фахівців з Росії, України, Білорусії, Польщі й Німеччини, опубліковані російською, українською, білоруською, польською та англійською мовами. Більшість робіт присвячено римському часу. На прохання редакції журналу «In Slavonia Terra» нижче даємо короткий зміст статей за матеріалами V–VII ст. Вони стосуються кількох територіальних блоків.

А. Крим.

А. И. Айбабин, Э. А. Хайрединова (Симферополь). «Новые комплексы с пряжкой типа “Сиракузы” из могильника у с. Лучистое». У VII ст. у жителів Херсона і Боспору, а також у гето-аланського населення Південно-Західного Криму особливою популярністю користувалися невеликі візантійські пряжки типу «Сіракузи». У роботі опубліковані дві знахідки цих пряжок із закритих комплексів з північно-західної ділянки могильника у с. Лучисте. Чоловіче поховання із такою пряжкою перекривало жіноче з орлиноголовою пряжкою південнобережного типу кінця VI – першої чверті VII ст., що,

на думку авторів, ще раз підтверджує зроблений ними раніше висновок про появу пряжок типу «Сіракузи» в першій чверті VII ст. Найімовірніше, пряжками застібали поясний ремінь.

Э. А. Хайрединова (Симферополь). «Необычная пряжка типа “Сиракузы” из могильника Узень-Баш в Юго-Западном Крыму». У могильнику Узень-Баш (Скеля), в склепі 1/1926 р. знайдено пряжку пізнього різновиду застібок типу «Сіракузи» початку VIII ст. Виготовлена вона недбало: рамка і прилегла до неї частина щитка деформовані. Найімовірніше, її виготовив місцевий майстер, взявши за зразок пряжку типу «Сіракузи» варіанту 1 і переробивши її на кшталт застібок VIII ст. Існування подібних виробів, виготовлених в ливарній формі, і є предметом серійного виробництва, дозволяє говорити про те, що на початку VIII ст. в Південно-Західному Криму продовжували існувати варіації пряжок типу «Сіракузи».

Б. Причорноморські степи.

В. Н. Чхаидзе (Москва). «Кочевническое погребение первой половины VII в. из степного Закубанья». У публікації представлено ранньосередньовічне жіноче кочівницьке поховання з курганного могильника Бугундирь V, досліджене у 1987 р поблизу м Абінск (Краснодарський край). На підставі розгляду окремих елементів похоронного обряду, а також інвентарю (передусім — пряжок геральдичного стилю), що знаходять аналогії серед інших відомих поховальних комплексів, пам'ятку можна датувати в межах першої половини VII ст.

В. Лісостепова зона Східної Європи.

Д. В. Акимов (Воронеж). «К вопросу об организации властных институтов у населения Верхнего Подонья в гуннское время». Статтю присвячено обґрунтуванню існування в кінці IV — V ст. н. е. в регіоні Верхнього Дону переддержавного (потестарного) утворення — вождівства. Для доказу використано ознаки вождівства, виведені М. М. Крадіним. Показані наявність п'яти з семи ознак. Наведено археологічні дані про існування контролю над певною територією і її межами, центру перебування вождя, про виділення шару військової еліти, про майнову диференціацію, про загальні культу. Для вождівств, аналогічних Верхньодонському гунського часу, запропоновано затвердити вже існуючий термін «мале варварське королівство».

И. Е. Бирюков (Липецк), А. Н. Голотвин (Аргамач-Пальна). «Новые памятники раннего средневековья V—VII вв. в Тамбовской области». У статті представлені результати робіт на двох пам'ятках епохи раннього середньовіччя V—VII ст. в Тамбовській області. Вони належать до нещодавно виділеного у Верхньому Подонні верхньоворонезького типу пам'яток, дослідження яких тільки розпочаті. Основні знахідки — кераміка — представлені різними традиціями: посткиївська (термін А. М. Обломського), колочинська, пеньківська, рязано-окська, а також попереднього гуннського часу (тип Чертовіцьке-Зам'ятіно).

С. А. Горбаненко (Київ). «Давні слов'яни: домобудування і закладна жертва». Зафіксовано кілька видів «закладних жертв»: зерно, рештки тварин, конструкції опалювального пристрою і деякі предмети (астроголи, ключ, прикраси, що мали матеріальну або сакральну цінність). Усі ці випадки досить зрозумілі і легко можуть бути пояснені з позицій екстраполяції їх значення на добробут і захист житла і його господаря. Очевидно, кожен господар вибирав «заставну жертву» виходячи з власних уподобань і відповідно зі своєю «сферою діяльності». Випадки «по-

ховання» старих печей в ході перебудови жител є винятком, який, однак, за змістом також досить близький до наведених «класичних закладних жертв».

Г. Лісова зона Східної Європи.

Г. М. Бяліцкая (Мінск). «Аб знаходках упрыгажэнняў пастырскага тыпу ў Прыпяцкім Палессі». На правому березі р. Прип'ять, біля населених пунктів Хочень, Давид-Городок, Плотніца знайдено фрагменти прикрас, характерних для племен колочинської й пеньківської культур. Це уламки литих двошлестчастой фібули дніпровського типу і підвісок із зіркоподібними відростками у вигляді виноградного грона. Їх стилістика перегукується з провінційно-візантійським ювелірним мистецтвом. Поява дунайського набору прикрас в Середньому Подніпров'ї була пов'язана з переселенням з Подунав'я частини слов'ян в останній чверті VII ст. на свою прабатьківщину через війну з болгарами. В середині VIII ст. багато поселень Подніпров'я припинило функціонувати в результаті військової експансії хазар. Імовірно, в результаті цих драматичних подій частина населення із Середнього Подніпров'я рятувала-ся в лісах і болотах Прип'ятського Полісся серед споріднених їм племен празької культури, що, можливо, пояснює знаходження в Поліссі вищезазначених прикрас.

Е. Ф. Касюк (Мінск). «Поселение Долгое 1 на р. Случь в римский период и эпоху Великого переселения народов». У статті представлені результати археологічних досліджень 2017–2018 рр. на поселенні Довге 1 на р. Случ (Солігорськ р-н, Мінська обл., Білорусь). У 2017 р. М. М. Кривальцевіч зафіксував тут сліди зруйнованого об'єкта з керамікою празької культури фази III (VII ст. н. е.). Авторка статті дослідила залишки житлової споруди підквадратної форми розмірами 3,5 × 3,5 м з опалювальним пристроєм із каменів в північно-східному кутку. Нині Довге 1 – найпівнічніша досліджена стаціонарними розкопами пам'ятка празької культури на території Білорусі.

А. А. Красноперов (Ижевск). «Сосуд из кургана III Тураевского могильника». При повному перегляді колекції Тураєвського курганного могильника в фондах Музею археології Казанського (Приволзького) федерального університету знайдено залишки керамічної посудини з кургану III, що мав в літературі найфантазійніші інтерпретації, який і опубліковано в невеликій замітці.

Д. Південна і Середня Європа.

И. Бугарски (Белград, Сербия). «Пряжка из Врченовацкого городища и византийские находки середины и второй половины VII в. из Сербского Поморавья». У статті опубліковано ранньовізантійську пряжку із Врченовацького городища на півдні Сербії. У краєзнавчому музеї в Алексінац зберігаються знахідки, на підставі яких можна визначити два основних горизонти заселення цієї пам'ятки. Про ранньовізантійський період, крім кількох фрагментів глиняних посудин, свідчать два фоліси імператора Анастасія I і фрагментована пряжка, схожа на найпізніші знахідки з групи *lyrenförmige Drachenpaarschnallen* з Трансданубії, датованих останньою третьою VII ст. Це перша така знахідка на Центральних Балканах, яку можна розглядати як приклад для наслідування близьким речам з Трансданубії.

А. В. Мастыкова (Москва). «Некоторые типы золотых бус поздне-римского времени и эпохи Великого переселения народов». Еліпсоїдні або веретеноподібні намиста із золотої фольги відомі в похованнях Се-

реднього Дунаю і Північної Галлії і, найімовірніше, мають дунайське походження. Поліедрічні золоті, рідше срібні, намиста поширились у пізньоримський час і в епоху переселення народів на широкій території від Галлії до Палестини. Вони входять до складу жіночого престижного костюма, у першу чергу у варварському середовищі, про що свідчать знахідки в ряді поховань, проте вони відомі і в складі пізньоримського — ранньовізантійського костюма. Ці намиста вкрай рідко потрапляють до Східної Європи, що, імовірно, відображає особливості формування «княжого» убору східноєвропейського Барбарікуму.

B. Sz. Szmoniewski (Kraków, Tokio). «Zapomniana forma odlewnicza z Lachmirowic na Kujawach. Przyczynek do poznania odlewnictwa wczesnosłowiańskiego». Оpubліковано ливарну форму з поселення епохи латену і римського часу в Лахміровіце на оз. Гоплю, район Іновроцлав. Виїмки для відливання речей («негативи»), вигравірувані на його поверхні, демонструють значну подібність із аналогами ранньослов'янського періоду з Польщі, України й Румунії і повинна бути датована після середини VI ст. до другої половини / кінця VII ст. Аналогії цим формам належать до ранньослов'янської культури в її північному суковському варіанті і демонструють приналежність поселення Лахміровіци до ранньослов'янської культури.

А. М. Обломський

Мельниченко, Н. 2020. Українські землі до українців. Як жили давні слов'яни. Київ: Портал, 128 с.

У наково-популярній книжці «Українські землі до українців: як жили давні слов'яни» йдеться про події, що розгорталися на території сучасної України та дещо за її межами за доби раннього середньовіччя. Унаслідок цих подій слов'яни розселилися Європою, аби потім сформувати сучасні слов'янські нації.

Книжка розрахована на дітей віком 9–11 років і розглядає дещо «непопулярні», як для звиклих до Доби Козаччини та Русі дитячих книжок, історичні події. Зрозумілою дитині мовою, з достатньою кількістю паралелей до сучасного життя, дітям розповідається про історію та побут антів та склавинів, велике переселення народів, формування сучасного обличчя Європи. А щодо території сучасної України, то читач підводиться до передумов формування Київської Русі.

Оповідь ведеться з посиланням на писемні та археологічні джерела, і подається одна з поширених у науковому середовищі версій щодо українського етногенезу.

Особливістю книжки є відсутність міфологізації історії України, як і відсутність однозначних тверджень і трактувань щодо тих чи інших подій.

Н. Мельниченко

ВСТУП	3
СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА	
<i>Синиця, Є. В.</i> Піт-стоп – 2 (до 70-річчя Р. В. Терпиловського)	7
<i>Обломский, А. М.</i> О Терпиловском	12
ПУБЛІКАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ	
<i>Задніков, С. А., Володарець-Урбанович, Я. В.</i> Ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки із басейну р. Харків (за матеріалами пам'яток України)	17
<i>Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М.</i> Матеріали роменської культури із досліджень городища Свердловське-1 в 2014–2018 рр.	46
КЕРАМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	
<i>Скиба, А. В.</i> До питання про функціональне призначення горщиків пастирського типу	73
<i>Кургіна-Коваленко, Т. С.</i> Розмаїття керамічного ранньосередньовічного посуду з Пастирського городища та його функціональне призначення	79
<i>Корохіна, А. В., Колода, В. В.</i> Петрографічний аналіз кераміки городища Водяне	88
<i>Пуголовок, Ю. О.</i> Організація виробництва кераміки на поселеннях літописних сіверян	103
ЮВЕЛІРНА СПРАВА	
<i>Родинкова, В. Е.</i> Вещевой комплекс кладов «древностей антов» в матеріальній культурі раннесередньовікового населення Поднепрів'я	111
ГОСПОДАРСТВО	
<i>Касюк, А. Ф., Шнеевайс, Е., Шаўчэнка, Г., Бартроу, Г., Гарабец, Л. В., Шумілоўскіх, Л. С., Ляшкевіч, Э. А.</i> Што было ў гаршкы? – рацыён харчавання насельніцтва Беларускага Палесся ў другой палове I тыс. н. э. па выніках выкарыстання традыцыйных і новых метадаў даследавання	131
<i>Журавльов, О. П., Горбаненко, С. А.</i> Райковецька культура: тваринництво vs мисливство	156
БІБЛІОТЕКА СЛАВІСТА	
<i>(упорядн. Я. В. Володарець-Урбанович, С. А. Горбаненко)</i>	231

CONTENTS

PREAMBLE	3
A WORD ABOUT JUBILEE	
<i>Sinitza, E. V.</i> Pit stop – 2 (to the 70 th anniversary of R. V. Terpylovskiy)	7
<i>Oblomsky, A. M.</i> About Terpilovsky	12
PUBLICATIONS OF MATERIAL	
<i>Zadnikov, S. A., Volodarets-Urbanovich, Ya. V.</i> Materials of the Third Quarter of the First Millennium AD from the Basin of River Kharkiv (Based on the Archaeological Resource of Ukraine)	17
<i>Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M.</i> Complexes of the Romny Culture from the Sverdlovs'ke-1 Hillfort on the Desna River on a base of Researches of 1968 and 2014–2018	46
CERAMIC STUDIES	
<i>Skyba, A. V.</i> To the Question of Functional Use of Pactyrske-type Wheel-made Pots	73
<i>Kurhina-Kovalenko, T. S.</i> Variety of Ceramic Medieval Tableware from the Pastyske Hillfort and its Functional Purpose	79
<i>Korokhina, A. V., Koloda, V. V.</i> Petrographic Analysis of the Ceramics of the Vodyane Hillfort Site	88
<i>Puholovok, Yu. O.</i> Organization of Ceramic Production by the Romny Culture Population	103
JEWELRY ART	
<i>Rodinkova, V. E.</i> The «Antiquities of the Antae» assemblage in the material culture of the early medieval population of the Dnieper region	111
FARMING	
<i>Kasiuk, A. F., Schneeweiss, J., Shevchenko, A., Bartrow, A., Gorobets, L. V., Shumilovskikh, L. S., Lyashkevich, E. A.</i> What was in the Pot? – Diet of the Population of Belarusian Palesie in the Second Half of the 1 st Millennium AD Based on the Results of Using Traditional and New Research Methods	131
<i>Zhuravlyov, O. P., Gorbanenko, S. A.</i> Raiky Culture: Animal Husbandry vs Hunting	156
SLAVISTIC LIBRARY	
(compilers <i>Ya. V. Volodarets-Urbanovich, S. A. Gorbanenko</i>)	231